

ERDÉLYI MÚZEUM

LXIII. KÖTET

2001. 3–4. FÜZET

Baranyai Decsi Csimor János emlékezete

*

A kolozsvári Farkas utcai egykori ferences templom
és Erdély késő gótikus építésze

*

A bonchidai református templom építéstörténete

*

A nyilvános büntetések társadalmi háttere
a kora újkori Kolozsváron

*

A kisebbségi jogérvényesítés nemzetközi fórumai

*

Logikusság és társadalom

*

Műhely

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 2001
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd-Zoltán,
Kerekes György (szerkesztőségi titkár), Kovács András, Tánczos Vilmos,
Veress Károly, Vincze Mária

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon/Fax: 064-195 176
Postacím: 3400 Cluj-1. C.P. 191 România
e-mail: titkarsag@eme.ro

Megjelent

a Nemzeti Kulturális
Alapprogram Igazgatósága,

az Illyés Közalapítvány,
a Gróf Mikó Imre Alapítvány
és a Communitas Alapítvány támogatásával

Felelős kiadó: Sipos Gábor

ISSN 1453-0961

Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

Baranyai Decsi Csímor János emlékezete

A magyar művelődés egyetemességének jellegzetes bizonyossága, hogy a török hódoltság alá került Felső-Baranya Decs nevű falujában negyedfél évtizeddel a mohácsi vész után született Baranyai Decsi Csímor János Kolozsvárt, Wittenbergben, Strasbourgban szerzett tudását a Marosvásárhelyt éppen szárnyait bontogató – majd száz év múltával kollégiummá izmosodó – Schola falai között kamatoztatta és emelte klasszikus rangra.

Halála 400. évfordulóján (2001. május 15-én) az Erdélyi Múzeum-Egyesület a marosvásárhelyi vártemplomi egyházközséggel és a Teleki Alapítvánnyal együttműködve, ünnepélyesen emlékezett meg a Marosvásárhelyt 1601. május 15-én meghalt és a templom melletti cinteremben eltemetett, rektorságot viselt nevelőről, a filozófiában, a filológiában, a jog- és történettudományban maradandót alkotott tudósról és versei bizonyossága szerint a szépliteratúrában igen csak járatos poétáról.

A vártemplom északi oldalában egykor otthonra lelt iskola falára emléktáblát helyeztünk, és a gótikus teremben tudományos szimpóziumon marosvásárhelyi, kolozsvári, veszprémi és budapesti kutatók saját búvárlataikra alapozott előadásaikkal méltatták Baranyai Decsi nevelői, tudományos és költői érdemeit.

A szép számmal összesereglett megemlékezőket az EME elnöke, a marosvásárhelyi vártemplom és Decs református lelkipásztorja köszöntötte, és együtt leplezték le a vistai mészkőből faragott emléktáblát. A kőtáblára ezt írtuk:

E FALAK TÖVÉBEN
TEMETTÉK EL 1601-BEN
BARANYAI DECSI CSÍMOR JÁNOS
HUMANISTA TUDÓS TANÁRT

Baranyai Decsi műveit a Teleki Tékában alkalmi kiállításon tekinthették meg az ünnepi megemlékezés résztvevői.

A marosvásárhelyi rendezvény akár szimbolikusnak is minősíthető szép mozzanata volt, hogy azon részt vett a baranyai szülőföld (Decs) és az örök nyugvóhely (Marosvásárhely) hivatalos polgári küldöttsége.

A rendezvényt támogatta a Magyar Tudományos Akadémia Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága.

Az alább következőkben közzétesszük az ünnepi megemlékezésen elhangzott előadások bővített, szerkesztett változatát. Már szerkesztettük ünnepi megemlékezésünknek ezt a nyomtatott változatát, amikor hír érkezett Marosvásárhelyről Tóth István hirtelen haláláról, akinek így utolsó nyilvános szereplése éppen az általa nagyra értékelt Baranyai Decsi költői munkásságának körünkben elhangzott méltatása volt.

Benkő Samu

Ioannes decius

Baranyai Decsi Csimor János arképe és aláírása

Holler László

Baranyai Decsi János, a történetíró

Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Az előző percekben felcsendült Palestrina-madrigálok és ez a gyönyörű gótikus terem korhű hangulatot és helyszínt nyújtanak ahhoz, hogy megemlékezzünk a 400 éve elhunyt polihisztor, Baranyai Decsi János történetírói működéséről. Immár több mint kétszáz éve, hogy Kovachich Márton György 1798-ban nyomtatásban megjelentette Baranyai Decsi történeti emlékiratának az 1592 végétől 1594 végéig terjedő két év eseményeit tárgyaló részét, s azóta e mű az erdélyi történelem fontos és hiteles forrásának számít. A rendelkezésemre álló rövid időben szeretném vázolni azt az érdekes folyamatot, ahogy az évszázadok során ismereteink egyre gyarapodtak Baranyai Decsi János történetírói munkásságáról, és szeretnék egy-két szóban kitérni ezzel kapcsolatos saját kutatási eredményeimre is. Emellett műveiből és levelezéséből vett néhány idézettel szeretném felvillantani Decsi alakját, céljait, küzdelmeit és közelebb hozni Önökhöz a tudóst és az embert.

A legkorábbi mű, amelyben Decsi János történeti munkásságára vonatkozó utalás található, Rotharides 1745-ben kiadott latin nyelvű könyve a magyar irodalom történetéről.¹ Valójában csak a Kolozsváron, 1593-ban megjelent *Syntagma institvionum Jvris Imperialis ac Vngarici*², azaz „A Birodalmi és Magyar Jog intézményeinek összehasonlítása” című művéről ír. Ismerteti ennek előszavát, majd így folytatja: „Arra is rászánta magát, hogy írjon egy általános magyar történelmet, de váratlan halála ebben megakadályozta, vagy talán a kéziratot valamely méltatlan kézre bízta, aki azt talán elherdálta vagy elásta, s így a tudós e gyümölcse nem láthatta meg a napvilágot – ezt nem tudom eldönteni.”

Rotharides valójában nem tudott többet Decsi történeti munkájáról, mint amennyit a *Syntagma* előszavából kihámozott. Ott ugyanis azt olvashatjuk: „...történelemírásunk tökéletesedéséhez az is megkívántatik, hogy minden, ebben a témakörben tevékenykedő írónak összes művét és töredékét összegyűjtve, a teljes magyar történelem valóságául, röviden és tisztán, a kezdetektől napjainkig egybefoglalva, rövid összefoglalás formájában megíratassék [...] Ezt a feladatot, ha akár nekem el szabad egyszer végezmem, ami már régóta foglalkoztat, és amin nem keveset fáradozom, vagy valaki más, akár akadályoztatásom miatt elvállalja vagy halálom miatt teljességre viszi, az illető minden bizonnyal nem csupán azok okulását szolgálja, akik a Bölcsesség tanaiban gyönyörködnek, hanem az egész hazának legszükségesebb és dicsőséges feladatát végzi el.”

Ezekből a mondatokból már kiviláglik Baranyai Decsi történetírói koncepciója és elkötelezettsége a feladat iránt.

Bod Péter 1766-ban megjelent írói lexikonjában számos tényt ismertetett Decsi életéről, és négy művét említi.³ Történeti munkájáról a következőket írja: „Le-írta Magyar országnak is Históriaját, a' sok költeményektől meg tisztítva igen jól: mely História 1603-dik eszt.[endőben] megvölt az Istvánfi Miklós Vitzé-Palatinus Bibliotékájában; de hová lett az után, bizonytalan.

¹ Rotharides: *Historiae Hvnqaricae Literariae Antiqui Medii atqve Recentioris Aevi...* Altonaviae et Servestae. MDCCXLV.

² *Syntagma institvionum Jvris Imperialis ac Vngarici*. Kolozsvár 1593. (RMNY 719 = RMK II. 241.)

³ Bod Péter: *Magyar Athenas*. Szeben 1766. 68–69.

Igen nagy kár, ha ugyan el-veszett, mivel igen jelesen vólt megírva, a'ki olvasta, olyan tanubizonyosságot tett rólla, hogy annál jobb Históriát a' Magyar dolgokra nem olvasott.”

Szerencsére a mű nem veszett el, s egy kézirat a Dóka Mihály Pozsony megyei szolgabíró jóvoltából Kovachich Márton Györgyhöz került, aki 1798-ban azt nyomtatásban megjelentette. A kézirat címdala közli az olvasóval, hogy a „tizedik tized”-ről van szó, ezért Kovachich előszavában kifejtette: kívánatos volna, ha az előző tizedek is napvilágra kerülnének. Ezek azonban az elmúlt kétszáz évben nem bukkantak fel, s ma már bizonyossággal állíthatjuk, hogy azok valójában nem is készültek el.

Közel hét évtizeddel később viszont Toldy Ferenc a Budapesti Egyetemi Könyvtárban, Pray György kéziratgyűjteményében talált rá a történeti munka folytatására. Ez a kézirat a 10. tized hetedik könyvének 2. fejezetétől indul, így a hetedik könyv 2–5. fejezetei mindkét kéziratban benne vannak, némi eltéréssel. Toldy 1866-ban adta ki mindkét kéziratot, mind a mai napig ez a mű legutolsó latin nyelvű kiadása.⁴ A bevezetőben Toldy Ferenc Baranyai Decsi János életrajzát és fennmaradt műveinek alapos ismertetését nyújtja, s ezt a bevezetőt egyes munkáiból vett, fontos és jellemző részleteket tartalmazó függelék egészíti ki. A publikációt megelőzően Toldy kiterjedt levelezést folytatott, hogy Baranyai Decsi lehetőleg minden munkáját megszerezze. Szólaggyűjteményét Szabó Károly küldte el részére Kolozsvárról 1864-ben, de legkorábbi munkáját, az 1587-ben Wittenbergben kiadott útleírást⁵ Toldynak kitartó próbálkozásai ellenére sem sikerült fellelnie. *Ennek az útleírásnak ma is csak egyetlen példánya ismeretes, amelyre Koncz József talált rá itt, Marosvásárhelyen,⁶ s amely ma a Teleki Tékában található.*

1880-ban Szabó Károly gróf Bánffy Miklós bonchidai könyvtárában talált két levelet, amelyet Hunyadi Ferenc, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem orvosa írt Baranyai Decsi Jánosnak, és egyet, amelyet Decsi írt Hunyadinak. Ez a levél Decsi János életrajzához sok fontos adatot nyújt, és az e levélhez tartozó széljegyzet volt az első forrás, amelyből halálának éve ismeretessé vált. A levelek eredeti latin szövegét és magyar fordítását Szabó Károly tette közzé.⁷ Koncz József is tisztában volt Decsi János levelének fontosságával, ezért Szabó Károly fordítását közölte a marosvásárhelyi Református Kollégium történetével foglalkozó munkájában.

Berlász Jenő 1973-ban Zágrábban, a Jugoszláv Tudományos Akadémia Levéltárában megtalálta Baranyai Decsi János történeti műve első részének 1598-ból származó másolatát.⁸ Így több mint kétszáz évvel Bod Péter művének megjelenése után bebizonyosodott, hogy Decsi történeti munkája valóban megvolt Istvánffy Miklós könyvtárában.

1942-ben jelent meg először magyarul Baranyai Decsi történeti munkájának első része Novák József fordításában.⁹ Az első figyelemre méltó elemzést Baranyai Decsi történeti

⁴ *Baranyai Decsi János magyar históriája* [1592–1598]. Közli Toldy Ferenc. *Monumenta Hungariae Historica*. Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók. 17. kötet. Pest 1866. V–LXXX. 1–328.

⁵ Johannes Cz. Deczi: *Hodoeponicon itineris Transylvanici, Moldavici, Rvssici, Cassvbii, Masovici, Prvssici, Borussici, Pomerani, Marchici & Saxonici, exantlati 1587*. Wittebergae, M.D. LXXXVII. (RMK III. 764.)

⁶ Koncz József: *A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium története*. Különlenyomat a Kollegium 1883–1888. és 1894/95. iskolai évi Értesítőből. Marosvásárhely 1896. 18–23.

⁷ Szabó Károly: *XVI. századi magyar tudósok levelei*. Történelmi Tár 1881. 470–493. Magyar fordítását már 1880-ban megjelentette Szabó Károly: *Adatok Decsi János életéhez*. = *Protestans Theologiai Könyvtár* XIII. kötet, Magyar protestans egyháztörténelmi monographiák. Bp. 1880. 137–144.

⁸ Berlász Jenő: *Újabb információk Istvánffy Miklós tékájáról*. Erdélyi analekták 1598-ból – A zágrábi Corvin-kódex. = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1972. Bp. 1975. 215. A kolligátumról a 216–228. oldalakon ír.

⁹ Baranyai Decsi János: *Báthori Zsigmond harcai a török ellen*. Szemelvények »Magyar históriájából« (Monumenta Hungariae Historica. Scriptores 17. k. Pest 1866. a 12–282. lapokról). Latinból fordította Novák József.

művéről Bartoniek Emma nyújtotta 1975-ben, aki Decsi munkájának egyes részeit összehasonlította más egykorú történetírók munkáiból vett részletekkel.¹⁰ 1977-ben jelent meg Kulcsár Péter fordításában a történeti munka folytatása,¹¹ s végül 1982-ben, szintén Kulcsár Péter fordításában a teljes mű a fordító előszavával. Ebben olvasható először a Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemhez írt ajánlás szövege magyarul.¹²

Hadd szóljak ehhez kapcsolódóan néhány szóban egyik saját kutatási eredményemről is. A történeti mű első teljes magyar nyelvű fordítása előszavában a fordító azt feltételezi, hogy a történeti munka ajánlását Baranyai Decsi 1601-ben írta volna Báthori Zsigmond fejedelemhez. Pedig ez a feltételezés több ellentmondást is magában rejt az ajánlás szövegével szemben. E hibás feltételezés magyarázata abban rejlik, hogy a fordító tévesen értelmezte az ajánlás egyik kifejezését: amikor Győr bevételéről esik szó, ezt Győrnek a magyarok által 1598-ban történt visszafoglalására való utalásként értelmezte, holott a szövegben Baranyai Decsi valójában Győrnek a törökök által 1594-ben történt elfoglalására gondolt. Az ajánlás korhatározó utalásai alapján megállapítható, hogy az 1596-ban készült, s hogy ehhez az ajánláshoz eredetileg az 1798-ban kinyomtatásra került rész tartozott.¹³

Az elmúlt évszázadok kutatási eredményei alapján Baranyai Decsi János történetírói munkásságát illetően a következő kép bontakozik ki előttünk:

A magyar történelem iránti érdeklődését már az 1587-ben Wittenbergben kiadott útirajzában megmutató szerző a magyar történetírásra vonatkozó elveit és elképzeléseit jogi munkája előszavában fogalmazta meg. A nagy műhöz vázlatot készített, ezt nevezte „Annalium Hungaricorum”-nak, Magyar Évkönyvnek. Anyaggyűjtés után a Marosvásárhelyen töltött éve alatt a saját kora eseményeit tárgyaló rész kidolgozásához fogott, s az 1592 végétől 1594 végéig terjedő események leírását 1596 elején fejezte be. Munkáját ugyanekkor készült ajánlással 1596 áprilisa és júliusa között adta át Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek, anélkül azonban, hogy a remélt elismerést és támogatást megkapta volna.

Erről nagy keserűséggel 1596. augusztus 16-án a fejedelem orvosához, Hunyadi Ferenchez az alábbiakat írja:¹⁴

„...hogymás tudós férfiakat is hasonló nagy tettekre buzdítsak, meg hogy a fejedelem kegyét és támogatását is megnyerjem, serénységem más, kisebb alkotásain kívül két figyelemre méltó művet ajánlottam fel minap a fenséges fejedelemnek, ezek közül az egyik Sallustius volt, én fordítottam le honi nyelvre...

= *Erdély öröksége*. Erdélyi emlékirók Erdélyről. II. kötet. *Sárkányfogak 1572–1602*. Szerk. Makkai László. Bevezette Cs. Szabó László. Bp. [é. n.] 87–136. A kiadás reprintje: Budapest 1993.

¹⁰ Bartoniek Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Bp. 1975. Baranyai Decsy (Csimor) Jánosról: 259–275.

¹¹ Baranyai Decsi János: *Magyar História*. X. tized. X. könyv. 13–14. fejezet; XI. tized. I. könyv. 1–10. fejezet, II. könyv. 1–9. fejezet. Kulcsár Péter fordítása. = *Humanista történetírók*. Magyar Remekírók. Bp. 1977. A szöveg a 438–484. o.-on, a jegyzetek az 1112–1120. o.-on találhatóak.

¹² *Baranyai Decsi János magyar históriája [1592–1598]*. Fordította és a bevezetőt írta Kulcsár Péter. A jegyzeteket Bellus Ibolya állította össze. Bibliotheca Historica. Bevezető: 5–26. *Baranyai Decsi János emlékirata a magyar történelemről*: 27–394. Jegyzetek: 395–414.

¹³ Holler László: „*Feljegyzések az erdélyi magyar történelemről*” *Baranyai Decsi János történeti művének keletkezési idejéről és kéziratáról*. Magyar Könyvszemle 117. évfolyam 2001. 3. sz. [Megjelenés alatt].

¹⁴ Hunyadi Ferenc levele Baranyai Decsi Jánosnak [1596]. Fordította Csonka Ferenc. = *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*. Magyar Remekírók. Bp. 1982. 801–803. – Baranyai Decsi János levele Hunyadi Ferencnek 1596. augusztus 16. Fordította Csonka Ferenc. 804–807.

S hogy a hivatali teendőimen felül körülbelül ötévi munkával összeszedett s csekély erőm szerint összeállított Magyar História nekem mennyi verítékembe került, arra tanúnak a jó Istent hívom, mert az emberek ítéletét a kelleténél igazságtalanabbnak tartom. Mikor a fenséges fejedelemnek ezt a fáradságos munkámat is bemutattam, s ezen a címen valami kis útiköltséget kértem, semmit nem értem el azok közül, amiket elérni óhajtottam. Mit tegyek tehát? Vajon azoknak ajánljam fel műveimet, akik nem igénylik, vagy ha ingyen elfogadják, el sem olvassák őket?”

Elkeseredettségében azt tervezte, hogy még az év őszén elhagyja Erdélyt. Kivándorlási terveit nem váltotta valóra, Székelyvásárhelyen maradt, ahol 1597. augusztus 26-án a helyi városvezetés döntése alapján, többévi tanítói munkája elismeréseként lakás céljára egy elhagyott iskolaépületet kapott.¹⁵

1596 végén, 1597 elején fogott hozzá munkájának folytatásához. Nem nyúlt a hetedik könyv hosszú 1. fejezetéhez, kissé átjavította a 2, 3. és 4. fejezeteket, a legutolsó 5. fejezetet teljesen átírta, és új címmel látta el. Ezután folytatta az 1595. év eseményeinek elbeszélését. A 10. tizedet, amely az 1596 végéig történetekkel zárul, valószínűleg még 1597-ben befejezte.

Ebben az évben írta a törökök elleni harcra buzdító, hosszú magyar nyelvű énekét is, amely szándékosan a szerző neve nélkül jelent meg. Éppen ma jelenik meg Budapesten a Magyar Könyvszemle idei első száma, amelyben más műveivel való tartalmi összehasonlítás alapján igazolom, hogy a vers szerzője kétségtelenül Baranyai Decsi János.¹⁶

Így szól a költő a vers végén:

*Az ki ez verseket most így öszue rende,
Hogy hazaiat birya pogan, busul szieuben,
Kiuan Istentül valaha menni földeben.
[...]
Ezer ötszaz es kilenczuen hét esztendőben,
Mikor az Törökrül gondolkodnec buaban,
Egy puszta Clastromban Szekelyec varasaban.*

Ezeket a sorokat Baranyai Decsi pontosan ezen a helyen írta, ahol most állunk meghatódottan, több mint négy évszázad után. Ahol megemlékezünk a történetíróról, a filozófusról, a műfordítóról, a jogtudósról és a históriás éneket szerző költőről, aki humanista műveltségét székelyvásárhelyi iskolamesterként e falak tövében igyekezett továbbadni a következő generációknak.

1598-ban számos más feladat megvalósításán dolgozott. Márciusban kelt Telegdi Jánoshoz írt levele a magyar rovásírásról, amelyet a címzett könyvének bevezetésében közzétett, és ekkor rendezte sajtó alá szólásgyűjteményét is.¹⁷ Az év elején készült el terjedelmes latin szózata

¹⁵ Adalék Décsi Czimor János életéhez. Közli Koncz József. Történelmi Tár 1881. 582–583., valamint Koncz József: A marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollegium Története. Marosvásárhely 1896. 21–23.

¹⁶ Holler László: Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből. Magyar Könyvszemle 117. évfolyam, 2001. 1. szám. 101–112.

¹⁷ „Adagiorvm Graecolatinoynqaricorvm Chiliades quinque. Bartphae 1598. (RMNY 815.) Faksimile kiadás: Baranyai Decsi János: Adagiorvm Eötvös Loránd Tudományegyetem, Fontes ad Historiam Linguarum populorumque Uraliensium 5. Bp. 1978.

Báthori Zsigmondhoz,¹⁸ s Toldy Ferenc joggal feltételezi, hogy a fejedelem 1598. április 10-én elmondott búcsúbeszéde is Decsi János tollából fakadt.¹⁹

1598 végén fordult figyelme ismét történeti munkája felé. Megkezdve a 11. tizedet, az 1597. év eseményeit elég röviden érintve a következő év történéseinek tárgyalásába kezdett. Az 1598. év közepéig jutott el, mikor munkáját abbahagyta, s ezen a ponton szakad meg a korunkra jutott emlékiratának fonala.

És 400 évvel ezelőtt, 1601. május 15-én, negyvenes éveinek elején, a halálát említő feljegyzés alapján²⁰ feltehetően betegség következtében meghalt Decsi János, „a legműveltebb férfiú, iskolájának díszje és ékessége”, amiképpen az elhunytat kollégája, Piskolti Fabricius Mátyás marosvásárhelyi református prédikátor jellemezte. Baranyai Decsi János korai halála megfosztotta az utókort mind az 1598-at követő erdélyi eseményeknek egy, a törökök ellen megalkuvás nélküli harcot hirdető humanista nézőpontjából megírt hiteles történeti forrásától, mind a korábbi évszázadok történelmének az elődökétől eltérő szemléletű, nagy ívű feldolgozásától.

De ennek ellenére nagyon nagy érték az utókor számára a fennmaradt mű, amely a szemtanú és kortárs jólinformáltságával írja le a 16. század végének sorsdöntő eseményeit, emléket állítva mind a törökök ellen vívott háború küzdelmeinek, mind az elismerésért küzdő polihisztor harcainak.

Emlékezzünk reá megbecsüléssel!

János Baranyai Decsi, the Historian. János Baranyai Decsi historical memoirs is an eyewitness' treatise of Transylvanian history from the end of 1592 till the middle of 1598. The present lecture gives an overview on how the manuscripts of this work came to light during the last two centuries and how our knowledge improved about it. By his own research the lecturer corrects some former ideas on the dating of the historical work. Analyzing the text of the dedication to Zsigmond Báthori, Prince of Transylvania and Baranyai Decsi's correspondence with the physician of the Prince, it can be established that the first part of the memoirs discussed the events till the end of 1594 and it was dedicated to the Prince in 1596. The second part was written 1597 onwards. More details can be found in the lecturer's paper appearing in the 2001/3 issue of *Magyar Könyvszemle*. The lecture finally gives a chronological account of Baranyai Decsi's last few years with special emphasis of his historical treatise.

¹⁸ Balázs Mihály – Monok István – Varga András – Tar Ibolya (ford.): *Baranyai Decsi Jánosnak a török elleni háborúra buzdító beszéde 1598-ból*. Lyubus Művelődéstörténeti Tár II. Szeged 1990. 37–100.

¹⁹ *Baranyai Decsi János magyar históriája* [1592–1598]. Közli Toldy Ferenc. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók. 17. kötet. Pest 1866. XXXIV.

²⁰ Barts Gyula: *Mikor halt meg Baranyai Decsi János?* Irodalomtörténet IV. évfolyam, 3–4. füzet, 1915. március–április 146.

Holler László

Hol írta Baranyai Decsi János a törökök elleni harcra buzdító énekét?

Egy önmagában érdekes helytörténeti kérdést szeretnék érinteni az alábbiakban, amely a 16. század végi Székelyvásárhely helyrajzához szolgáltat adalékot.

2001. május 15-én, a marosvásárhelyi vártemplom mellé épült „schola-épület” falán kegyeletes ünnepség keretében emléktábla leleplezésére került sor, Baranyai Decsi János, a 16. század végén élt polihisztor halálának 400. évfordulója alkalmából. Az ünnepséget követően a vártemplom melletti gótikus teremben Baranyai Decsi sokirányú alkotómunkájának egyes területeit méltató előadások hangzottak el. Történetírói munkásságával foglalkozó előadásomban¹ megemlítettem, hogy pontosan azon a helyen került sor erre a megemlékezésre, ahol a törökök elleni harcra buzdító, magyar nyelvű történelmi énekét írta 1597-ben.

A költemény utolsó szakaszában, a vers megírásának helyszínéként említett „puszta klastrom székelyek városában” kifejezés jelentésének kérdését is érintettem az egyébként névtelenül kinyomtatott mű szerzőségét taglaló korábbi tanulmányomban.² A dolgozatomban a helyszín kérdését érintve egyrészt a városi tanács által Baranyai Decsinek lakás céljára használatba adott iskolaépületre vonatkozó oklevélre, másrészt a marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseire hivatkoztam. Az előbbit Koncz József közölte 1881-ben,³ az utóbbit Mikó Imre adta ki 1855-ben.⁴ Az 1597. augusztus 16-án kelt oklevél szövegéből kiderül, hogy a város Baranyai Decsi Jánosnak, anyjának, mostohaapjának és annak gyerekének adta használatba az épületet. A dokumentumnak az a kitétele: „minthogy az felfelé való létejét az ház nem oly alkalmas haszonra”, arra következtettem, hogy a szóban forgó iskolaépület a várdombon volt. Bár Nagy Szabó Ferenc leírását dolgozatomban „kissé zavaros” minősítéssel illetem,⁵ de az abban foglaltaknak a használatba adásról szóló oklevéllel való összevetése után a városi tanács által adott iskolaépületet és a várbeli „barátok klastromából lett eskola”-t azonosnak tartottam.

A marosvásárhelyi előadásomat követő egy-két napot a marosvásárhelyi Teleki Tékában töltöttem, s itt – más érdekes kutatási feladat mellett – alkalmam nyílt arra, hogy Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseinek eredeti kéziratát is közelebbről megvizsgáljam.⁶ Nagy meglepetéssel tapasztaltam, hogy Mikó Imre szövegkiadása nemcsak hogy nem betűhű, hanem megváltoztatta az eredeti kézirat helyesírását is. Megvizsgálva például a Decsi Jánossal és az iskolaépület ügyével foglalkozó bekezdést,⁷ azt tapasztaltam, hogy számos nagybetűvel írt szót kis kezdőbetűvel írt át, a helyesírást néhol korszerűsítette, például a *ts*-t rendre *cs*-re cserélte, sőt néhol egy-egy betűt vagy szót be is toldott. Például ebben a bekezdésben a Decsi név háromszor fordul elő, egyszer „*Bétsi*”, kétszer pedig, a szókezdő betű utólagos megerősítésével „*Détsi*” alakban, ezzel szemben a nyomtatott változat mindhárom helyen Décsi-t közöl.

¹ Baranyai Decsi János, a történetíró.

² Holler László: *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből*. Magyar Könyvszemle 117. évf. 2001. 1. szám. 101–112.

³ Adalék Décsi Czimor János életéhez. Közl. Koncz József. Történelmi Tár 1881. 582–583.

⁴ Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja. = Erdélyi Történeti Adatok. Szerkeszti és kiadja Gróf Mikó Imre. I. kötet. Kolozsvár 1855.

⁵ Holler László: *Baranyai Decsi János törökök elleni harcra buzdító éneke 1597-ből*. A „kissé zavaros” kitétel a 109. lapon.

⁶ E helyet köszönöm meg a Teleki Téka munkatársainak a kutatásaimhoz nyújtott segítségüket.

⁷ Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja. 90.

A Decsi Jánossal foglalkozó bekezdésben két lényeges, a szöveg értelmezését erősen befolyásoló változtatást tapasztaltam. Az első a következő: A nyomtatott változatban az szerepel, hogy: „1596-ban egy Décsi János nevű mester vala itt”, míg az eredeti kéziratban ez áll: „1501 esztendőben egy Bétsi János nevű Mester vala itt”. A *Bétsi* nyilvánvaló tévedés *Détsi* helyett, és az *1501* kétségtelen elírás *1601* helyett. Az évszám utolsó két számjegye utólagosan 96-ra lett kijavítva. Összehasonlítva az eredeti kéziratban szereplő 6-os számjegyeket a javítással, erősen valószínű, hogy a javítást idegen kéz eszközölte, talán éppen Mikó Imre. Amikor 1855-ben a szövegközlés megjelent – jóval Toldy Ferenc igényes életrajzának kiadását megelőzően⁸ –, még meglehetősen kevés adat volt ismeretes Baranyai Decsi János életéről. De a javítást végző számára nyilvánvaló lehetett, hogy nemcsak a kéziratbeli 1501-es, hanem az 1601-es évszám is helytelen, sőt, talán azt is tudta, hogy Baranyai Decsi János 1601-ben meghalt. Az 1596-os adat kétségtelenül egy megalapozott korrekció volt, azt feltételezem, hogy az illető ismerte Baranyai Decsi Sallustius-fordítását⁹ – amelyből egy példány jelenleg is megvan a Teleki Téka gyűjteményében –, s mivel ennek kiadási éve 1596, ennek alapján korrigálta a szöveget.

A másik, az előzővel együtt lényeges értelmezési következménnyel járó változtatás mindössze egyetlen betű betoldása. A nyomtatott szövegben ez áll: „a barátok klastromából lett eskolából az égés után kastélyt csinálának”, a kéziratban pedig: „a Barátok Klastromából lett Eskolából az égés utan Kastélyt tsinálánk”. A nyomtatott szöveget úgy értelmeztem, hogy az átépítést az új tulajdonos, azaz Baranyai Decsi János családja végezte el, s mivel Nagy Szabó Ferenc erős ellenérzést áruolt el Decsivel szemben az épület átadásával kapcsolatban, szándékos túlzásként értelmeztem a „kastély” kitétel. S mivel a nyomtatott szöveg az 1596-os évet említi, ezért az égés alatt egy korábbi tüzesetre kellett gondolnom.

De az 1601-es évszám kétségtelenné teszi, hogy Nagy Szabó Ferenc a visszaemlékezéseiben már korábban említett gyűjtogatásra utal, amely „1601. esztendőben Sz. Lörintz nap tájat” történt, s amely során a hajdúk felgyűjtották, „s el is égeték ugyan mind Sz. egyházat, Tornyot, Eskolát”.¹⁰ A kéziratból így már világos, hogy „az égés után Kastélyt tsinálánk” mondatrész arra vonatkozik, hogy az egész város közös erőfeszítéseként 1602-ben elkezdődött a vár építése, s a várdombon lévő, egykor a ferences barátok kolostorául szolgáló épületből lett iskolát palotává alakították át.

Ezzel Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezésének minden részlete pontos értelmet nyer, s megszűnnek azok az apró ellentmondások, amelyek miatt elbeszélését korábban zavarosnak éreztem. Így egyrészt megállapíthatjuk, hogy a Baranyai Decsi János családja által használatba kapott épület, amely Szent Miklós szentegyháza mellett állt, feltehetően a jelenlegi Bolyai Farkas Elméleti Líceum területén állhatott (Bolyai utca 3. szám). Ennek maradványai ma már nem ismertek, de a Líceum előtti tér egykori Szent Miklós elnevezése arra utal, hogy itt volt a templom s feltehetően ahhoz közvetlenül csatlakozva a pap lakása és az iskola is.¹¹ A templomot és a papi lakást Nagy Szabó Ferenc mint „megyés templom”-ot, illetve mint a „megyés pap házá”-t említi. A városi tanács oklevele pedig azt mondja, hogy „az pap háza udvarán szabad uta legyön által, mind szekereknek és ü maguknak”. Tehát a használatba adott iskolaépület a

⁸ *Baronyai Decsi János magyar históriája* [1592–1598]. Közli Toldy Ferenc. Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek. Második Osztály. Írók. 17. kötet. Pest 1866.

⁹ *Az Caius Crispvs Salvstiusnac ket Historiaia.* Fordította Baronyai Detsi Janos. Szeben 1596. (RMK I. 286. = RMNY 786.)

¹⁰ *Maros-vásárhelyi Nagy Szabó Ferencz memorialéja.* 71.

¹¹ Keresztes Gyula: *Marosvásárhely régi épületei.* Marosvásárhely 1998. 13. és térképmelléklet.

paplak udvarán át volt megközelíthető, vagyis annak közvetlen szomszédságában volt. Az iskolaépület „felfelé való létejét” meghatározás is érthető, hiszen a Líceum épülete a főtérnél lényegesen magasabban van, a Maros feletti második teraszon épült.

A ferencesek kolostora a várdombon állt, erre utal az 1632-ben felépült Kádárok Bástyájához kifutó egykori Klastrom utca neve is. És itt a várban „is rendelkeznek Scholának való házakat”, ahogy Nagy Szabó Ferenc említi. Megjegyzendő, hogy Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseinek e részét legalább két évtizeddel később írta, mivel az 1601. évi gyűjtogatással foglalkozó bekezdést követően 1620-ra vonatkozó utalás is olvasható. Ez az észrevétel megmagyarázza az emlékiratok írójának mind az iskolaépület használatba adásának idejével kapcsolatos hibáját, mind egyéb pontatlanságait és tévedéseit

A fentiek alapján már ennek a két forrásrészletnek a segítségével is rekonstruálhatóvá válik, hogy mikor mely iskolaépületet használta a város, hol lakott és hol tanított iskolamesterként Baranyai Decsi János.

Kétségtelen, hogy a 16. század első felében mind a későbbi várdombon, a ferences barátok kolostorában, mind pedig a Szent Miklós-templom melletti épületben voltak tanításra szolgáló helyiségek. Nagy Szabó Ferenc azon megjegyzéséből, hogy „a megyés templom és megyés pap háza és iskola volt akkor, mikor a Klastrom a Barátoké volt”, következik, hogy a ferencesek 1556–57. évi kiűzését megelőzően a Szent Miklós-templom mellett már iskola működött. Tehát amikor 1957-ben a volt Református Kollégium megünnepelte fennállásának 400. évfordulóját, és felvette Bolyai Farkas nevét, még alá is becsülték az egyazon helyen álló oktatási intézmény korát! Miután a reformátusok birtokba vették a ferences kolostort, ezt alakították át iskolává. Itt működött a „schola particula”, itt tanított Baranyai Decsi János is. 1597-ben pedig a Szent Miklós-templom melletti iskolaépületet adta használatba az iskolamesternek a város. *Decsi János továbbra is a várdombon lévő iskolában tanított, és itt, a „puszta klastromban” írta meg a törökök ellen mozgósító históriás éneket. Ehhez a kolostorépülethez tartozott az a szépen helyreállított gótikus terem is, ahol a bevezetőben említett előadások elhangzottak!* Ez egyértelműen azonosítható a Keresztes Gyula könyvében közölt alaprajz segítségével.¹²

Baranyai Decsi János 1601-ben meghalt. Az 1601. évi gyűjtogatást követően 1602-ben kezdtek el a vár építését, ekkor történt, hogy „a barátok Klastromából lett Eskolából az égés után Kastélyt tsinálánk”. Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseiből tehát az is kiviláglik, hogy elsősorban nem azért kellett elköltöztetni az iskolát, mert leégett, hanem mert más funkciót szántak az épületnek. Mivel a város megígérte a prédikátoroknak, hogy az elvett iskolaépület helyett újat kapnak, ezért Decsi János mostohaöccsétől, Decsi Dánieltől „pénzen és más házon a város megtserélé” a korábbi iskolaházat, tehát a 17. század elejétől ismét a Szent Miklós-egyházhoz tartozó épület lett a város fő iskolaépülete. Bár a várban is berendeztek iskola céljára szolgáló házakat, hogy szükség esetén az iskolamester és a diákok ott lakhassanak, és a tanítás zavartalanul folytatódhasson – amint Nagy Szabó Ferenc memoriáléjából kiderül.

E rövid észrevételeknek általános tanulsága, hogy a pontatlan szövegkiadás értelmezési zavarok forrása lehet. És rámutat annak az igénynek a jogosságára is, amelyet Marosvásárhely történései is szorgalmaznak,¹³ hogy immár másfélszáz év után rendkívül hasznos lenne Marosvásárhely történetének fontos forrásait, így Nagy Szabó Ferenc visszaemlékezéseit is pontos és

¹² Keresztes Gyula: *i. m.* 14. 2. ábra.

¹³ Tonk Sándor: *Marosvásárhelyi krónikások. = Marosvásárhely történetéből.* Marosvásárhely 1999. 213–217.

jegyzetekkel ellátott modern kiadásban közzétenni a helytörténet és az egyetemes magyar kultúrtörténet hasznára.

Where has János Baranyai Decsi written his Turcophobe Poem? The paper discusses some questions of local history of Marosvásárhely in the 16th and 17th century. In a former paper (Magyar Könyvszemle, 2001/1) the author discussed an anonymous historical poem from 1597 and proved that it was written by Baranyai Decsi János. Discussing the circumstances of writing this lengthy Hungarian poem, the author referred to the 17th century memoirs of Nagy Szabó Ferenc, published in 1855, and described it as „*somewhat confused*”. In May 2001 the author could check Nagy Szabó Ferenc's original manuscript in the Teleki Téka at Marosvásárhely. He realized that the printed version modified a date and *one letter* in a word and this has changed the meaning of the whole paragraph. By means of the original text both the site of Baranyai Decsi János's house and the schools of the town can be precisely identified.

Paczolay Gyula

Baranyai Decsi Csimor János, a szológkutató

1598 nevezetes és alapvető évszám a magyar közmondások és szólások történetében. Ebben az évben jelent meg az észak-magyarországi Sáros megyei Bártfán, a Klöß Nyomdában az első magyar gyűjtemény, Baranyai Decsi Csimor Jánosnak, a székelyvásárhelyi schola particula tudós rektorának *Adagiorum graecolatinoungaricorum chiliades quinque* (röviden: *Adagiorum*), azaz „Ötezer görög–latin–magyar szólás gyűjteménye” című munkája (BD). A kislakú (12-ed réttel) 444 oldalas kötetben a Varkucz Györgynek szóló ajánlást az olvasókhöz (*Benevolo lectori*) szóló 16 oldalas latin nyelvű előszó követi, a végén pedig Balog János 20 soros latin verse (*In Zoilum*) olvasható.

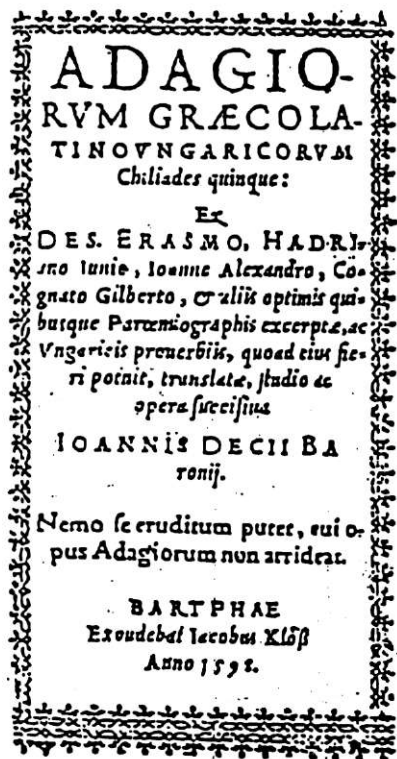
A könyv talán 200–300 példányban jelent meg, és hamar ritkasággá vált. Szenci Molnár Albert *Magyar–latin szótára* második kiadásában számos közmondást közöl Baranyai Decsi gyűjteményéből, amint erre az előszóban hivatkozik is. Ő azonban valószínűleg egy címlap nélküli vagy hiányos címlapú példányt kapott, ezért téves címet közölt (*Libellus Adagiorum Latino Ungaricorum*). Geleji Katona István püspök, a *Magyar grammatikatska* (Gyula-Fejervaratt, 1645) szerzője nem ismerte. Bod Péter a *Magyar Athenasban* (Szeben, 1766. 68–69.) a Szenci Molnár Albert által megadott címet közli, és 1588-as strasbourgi kiadásról ír, tehát ő sem látott teljes példányt belőle. Erdélyi János 1851-ben kiadott *Magyar közmondások könyve* című gyűjteményének (EJ) végén olvasható *Közmondásokról* szóló tanulmányában, a 449. oldalon leírja, hogy „én e könyvet nem láttam”. Csak 1850-ben került elő egy Ballagi Mór által leírt „ismeretlen gyűjtemény”, amelyet a következő évben Lugossy József Baranyai Decsi köteteként azonosított. Még ezt követően is sokáig Szenci Molnár Albertnek (SzM) vagy Kis-Viczay Péternek (KV) tulajdonították Baranyai Decsi közmondásait.

A kötet előszavában Decsi felsorolja a régebbi szológgyűjtőket a bibliai Példabeszédek könyve szerzőjének tekintett Salamon királytól kezdve Laertiuson, Theophrasztoszon és Didimuszon át Rotterdami Erasmusig, mellette megemlítve a 16. századi Hadrianus Iuniust és Gilbertus Cognatust is. A közmondások hasznaként kiemeli jelentőségüket a filozofálásban, a meggyőzésben és a közmondásokat sokszor csak rövidítve vagy utalással említő írók megértésében. Felhívja a figyelmet arra is, hogy csak mértékkel használjuk őket, ne „ételként”, hanem csak „fűszerként”, mert halmozásuk többet árt, mint használ, és gonddal illesszük őket be a beszédünkbe. Megjegyzi azt is, hogy több nyelvben találunk azonos közmondásokat.

Ma a Decsi-kötetnek négy teljes (kettő Budapesten, egy-egy Késmárkon, illetve Kolozsvárott) és tíz többé-kevésbé hiányos példányról tudunk, amelyek közül egy-egy található például Kolozsvárott, Marosvásárhelyen, Nagenyeden, Nagyszebenben és Sárospatakon is. 1978-ban az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoportja 400 példányban hasonló kiadást készített belőle.

Az *Adagiorum* helye más nyelvek szológgyűjteményei között

Ha azt vizsgáljuk meg, hogy különböző nyelvek első szológ- és közmondásgyűjteménye mikor jelent meg, akkor azt találjuk, hogy Baranyai Decsi János munkáját Közép- és Kelet-Európában csak egy cseh gyűjtemény előzte meg. Részletesebben a következő adatokat kapjuk:

Baranyai Decsi János 1598-ban Bártfán kiadott szólásgyűjteményének címlapja

11. századi az első angol (Durham Proverbs) és török (Mahmud al-Kasgari, 1073–1074), 12. századi az első arab (Al-Maidani, 1124 előtt), 13. századi az első olasz és francia gyűjtemény. A 14. században jött létre az első német (Schwabacher Sprüche) és spanyol, a 15.-ben az első svéd, a 16.-ban az első dán és 1571 előtt az első cseh gyűjtemény (Červenka-Blahoslav).

Az Adagiorumot 1618-ban követte az első lengyel (Samuel Ryśinski), majd 1653-ban az első litván, 1660-ban az első észt (H. Göseken), a 17. század végén az első ukrán (Zinovjev) gyűjtemény. 18. századi az első finn (H. Florinus 1702), orosz, szerb és szlovák, a 19. században jelent meg az első ismert bolgár, román és szlovén gyűjtés.

1598 előtti magyar adatok

Természetes, hogy már Decsi gyűjteményének a megjelenése előtt is találunk magyar közmondásokat és szólásokat például irodalmi alkotásokban, levelekben. Ezek túlnyomó többsége (kb. 100) megjelenik az Adagiorumban is. A legfontosabb korábbi források: Heltai Gáspár: *Száz fabula* (Colosvarot 1566), és Szegedi Lőrinc: *Theophania* (Debrecen 1575). Érdemes megemlíteni még a következő forrásokat, illetve szerzőket: *Salamon*

kiralynac, az David kiraly fjanak Markalffal valo trefa beszedeckne c rouid könyue (Colosuáratt 1577), *Balassi Menyhárt árultatása* (Abrudbánya 1569), Pesti Gábor: *Esopus fabulaj* (Bécs 1536), Tinódi: *Cronica* (Colosvarba 1554), Heltai Gáspár: *Chronica* (Colosvarot 1575), valamint Balassi Bálint, Bornemissza Péter, Dávid Ferenc, Méliusz Juhász Péter és Sztárai Mihály műveit. Jó néhány adatot találunk levelezésekben (pl. Báthory István leveleiben) és Szabó T. Attila főleg kéziratosságon alapján összeállított *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* c. sorozatának eddig megjelent tíz kötetében (SzTA).

Pelei Tamás gyulafehérvári kanonok 1515-ben Budán vásárolt egy 1508-as velencei Aldus kiadású Erasmus: *Adagiorum chiliaes tres ac centuriae* című kötetet. Ebbe – feltehetően 1515 és 1540 között – számos glosszát, köztük néhány közmondást is beírt. Ilyenek például a következők: Lassan síjes (112r), Penz emberseg Ruha tisztesség (194r), Zemerme deaknak ijres thaskaia (194v).

Decsi említi, hogy korábban már Siklósi Miklós is gyűjtött közmondásokat, de ezt a gyűjteményt már ő sem ismerte, és azóta sem került elő.

CHILIADIS I.

Fiscator ictus sapient. Factum stultum
gnoscit. Malo accepto stultus sapit.
Kár nitcia bolondnak fülét.

7. Aliquid mali propter vicinum malum.
Bagadó az gonoz.
8. χεῖρ χεῖρα κνίξει: Manus manum fricat.
ἡ χάρις χάριμ φέρει: Gratia gratiam
parit: Egyik kézzel máshkat mossa.
9. ἴσον ἴσῳ ἐπιφέρεισαν:
Par pari refertur. Item: Eadem mensura
Kölczön helyében kölczönt adni.
10. Pingui Mimerua. Item:
παραχρησάμενος: Crassiori Musa. Item:
ἀμαθιωδωρον καισ ἀφωδωρον εἶπε:
Rudius ac planius, Niluán és nem mész
(lyen.

DECAS IIII.

1. ὄσ πλὴν ἀβλαύ: Sus Mimeruam:
Vak bömösnek ád világot.
2. Sus cum Mimerua certamen suscepit:
Magánál nagyobbbal vét követ.
3. Inuita Mimerua, Terméket ellen.
4. Εἶσα καὶ Ταυρὸς ἀνύλαν:
Abiit σ Ταυρις in syluam, Meg hólt
az gyermek fel költ az komaflag.
5. ἕτος φέρει οὐχ ἄραξα:

Annus

Az Adagiorum két oldala

CENTVRIA I.

Annus producit non aget,
Mindennek vdeie vagyton.
Nyárban aratnak nem télben, idem.

6. ἐν λιμῆτι πλεῖμ:
In vado esse. Item, In portu nauigare.
El költ az kún az Kőrösön.
7. Bos lassus fortius figit pedem,
Az vén Karona gyakorta meg veri
az ifiat.
8. τὴ πάσῃ ὁ ἄσ ἀφάμαστανιδί:
Tota erras via. Item: Toto caelo erras.
Oly megbé vagy idlle, mint Mako
Ierusalemidől.
9. Suo iumento sibi malum accersuit.
Item: Suo sibi cum gladio iugulauit.
Item: Suo ipsius laqueo captus est.
Hanc technam in teipsum struxisti. Item:
αὐτὸς γοῦρ ἐνεῖ τῷ κακῷ πλὴν κελύου:
ipse sibi mali fontem reperit.
ἔβη μάχαιον Capra gladium.
κορῶν τὸν σκορπιόν: Cornix scorpionum.
Ki mit keres meg teli.
10. Incidit in foueam quam fecit,
Az ki másnak vermet ás, ő maga esik
belé.

DE

Az Adagiorum mintája

Az Adagiorum mintája, amint ezt már 1911-ben Tolnai Vilmos megállapította (TV-2), egy 1574-ben Bázselben kiadott Des. Erasmi Roterodami Adagiorvm chiliades qvator cvm sesquicentvria..., azaz „Rotterdam Erasmus 4150 szólása” című gyűjtemény volt (ErAd). Ez a kötet Erasmus (1466/1469–1536) 4150, magyarázattal ellátott szólása mellett jó néhány más neves 16. századi szólásgyűjtő, többek között Hadrianus Iunius, Ioannes Alexandrus, Gilbertus Cognatus, Caelius Rhodiginus, Petrus Godofredus és mások szólásjegyzékét is tartalmazza. Ehhez hozzátehetjük, hogy Decsi strasbourgi doktori témavezetője, Hawenreuter professzor is összeállított egy szólásgyűjteményt (JLH).

Itt megemlíthetjük, hogy Dankanits Ádám vizsgálatai szerint Erdélyben a 16. században a külföldi szerzők népszerűségi listája a következő volt: Melancthon, Erasmus, Cicero (DÁ-1) A számára hozzáférhető könyvtárakban az Apophthegmatum Libri, az Epitome Adagiorum és a Chiliades Adagiorum 50 kötetét találta meg (DÁ-2). – Egy kis Erasmus-szólásgyűjtemény 1541-ben Brassóban is megjelent (EEp).

Erasmus szólásait ezerekre (chilias) osztja, ezeken belül vannak a százasok (centuria), s a százasokon belül sorszámozza az adatokat. A kötet más szerzőktől származó anyagában egyszerű sorszámozás van.

Az Adagiorum szerkezete

Decsi annyiban finomítja Erasmus rendszerét, hogy a százasokat (centuria) tízesekre (decas) osztja s csak ezen belül sorszámoz. Decsi *válogat* a mintaként szolgáló kötet anyagából, például a BD 3.7.9.4 (az első szám a chilias, azaz ezres, a második a centuria, a százas, a harmadik a decas, a tízes, a negyedik a decason belüli sorszám) megfelel az Erasmus 3.9.69-nek (az első szám a chilias, a második a centuria, a harmadik a centurián belüli sorszám), a rákövetkező 3.7.9.5 viszont már az Erasmus 3.9.100 megfelelője, tehát itt 30 Erasmus-tétel maradt ki. Hasonlóan a BD 5.1.7.7. megfelel a Gilbertus Cognatus 238-nak, a következő 5.1.7.8. viszont már a 248-nak, tehát itt kilenc Gilbertus Cognatus-tételt hagyott ki. Máskor viszont több Erasmus-tételt összevon, ilyenkor egy magyar adatnak több latin megfelelője van. Az 1.3.7.10-ben egy görög mellett 26 latin adatot, az 1.5.6.7-ben két görög mellett 5 latin adatot találunk. A görög szöveget gyakran kiemeli a latin elé, olykor kissé megváltoztatja a latin szöveget, s gyakran nem Erasmus címsorát, hanem a magyarázat valamelyik mondatát emeli ki és teszi címsorrá. Erasmus latin magyarázatait és a klasszikus szerzőkre, pl. Horatiusra, Vergiliusra való hivatkozásokat elhagyja.

Röviden azt mondhatjuk, hogy a címsorokat tekintve Decsi 1.1.1.1–3.7.10.10, 4.1.1.1–4.10.9.5, 5.7.8.7–5.8.1.10. tételei Erasmustól, a 3.8.1.1–3.10.3.2. és a 4.10.10.4–4.10.10.10. tételek Hadrianus Iuniustól, a 3.10.3.3–3.10.6.8. Brassicanustól, az 5.1.1.1–5.6.3.1. Gilbertus Cognatustól, a többi más szerzőktől származik.

A latin–görög – gyakran csak latin, olykor csak görög – címsort a legtöbbször nem a fordítás, hanem a magyar megfelelő követi. Például az 5.3.2.6. tételben a latin: *In idem flumen bis non descendimus*-t (Ugyanabba a folyóba nem lépünk be kétszer.) az, hogy: „Az kinek egyből az kása báját meg égeti, tarlóíatis fúya”.

Előfordul a latin szöveg *német* megfelelőjének magyar fordítása is. Például az 1.3.3.2. tételben a *Pecunia obediunt omnia* (Mindenki enged a pénznek) magyar megfelelőjeként azt írja, hogy „Az ki nád között üll, Bintén olyan sipot csinál, az minemüt akar”. Ez pontosan megfelel a Sebastian Franck 1541-ben kiadott német közmondásgyűjteménye (SF) 86v oldalán olvasható „Der in rorn sitzt, schneidt jm. Selbst pfeiffen wie er wil”-nek. Pontos német és nem latin megfelelője van még például a következőknek is: „Gazda nélkül vet bámot” (5.9.6.7.), „Az ki mézet akar enni, meg ölyle előb az méhet” (3.3.5.9.). (*Megjegyzés*: Régen a mézhez csak a méhek megölése után lehetett hozzájutni.)

Tizenhat tételben két, egyben (3.4.7.7.) három, egyben (3.10.10.10.) négy magyar megfelelőt találunk. Néhány esetben a latin címsor feltehetően Decsi fordítása *magyarból*. Például a 2.5.3.3: *Meße Buda sánta embernek – Procul Buda claudo*, és 1.3.5.10: *Nem kel az halottat az Szentegyháztól haza vinni – Non est funus ex coemiterio reduendum*. Ezek a latin megfelelők nem találhatók meg Decsi forrásmunkájában.

Az Adagiorum 4795 tételben összesen 4827 magyar adatot tartalmaz. (A címben jelzett 5000-tól való eltérést kihagyások magyarázzák, pl. az első chiliasban csak 8 centuria van stb.) A magyar szövegek közül kb. ezer tekinthető szólásnak vagy közmondásnak. Magyar megfelelőként ugyanis sokszor csak egy szót, pl. Czintalankodni (1.2.4.8.), Czáczogó (1.4.2.1.), Állhatatlan (2.3.9.8.), Bolondság (2.3.9.10.), Boszorkány (5.1.9.10.), Homályosan (5.5.10.6),

egy egyszerű kifejezést, pl. Haznos oruosság (1.2.6.9), Kegyetlen törvény (1.7.4.5.), Ostoba elme (2.2.10.4.), Meleg fürödő (2.3.5.10.), Komoran nézni (3.4.10.4.), Haznos hazugság (4.10.6.2.), Erősen tanulni (5.4.2.4.) stb., szólásnak vagy közmondásnak nem tekinthető egyszerű mondatot, pl. Iserikök egymást (2.5.5.10.), Vebedelmes dologban forgaz (4.10.8.7.), Az jó hirnek örülni (5.2.10.2.), Görög és Deák nyelvet tudni (5.9.6.1.) olvashatunk.

Találunk még idézeteket, aforizmákat, gyakran a megfelelő latin vagy görög adat fordításait is. Például: *Aequalitas non parit bellum* – Az egyenlőség nem támaszt hadat (4.2.9.9.); *Nullum violentum perpetuum* – Nem állandó az valami erőbackal lében (5.2.10.1.); *Sed quis custodiet custodes* – Hát az örökre ki vigyáz (5.1.6.5.); *Mortuus rursus id eris quod prius* – Föld vóltál, s vgyan földé kel lenned (5.1.7.6.) stb.

Megjegyezhetjük, hogy az Erasmus-szövegekben többször előfordul a görög *Σικελος*, illetve a latin *Siculus* szó, amely ott Szicília nem görög őslakosait jelenti. Decsi ezekhez a tételekhez az erdélyi székelyekre vonatkozó megfelelőt ír, pl. a „*Siculus emphacisat*” (2.4.10.4.) azzal egyenértékű, hogy: „No, mind fel veí az békely, valami egy tetünél iob.” Többször találkozunk a „Székely fortély” kifejezéssel is. (Pl. 1.8.2.2, 2.3.5.5. stb.)

Az Adagiorum szólásainak, közmondásainak utóélete

Szenci Molnár Albert (1574–1634) Drezda és Heidelberg mellett – Decsihez hasonlóan – tanult Wittenbergben és Strasbourgban is, ahol szintén Hawenreuter professzor tanítványa volt. Naplója szerint 1592. június 18-án találkozott is Decsivel.

Szenci Molnár Albert – néhány 17. századi adattal kiegészítve – az Adagiorumnak kb. 400 közismert közmondását (*usitatoria proverbialia*) felvette magyar–latin szótárának hanai (1611) és heidelbergi kiadásába (1621), s ennek alapján ezek bekerültek a frankfurti (1644) és nürnbergi (1708) kiadásba (SzM-2-5) és a Pápai Páriz Ferenc–Bod Péter-szótárakba is (1767, 1782) (PPB).

Szenci Molnár Albert tehát *válogatott* Decsi anyagából, és néhány esetben *változtatott* is egyes szövegeken. Például Decsinél azt olvassuk: „*Szemérem* az futás, de haznos” (1.8.3.4.), Szenci Molnár Albert viszont már azt írja: „*Szégyen* a futás, de hasznos” (SzM-2.257/1., SzM-3.290/2., SzM-4.290/2.).

Az Országos Széchényi Könyvtárban található egy 17. századi, erdélyi, ismeretlen protésztáns szerző által írt *Fasciculus Vocabulorum, Sententiarum et Adagiorum* (FV) című kézirat. Ennek első részében (a 73. folióig) Szenci Molnár Albert magyar–latin szótárának 1621-es (vagy a vele szövegében azonos 1644-es) kiadásából vett adatok olvashatók a latin megfelelőikkel együtt, a végén viszont már Decsi gyűjteménye volt a forrás. A FV szerzője *válogat* ebből az anyagból, s egyes tételeket meg is változtat. Helyesírásában a *cz*-t következetesen *ts*-re javítja.

Baranyai Decsi jó néhány közmondását megtaláljuk a kb. 1678-ban írt *Actio Curiosa* című közmondás-színjátékban (AC) és – főleg Szenci Molnár Albert szótárai alapján – 18. és 19. századi tankönyvekben, mint pl. a *Syntaxis Ornata*-ban (SO) (1745-ös és későbbi kiadások), az *Universae Phraseologiae Corpus*-ban (1750, 1775) (UP), Cselkó István (CsI) és Verseggy Ferenc (VF) tankönyveiben. Kétségtelen, hogy a szájhagyomány mellett ezek a nyomtatott közlések is jelentősen hozzájárulhattak Decsi közmondásainak elterjedéséhez.

Részben a Szenci Molnár Albert-szótárak alapján Decsi számos közmondása került bele a második magyar közmondásgyűjteménybe, Kis-Viczay Péter kassai evangélikus lelkész *Selectiora Adagia Latino-Hungarica in gratiam et usum Scholasticae juventutis* című kötetébe

(KV). Ezt a Bártfai Nyomda adta ki Kassán 1713-ban. Kis-Viczay – Szenci Molnártól eltérően – nem említi, hogy forrásul használta Decsi anyagát.

Baranyai Decsi és Kis-Viczay gyűjteményét először Ballagi Mór hasonlította össze 1883-ban (BM). A Decsi-gyűjteménnyel Tolnai Vilmos is foglalkozott (TV-1), s összefoglaló ismeretést találunk O. Nagy Gábor posztumusz magyar frazeológiatörténeti munkájában is. (ON).

Decsi szólásai és közmondásai a 20. században

Az Adagiorumban található közmondásokat és szólásokat több szempont szerint osztályozhatjuk. Az egyik ilyen kiválasztási elv lehet azok mai ismertsége. Ennek alapján megkülönböztethetünk ma is közismerteket, olyanokat, amelyek ma már csak a magyar nyelvterület egy vagy néhány részén ismertek (regionális adatok) s végül mára már feledésbe merültek.

1. *Ma is közismert, 400 éves közmondások, szólások* (az esetleg zárójelben található évszám azt jelenti, hogy mai ismereteink szerint az adat 1598 előtt már akkor előfordult):

Kücziny az børs, de erős. 3.8.8.8. – Az Christus koporsoiát sem örzik heiban. 3.6.10.4. 1611-ben már: ... örizték ingyen. (SzM-2.32/1) – Te sem vagy iob az Déákné váznánál. (1592) 3.4.4.3, 5.7.5.2. – Nagy fába vágta az feiét. (1575) 5.4.10.4. stb. – Szemérem (*ma*: szégyen) az futás de haznos. (1589) 1.8.3.4. – Ember kel az gátra. 4.10.8.5. – Gazda nélkül vet Bámot. (1570) 5.9.6.7. – Ió vólnál halálnak. 4.5.1.1. – Olczó húsnak hig az leue. 2.8.4.7, 2.8.10.6, 4.3.3.10. – Az igaz mődás bé tőri embernek feiét. (1558) 2.9.3.5. – Lassin iáry, s hamaráb el iutz (*vagy*: hamaráb el érz). (1515–1540) 1.7.1.4, 2.1.1.1. – Ió töt helyébe iót ne váry. (1566–1536) 2.2.2.8, 2.5.8.3, 2.5.9.6, 4.6.2.8. – Az ketske sem meñe az vásárra, de czapiák hátul. 3.8.6.5. – Semmit nem hoz az az konyhára. 3.2.9.6. – Köz lónak tuos (*azaz*: feltúrt, sebes) az háta. 4.7.3.7. – Sok lúd diznót gyöz. 1.4.2.8, 3.7.7.6, 4.6.2.4, 5.4.8.9. – Oly mebbe tölle, mint Mako Ierusalemtól. 1.2.2.7, 3.4.3.3. – Az minemü mosdót te énnékem tartaz, énis olyan kendőt te néked. 5.10.2.3, 3.9.4.2 (var.). – Nem akarásnak nyögés (*az*) vége. 2.5.1.5, 5.10.4.4. – Ió pap hóltag tanúl. 1.6.8.3, 5.5.3.8. – Iob mà egy veréb, hogy nem hólnap egy túzok. 5.1.2.5. – Sák meg lelte föl(t)iat. (1558) 1.4.5.1, 1.8.6.5, 4.9.3.7.

2. *Ma is közismert s egyúttal Európa több (zárójelben feltüntetett számú) nyelvében megtalálható közmondások:*

Aiándék lónak nem kel à fogát nézni. (48) 4.4.9.6. (marhának: 4.1.2.3.) – Az mely Ebet bottal haitnak az Nyúl vtán, soha az nyúlat meg nem fogia. (10) 1.6.1.8, 2.5.5.4, 4.1.3.5. (Szenci Molnár Albert 1611: Valamelly ebet botval haytnac az nyúl után nem fogja az meg. – 1623: Bethlen Gábor levele Károlyi Mihályhoz, Kolozsvár 1623. aug.16.: „leszen elegendő hadam nekem s talám igen sok is leszen, ha arra kél a dolog, tudom, hogy az mely ebet bottal üznek az nyúl után, meg nem fogja.”) – Nem hallik eb vgtás az menyorbágban. (10) 1.3.9.2, 5.3.9.10. – Czak Bőrit veti el à farkas, nem termébetit. (45) 3.3.2.2. – Talám azt várod, hogy sült galamb mennyen Baiadba. (1566) (30) 5.5.2.3. – Egyík kéz az másikat mossa. (1582) (47) 1.1.3.8. – Az Bálkát más ember Bömében meg látod, az gerendát penig az magadéban nem látod. (1580–1582) (47) 1.5.5.2. – Czak addíg nyuitozzál, az míg az lepel ér. (42) 2.5.3.7, 4.4.8.3. – Hituán madár az, az ki az ő maga fézkét meg rütittia. (28) 4.2.4.3. – Minem mind iauadat akaria az, az ki reiad mosolyodik. (6) 5.1.8.6. – Az ökor vgyan ökor, ha Binte Béczbe haitiákis. (36) 2.8.7.2. – Szeget Beguel ütni. (Szeget Beggel kel ütni.) (21) (1536) 1.1.8.3.

(5.3.7.3.) – Két Böm mindenkor többet lát egynél. (48) 3.1.6.1. – Nem ió tüzet olaiual óltani. (38) 3.8.4.7. – Hiuatlan vendégnek aytó meget helye. (44) 1.2.5.3. – Nem arúlok ám én sákban matskát. (38) (1570–1571) 5.4.7.8.

Megjegyzés. Az Európában 28–54 nyelvben megtalálható közmondások, szólások: PGy-4, – 600 magyar–észt–német–angol–finn–latin–cseremisiz–zürjén adat: PGy-1.

3. Közismert és a szomszédos szláv nyelvekben is megtalálható közmondások:

Az sok Bába közöt à gyermekis el bokot vezni. 2.6.9.2. (belorusz, cseh, lengyel, lett, litván, orosz, szerb, szlovák, ukrán megfelelője ismert). – Ne hány borsót az falra. (1589) 3.1.6.4, 4.7.4.6, 4.9.6.4. (Ismert a cseh, lengyel, orosz, szlovák, ukrán nyelvben.) – Némának annya sem ért Bauát (1589: Néma gyermeknek..., 1606: Néma gyermeknek... Péchy Simon levele az udvarhelyszékieknek) 2.1.3.4. (albán, bolgár, cseh, lengyel, orosz, román, szerb, szlovák, szlovén, ukrán megfelelője ismert).

Megjegyzés: A magyar közmondások nemzetközi és kelet-európai rokonsága: PGy-2, PGy-3.

4. *A ma már nem közismert, de a magyar nyelvterület egyes régióiban megtalálható közmondások:* (E = Erdély, Dsz = Drávaszög, SzM = Szenci Molnár Albert szótára. 1611):

Álom s esős üdö. (Bizonytalan dolog.) SzM, E, 5.8.4.8. – Nem fog (az) rosda (az) aranyon. SzM, E, Dsz, 2.6.2.3. – Vay ki hituán kereset az arúlkodás. SzM, E, Dsz, 2.9.10.3. – Bagolyis biro házában. SzM: barlangjában. E is, 4.4.1.3. – Nyert benne mint Bertók az czikban. SzM, E is, 4.10.10.9. – Bolondnak fa pénz ió, ha el veztiis ne bánkódgyék vtánna. SzM, E, 1.1.7.10. – Nem minden botból lében borotva. SzM, E is, 2.5.3.8. – Meße Buda sánta embernek. SzM (ebnek) E. (1838: Messze sánta ebnek Buda. – br. Jósika Jánosné levele fiához, Samuhoz, Csákgorbó. SzTA-2.529/1). – Oly kevély, mint ha öué volna az dió fáig. SzM, 2.8.2.6. – Nem illik diznó orrába az arany peretz. SzM, E, DSz, 1.3.7.5. – Diznóra gyömbért ne veztegeess. (1565) SzM, E is, 1.8.10.2. – Az ki én magamat Beret, ebemetis Bereti. E nem, 5.8.3.9. – Két ház ebe. E nem, 3.9.2.3. – Még az ebnek sem ió az első fia. SzM, E is, 2.2.3.9, 5.1.2.3. – Hires eperre nem kel kosáruul menni. SzM, Örség, Székelyföld (albán, bolgár, görög, orosz, szlovén, szerb, török megfelelői ismertek). 1.7.2.10. – Czak Börit veti el farkas, nem termébetit. (Suetonius: Vulpes pilum mutat, non mores.) SzM nincs, KV-549, csak Erdélyben ismert (50 adat, Háromszék, Magyaró, Magyarózd, Maros-Torda, Szatmár, Szovát, északi csángó). – Farkast emlegetnek, kert meget kullog. SzM, több vidéken ismert, 2.7.9.3., 4.5.2.3. – Vay ki erős mint az etzet. E is, 3.1.8.6. (1614: Az én szententiám szerint bezzeg erős, mint az oláh etzet az te bizonyságod. Pázmány Péter, PPÖ-5.87.) – Minden ember az ő maga fazeka mellé Bít. SzM, E (Magyaró, Magyarózd, Nagybánya, északi csángó). 1.1.9.2, 1.3.3.3. – Az gazdagnakis kettő orra lika, mint az Begény ember diznaiának. SzM, E, 2.1.1.7. – Soha nincz oly nagy hoßbu hágó, kinek leitöie ninczen. – E (Háromszék, Magyaró, északi csángó). – Addíg hámcz az hárs fát, míg hámlik. (1575/1495) SzM, E (Magyaró, Székelyföld) 3.4.1.10, 4.3.10.9. – Nem kel az halottat az Szentegyháztól haza vinni. – E is, 1.3.5.10, 2.6.8.5. (1598 után először 1862-ben jelenik meg.) – Az ki Nyárban nem gyűjt, Télben agebül bánkodik. SzM, E is, 5.8.8.5. – Még üdeién meg látzik az mely teyből ió túro lében. SzM, E is, 4.2.1.10. stb.

Megjegyzés: Az erdélyi és partiumi gyűjtések közül főleg a következőket vettük alapul: Bura László (BL) szatmári, Horváth István (HI) magyarózd, Jakab Rozália (JR) farkaslakai, Konsza Samu (KS) háromszéki, Kovács Ferenc (KvF) kisiratosi, Kriza János (KJV) székely-

földi, Molnár Béla (MB) sóváradi, Ósz János (ÓJ) kibédi, Sándor Mihályné Nagy Gabriella (SNG) székelyföldi, Seres András (SAn) barcasági, Tamás Irén (TI) szováti, Vöő Gabriella (VG-1, VG-2) erdélyi, Wychmann Yrjö (WY) északi csángó és Zsigmond József (ZsJ) magyarói gyűjtése. Az „Addig hántsd a hársfát, míg hámlik” részletesebb vizsgálata: PGy-5.

Látható, hogy az adatok jelentős része Erdélyben vagy Erdélyben és a drávaszögi gyűjtésben (LK) maradt fenn.

5. *Mára már feledésbe merültek.* Ezekre vonatkozóan 20. századi regionális adatok sem bukkantak fel az eddigi vizsgálatokban, viszont általában Szenci Molnár Albert 1611-ben a használatos proverbiumok közé sorolta őket. Ennek hiányában Kis-Viczay Péter (KV) 1713-ból származó adatát adjuk meg. (A *stb.* azt jelzi, hogy ez az adat a Decsi-gyűjteményben a feltüntetett mellett még többször is előfordul.)

Nem álmodni hüvelyezek én, hanem igazat mondok. 2.10.9.2. SzM-2.-9/1. – Egy babot nem adnék raita. 4.6.5.4, SzM-2.15/1. – Sokat kér az beteg, de nem adgya az egésséges. 2.5.9.4, SzM-2.249/1. – Igen illik mint az bot az tegezbe. (1570) 1.7.3.4. *stb.*, KV-34. – Minden botnak az végén az feie. (= Végén csattan az ostor.) 1.3.10.8. + 5 adat, SzM-2.29/1. – Ebes diznó, mely gyököret ránta. 3.6.1.3, SzM-2.69/1. – Fakotis vonnyák, de fakois vonnya. (1566) 2.2.8.4, SzM-2.71/2. – Kü böktek az felső várból. (= Elment az esze.) (1592) 1.8.7.3. *stb.*, SzM-2.149/1. – Czak gallérais alig marat. 3.10.5.3, SzM-2.90/2. – Ha nincz irod és belentzéd, miért tebed magad borbélyá. 4.3.8.2. (1556: Nádasdy Tamás levele: A töröknek sem ire, sem szelentzée. – 1584: Báthory István levele: Sem irönk, sem szelentzénk.) – Régi irás, el kopot. 1.4.1.5. *stb.*, SzM-2.236/1. – Az kinek az kása meg égeti az Baiát még az tarlóíátis fuia. 2.2.9.9. (2.3.6.3, 5.3.2.6.), SzM-3.148/2. (Részletesebben lásd: PGy-6.) – Kenyér, sait, két tál étek. 4.5.5.3, KV-464. – Késő süttue. (= Eső után köpönyeg.) (1589) 1.1.3.5. *stb.* SzM-2.139/2. – Igen gondol király vduarbiróual. (1575) 1.7.7.4. *stb.* SzM-2.147/2: Nem fél király udvarbirótól. – Kötve hüd komádat (1566) 2.1.7.7, SzM-2.155/2. – Kopár helyön keresködöl. 1.3.8.4. *stb.*, SzM-2.158/2. – Malomban hegedülni. 2.9.9.2, SzM-2.173/2. – Meg sem fogtad saddig mellyezted. (= Előre iszol a medve bőrére.) 1.5.10.8, SzM-2.196/2. – Bezzeg nömös volt ám öis, de mind el hordották az fazék gyártók. 3.8.2.5, SzM-2.208/1: ...de elhordtác az fazekasoc à földét. – Kereztül tenni az Orbán süuegét. (= Felönteni a garatra.) SzM-2.220/2: Feltenni ... – Igyál ökör, tó víz. 4.6.1.6, SzM-2.124/1. – Öis sok pénteket ért ugyan immár. (= Idős ember.) 4.7.2.5. *stb.*, SzM-2.227/1: Elérte à soc péntek. – Pénz emberség, ruha tisztesség. (1515–1540) 2.4.7.9. SzM-2.227/1. – Pokolbanis esik egybör egy Innep. 5.8.4.4, SzM-2.230/1. – Igen tudgya ö, ha töke auagy túros étek. 1.3.7.3, 3.2.3.8, SzM-2.280/2. – Egy tiukmony sültfíg meg lenne az. 3.6.7.1., SzM-2.278/1 (Hermányi Dienes Péter székelyföldi, erdővidéki esperes [1707–1741] azt írta egyszer a hozzá tartozó lelkészeknek, hogy „a harangozás felettébb hosszú ne légyen, hanem legtovább, míg egy tyúkmony megsülne”. BkJ-1.30. – (tyúkmony = tyúktojás). – Rosz város az, az kinek óráiát hituánúl iártattiák. 5.3.1.5., SzM-2.220/2: Az óra jártatásából is megtilheted a várost.

Ami hiányzik az Adagiorumból

Decsi János gyűjteménye a legtöbb régi magyar közmondást tartalmazza, s nagy többségükre vonatkozóan ez a legrégebbi feljegyzés. Néhány valóban „hiányzik”, ilyenek például az először 1575-ből ismert: „Akármind perseld az ebet nem léssen szalanna benne”, amely ma

„Kutyából nem lesz szalonna” megfogalmazásban közismert, Vöő Gabriellának 141 hivatkozása van rá (VG-1.168/514), „Holló a hollónak nem vájja ki a szemét” (1584-ből), „Aki korpá közé keveredik, megeszik a disznók” (1577-ből), „Kerülgeti, mint macska a forró kását (1569-ből). Egy kevésbé ismert példa 1581-ből: „Az ellött nyilat nehéz visszahozni”, amelyre egy erdélyi adat van (VG-1.197/25) és öt török nyelvben ismert (BU-1933).

Más esetekben azért nem találunk meg egy régi közmondást, mert az csak később jelent meg a magyar nyelvben. Például a „Nem mind arany, ami fénylik” vagy az „A kákán is csomót keres” első magyar feljegyzése későbbi, 1613-ból való.

Néhány esetben a Decsi-gyűjteményben megtaláljuk a „hiányzó” közmondás pontos latin megfelelőjét. Ezek magyar fordításban ma közismert közmondások, akkor azonban ilyen formában még ismeretlenek voltak. Ilyenkor a fordítás helyett Decsi körülírást ad. Például az 1.6.10.10. tételben a „Bis dat, qui cito dat” magyar megfelelője Decsinél nem a „Kétszer ad, aki gyorsan ad”, hanem: „Ha valami iót akarz tenni valakiuel, hamar tegyed”. Hasonlóan a 3.4.6.8. tételben a „Saxum volutum non obducitur musco” magyar megfelelőjeként nem a „Gördülő kövön nem nő moha” fordítást olvassuk, hanem azt, hogy „Nehezen gazdagodik az meg, az ki gyakran helyet cserél”, és azt is, hogy „Nehezen lében ió Déák, az ki sok külömb külömb Scholákat válogat”. A „Nemo propheta acceptus est in patria sua” (Senki sem próféta a saját hazájában) magyar megfelelője: „Egy fő ember sem böczületik hazájába (5.5.5.7.). A „Piscis primum a capite foetet” (Fejétől büzlik a hal) megfelelője pedig „A hól az fő meg vez, az tagokis meg veznek ott” (4.2.9.10.). Az említett latin mondatok magyar fordításai csak később váltak közmondássá a magyar nyelvben.

Néhány megjegyzés az Adagiorum nyelvéről

A mássalhangzóval kezdődő főnevek előtti határozott névelő nem „a”, hanem a legtöbbször „az”, pl. „Egy az Bóba az kementzéuel” (1.1.1.1.), de pl. mind „a”, mind „az” előfordul a következőben: Szeretné à haznot, de fút az munkától (4.1.3.3.).

A *-val, -vel* rag hasonulása gyakran – mint a moldvai csángók nyelvében – nem történik meg. Például azt olvassuk, hogy „Sem Istenvel, sem embervel nem gondolni” (5.9.5.9.). Előfordul azonban ugyanarra a szóra vonatkozóan is, hogy az egyik esetben hasonul, a másikban viszont nem hasonul a *-val, -vel*. Például: beßédvel (4.1.8.5, 4.7.1.7.), de beßéddel (4.2.3.9, 4.7.9.6.).

A nyáron, télen helyett azt olvassuk, hogy nyárban, télben. Pl. „Az ki Nyárban nem gyűjt, Télben agebül bánkodik” (5.8.8.4b.).

Egyes szavakban a „szokásos” *i* helyett *ü* hang van, pl. üdö, hüß, kütsin/küczin, Büv, küüül, tü stb., másokban pedig *e* helyett *ö*, pl. böczület, czeleködni, egyßör, élös, emléközik, étök, györtya, ió töt, nömös, önyves, ßöm, ßörzö, veröm stb. Ezek a nyelvjárási jellegzetességek eltűnnek Szenci Molnár Albert szótárában és a későbbi előfordulásokban.

Több, mára már feledésbe merült szóval is találkozunk. Ilyenek pl. a *mony* (tojás) (4.1.1.5.), *eh* (máj) (2.9.2.10, 5.1.1.1, 5.6.8.2, 5.8.1.5, 5.8.7.6.), *turba* (kulccsal zárható pénzeszacskó, török jövevényszó a magyarban) (2.9.5.4.), *közköpülködik* (fondorkodik) (2.2.10.9.). A gyakran előforduló *minem* szó jelentése egyszerűen *nem*, pl. „Minem hallik Bamár riuás menyorbágban (5.2.6.5.). Az elromlott Decsinél *el roßúla* (5.6.5.9.), a mai leselkedni pedig *lesesködni* (5.4.3.10.). A város helyett mindig azt találjuk, hogy *váras* (3.3.10.3, 4.10.4.5, 5.3.1.5.), ugyanúgy, mint Tinódinál.

Ha egy mai közmondásban kutya van, akkor a Decsinél található megfelelőjében biztosan *ebet* találunk, pl. „Az mely Ebet botual haitnak az Nyúl után, soha az nyúlát meg nem fogia” (1.5.1.8.). Akkor a kutya jelentése „kis eb” volt. A *hitvány* jelentése: rossz, a *jámboré* – embe-
rekre vonatkozóan – jó (2.5.7.7, 5.9.5.10. stb.). *Iámborodni* = megjavulni (2.9.1.10.). A ma
csak emberekre vonatkozó *ki* vonatkozhatott állatokra, pl. „Nincz oly agh róka, kinek bőre az
czáúában nem kerül” (2.4.10.5.), tárgyakra, pl. „Nincz oly rakot Bekér, Kire egy vella Béna fel
nem fër” (4.8.10.4.) vagy akár egy országra is: „Szegény ország kit Bamár hátó dúlnak” (1.5.1.2.).

Az *is* mindig egybe van írva a megelőző szóval, pl. bagolyis (1.5.10.3.), másrészt az
igekötőt mindig külön írták, pl. „Ki Böktek az felső várból” (4.6.3.5.).

Az *l* hangot megelőző magánhangzó mindig hosszú, pl. hőlting tanúl (1.6.8.3.), hólnap
(2.9.1.5.), amint arra már Török Gábor rámutatott (TG). A melléknevek középfokában magán-
hangzó után -bb helyett mindig -b van, pl. erősb (5.6.5.7.), ebesb (5.8.3.2.), igazb (5.2.7.5.),
iámborb (4138.), iob (2.9.1.5.), keduesb (4.3.1.7.), vakmeröb (4.5.2.7.).

Az Adagiorum általában a 16. századi protestáns helyesírást (KI) használja, cz = cs (mint a
lengyelben), tz = c, s = zs (egyes esetekben), pl. sak (1.4.5.1.), darast (1.8.9.6.). Előfordul a ts
= cs is, pl. a legtöbbször ezt találjuk a matska szóban, bár előfordul maczka is. Az *sz* hang je-
lölése sz, ß, vagy z, pl. Szömét (2.9.2.5.), alußik (2.9.2.2.), gonoz (2.9.2.3.), ezköz (2.3.3.6.).

Tervek, problémák

Tervbe vettük a Decsi-kötet szólás- és közmondás-anyagának feldolgozását az előzmények
és az adatok 1598 utáni előfordulásainak részletes felsorolásával, ide értve a regionális gyűjté-
seket is. Eddig már több száz adat feldolgozása kéziratban van, egy példát függelékben köz-
lünk.

Az Adagiorum vizsgálata során több olyan kérdés merült fel, amelyekre eddig nem sikerült
választ találni. „Több szem többet lát” alapon talán valaki rátalál a megoldásra. Néhány meg-
válaszolatlan kérdés pl.:

Ki volt Varkucz György? Decsi ezt a munkáját neki mint támogatójának ajánlja: Magnifico
Domino Domino Georgio Varkucz. Róla eddig semmit sem sikerült megtudni.

Mit jelent a maragaroggia? – Eamus Athenas – El mégyé másboris maragaroggiába
(4.5.8.7.). Későbbi előfordulásai: SzM-2.174/1, PPB-1.218/2, KV-135. Erdélyi Jánosnál (1851):
Maradgarodgyába menni (valaki jobb sorsát elhagyva olyanba jutott, ahonnan visszakívánko-
zik). EJ-5394.

Mi a tzaponkurt? – Dicas tria de curia. – Mondgy egy tzaponkurtot (3.3.1.1.).

Ki volt Lukáts Fábián? Tonitru imbrem antecedit. – Meg üti Lukáts Fábiánt (5.1.5.1.).

Ki volt Nagy Urbán? – Aries cornibus lasciuiens. – Nagy Vrbán elég látor (3.6.5.8.).

Ki volt Gál bíró? – Saluetote volucripedum soboles equorum. – Isten gyonapot Gál biro
(5.9.9.9, 3.4.7.7. var.).

Ki volt „huzheíanos”? – Αλιτήριος. – Aliterius. – Azis el venne ám az huzheíanost (4.1.8.2.).

Irodalom

AC *Actio Curiosa. Gaude, avagy Csernél Istvánnak beszélgetése.* (kb. 1678) – Kardos Ti-
bor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 2. kötet, 354–396.

BD Baranyai Decsi János: *Adagiorvm Graecolatinovngaricorvm chiliades quinque, ex Des. Erasmo, Hadriano Iunio, Ioanne Alexandro (Brassicano), Cognato Gilberto et alijs optimis quibusque paroemiographis excerptae, ac Vngaricis prouerbiis, quoad eius fieri potuit, translatae, studio et opera succisiua Ioannis Decii Baronij.* – Excudebat Iacobus Klöß, Bartphae 1598. – (18) + (1–127) + 128–424 + (2) old. 12°. (RMNy-815)

BkJ Benkő József (1740–1814): *Transsilvania specialis. Erdély földje és népe.* I–II. kötet. (Ford. Szabó György). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest–Kolozsvár (1999) 653 + 845 old.

BL Bura László: *Szatomári szólások és közmondások.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 35.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, Budapest 1987. 147 old. (2312 adat)

BM Ballagi Mór: *Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai.* Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. 10. kötet, 5. füzet, 15. (1882)

BU Bläsing, Uwe: *Tschuwaschische Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten.* Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1994. 849. (4396 tétel)

CsI Cselkó István: *Magyar közmondások.* = Cselkó István: *Válogatott darabok, minden korú jeles magyar írókból.* Az ifjúság hasznára. Belnay özvegy és örökösei, Posonyban, 1817. 123–154. old.

DA-1 Dankanits, Ádám: *Erasmus erdélyi olvasói.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 11. 125–131. (1967)

DA-2 Dankanits Ádám: *16. századi olvasmányok* (Erdélyben). Kriterion, Bukarest, 1974.

EEp Erasmus Roterdamus: *Epitome adagiorvm Graecorvm & Latinorum iuxta seriem Alphabeti.* Ex Chiliadibus Eras. Roterodami. (Honter, Corona – Brassó) 1541. 56 fol. (RMNy-43.)

EJ Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve.* Kozma Vazul, Pest 1851

ErAd Erasmus, Desiderus: *Des. Erasmi Roterodami Adagiorvm Chiliades qvatvor cvm sesqvicentvria, ex postrema authoris recognitione...* Ex Officina Episcopiana, per Eusebium Episcopum et Nicolai Fr. haeredes, Basileae MDLXXIII (1574), (116) 852 + 647 + (86) old., 2° Erasmus 852 oldalas szövege (l.l.11 – 5.2.51: Typographus lectori (1–96. hasáb), Adagiorum Appendix ex Erasmi Chiliadibus ad studiosum commoditatem excerpta (97–109. 1–160. sor-számok), Hadrianus Iunius (109–288. 840 tétel), Johannes Alexander Brassicanus (288–308. 146 tétel), Johannes Ulpius (308–316. 127 tétel), Gilbert Cousin (Cognatus) (316–602. 1810 tétel), Ludovicus Caelius Rhodiginus (602–606. 53 tétel), Polydorus Vergilius (606–610. 60 tétel), Petrus Godofredus (610–613. 36 tétel), Charles de Bovelles (613–617. 47 tétel), Adrianus Turnebus etc. (617–620. 30 tétel), Gulielmus Gentius (620–624. 50 tétel), Specimen quoddam adagiorum quae ab Junio, Cantero et Gisellino... collecta sunt... (625–632. 49 tétel), Adagia of Melchior Neipeius (632–647.) (OSzK)

FV *Fasciculus Vocabulorum, Sententiarum et Adagiorum.* 17. századi kézirat az Országos Széchényi Könyvtárban. (Duod. Hung. 51.)

HI Horváth István: *Közmondások, szólások* (Magyarózdton). = Horváth István: *Magyarózdton toronyalja.* Dacia, Kolozsvár 1971. 287–295. (Második, átdolgozott kiadás: *Magyarózdton toronyalja.* Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Magyar Helikon, Budapest 1980. 338–351.)

JLH Hawenreuter, Johannes Ludwig: *Adagia classica scholis Argentinensibus digesta*. Excudebat Iacobus Rihelius (Argentorati) 1573. a + 302 + (5) old.

JP Janus Pannonius – magyarországi humanisták. Szerk. Klaniczay Tibor. Magyar Remekírók sorozat, Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1982. 1412 old.

JR Jakab Rozália: *Közmondások, szólások* (Farkaslakán). = Jakab Rozália: „Nálunk a harangszó elszáll a határig.” Népelet és néphagyomány Farkaslakán. Tamási Áron Alapítvány (Bp.) – Polis Könyvkiadó (Kolozsvár) 1998. 134–136. old.

KI Kniezsa István: *A magyar helyesírás története*. 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest 1959. 23.

KJV Kriza János: *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. 1. kötet. Stein János, Kolozsvártt 1863. (Reprint: Akadémiai Kiadó, Budapest 1987)

KS Konsza Samu: *Közmondások, szólások* (Háromszéken). = Konsza Samu: Háromszéki magyar népköltészet. Szerk. Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Marosvásárhely 1957. 485–501. 871–1475. tétel (605 adat)

KV Kis-Viczay, Petrus: *Selectiora Adagia Latino-Hungarica in gratiam & usum Scholasticae juventutis collecta et in alphabeti seriem concinnata ...* Studio & vigilantia Petri Kis-Viczay p.n. Eccl. Aug. Conf. Cassov. Nat. Hung. Past. – Typis Civitatis, Bartphae (akkor Kassán!) 1713. 552 old.

KvF Kovács Ferenc: *Közmondások* (Kisiratoson). = Kovács Ferenc: *Iratosi kertek alatt*. Kisiratosi népköltészet. Szerk. Faragó József. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó, Bukarest 1958. 213–220.

LK Lábadi Károly: *Ahogy rakod tüzed*. Drávaszögi magyar proverbiumok. Horvátországi Magyarok Szövetsége, Eszék 1986. 352 old. (2982 adat)

MB Molnár Béla: *Sóváradi szólások és szóláshasonlatok*. Művelődés (Bukarest) 36. évf., 11. sz. 33–34. (1983. november)

ON O. Nagy Gábor: *A magyar frazeológiai kutatások története*. Szerk. Kovalovszky Miklós. Nyelvtudományi Értekezések 95. Akadémiai Kiadó, Bp. 1977. 15–21.

OK Olosz Katalin: *Közmondások, szólások* (Magyargyerőmonostoron). = Olosz Katalin: *Magyargyerőmonostori népköltészet*. Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest 1969. 237–238. 396–468. sorszám (75 adat)

ÓJ Ősz János: *Kibédi közmondások*. Magyar Nyelvőr 30. kötet, 399–400. (1901)

PGy-1 Paczolay Gyula: *Magyar, észt, német, finn, latin közmondások és szólások cseremiszt és zürjén függelékekkel*. MTA-VEAB, Veszprém 1987. 300 old.

PGy-2 Paczolay Gyula: *Magyar közmondások és szólások nemzetközi rokonsága*. Acta Hungarica 4–5. évf., 36–51. (1993–1994)

PGy-3 Paczolay Gyula: *Magyar közmondások és szólások kelet-európai rokonsága*. Acta Hungarica 6. évf., 62–68. (1995)

PGy-4 Paczolay Gyula: *European proverbs in 55 languages with equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*. – Európai közmondások 55 nyelven, arab, perzsa, szanszkrit, kínai és japán megfelelőekkel. Veszprémi Nyomda RT. Veszprém 1997. 528 old.

PGy-5 Paczoly Gyula: *Az első feljegyzett magyar és lengyel közmondás. Addig/Akkor hántsd a hársat/hársfát, amíg/amikor hámlik – Kiedy się łyka dra, wtenczas/wtedy je drzyj.* Ethnica 2. évf., 1. szám, 1–4. (2000)

PGy-6 Paczoly Gyula: *Akinek a forró kása megégette a száját, az aludttejet is megfújja.* Adatok egy közmondás történetéhez. Ethnica 3. évf., 1. sz. 7–9. (2001)

PPB Pápai Páriz Ferenc – Bod Péter: *Dictionarium Hungarico-Latinum. Olim magna cura a clarissimo viro Alberto Molnár Szentziensi collectum, tandem revisum & aliquot vocabularum, in Molnarino desideratum, millibus Latine redditis locupletatum, studio & vigiliis Francisci Páriz Pápai, Medicinae Doctoris, & in Alma Enyedina publici Professoris... Opera Petri Bod de F(első) Tsernáton, V.D. Ministri M(agyar) Igeniensis. Novae huic editioni nunc secundo solertia Typographi addita est Lingua Germanica.* Sumptibus Martini Hochmeister Caes. Reg. Typographi & Biblop. Cibinii (Nagyszében) Anno MDCCLXVII (1767) 404 + 2 old. (A *Dictionarium Manuale Latino-Hungaricum... Proverbiis selectioribus interspersis... 2. része.*) Változatlan kiadása 1782

PPÖ Pázmány Péter összes művei. (Magyar nyelvű művek.) 1–7. kötet. A Pázmány Péter Tudományegyetem Hittudományi Kara, Bp. 1894–1905

SAn Seres András: *Közmondások-szólások (a Barcaságon).* = Seres András: *Barcasági magyar népköltészet és népszokások.* Szerk. Keszeg Vilmos. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest 1984. 313–318. 677–933. tétel (257 adat)

SF Franck, Sebastian: *Sprichwörter, Schöne, Weise, Herzliche Clugreden und Hoffsprüch, Darinnen der alten und nachkommenen aller Nationen unnd Sprachen gröste vernunfft unnd klugheytt. ... Beschriben ... Durch Sebastian Francken, Getruckt ... Bey Christian Egenolffen, Franckenfurt am Meyn 1541. 163 fol. + 211 fol.*

SNG Sándor Mihályné Nagy Gabriella: *Székely közmondások.* (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok. 44.) ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp. 1990. 48 old. (1081 adat)

SO *Idiotismi Hungarici Adagiales, qui nisi circumlocutione aliqua hungarice reddi nequeunt. = Syntaxis Ornata, seu de Tribus Latinae linguae virtutibus, puritate, elegantia, copia.* In *Usum Mediae & Supremae Grammaticae Classis studiosorum.* Typis Academicis Societatis Jesu, Tyrnaviae (Nagyszombat) Anno 1745. 60–62. (Reprint: Nagyszombat 1748, 1754; Kolozsvár 1772; Buda 1792)

SzM *Dictiones Ungaricae, summo studio collectae et Latine conversae, iuxtaque ordinem literarum prout scribi solent, digestae, nunc denuo diligenter emendatae, plurimus vocibus formulisque loquendi Latine redditae auctae: et usitatoribus Proverbiis Ungaricis, cum Latinis Adagiis aequipollentibus locupletatae, quae ad initialem vel praecipuum Adagionis Ungaricae vocem facile inveniuntur.* Auctore Alberto Molnar Szenciensi. Typis Thomae Villeriani, Hanoviae (Hanau), MDCXI (1611) 335 old. (A *Lexicon Latino-Graeco-Hungaricum* második része.) (RMNy-1012) (Bővített kiadás: SzM-3: Heidelberg 1621, 368 old. RMNy-2099. Változatlan utánnomása: SzM-4. Frankfurt 1644. 368 old. RMNy-2099. Némettel bővített kiadás: SzM-5. Nürnberg 1708. 576 old.)

SzTA Szabó T. Attila: *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* I – IV. kötet. Kriterion Könyvkiadó; V–X. kötet: Kriterion Könyvkiadó–Akadémiai Kiadó, Bukarest–Bp. 1978–2000.

TI Tamás Irén: *Népnyelvi hagyományok Szováton.* Művelődés (Bukarest) 33. évf., 9. szám, 33–35. (1979)

TG Török Gábor: *Adalékok a liquidák nyújtó hatásának jelentkezéséhez*. Magyar Nyelv 50. évf., 32–37. (1954)

TV-1 Tolnai Vilmos: *Adalék a szóláshasonlatok, szólásmódok és közmondások elméletéhez*. (Akadémiai székfoglaló 1909. március 22-én.) (A Magyar Nyelvtud. Társaság Kiadványai 12.) Bp. 1910. 23–41.

TV-2 Tolnai Vilmos: *Decsi János Adagiumainak forrása*. Magyar Nyelv 7. évf., 223–224. (1911)

UP *Universae phraseologiae Latinae corpus congestum a P. Francisco Wagner, Societatis Jesu Sacerdote, ...demum apud nos linguis Hungarica & Slavica, locupletatum*. Typis Academicis Societatis Jesu (Tyrnava – Nagyszombat) Anno MDCCL (1750), 1272 old. (Reprint: 1775)

VG-1 Vöő Gabriella: *Igaz ember igazat szól*. Közmondások a romániai magyar folklórból. Kriterion Kiadó, Buc. 1989. 316 old. (5662 közmondástípus, változatokkal)

VG-2 Vöő Gabriella: *Szaván fogjuk*. Erdélyi magyar szólások. Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely 1999. 372 old. (Reprint 2001-ben, zöld helyett sárga borítólappal, változatlan, 1999-es évszámmal.)

VK Viski Károly: *Közmondások, szólások, hasonlatok* (Tordán). = Viski Károly: *A tordai nyelvjárás*. (Nyelvészeti Füzetek 32.) Athenaeum, Bp. 1906. 37–39.

WY Wichmann, Yrjö: *Sprichwörter, Phrasen (des moldauer Nordcsángó-dialektes)*. = Wichmann, Yrjö: *Wörterbuch des ungarischen moldauer Nordcsángó und des hétfaluer Csángó-dialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángó-dialekt*. Szerk. Csúry Bálint és Artturi Kannisto. Lexica Societatis Fenno-Ugricae IV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki 1936. 201–211.

ZsJ Zsigmond József: *Közmondások és szólások* (Magyarón). = Zsigmond József – Palkó Attila: *Magyaró néphagyományaiból*. Szemelvények. Mentor Kiadó, Marosvásárhely 1996. 97–116.

FÜGGELÉK

Igen tudgya ő, ha töke, auagy túros étek. (He well knows whether he/it is a pumpkin or a curdy meal.) Gr + Sus tubam audivit. BD-1.3.7.3. – *Én nem tudhatom, ha töké, auagy túros étek*. (I cannot know whether this is a pumpkin or a curdy meal.) – Carcini poemata. BD-3.2.3.8.

Szenci Molnár Albert – 1611: *Igen tudgya ő ha töke vagy túros étec*. SzM-2.280/2. – *1621*: SzM-3.317/1. – *1644*: SzM-4.317/1. – *1708*: SzM-5.519/1.

17. század – 1606: *Igön tuggya ha töke auagi turos étök*. (Szárászi Ferenc 125/144). – *1609*: *Azt is tennen itéletedre hagyom, mit érdemellyen az Istentül, az ki azt sem tuggya, ha tök-é vagy túros étek a Helvéciai Confessió*. (Pázmány Péter Alvinczy Péterhez) PPÖ-2.532. – *1659*: *Ighen tudgya a Paule, tök-é vagy túros-étek* (Czeglédi István: *Redivivus Iaphetke*. 154.) –

1674: (A lengyel királynak) ... az én személyemről is írjon, mind azt sem tudja talán, tök vagyok-e vagy túrós éték. (Bánffy Dénes levele Teleki Mihálynak, 1674. okt. 15.) Magyar Nyelv 13, 24 (1917)

18. század – 1713: Azt sem tudgya, tök-é vagy túrós éték. Kis-Viczay 341. – Igen tudgya ő, ha töké vagy túrós éték. Kis-Viczay 500. – 1750: Nem nézi tök-e vagy turós éték. (Mindent elhisz.) UP-1183/1. – 1767: Igen tudja ő, ha tök-é vagy túrós éték. PPB-1.370/1 (= 1782: PPB-2.370/1). – 1780: Nagy határ pásztornak poltzra emeljétek, Holot azt sem tudja, tök vagy turos éték. (Nagy György: *Konok pereskedők*. Marosvásárhely). Protestáns iskoladramák 718/1971–1972. – 1787: Igen tudod, tök e, vagy túrós éték. (Faludi Ferenc 224). – 1788: Igen tudgya ő, ha tök e', vagy túrós éték. (Máriaffy István 2.148/1). – 1789: Ha kérdik tőlök, hogy által-vető mit tesz Deákúl, tsak el-tátják a' szájokat, s' azt sem tudják, ha tök-é? vagy túrós éték. (Illei János: *Tornyos Péter*). Jezsuita iskoladramák 1. 466/465–466. – 1790: Azt sem tudod, tök-e vagy túrós éték. (Noszko Alajos 219/3). – 1794: Azt sem tudja, ha tök-é, vagy túrós éték. (Kovács Pál 51). – 1795: Igen tudja töké vagy turos étel. (Szent-Páli István 288/90b)

19. század – 1803: Tsak a' tököt sem tudod a' túrós étektől meg-választani. (Nem értesz a' dologhoz.) (Baróti Szabó 442/33f). – Tsak a' tököt sem tudgya a' turós étektől meg-választani. (Baróti Szabó 453/10). – 1804: Azt sem tudgya tök-é vagy túrós étel? (Szirmay Antal 118). – 1810/1820: Azt sem tudgya: tök-é? vagy túrós étel. (Dugonics 1.117). – 1815: – Pírongatnálók az Szen(t) Irás Szavaiból, hogy az tálentumodat el ne ássad [...] de Te aszt sem tudod, hogy Tökk é vagy Tuross Éték. (Kóród, gr. Kornis Gáspár levele fiához) SzTA-3-490/1. – *kb.* 1815: Tsak a' tököt sem tudja megválasztani a' túrós ételtől. (Kassai József 6.97). – 1817: Igen tudod, tök-e, vagy túrós éték. (Cselkó István 138 = Faludi Ferenc). – 1822: Igen tudja ő, ha tök-é, vagy túrós étel. (Verseghy Ferenc 137/12). – 1850: Csak a tököt sem tudja a túrós ételtől megválasztani. (Ballagi Mór 1.7566). – Azt sem tudja, tök-e vagy túrós étel. (Ballagi Mór 1.7622). – 1851: Igen tudja ő, ha tök-e vagy turós éték. (Erdélyi János 1.7899). – 1855: (Ballagi Mór 2.7566 és 7622 = Ballagi Mór 1.7566 és 7622). – 1856: Azt sem tudja, tök-e vagy turóséték. (Szabó Román 64). – 1873: Azt sem tudja tök-e vagy túrós éték. (Ballagi Mór 3/2.669/2) = 1890: (Sirisaka Andor 9)

1598 – 19. század. 20. századi használatra vonatkozó adat nem került elő. Manapság az „Azt sem tudja, hogy eszik-e vagy isszák”, illetve a „Halvány (segéd) fogalma sincs róla” helyettesíti.

Jelentése: Halvány sejtelve sincs róla, hogy kicsoda vagy micsoda.

János Baranyai Decsi, the Paremiographer. The first Hungarian collection of proverbs, the *Adagiorvm graecolatinoungaricorum chiliades quinque* by the Székelyvásárhely schoolmaster and humanist scholar, János Baranyai Decsi, was published in Bártfa in 1598. In East Central Europe it was preceded only by a Czech collection and followed in 1618 by a Polish one. The first Russian collection was published in the 18th, the first Bulgarian and Romanian one in the 19th century.

The model of this collection was a 1574 Basel edition of Latin phrases and quotations by Erasmus, Hadrianus Iunius, Gilbertus Cognatus and others. Decsi made a selection, omitting the Latin explanations and adding Hungarian equivalents or translations.

The 4827 Hungarian entries of the small 444 page book include about 900 proverbs, containing most of the known proverbs of earlier date found in Hungarian books and letters. Hundreds of Decsi's proverbs are known and used today in the same wording, others are found only in certain regions of the Hungarian language community, mainly in Transylvania, while a number of them have since fallen into oblivion, e.g. „It fits (there), like a stick into a

quiver.” – In additions of proverbs found only in Hungarian, like „A common horse has scars on its back”, this collections includes already a number of proverbs known in several European languages, e.g. „Do not look a gift horse in the mouth”. A few of them are related to similar proverbs in some Slavonic languages, e.g. „To throw peas against the wall”.

A great number of the proverbs of Baranyai Decsi have been included in the different editions of the Hungarian-Latin Dictionaries of Albert Szenci Molnár from 1611 on (1621, 1644, 1703), and into the later ones revised by Ferenc Pápai Páriz and Péter Bod. They found their way into later proverb collections, like that of Péter Kis-Viczay (Kassa, 1713) and all the following ones.

Buzogány Dezső

Baranyai Decsi Csímor János, a gondolkodó

Amikor Decsiről mint gondolkodóról beszélünk, akkor legelső pillantásunk egészen természetesen filozófiai munkájára terelődik. Egyetlen elemzésre kínákozó filozófiai írása bölcsészeti disszertáció, amelyet Johannes Hawenreuter előtt védett meg strasbourggi tartózkodása idején: *Synopsis Philosophiae, in privatum memoriae subsidium, thesibus et velut aphorismis quibusdam comprehensa, et ad disputandum proposita in Academia Argentiniensi, praeside Ioanne Ludovico Havenreutero, Med. Et Phil. Doctore atque Professore, respondente et authore Ioanne Deczio Vngaro. Witebergae, per praelum Welacianum Anno M. D. XCV.* (Munkáját először 1591-ben publikálta Strasbourgban, aztán 1595-ben is megjelent Wittenbergben. Az első kiadás egy példányát Prágában, a második egyetlen példányát Budapesten őrzik, az értekezésről angol fordítás is készült, amely kéziratban maradt, és jelenleg a londoni British Libraryben található.)

Hawenreuter arisztotelianus filozófus volt, tehát Decsi gondolkodását alapvetően az ő nézete határozta meg. Azt pedig, hogy mit jelentett ez a 16. századi teológia esetében, többnyire tudjuk. Emlékeztetőül csak annyit szeretnék jelezni, hogy e gondolkodás fejlődési vonalának megértése végett vissza kell mennünk a reformációig. A reformátorok a személyes hit és meggyőződés erejével és lendületével mondták el gondolataikat, és többnyire a mindennapi gyakorlati szükségekre tekintettek, tehát mai modern kifejezéssel élve pillanatnyi kihívásokra válaszoltak. Különösen áll ez Lutherre, de a reformáció első nemzedékéhez tartozó többi képviselőre is. Már nagyon korán felmerült e tanok rendszerezésének szükségessége. Luther teológiai gondolkodása vonalán ezt a munkát Filip Melanchthon végezte el, míg kálvini vonalon, talán Melanchthonnál is merevebben és fegyelmeltebben, Theodor Beza. Mindketten az arisztotelészi gondolkodási rendszert hívták segítségül. Ez a szisztéma olyan merev szorító rendszernek bizonyult, amely a reformátorok eredeti, dialektikus feszültséggel teljes tanításának dinamizmusát megzabolázta és szigorú mederbe terelte, továbbá e tanítás vonzását és sokszor eredeti sajátosságát elhalványította. (Nem beszélve arról, hogy sok esetben hangsúlyeltolódást is okozott. Legtanulságosabb példa erre Kálvinnak a predestinációról szóló tanítása: míg nála ez a krisztológia egyik mellékkérdése, addig Beza munkájában a szisztéma központi gondolata lett!)

Amikor Decsiről mint gondolkodóról beszélünk, figyelembe kell vennünk személye és értelmiségi mivolta többszintű összetevőit: elsősorban *hívó ember* volt, tehát gondolkodása egyik igen jelentős meghatározója a keresztény hit és teológia. Aztán valamennyi tudományágat a kor tudományos rendszerében elhelyezve művelt, és nem öncélúan, tehát létezett egy *tudományos szisztéma*, amely keretet biztosított a tudományos ismeretanyag elhelyezésének, s ez, mint mondtuk, arisztotelianus volt, bár nem nélkülözött olyan elemeket sem, amelyek tudományos műhelye helyszínéből érthetők. Sok esetben a hasznosságra tekintett, hiszen Strasbourgban a ramista filozófia egyik igen jeles képviselője, Johannes Sturm hihetetlenül erőteljes hatást gyakorolt, és iskolát teremtett.

Decsi arisztotelianus filozófiai rendszerét most nem vizsgáljuk. Helyette inkább vessünk egy pillantást néhány könyvéhez írt előszavára, mert érdekes kép kerekedik ki belőlük gondolkodási rendszeréről. Ez nem különbözött az akkori református tudósok szisztémájától, amennyiben mindannyiuk számára adott volt az a közeg, amelyben valamennyi rendszer megszületett. És ez alapvetően arisztotelianus volt, és visszanyúlt a középkorba.

Magam is úgy érzem, hogy sok tekintetben méltán használják a középkorra a *sötét* jelzőt. A korszakot összességében szemlélve azonban a minősítést mégsem vélem egészen találónak,

hiszen – hadd maradjunk a képes kifejezéseknél – sok gyertya, sőt világítóoszlop derített fényt ebben a sötétségben. Egyvalamit mindenképpen tudtak a középkorban: megtanították a tudományok templomába belépett embert a módszeres gondolkodásra, hogy rendszerezni tudja az addig felgyűlt hatalmas ismeretanyagot, és megtanították a begyűjtött ismereteket kellőképpen előadni. Olyan dolgok ezek, amelyek egyre érezhetőbben hiányoznak napjaink automatizált világából, a harsogó reklámok és a tömegkommunikációs hipnózis útján manipulált és butított társadalomból. És még tudtak valamit: a gondolkodás és a rendszer külső keretét olyan tartalommal töltötték fel, amelyet manapság egyre gyakrabban európaiságunk ismérveként emlegetünk, a kereszténységgel. Csak sajnálni lehet, hogy az ilyen jellegű könyvek kikoptak tanterveinkből, és globalizálódó világunkban leáldozóban van a keresztény értékrend szinte két évezredes korszaka is.

Nos, ez a rendszerben való gondolkodás sajátja volt Decsinek éppúgy, mint bármelyik kortársának: minden tudományágot hozzá tudtak kötni a nagy rendszer valamelyik részéhez. Mi volt ez a rendszer? Iskolásan fogalmazva: a hét szabad művészet, amely két kategóriában fogta össze azon tudományágakat, amelyek a korabeli tudományosság teljes foglalatát jelentették: trivium (grammatika, dialektika, retorika), illetve quadrivium (zene, aritmetika, geometria és asztronómia). Az alábbiakban azt próbálom kimutatni, hogy az általa művelt diszciplínák közül kettő, a közmondások és a jog hogyan és milyen ponton kapcsolódnak ehhez a rendszerhez, mert megítélésem szerint ebben az integrálásban mutatkozik meg Decsi logikai következetességgel elvégzett rendszerező munkája.

Praefatio ad lectorem Adagiorum, 1588

Ezt a diszciplínát sem tudja függetleníteni a tudományos rendszertől.

Azért írja össze a népi mondásokat, mert meggyőződése, hogy a tudományok részét képezik.¹ A közmondások meghatározását Arisztotelésztől veszi át, aki azt mondta, hogy azok „valamiféle ősi Filozófia és bölcsesség maradványai és szikrái”.² Az eredetvizsgálat során előkerül rendszere teológiai alapszínezete is: a közmondásokat Salamon bölcsességeire, a próféta rövid, közérthető és nevelési célzattal megfogalmazott bölcs mondásaira vezeti vissza. Ebből származik meggyőződése, hogy a közmondás, mint a bölcsesség egyik formája, mennyei eredetű. Egykor azokat a templomok bejárata fölé írták fel, vagy oszlopokra és márványba vésték, hogy szem előtt legyenek, és sokan megtanulhassák.³ Másutt egyenesen az egyházi szentségekhez hasonlítja, amelyek valamely isteni dolgot összefoglalva tanítanak és ábrázolnak ki.⁴

Humanista műveltségét sem hazudtolja meg, hiszen a közmondások mennyei eredetét egyenesen Iuvenalis mondásával igazolja, és erőteljesen kiemeli azok alapvető funkcióját: önmagunk megismerését.⁵ Az ókori filozófusok hosszú sorát vonultatja fel (és első helyre nem vélet-

¹ „[...] pro mea partem [...] rei litterariae consulerem.” *Baranyai Decsi János Magyar historiája. 1592–1598.* Közli Toldy Ferenc. Pest 1866. (A továbbiakban: Toldy.) XXXVI.

² „[...] reliquiae ac igniculi quidam priscae [...] Philosophiae atque sapientiae.” Toldy XXXVI.

³ „Proverbia sane originem quoquomodo coelitus trahere vel ex eo patet, quod pro foribus olim templorum inscribebantur, passimque, ut a pluribus ediscerentur, columnis ac marmoribus insculpebantur.” Toldy XXXVII.

⁴ „Adagia veterum similia esse mysteriis sacrorum, vel (ut Ecclesiastici Scriptore loquuntur) sacramentis quibusdam, in quibus maxime quaequam res, ac prorsus divinae, minutulis ac in speciem pene contemplatibilibus ceremoniis significari solent.” Toldy XXXIX.

⁵ „Unde et Iuvenalis e coelo, inquit, descendit: Nopsce te ipsum.” Toldy XXXVII.

lenül kerül Arisztotelész mint a filozófusok fejedelme) igazolásul, hogy méltó az utókorra hagyományozni ezeket a bölcs mondásokat. Hasznosságuk kétségtelen, és hadd fedezzük fel e mögött a ramisták használni akaró céltudatosságát. (Egyébként az általam olvasott szövegekben meglepően sokat hangsúlyozza a hasznosság gondolatát, és lépten-nyomon belebotlunk azon szándékába, hogy mindenképpen használni akar, annak ellenére, hogy filozófiai munkája arisztotelianus színeződést mutat, és azt kifejezetten arisztotelianus irányító tanár előtt védte meg; úgy látszik, Strasbourgban és környékén nem erőtlenedett el a kiváló Ramus-követő gondolkodó, Johannes Sturm filozófiai iskolájának a hatása.)

De térjünk vissza Decsinek az *Adagiorum*hoz írt bevezetőjéhez, amelyben alaposan kifejti, hogy a közmondások négy alapvetően fontos tudományág megértését segítik. Ezek között van a filozófia, a meggyőzés és az ékesszólás tudománya (a retorika és talán a dialektika), valamint azon klasszikus tudományos munkák, amelyekben a szerzők gyakran használnak közmondásokat.⁶ Amikor Decsi a filozófiát említi, a tudományok összességére gondol.⁷ A közmondások tehát valamennyi tudományág hasznára válhatnak: a teológusok egyházi beszédekben használhatják, mint „ragyogó kis drágaköveket” (*gemmulis micantibus*), a jogászok, orvosok, különösen pedig a poéták „írásait vagy mindennapi beszédét az efféle erkölcsi tanítások mint apró csillagok valamelyest megvilágíthatják”,⁸ nem beszélve a fejedelmekről és a politikusokról, akik ugyancsak gazdagíthatják beszédeiket velük.

Témánk szempontjából igen érdekes és figyelemre méltó, de nem meglepő az, hogy a műfaj tudományos besorolása igazolására Arisztotelészt hívja segítségül, miután természetesen az egyházatyákra is hivatkozva a közmondások teológiai helyét, szerepét és jelentőségét illusztrálta. Ezt mondja: „Ha most a pogány szerzők felé fordulunk, elmondhatjuk, hogy maga a Filozófusok Fejedelme is meggyőzően rámutat arra, hogy a példabeszédek mennyire segítenek a meggyőzés folyamatában, aki a közmondásokat mindig a retorikai szabályok azon fejezetéhez sorolja, amely a tanúságtételekkel foglalkozik”.⁹ (Amikor a tanúságtételekről beszél, azon a retorika egyik sajátos fejezetét érti.) Arisztotelész nyomán Cicero, Fabius és a többi klasszikus szerző is ugyanezt állítja.

A tudományos rendszerben meghatározott helyet maga Decsi is átveszi tőlük, céljukról és rendeltetésükről most már ő maga mondja, hogy a közmondások használata valamely szónoki beszédben olyan, mint a fűszer, és nem, mint a táplálék, tehát nem a gondolati töltetet gazdagítja, hanem megadja az írás sava-borsát és eleganciáját.¹⁰ Amikor a klasszikus szerzők munkáinak megértését szolgáló funkcióját említi, érvelésén Melanchthon enyhe hatása sejlik, aki Dialektikájában és Retorikájában gyakran él a meggyőzés alább következő, ezennel már Decsitől származó fordulatával: „kérdem én, kicsoda értheti meg és értelmezheti ezeket [ti. a klasszikus szerzők műveit], ha a helyesen megértendő közmondások területén nem mozog eléggé otthonosan?”¹¹

⁶ „[...] ad haec quatuor plurimum conducere: ad Philosophiam, ad persuadendum, ad venustatem orationis, ad intelligendum denique optimos quosque autores, qui proverbii passim referti sunt.” Toldy XXXVIII.

⁷ „[...] cum proverbii ad Philosophiam conducere dico, eius nomine omnem scientiam intelligo.” Toldy XXXIX.

⁸ „[...] scripta vel quotidianos sermones talibus moralium dictorum ceu stellulis quoddammodo illuminabit.” Toldy LX.

⁹ „Iam si ad prophanos autores veniamus: quantum proverbial conducant ad persuadendum, vel ipse Philosophorum Princeps satis ostendit, qui saepius adagia in Rhetoricis praeceptis inter testimonia connumerat.” Toldy XLI.

¹⁰ „[...] illis utamur non quam edesmaszi, sed tanquam hédüszmaszi, hoc est, non tanquam cibus, sed velut condimentis, idque non ad satiendam, sed ad gratiam.” Toldy XLI.

¹¹ „[...] quaeso quis poterit ea vel ipse intelligere, vel aliis interpretari, si in adagiis recte cognoscendis familiariter versatus non fuerit?” Toldy XLIII.

Bármennyire kedves nekünk a gondolat, hogy a szerző e közmondásokat kifejezetten néprajzi szempontból gyűjtötte össze, mégsem állíthatjuk ezt teljes megnyugvással, mert a gyűjtemény Decsi bevallása szerint más céllal készült. Részben azért, hogy segítségül szolgáljon az ókori görög és latin mondások megértésében, részben pedig azért, hogy a nem értelmiségi rétegekbe lesűrődött filozófiai bölcsesség társadalmi hatásának visszaigazolása legyen. Ebbéli szándékában csak kis rész jut annak a felismerésnek, hogy a népi bölcsesség közmondásokba sűrítődött darabjait érdemes céltudatosan átmenteni az utókorra. Az egészen más kérdés, hogy a magyar nyelvterületen kitermelődött, a görög–latin közmondásokkal ekvivalens mondások jelentős hozzáadót jelentenek a néprajzkutatók számára.

Praefatio in Syntagma Iuris, 1593

Hívő emberként egészen érthető módon, több más korabeli társához és a reformátorokhoz hasonlóan a jog eredetét a Tízparancsolatra vezeti vissza. Ismerve a kor tudományos rendszerének hierarchiáját az sem meglepő, hogy a jogot is a filozófiával hozza kapcsolatba. A gondolkodó Decsi tetten érhető azon eszmefuttatásban is, amellyel e kettőt összehasonlítja, mondván, hogy a filozófusok az erkölcsökről, a törvényekről, a köztársaságról, a hazai dolgokról értekeznek, a jogászok pedig ezeket az ismereteket bölcsen és találóan hozzáalkalmazzák a társadalom épp létező formájához.¹² A hét szabad művészet két diszciplínája, a grammatika és a retorika ugyancsak bekapcsolódik a gondolatmenetébe, amennyiben a jog gyakorlati alkalmazása során kapnak kiemelt szerepet, nem beszélve arról, hogy a grammatikusok, a rétorok és a poéták, „akiknek szívügye a latin nyelv eleganciája”, ugyancsak sokat profitálhatnak a jogi bölcelet tudományából, a Iurisprudentiából.¹³

Decsiből gondolkodót és rendszerező elmét nyilván a kor tudományosságának elvárásai faragtak. Az általa művelt tudományágak kellő és pontos integrálása ebbe a nagy, eleve adott rendszerbe, képzettségét dicséri. Fennmaradt életművének teljes feldolgozásával még adósak vagyunk, bár annak eredménye, úgy vélem, gazdagon kárpótolna a befektetett munkáért: megmutatná peregrinus diákjaink felkészültségi szintjét, amely egyben igazolná a peregrináció intézményének létjogosultságát, és képet nyernénk a korabeli Marosvásárhely, e fél-provinciaszámba menő mezőváros egyik tanárának nem akármilyen szintű képzettségéről és tudományos fegyverzetéről, melyre méltán lehet büszke a több évszázados hagyományokkal büszkélkedő erdélyi értelmiség.

János Baranyai Decsi Csimor, the Philosopher. When we speak about János Csimor as a philosopher, first of all we are tempted to look at his main philosophical work *Synopsis Philosophiae*. The attempt is justified by the well known fact that his teacher at the University of Strasbourg, Hawenreuter, was an Aristotelian philosopher as well. Nevertheless, speaking of Baranyai as a philosopher we should take into account the multi-level component of his intellectual and educational personality. First of all he was a believer, and his thinking had been influenced by the Christian reformed theology. Further more, due to the fact that he had been studying for years the philosophy incorporated into the particular scientific, system of his time (the seven liberal arts), the system had provided a characteristic frame for his studies. During his staying in Strasbourg the great philosopher of the reformation time, Petrus Ramus' practical thinking also influenced him. This threefold influence formed his specific view on the world and theology. This is what we are trying to present in the paper below.

¹² Toldy L–LI.

¹³ Toldy LII–LIII.

Tóth István

Decsi Csimor János, a humanista költő

Azt hiszem, legjobb énjére emlékezik az, aki életének arra a mozzanatára gondol, amelyben életre szóló eszményképet választott magának. Lényegében ezt teszi ma Vásárhely értelmisége, amikor Decsi Csimor Jánosra, szellemi életünk megalapozó nevelőjére, írójára, tudósára emlékezik. Mert az ő tudományos tevékenységében városunk meghatározó szellemi gesztusát, eszményképválasztását, tudományos elkötelezettségét ünnepeljük. Jól ismert dolog, hogy voltak itt ferences oktatók, népművelők előtte is, de – szerzetesi szerénységük folytán – a szerző, másoló és kompiláló munka elegyedése elhomályosítja előttünk személyes arcélüket. Tudomásunk szerint ő emelte quadriviumi szintre a schola particulát. Mások, mint például Laskai Csókás Péter vagy Herceg János, nevelők és írók csak ideig-óráig működtek városunkban. Az újkori tudományosság szelleme Decsi Csimor János 1593-as marosvásárhelyi letelepedésével vett gyökereket, s azóta, mondhatni, nemcsak városi, de megyei, sőt egész szellemi életünk területén érezteti hatását, igényét és jelenlétét Teleki Sámuel, Aranka György, Lázár János, Bolyai Farkas és János, valamint sok más notabilitás személyén keresztül egész napjainkig. Amint Decsi szellemi és fizikai arcképéről is jól látható, reneszánsz ember volt, vagyis az európai műveltség nagy szintézisére vállalkozott: a túlságosan spiritualizált humanizmus újplatonista irányzata után élt, s így közelebb állt az erasmista szellemű, ókori műveltséghez és kritikus toleranciához, valamint a Justus Lipsius által kidolgozott újsztoicizmus etikájához. A reneszánsz kor humanista törekvéseinek és hitújításának voltak nemcsak időben váltakozó, időszakokra korlátozható vezérszellemei, mint Platón, Erasmus és Justus Lipsius, de állandó szellemi összetevői is: a héber műveltség emfaticus erkölcsisége és felfokozott életessége, a görög filozófiai műveltség rendszerbe foglalása és emberi mértéktartása, valamint a latin nyelvű gyakorlati tudományosság döntő fontossága az ókori műveltség európai terjesztésében. Míg az időszakos irányzatok inkább a formára, az utóbbiak főként a tartalomra hatottak. Hogy ezekből milyen szépirodalmi, esztétikai-etikai eszményképet választott Decsi János, arról valljon ő maga. Legátfogóbb és legtartósabb emberi eszményképének Odüsszeuszt tekintette, amint mintegy féltucatnyi, többnyire latin verséből határozottan kiténik. Vannak, akik egyszerű kordivatot látnak ebben a választásban, hiszen Dantétól egészen Joachim Du Bellay, Robert Garnier, Shakespeare és mások munkásságáig sokan foglalkoztak Odüsszeusz jellemével. Csakhogy Dante *Poklában* az újabb kalandokra vágó, tragikus hőssel találkozunk; Joachim Du Bellaynál (a *Regrets* 40. szonettjében) az ellenségein bosszút álló, honvágytól vezérelt Ulysses alakja áll elénk; Shakespeare *Troilus és Cressida* drámájában (I.3.) Odüsszeusz a társadalmi hierarchia pragmatizmusának határozott hirdetője; Robert Garnier *La Troade* (*A trójai nő*. II. felv.) című drámájában már viszont egy könyörtelen machiavellista szereplőként került a francia közönség elé. Decsi Csimor János Odüsszeuszát nem a kalandvágy, nem a bosszúállás, sőt még nem is az utazás divatja cselekedteti: hazai szükségből szövődött minden lényeges vonása, tudásszomja hajtja és ennek részleges kielégítése boldogítja. A bonchidai Bánffy Farkas fiának mentoraként így fogalmazza meg saját magának és Ferenc nevű tanítványának az életcélját, humanista eszményképét, *Útleírásának* (*Hodoeporicon*) ajánló versében:

*Boldogan él, aki más erkölcsöt s városokat lát,
S távoli országok népeit ismeri meg.
Ahogy a messzi mezőkről gyűlnek a búzagalászok,
Más-másféle szokás ad igaz ismeretet.
Most méltán csak azért dicsérik a híres Ulysseszt,
Mert egy évtizedig látta bolyongni a föld.*

Hogy ez a Decsi-féle Odüsszeusz valóban tudományos célkitűzésből, nem hatalmi törekvésből, unalomból, kalandvágyból vagy bosszúállásból bolyong – helyesen: peregrinál –, az két évvel későbbi verséből még világosabban kitűnik.

Nemcsak az ismétlés, de a részletek pontossága miatt is megállapítható, hazai modellekről mintázott Odüsszeusza: életre szóló eszményképe, amint Pécsújfalvi Zsigmondhoz, távozó diáktársához írt versében ismét körvonalazódik:

*A kegyes Aeneas és a Laertész fia [vagyis Odüsszeusz] egykor
Sok utazása miatt nyert örök éltű nevet.*

És itt negatív oldalról is megvilágítja Odüsszeusz jellemét, amikor nem fizikai vagy hatalmi ellenfeleit, de szellemi ellenpólusát, a csúnya beszédű, üres lelketű, szívtelen Therszetészt állítja vele szembe, hogy még inkább kitűnjék odüsszeuszi eszményképe. Az általa megrajzolt ember kritériumai az isteni művészetekhez („divinae artes”), a jó antik irodalomhoz („bonae linguae”) és a kettős bölcsességhez („duplex sophia”), vagyis a teológiához és bölcsülethez való gyakorlati kötődés. Hogy kik szolgáltak itthon modellekként a Decsi-féle Odüsszeusz-portréhoz, nem tudjuk teljes biztonsággal, de lehetségesnek tartom, hogy a nagy európai tanulmányutakon vándorló Pataki Mihály és még inkább Decsi vásárhelyi rektor elődje, Laskai Csókás Péter. Mindkettőjüket – akárcsak Decsit – a tudásszomj, a tanulás vágya hajszolta a túlságosan viszontagságos utazásokra. És ami talán ennél is jelentősebb mozzanat az életükben, mire a termés beérett, hazahozták begyűjtött kincseiket, hogy itthon értékesítsék. Decsi Csimor János „Odüsszeia”-jának a már említett *Hodoeporicon*-ját tekinthetjük, ahol a nagyjából üres szekeret is csak tizenkét lóval tudják vontatni a Kárpátokon át Moldva és Lengyelország, illetve Németország felé. Decsi Csimor úti beszámolójának, naplójának lényeges tárgyát az időszerűsíthető történeti események, a moldvai és a kaszub nép szegénysége, a törökkel szembeni küzdelmek, az ipari fejlődés, az egyes országok alkotmányos rendjének fejlettségi foka alkotják. Külön szeretném kiemelni azt az együttérzést, amelyet – keresztény humanistaként – tanúsít az elnyomott, nélkülöző népek iránt, és azt a rokonszenvet, amellyel ábrázolja a reneszánsz műveltségű államférfiakat, különösen a néhai Báthory Istvánt. A szellemi és erkölcsi műveltségnek ez a különös hangsúlyozása – nemzeti származás fölé helyezése – újsztoikus műveltségként is értelmezhető nála. Elsősorban azonban nem az érdekel bennünket, hogy kora tudósaként milyen európai műveltséggel rendelkezett, hanem az, hogy a kisugárzó európai eszmék milyen sajátos, hazai fénytörést alkottak az ő gondolatvilágában.

Odüsszeusz jellemének alkotója ugyan Homérosz volt, de ennek a legárnyaltabban rajzolt görög jellemnek erkölcsi megalapozású esztétikai vonatkozásait Arisztotelész alapján ismerte meg Európa. Nincs olyan erkölcsi fogalom az arisztotelészi erkölcsstanban, ami nem található meg Odüsszeusz jellemében, mintha a nagy filozófus Odüsszeuszról alkotta volna egész etikai megalapozású esztétikai rendszerét. Odüsszeusz lelki alkata (hexisz) által rendelkezik kellő bátorsággal (andreia), mértékletességgel (szofroszüné), nemes lelkű adakozással (eleutheria), áldozatkészséggel (megaloprepeia), nemes becsvágygal (megalopszüchia), szelídséggel (prautész), szellemességgel (eutrapelia), szemérmességgel (aidosz), igazságossággal (dikaioszüné), sőt szeretettel is (filia), ha nem is első helyen és olyan mértékben, mint a krisztusi etikában, mert a *Nikomakhoszi etikában* az erények legfőbb meghatározó értéke a közép (to meszon) vagy a középszer (hé meszotész), amelyek művészi ábrázolása alkotja a görög szépség alapfogalmát.

Decsi első filozófusunk, aki Arisztotelész tanítványa, tehát kellőképpen ismeri mindezt, amint részben *Synopsis philosophiae* (A filozófia foglalata) című munkájából kitűnik. Lehet,

ebben a választásban a reformáció gyökerei is befolyásolják, hiszen első hazai esztétikai könyvünk, Károlyi Péter *Institutio de syllaborum et carminum ratione* (Tanítás a szó- és versalkotás módjáról) című, 1567-es kolozsvári munkája már állást foglalt Arisztotelész józanabb, gyakorlatibb mérséklete mellett. Van azonban egy olyan szerves összefüggés a Decsi által választott odüsszeuszi eszménykép és az általa tanulmányozott Arisztotelész között, amire magam is csak hosszas tanulmányozás után figyeltem fel: amint már említettem, a nagy görög filozófus etikai megalapozású esztétikai rendszerének legmaradéktalanabb megtestesítését éppen Odüsszeusz jellemében fedezhetjük fel. Hogy ezekből a szép erkölcsi alapját alkotó fogalmakból miért éppen a bölcsességben (szofia), illetve a bizonyításon alapuló tudományos lelki alkatban és nem másban látja a legfontosabb, legsürgősebb teendőket, az nyilván egyéni megítélésből, a hazai hiányosság helyes felismeréséből ered. Bármennyire is Odüsszeuszra ruházott vonások ezek, nagyon is személyesek és időszerűek. Mintha egygyólvadna itt bölcselő mesterének szemlélődő és cselekvő észbeli erénye, a teorétiké és praktiké dianoia (néven ismert) elmebeli képessége. Így válik igazi egyetemes emberré, „uomo universalé”-vá. Hiszen maga is nagy tanulmányutakat tesz, nem csak hirdeti az új európaiságot, íróként is alkot, és példát mutat. Többek között – elnépiesedett humanizmusunkat gyarapítva – lefordítja Erasmus közmondásgyűjteményét. Talán éppen ebben a teremben szólaltatta meg először anyanyelvünkön az *Adagiorum graecolatino-ungaricorum chiliades quinque* című, főként Erasmus közmondásait tartalmazó hatalmas munkát. Méltán nevezte érte „magvetőnek” (satornak) Tolnai Balog János fontos műve megjelenésekor. S hogy tudományos életünk első ismert magvetője mennyire következetes és szerény ember volt, arról szóljon egyik legszemélyesebb vallomása, önarcképéről szóló verse, amely részben következetes ismétlése a Pécsújfalvihoz írt versnek, másrészt újsztoikus színezettel gyarapítja latin költészetünket, örökségül hagyva ránk legfontosabb alkotását, igazi értéké formált jellemének alapvonásait:

*Bízz csak Uradban, sose magadban; tedd, ami vár rád;
Mondj sok imát, keveset kívánj, nagyra ne törj.
Hallj sokat, ám keveset szólj, hallgass titkon; a gyengét
Óvd, az erősnek eressz, tűrd az egyenlőt el.
Háríts el akadályt; ne csodálkozz; vesd meg a gögöst.
Tűrd bajod; Istennek élj, és halni tanulj.*

Végül a türelmüket kérem egy személyes kérés megismétléséhez. Mintegy tíz évvel ezelőtt egy Decsiről készült rézkarcot adtam át az egyháznak, hogy függesszék ki a Gótikus Terem falára. *Syntagma Juris*ának, jogi tanulmányának 1593-as kiadásából fényképeztettem le annak idején a Teleki Tékában. Azt hiszem, most még időszerűbb lenne ez a kérésem.

János Decsi Csimor, the Humanist Poet. From all the Hungarian humanist scholars of the 16th century, probably the life work of Baranyai Decsi was the most diverse. His poetical work is the palpable proof of this. He had written goodbye poems to his fellow students since his studies in Wittenberg, epigrams in genuine ancient metrum and he rhymed his adventures abroad. Later he wrote praising poems about the wartime deeds of the Transylvanian prince, Sigismund Báthory. In his songs he also encouraged people to fight against the Turks.

Based on a thorough analysis of his texts, the autor of this study points out the fact that he, as the first Hungarian disciple of Aristotle and as poet and philosopher, undertook the task of writing a comprehensive synthesis of european civilization.

He considered Ulysses his most comprehensive aesthetic-ethical ideal, but his Ulysses doesn't act because of wanderlust, nor of revenge, not even driven by the fashionable travelling: every important feature of his character originates in native necessity, he is driven by intellectual curiosity, and he is inspired by fulfilling it.

Bányai Réka

Baranyai Decsi művei a Teleki Tékában

Intézményünk, a Teleki Téka nemcsak Marosvásárhely, de egész Erdély könyves múltjának egyik fő lelőhelye. Rálehetünk itt Baranyai Decsi János és Laskai Csókás Péter nyomaira is, akiknek műveiből ezúttal egy kis emlékkiállítás rendeztünk az évfordulós megemlékezés alkalmából. Két tárlónyi anyagunkat az időszakos kiállításoknak otthont adó teremben helyeztük el, ahol ez év őszéig még megtekinthető nagyobb, a régi magyar könyv és nyomdászat történetét bemutató áttekintésünk is. Így a helybéli tudós humanisták műveit nem elszigetelten, hanem a magyar könyv több évszázados történetébe ágyazva láthatjuk. Ez a történet könyveink és íróink vándorlásáról szól; tudósokról, diákokról, lekipásztorokról, nyomdászokról és hányatott sorsú könyvekről, melyeket e nyughatatlan vérű emberek olvastak és fordítottak, írtak és kiadtak, cipeltek országokon át, és megőriztek az időben.

A kor, amelyben skólánk első név szerint ismert igazgató-tanítói éltek, a magyar könyvnyomtatás és anyanyelvű irodalom első hőskora. Bibliafordítások, kegyes elmélkedések, kegyetlen hitviták, tudományos és szépirodalmi munkák, népies ponyvakiadványok egyaránt megjelennek. Erdélyben a legtermékenyebb magyar könyvkiadóként – mondhatnánk gőzerővel – működik a Heltai-nyomda, mely Baranyai Decsi *Syntagmáját* is kiadja 1593-ban. Párhuzamosan tovább virágzik azonban tájainkon a latin nyelvű írásbeliség is, és a neves protestáns tudósok, teológusok, akik nemcsak a hazai közönségre gondolnak, hanem egész Európára tekintenek, szakmunkáikat a nagy nyugati könyvkiadóknál jelentetik meg.

A mikházi ferences könyvtár gyűjteményéből maradt ránk az a Báthory Istvánhoz írt, latin nyelvű dicsőítő költeményeket tartalmazó kötet, melynek egyik szerzője Laskai Csókás Péter. A könyv 1583-ban Velencében jelent meg, címlapján a magasztalt fejedelem arcképe látható. Szerzőnk a következő években Genfben, majd Wittenbergben publikál. Schreck Farkas kolozsvári jezsuita szerzetes vitairata ellen írja terjedelmes értekezés-gyűjteményét *Az isten tiszta és világos igéjére vonatkozó vetekedések...vizsgálata és cáfolata (Theorematum De Puro ...Dei Verbo*. Genf, 1584) címmel. Két példányát is őrizzük, a Református Kollégium rongált darabja mellett egy, a Teleki-gyűjtemény által igen jó állapotban megőrződött kötetet is. Ennek függelékében Laskai Csókás egy másik vitairatát találjuk a jezsuita szekta eredetéről, amelynek címe: *Pigmentum Originis Sectae Iesuiticae*. Seelfisch Sámuel wittenbergi polgármesternek, a magyar tanulók pártfogójának ajánlja *Az emberről, a természetnek erről a nagy csodájáról* írt filozófiai traktátusát (*De homine, magno illo in rerum natura miraculo et partibus eius essentialibus*. Wittenberg, 1585). Ennek első része az embernek a világegyetemben elfoglalt helyével és a lélek természetével foglalkozik, második részében a test szerkezetéről és szépségének okairól elmélkedik. A kutatás számára fontos forrás, mivel név szerint előszámlálja mindazokat a magyarokat, akik 1522 és 1585 között a wittenbergi egyetemen tanultak.

Valószínűleg wittenbergi tartózkodása idején kapcsolódott be Laskai Csókás a Calepinus-szótár szerkesztési munkálataiba oly módon, hogy az új címszavakat maga fordította, s a korábbi kiadásokból átvett articulusok kiegészítésével két odakint tanuló magyar diákot bízott meg. Ambrosius Calepinus bergamói Ágoston-rendi szerzetes 1502-ben adta ki eredetileg csak latin nyelvű értelmező szótárát, melyet később egyre több nyelvű magyarázattal láttak el. Több mint két évszázadon át jelentek meg különböző kiadásai; legterjedelmesebbek a magyar és lengyel értelmezéssel is ellátott tíz- és tizenegy nyelvű változatai. A nyelvtudomány területén e szótár az első nagy nemzetközi vállalkozásnak számít, hosszú időn át az európai műveltség egyik fő forrásaként használták. Rendkívüli népszerűségét bizonyítja, hogy a Teleki Tékába bekerült

valamennyi egykori könyvtár őrzi valamelyik kiadását, tehát fellelhető volt egykor mind a marosvásárhelyi és máramaroszigeti református kollégium, mind a székelykeresztúri unitárius gimnázium és a mikházi kolostor könyvei között s természetesen Teleki Sámuel gyűjteményében. Laskai Csókás és társai munkájának köszönhetően ez az első igazi latin–magyar szótár, mely 20–25 ezer magyar szónyi terjedelmével messze felülmúlja az előző hasonló próbálkozásokat, s későbbi szótáriródmunkának, így Szenczi Molnár Albert *Dictionarium*ának is fontos forrása. 1585-ben, Lyonban jelent meg a tíznyelvű változat, mely először tartalmaz magyar szócikkeket is. Ennek sajnos egyetlen példányával sem rendelkezünk, ránk maradt viszont az első tizenegy nyelvű, 1590-es bázeli kiadás egy példánya a marosvásárhelyi volt Református Kollégium birtokában.

Baranyai Decsi János munkásságának első ismert darabja a Wittenbergben 1587-ben *Hodoeporicon Itineris Transylvanici...* címmel megjelentetett úti beszámolója. Bánffy Ferencel együtt tett tanulmányútja fontosabb állomásait és eseményeit mutatja be egészen Wittenbergbe érkezésükig. Ajánlja Losonczi Bánffy Farkasnak, Ferenc apjának, akinek pártfogása számára a külföldre utazást és ott-tartózkodást lehetővé tette. Decsi e könyvének a szakirodalomban ma számon tartott egyetlen ismert példányát őrizzük.

Szintén unikumként tartjuk nyilván a marosvásárhelyi Református Kollégium birtokában azt a vaskos kolligátum kötetet, mely megőrizte a Wittenbergből távozó magyar diákok búcsúverseit, köztük Baranyai Decsi több – görögül, illetve latinul írt – epigrammáját is. Ezek keltezési időpontja 1588–1589.

Decsi következő művével már a kolozsvári Heltai-nyomda kiadványaként találkozunk. A *magyar és a császári jogszabályok gyűjteménye (Syntagma Institutionum juris Imperialis ac Hungarici. Kolozsvár 1595)* a 16. század jelentős szakmunkája, a római és a magyar jog összehangolására tett kísérletet. A kézikönyvnek szánt mű rejtett reformjavaslatokat tartalmaz, burkoltan bírálja korának magyar jogrendszerét. Báthory Zsigmondhoz írt ajánlással jelent meg. A mű néhány példányában a címlevél előtt vagy után egy önálló levélen látható Baranyai Decsi fametszetű képe, mely valószínűleg eredetileg is e kiadáshoz készült, s az író egyetlen fennmaradt portréja. A Református Kollégium által megőrzött kötetben a bevezetés és a kép után még egy lap következik, melyen Decsinek az ifjabb Heltai Gáspár számára írt latin nyelvű nyugtája olvasható a honorárium fejében átvett száz példányról.

Baranyai Decsi munkásságának kiemelkedő darabja Sallustius történeti munkájának fordítása: *Az Caius Crispus Salustiusnak két históriája. Első. Lucius Catilinának, az római birodalom ellen való ország árulásáról. Második. Az numidiai Jugurta királynak, az rómaiak ellen viselt hádáról: Hadviselőknék és minden rendbeli embereknek hasnyokra, deákból magyarra fordított Baronyai Decsi János által.* 1596-ban Szebenben, Fabricius János nyomdájában jelent meg. Igen ritka könyv, egy kivételével valamennyi ma ismert példány csonka, így a miénk is. Csupán a második, a rómaiaknak Jugurtha numidiai király ellen viselt háborújáról szóló históriát tartalmazza, azt sem teljes egészében. Jakab Elek tulajdonából került a székelykeresztúri unitárius gimnázium birtokába; a lelkiismeretes kutató a hiányos részeket a következőképpen egészítette ki, a könyv hátoldalán levő bejegyzés szerint:

„E könyvet egy 1570 évi vallásos munka táblájából vette ki Ajtai Sándor könyvkötő, ahova az ívenként egész ív nagyságban volt bekötve s csirizelve. Hiányzott csak egy ív, melyen a címlap és a végső másfél levélnyi szöveg volt, mit nem tudván megkeríteni, sem egy teljes példány előttem ismeretes nem levén: Sallustius műve 1780 évi biponti latin kiadása 241–242. lapjairól latinul egészítettem ki. Ha életet ad Isten, tán magyar kiadást is találok. Addig, hogy

legyen legalább ennyiben egész. A magyar kiadás évét is később tán még tudandom. Jakab Elek május 11. 868.”

Végezetül a Baranyai Decsi által készített görög–latin–magyar szólasgyűjtemény sem maradhat említetlenül. Alapjául Erasmus hatalmas szólasgyűjteménye szolgált, mely már modern filológiai apparátust használ, többféle mutatóval (közmondások mutatója, szerző- és forrásmutató) siet az olvasó segítségére. Decsi valószínűleg az 1574-es bázeli kiadást vette alapul. Különlegesen szép, német reneszánsz kötésű kapcsos könyv ennek az itt jelen levő példánya. Értékét fokozzák a későbbi magyar nyelvű bejegyzések, melyek pontosan megegyeznek Decsi fordításaiival, tehát a possessor ismerte Decsi művét, és fontosnak tartotta saját példányának kiegészítését a magyar nyelvű változatokkal is.

Az *Adagiorum graecolatinoungaricorum...* (Bártfa 1598) a későbbiekben is sokat forgatott munka lehetett, jelentőségével egymás után következő tulajdonosai is tisztában voltak. Az itt bemutatott könyvecske sorsa igen hányatott: a kézírásos bejegyzésekből nyomon követhetjük útjának ha nem is valamennyi, de néhány fontos állomását: Viski Pál lelkész adományozta Pávai Jánosnak. Később Dósa Gergely, a Református Kollégium első jogprofesszora vásárhelyi kineveztetése évében, 1794-ben, a könyv hátoldalán levő bejegyzés szerint a „*a magyar nyelvet művelő társaságnak*” ajánlja. Egyik eddig nem azonosított könyve tehát ez az Erdélyi Nyelvművelő Társaság szétszóródott egykori könyvtárának. Jakab Elek hagyatékából került a székelykeresztúri unitárius gimnázium birtokába, míg végül megpihenhetett a Teleki Téka gyűjteményében.

János Baranyai Decsi's Works in the Teleki-Bolyai Library. János Baranyai Decsi was the second know schoolmaster of the Particular School at Marosvásárhely (Novum Forum Sicularum). His first edited works are preserved mainly in the Teleki-Bolyai Library; some of them are uniques. This books was exhibited at the 400th anniversary of this decease.

Buzás Gergely

A kolozsvári Farkas utcai egykori ferences templom és Erdély késő gótikus építésze¹

A középkori Magyarország késő gótikus építészetének lényeges színtestje egy sajátos stílus, amelynek legkorábbi feltűnése és legtöbb emléke Erdély területére esik. E stílusra elsőként Nagy Zoltán figyelt fel, aki 1944-ben megjelent tanulmányában² mindjárt művésznevekhez: János baráthoz és Kőfaragó Györgyhöz kötötte. Nagy Zoltán nyomdokait követve Entz Géza dolgozta fel a kolozsvári Farkas utcai ferences kolostor építészeti kapcsolatait,³ majd F. Tóth Rózsa⁴ és Marosi Ernő⁵ próbálta bővíteni e stílus emlékeinek körét, illetve elemezni eredetét.

Mivel az elemzések kiindulópontként a kolozsvári Farkas utcai egykori ferences (ma református) templomot tekintették, vizsgálódásaink során nekünk is innen kell elindulnunk. Ez annál is inkább indokolt, mivel ez a jó állapotban fennmaradt emlék szokatlanul gazdag az építéstörténetére vonatkozó írott forrásokban. A ferencesek 1486-ban kapták meg a telket a várostól a király és az erdélyi vajda kívánságára. 1487-ben már elkezdődött az építkezés. 1490-ben Mátyás király utasította Tharcsay Márton erdélyi sókamara-grófot, hogy gondoskodjék az építkezés folytatásáról, és János testvért és szerzetestársait küldte Kolozsvárra, hogy folytassák a munkálatokat. 1494-ben az építkezés befejezéséig II. Ulászló király évi 300 forint értékű sóadományt rendelt a kolostornak.⁶

A templom két jól elkülöníthető szakaszban épült: az egyszerűbb formálású szentély tűnik korábbinak. Gyámköveinek formáit Nagy Zoltán a visegrádi palota egyik keresztvirág-szalagpárkányával vetette össze, de nyugodtan összehasonlíthatta volna a palotakerengő 1484-es évszámú boltozatának konzoljaival is. Formáik ugyan nem azonosak, de némi távoli rokonságot azért nem lehet megtagadni tőlük. A kolozsvári szentélynek a hajójánál korábbi keltezését az építési logika is megköveteli: mivel az új templom nem egy régebbi helyén épült, nyilván arra törekedtek, hogy minél előbb használhatóvá váljon, ezt pedig csak a szentély mielőbbi befejezésével lehetett elérni. De a hajó későbbi keltezését a déli kapuzat reneszánsz stílusa is alátámasztja. Figyelemre méltó továbbá, hogy a hosszsházhoz kapcsolódó északi kerengőszárny elrendezése, valamint kétszer hornyolt bordás keresztboltozatai szoros rokonságot mutatnak a visegrádi ferences kolostornak a 16. század első évtizedében beboltozott kerengőjével.⁷ Igen jellegzetes építészeti elemei a hosszsháznak a behúzott támpillérekre emlékeztető, téglalap alakú

¹ 1998 decemberében Szatmárnémetiben, a Középkori egyházi építészet Erdélyben témájú konferencián hangzott el egy előadásom, amely azóta meg is jelent (Buzás Gergely: *A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a késő gótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon.* = *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania.* Szerk. Kiss Imola-Szőcs Péter Levente. Satu Mare 1999. 135–162). E tanulmányban a kései Mátyás-kor és a Jagelló-kor késő gótikus stílusirányzatait tárgyaltam. A konferencián az erdélyi késő gótika stíluseredetének vizsgálatára nem tértem ki különösebben, inkább az ezt korábban tárgyaló művészettörténészek megállapításaira hagyatkoztam. A konferencia után tovább folytatott anyaggyűjtésem alapján azonban merőben eltérő nézeteim alakultak ki e kérdésről. Sajnos a konferencia kötetébe technikai okok miatt már nem kerülhetett be tanulmányom módosított változata, ezért ragadom meg az alkalmat, hogy itt újra visszatérjek e kérdésre, ha csak egy rövid, figyelemfelhívónak szánt áttekintés erejéig is.

² Nagy Zoltán: *János barát és Kőfaragó György. Mátyás király és Báthori István erdélyi vajda építészeti Szépművészeti V(1944).*

³ Entz Géza: *A Farkas utcai templom.* Kvár 1948.

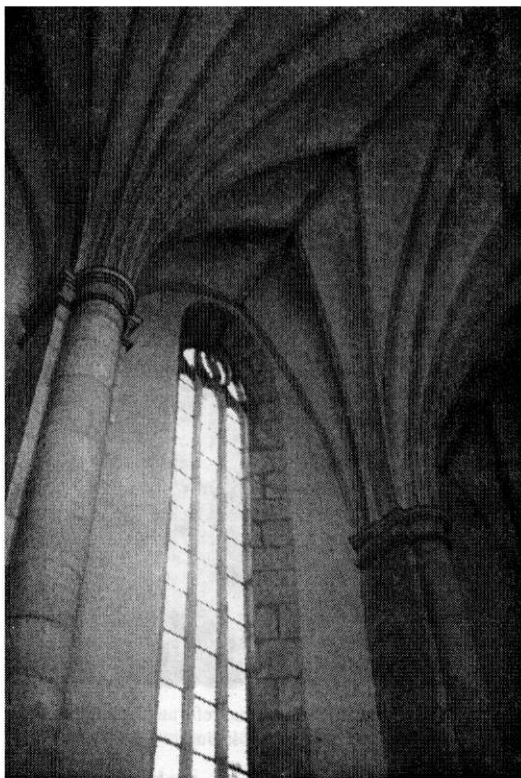
⁴ F. Tóth Rózsa: *Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában.* Budapest Régiségei XVIII(1958). 365–382.

⁵ Marosi Ernő: *Mátyás király székesfehérvári sírkápolnája.* = *Székesfehérvár Évszázadai 2.* Középkor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1972. 169–184.

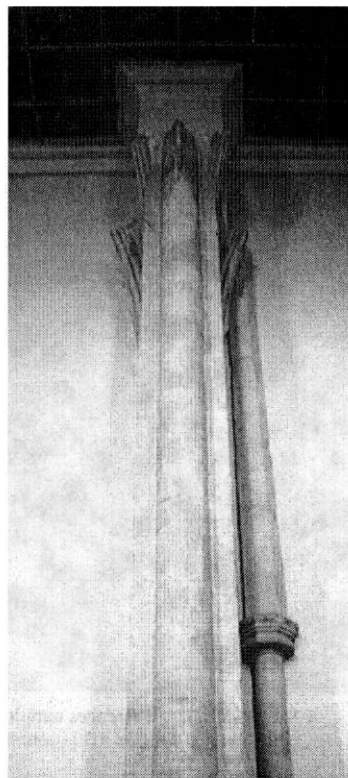
⁶ Entz Géza: *Erdély építésze a 14–16. században.* Kvár 1996. 345–347.

⁷ Buzás Gergely–Laszlovsky József–Papp Szilárd–Szekér György–Szőke Mátyás: *A visegrádi ferences kolostor.* = *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon.* Tanulmányok (Művészettörténet–Műemlékvédelem). Szerk. Haris Andrea. Bp. 1994. 281–304.

A kolozsvári Farkas utcai református templom
hosszház-pillérei

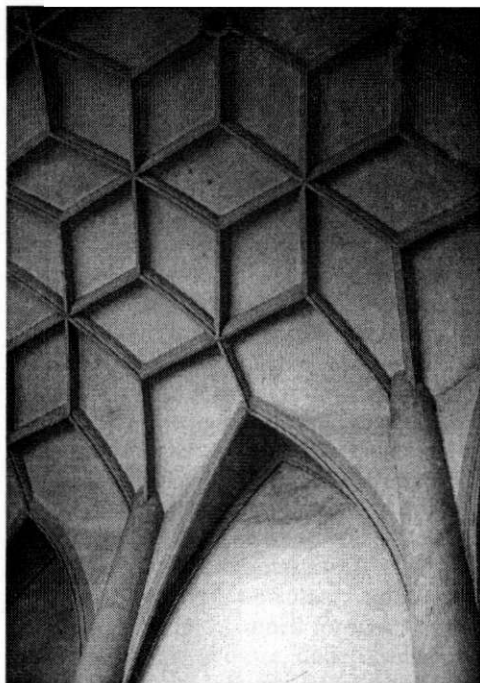

A dési egykori plébániatemplom
hosszháza

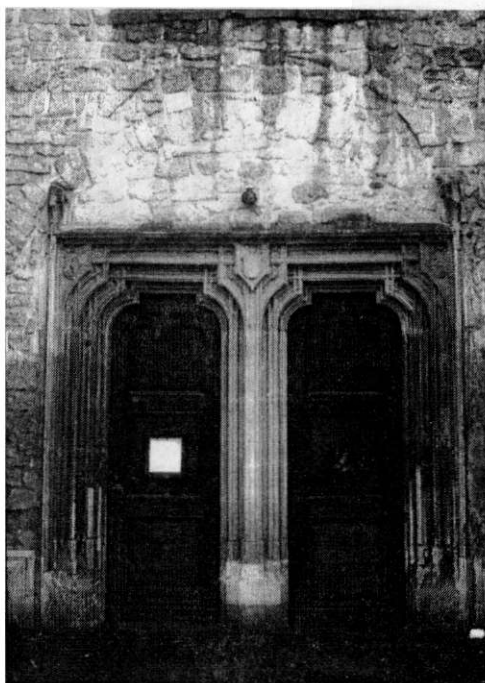
falpillérek, amelyeket erőteljes féloszlop-tagozatok bővítenek. E forma kapcsolatait a kolozsvári egykori dominikánus templommal, a szegedi ferences templommal és a dési egykori plébániatemplommal Entz Géza tárta fel. A másik jellegzetes késő gótikus eleme ezen épületrésznek a nyugati kapuzat finoman áttört profilálású, áthatásokban tobzódó, a fény-árnyék ellentéteket maximálisan kihasználó keretezése, amellyel F. Tóth Rózsa foglalkozott, rámutatva a kolozsvári egykori dominikánus kolostorhoz, a pesti plébániatemplomhoz és a budai királyi palota néhány faragványához fűződő szoros kapcsolatára.

A Farkas utcai templom egyetlen ismert építészének, János testvérnek a személyét Nagy Zoltán a visegrádi palotaépítkezésekhez kapcsolta,⁸ ám ennek alapja mindössze annyi, hogy Mátyás király az említett 1490-es oklevelét Visegrádon adta ki. János testvér tehát érkezhett akár Erdélyből is. Nehéz pontosan meghatároznunk, hogy a templom mely részén működött 1490-től kezdve: a visegrádi palota 1480-as évek első felére keltezhető stílusától nem túlságosan távol álló szentélyen, a visegrádi ferences kolostor 15. század első évtizedére keltezhető kerengőboltozatával rokon északi kerengőn vagy pedig a Visegráddal semminemű rokonságot nem mutató, ám annál több erdélyi analógiával rendelkező hosszházon. Kronológiai szempontból feltétlenül ez utóbbi látszik a legvalószínűbbnek.

⁸ Nagy Zoltán: *i.m.*

A Szege-d-alsóvárosi ferences templom
falpillérei

A kolozsvári Farkas utcai református templom nyugati
kapuja

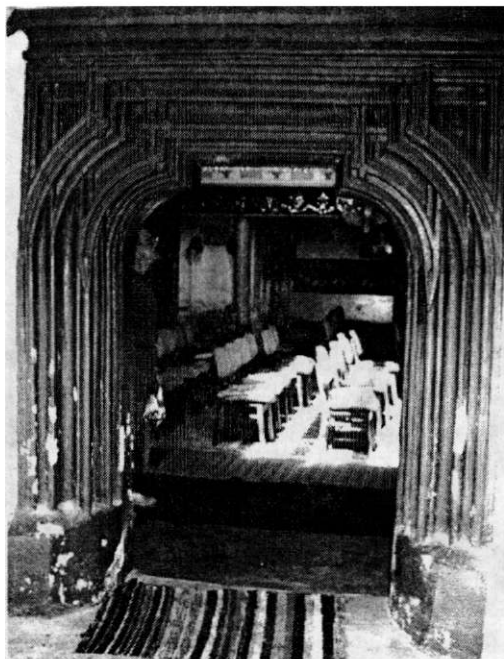
Mindenesetre a Farkas utcai templom hosszházának összefüggései azok, amelyek Erdély késő gótikus építészettörténete szempontjából a legfontosabb művészettörténeti problémát képviselik. A Farkas utcaihoz hasonló falpillérrendszer másik jelentős erdélyi emléke a dési plébániatemplom hosszházában maradt fenn. E pillérek formái teljesen megegyeznek a kolozsváriakkal, így a műhelyösszefüggés is valószínűsíthető.⁹ E falpilléreket megtaláljuk a kolozsvári dominikánusok templomában is. A kolostor ma álló épületei 16. század eleji nagy újjáépítésről vallanak, amelyet egy 1501-es építési adat keltez.¹⁰ A feltehetően korábbi szentélyhez tengelytöréssel csatlakozik a mai formájában barokkosított hosszház, amelynek padlásterében még láthatóak a késő gótikus falpillérek, melyeket Entz Géza a désivel és a Farkas utcaival hasonló részleteivel vetett össze.¹¹ E pillérforma ismert délkelet-magyarországi emléke még az Erdéllyel szoros kapcsolatokat fenntartó Szege-d obszerváns ferences templomának hajójában épült meg. A szege-d-i templom befejezését a hajófalakra helyezett két 1503-as építési felirat jelzi. A hajó behúzott támpillérei fölé tervezett boltozat ekkor viszont még nem épült meg, vállait és homlokíveit kiképezték, de a végül később megépülő boltozatot más formában, kissé alacsonyabb szinten helyezték el.¹² Az ismert keltezésű emlékek arra vallanak, hogy ez a jellegzetes falpillérforma az 1500 körüli években terjedt el Délkelet-Magyarországon.

⁹ Entz Géza: *A dési református templom*. Kvár. 1942. Erdélyi Tudományos Füzetek 141.

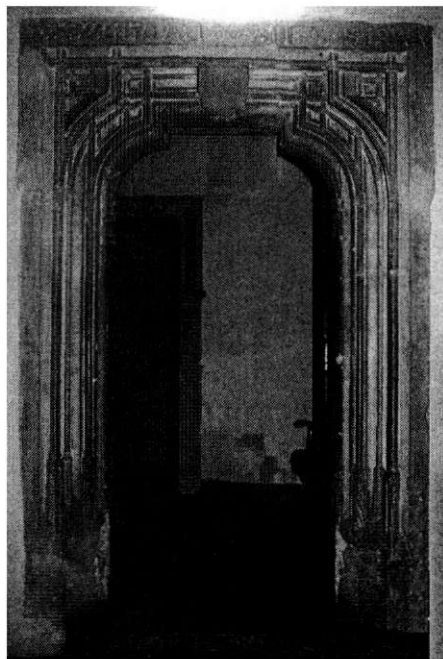
¹⁰ Salontai, Mihaela Sanda: *O restaurare în spiritul doctrinei unității de stil – claustrul mănăstirii dominicane din Cluj*. = *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*. 121–134, 122.

¹¹ Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. 149–150.

¹² Lukács Zsuzsa: *Előzetes beszámoló a Szege-d-alsóvárosi ferences kolostor kutatásáról*. = *Koldulórendi építészet a középkori Magyarországon*. 437–489.

A dipsei templom déli kapuja

1477-es feliratos ajtó a kolozsvári plébániaházban

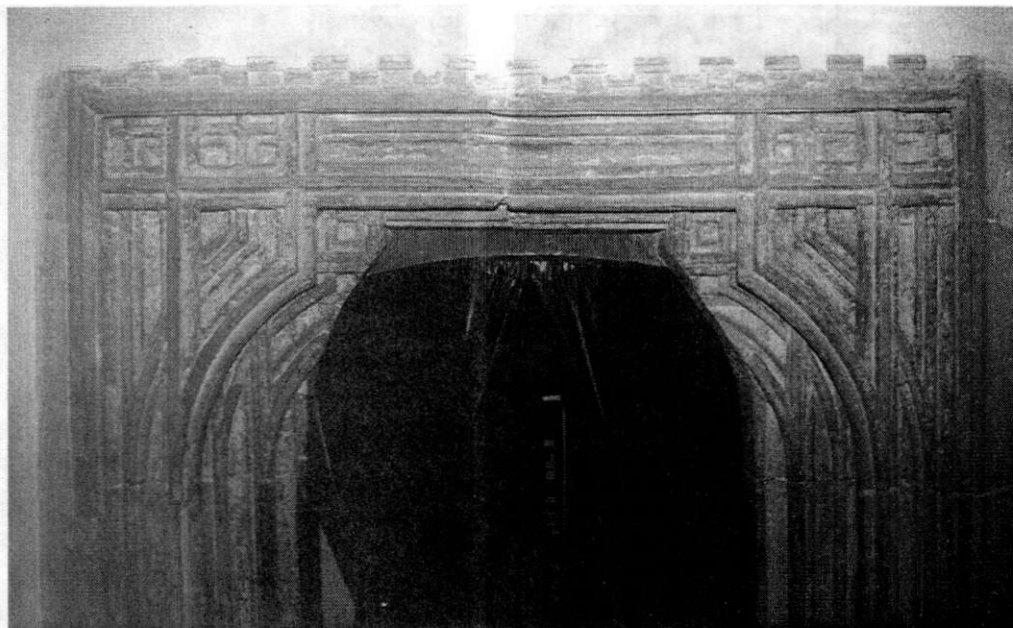
Sokkal több emléket kell megemlítenünk, ha a Farkas utcai templom nyugati kapujának finoman tagolt, erős fény-árnyék ellentétre törekvő, profiláthatásokban gazdag keretének stílusát vizsgáljuk. A pálcákkal, lemezekkel, körtetagokkal sűrűn tagolt profil pozitív elemei fantáziadúsán díszített karcsú lábazati dobokról indulnak. Tipikus megoldás a szemöldökgyám kiképzése, ahol a sokszorososan tagolt keret minden tagozata áthajlik a gyámra is, a gyám belsejét pedig áttörik, hogy a függőlegesen továbbfutó tagozatok és azoknak a sarokban való összemetsződése is megmutatható legyen. E keretformák Erdélyben már az 1470-es évektől kimutathatóak. Legkorábbi emléke e csoportnak a kolozsvári plébániaház felirattal keltezett, 1477-ből származó szemöldökgyámos ajtókerete.¹³ Hasonló, bár díszesebb a dipsey egykori plébániatemplom déli kapuja. Itt a templom építését felirat keltezi a diadalív déli támpillérén az 1480-as évekre.¹⁴ A kolozsvári dominikánus kolostor 1501 körül készült számos nyílászkerete gazdag tárháza e stílus formakincsének. A kolozsvári Farkas utcai templom kettős nyugati kapuzatának egyszerűbb változata az ótordai plébániatemplom hajóján is fennmaradt. Az ótordai templomot számos építési felirat keltezi, szentélye 1465–1478 között készült el, háromhajós, csarnokrendszerű hosszházát 1496–1504 között építették.¹⁵ Gazdag sorozatuk maradt fenn hasonló típusú kereteknek az 1502-ben készült nagyszebeni plébániaházon¹⁶ és a később városházává vált

¹³ Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. 117.

¹⁴ Uo. 189. Entz Géza az évszámot 1482-nek olvasta.

¹⁵ Entz Géza: *Die römisch-katholische Pfarrkirche Torda*. Acta Historiae Artium XXIV (1978). 153–158.

¹⁶ Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. 174.

Ajtó a kolozsvári plébániaházban

patríciusházon.¹⁷ Itt újabb jellegzetességeit figyelhetjük meg e faragványcsoportnak: elsősorban az ajtókeretek bonyolult, sokszorosán tört vonalú, a profiláthatásokkal való díszítés fokozására törekedő megoldásában és a keretet körbefogó lombdíszben. Egy sor szász mezőváros plébániatemplomán is megjelentek ezek a formák: Muzsnán András nagyszebeni kőfaragó dolgozott 1498-ban a háromhajós csarnoktemplomon, melynek díszes sekrestyeajtaja mutat a szebeniekkel rokonságot. Itt az épület befejezésére csak 1525-ben került sor. Ugyanez a mester készítette el 1498-ban a keresztényszigeti templom boltozatát és talán a muzsnai sekrestyeajtóhoz hasonló déli ajtaját is. Ecelen a szentélynek az előzőekkel rokon részletformáit a sekrestyeajtó és a szentély 1499-es évszáma keltezi.¹⁸ A stílus hosszú életét mutatja a muzsnaihoz hasonló berethalmi plébániatemplom 1515-re elkészült sekrestyeajtaja és a kolozsvári Farkas utcai temploméhoz igen közel álló, 1524-es kettős nyugati kapuja, amelyeket intarziás ajtószárnyaik évszámai datálnak.¹⁹ Besztercén a plébániatemplom 1520-as években elkezdett és a század második felében befejezett épületén²⁰ az oldalkapuzatok már kései változatát képviselik e csoportnak. A stílus kevésbé jól keltezhető emlékeit szinte mindenütt megtaláljuk Erdélyben. Gernyeszeg,²¹ Szécsárma,²² Csíkdélne²³ szemöldökgyámos kapui mellett egy udvarhelyszéki

¹⁷ Fabini, Hermann: *Gotik in Hermannstadt*. Buk. 1989.

¹⁸ Uő: *Andreas Lapidida – Ein Siebenbürgischer Steinmetz und Baumeister der Spätgotik*. Österreichische Zeitschrift für Kunst und Denkmalpflege XXXI(1977). 29–39.

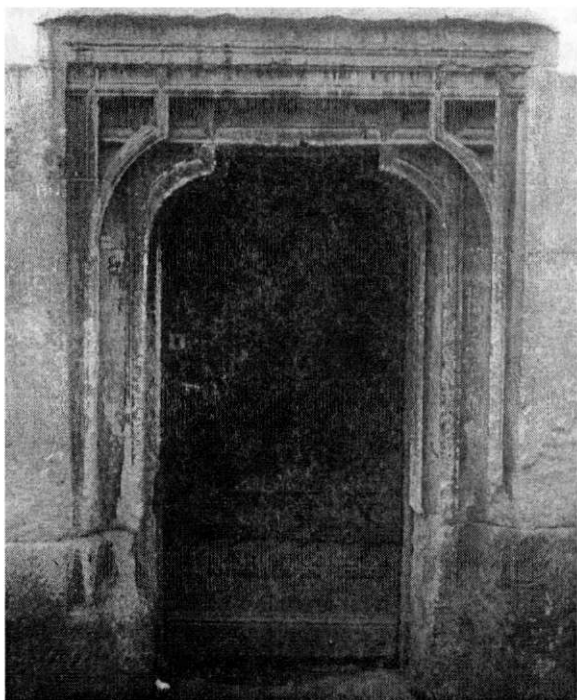
¹⁹ Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. 187–188.

²⁰ Uo. 183–184.

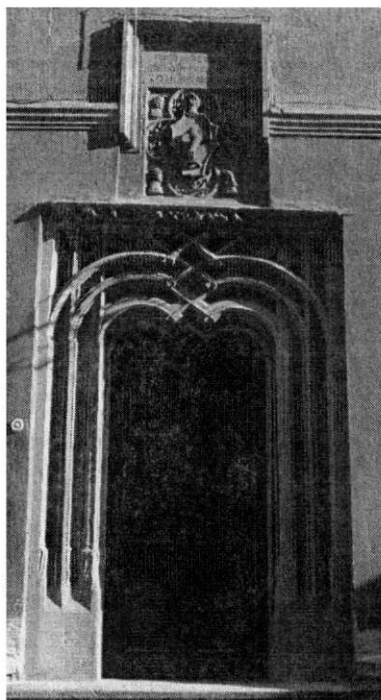
²¹ Uo. 181. kép.

²² Uo. 235. kép.

²³ Uo. 255. kép.

Ajtókeret a kolozsvári volt dominikánus kolostorban

A nagyszebeni plébániaház bejárata

emlékcsoport tagjai az agyagfalvi,²⁴ bögözi,²⁵ farcádi²⁶ és küsmödi²⁷ templomok szinte teljesen egyforma déli kapui is. Provinciális mivoltuk ellenére a stílus még felismerhető jegyeit hordozzák magukon. Az emlékeket nyilván még hosszasan lehetne sorolni. Ám nemcsak ebben az országrészben, hanem a szomszédos régiókban is találkozunk velük. Északkelet-Magyarországon a nyírturai egykori református templom 1488-as évszámú nyugati kapuja²⁸ és a petneházi református templom nyugati kapuja²⁹ sorolható e körbe. A legjelentősebb ilyen stílusú emlékcsoportot ebben a régióban a sárospataki késő gótikus faragványok alkotják. Ezek kisebb részét városi házak nyílászkeretei, nagyobb részét pedig az 1534–1541 között felépült Vörös-torony falába másodlagosan elhelyezett kövek képezik.³⁰ Ez utóbbiakat a kutatás feltételeken az egyelőre ismeretlen helyű dominikánus kolostorból eredezteti.

²⁴ Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Buk. 1981. 39. ábra, 4. kép.

²⁵ Uo. 65. ábra.

²⁶ Uo. 100. ábra.

²⁷ Uo. 182. ábra, 165. kép.

²⁸ *Magyarország Műemléki Topográfiaja*. XI. Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. II. Szerk. Entz Géza. Bp. 1987. 227, 270–271. kép.

²⁹ Uo. 267, 313. kép.

³⁰ Dankó Katalin–Feld István–Szekér György: *A régészeti kutatások jelentősége a sárospataki vár építéstörténetének felderítésében*. = *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. XXXVII. Miskolc 1999. 375–393. és 8. kép.

Az ótordai plébániatemplom déli kapuja

Az erdélyi késő gótika e jellegzetes formáit nemcsak észak felé követhetjük nyomon, hanem kelet és dél felé is: a 16. század moldvai és havasalföldi építészetében találkozunk hatásaival. A moldvai Bistrița kolostorában,³¹ Voroneț Szent György-templomában,³² valamint Rădăuți Szent Miklós-templomában,³³ Havasalföldön pedig Cîmpulung Szent György-templomában³⁴ maradtak fenn e körbe vonható ajtókeretek.

Magyarország középső régiójában csak egy-két emléket ismerjük a stílusnak. A kolozsvári Farkas utcai templom nyugati kapujának közeli változata épült meg a pesti plébániatemplom déli oldalán, illetve egy egyszerűbb, de hasonló stílusú kapu az északin. A pesti templom 13. századi hosszházának két oldalát 1500 körül építették be összefüggő kápolnasorokkal, illetve a 14. század végi szentély déli kápolnája fölé emeleti oratóriumot emeltek, amelynek csigalépcsőajtaja szintén szép példája e gazdag kőfaragó stílusnak.³⁵ A pesti nagy építkezés lezárásával függhet össze annak a két reneszánsz pasztofóriumnak a felállítása is, amelyeket 1503 és 1506 között Nagyrévi András, illetve 1507-ben Pest városa készíttetett.³⁶ A pesti belvárosi templom és a kolozsvári dominikánus kolostor nyíláskereteinek analógiái előkerültek a budai várpalota kőfaragványainak töredékei között is. E töredékek stiláris elemzése alapján F. Tóth Rózsa e

³¹ Drăguț, Vasile: *Arta gotică în România*. Buc. 1979. 365. kép.

³² Uo. 181. kép.

³³ Uo. 367–368. kép.

³⁴ Uo. 386. kép.

³⁵ F. Tóth Rózsa: *Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában*. Budapest Régiségei XVIII(1958). 365–382, 1, 3. kép.

³⁶ Uő: *Reneszánsz építészet Magyarországon*. Bp. 1977. 219.

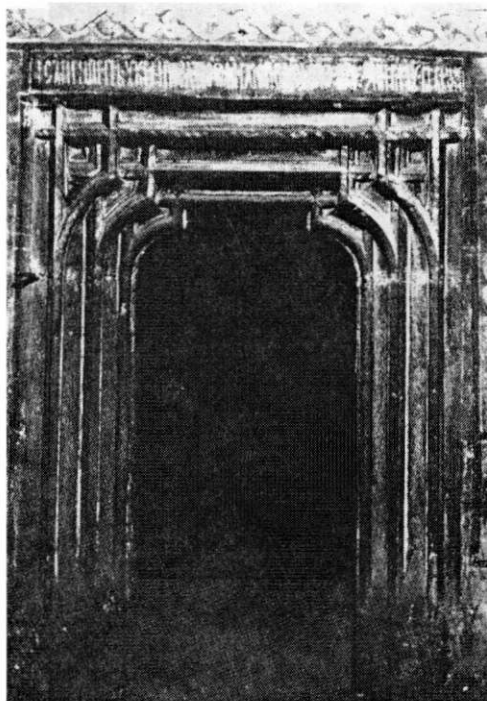

A besztercei egykori plébániatemplom déli kapuja

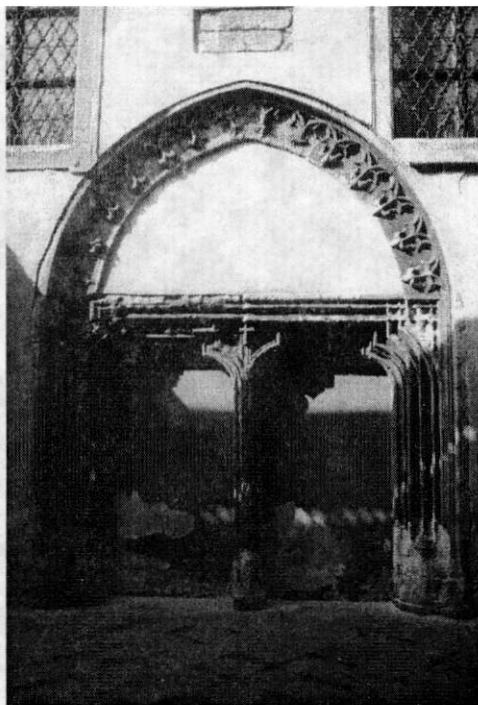
stílus északi, véleménye szerint sziléziai eredetét feltételezte. E véleményét olyan történeti kombinációkkal párosította, miszerint a sziléziai stílus Mátyás sziléziai hódításaival kapcsolatban került volna Magyarországra, és ennek alapján korukat az 1470-es évekre datálta.³⁷ Elméletét Marosi Ernő fejlesztette tovább, ő egy székesfehérvári faragványcsoportra hivatkozva már szász-sziléziai stílusról beszélt. Az általa elemzett székesfehérvári faragványoknak legalább egy része lakóépületből származik: egy keresztosztós ablakkeret és ajtókeretek találhatók közöttük. Sajnos semmilyen biztos adatunk nincs e kövek pontos koráról és eredeti helyéről, így Marosi feltételezése, amellyel őket a préposti vagy a királyi házhoz köti, egyelőre pusztán feltevés. Még bizonytalanabb a szerzőnek az az eljárása, amely a székesfehérvári Szűz Mária prépostsági templom Mátyás-kori szentélyépítményének stílusára próbált következtetni ezen – bizonyosan nem a templomépületből származó – kövekből, ám magának a szentélyépítménynek a kőfaragványait nem vizsgálta.³⁸ Marosi Ernő, elfogadva F. Tóth Rózsa keltezési javaslatát, azt egy újabb érveléssel próbálta alátámasztani: a székesfehérvári Szent Anna-kápolnának a nyugati kapuját is e stíluskörbe vonva és elfogadva a kápolnának az 1478 előtt felépült Hentel-kápol-

³⁷ F. Tóth Rózsa: *Gótikus kőfaragó műhely Mátyás korában*. 365–382.

³⁸ Marosi Ernő: *i. m.* 169–184.

A voroneti Szent Gvörgey-templom kapuja

A pesti plébániatemplom déli kapuja

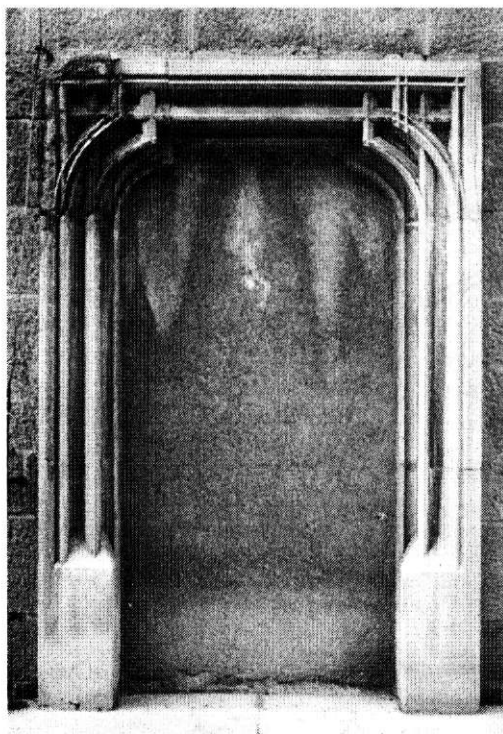
ával való azonosítását. Ez az azonosítás ma már több ponton megkérdőjelezhetővé vált,³⁹ így erre aligha építhető e keltezés. A fehérvári kövek pontos keltezésére a rendelkezésünkre álló adatok egyelőre elégtelenek, ráadásul profilszerkezetük eltér az F. Tóth Rózsa által megfigyelt kolozsvári-pesti-budai körben gyakori megoldásoktól,⁴⁰ bár a stílusuk kétségkívül rokon, kérdéses, hogy a két csoport kapcsolódik-e valamilyen szinten egymáshoz.

A budai királyi palotán feltűnő faragványok felvetik azt a lehetőséget, hogy e stílus Magyarország középső régiójában talán a kincstárnak az erdélyi sókamarak közvetítésével

³⁹ A mai székesegyház épületét a történeti irodalom hagyományosan a Szent Péter-templommal azonosította. Az egyetlen középkori topográfiai adat – Jan Dlugoss XV. századi lengyel történetíró munkája – azonban arról tudósít, hogy a Szent Péter-templom a város piacterén állt (Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Bp. 1987. 363), így inkább a város főterén, a mai barokk ferences templom helyén álló, csak ábrázolásokból ismert középkori templom lehetett. A mai székesegyház előtt Kralovánszky Alán egy négykaréjos kápolnát tárt fel, amit ő is a X. századi Szent Péter-templommal azonosított. E kápolna X. századi keltezése és a Szent Péter-templommal való azonosítása azonban egyaránt valószínűtlen. Ez a négykaréjos épület alighanem az Eufrozina királyné által 1162–1172 között, a fehérvári palotában alapított Szent Imre-kápolna lehetett, amelyről tudjuk, hogy a késő középkorban a város egyik plébániatemplomává vált. A kápolnát jellemző teljesen centrális alaprajzi forma ugyanis a bizánci építészetben is csak a XI. században jelent meg, Közép-Európában pedig csak a XI. század második felében és főleg a XII. században terjedt el. Kralovánszky Alán: *Baukunsthistorische Angaben zur Frage des Auftauchens des vierapsidalen Kirchentyps in Ungarn*. *Folia Archaeologica* XXXV(1984). 111–138.

⁴⁰ Fehérváron például nem találunk olyan fecskefarokra emlékeztető profilt, amelyet F. Tóth Rózsa az általa elemzett csoport egyik legjellegzetesebb vonásának tartott.

Ajtókeret restaurációja a budai királyi palotán

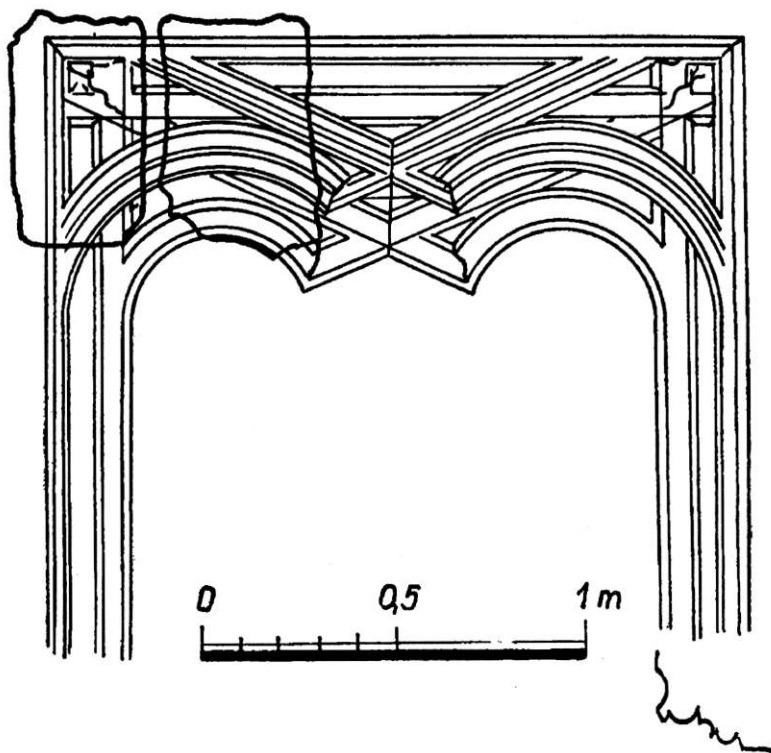
Ajtókeret a krakkói Szent Borbála-templomban

érvényesülő építkezés-finanszírozó, erdélyi kőfaragó műhelyeket alkalmazó megrendelői tevékenységével hozható összefüggésbe.⁴¹

A fent tárgyalt késő gótikus stílusváltozat emlékei túlnyomó többségükben mégis a középkori Magyarország keleti régióiban találhatók. Ennek oka minden bizonnyal a stílus eredetében kereshető. Sajnos az F. Tóth Rózsa által idézett boroszlói városháza nyílászkeretei csak igen távolról hasonlíthatók a magyarországi emlékekhez, és a Marosi Ernő által említett szász kapcsolatok ebben a körben még megfoghatatlanabbak, az erdélyi stílus bizonyos elemeinek rokonságát legalább Krakkóig mégis követni lehet észak felé. A pesti, székesfehérvári és nagy-szebeni ajtókereteken megjelenő mozgalmas szemöldökkiképzés párdarabja a krakkói Szent Borbála-templom egyik ajtókerete, de a Wavel késő gótikus ajtókereteinek jellegzetes szemöldökmegoldásai⁴² sem idegenek e stílustól. A fent tárgyalt stíluskörbe tartozó emlékek sora így szinte kirajzolja azt a 15. század elejétől megnövekedett jelentőségű kislengyelországi, kelet-magyarországi, erdélyi és havaselvi, illetve moldvai területeken áthaladó kereskedelmi útvonalat, amely a Fekete-tenger kikötőit kötötte össze Erdéllyel és azon keresztül Északkelet-

⁴¹ Erről részletesen I. Buzás Gergely: *A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a késő gótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon*. 135–162.

⁴² Chrzanowski, Tadeusz: *Sztuka w Polsce Piastów i Jagellonów*. Warszawa 1993. 363, 276. kép.

Ajtókeret rekonstrukciója Székesfehérvárról (Marosi Ernő nyomán)

Európával.⁴³ Ez az útvonal már a Zsigmond-korban is jelentős művészettörténeti szerepet játszott egy másik stíluskörnek, a kassai Szent Erzsébet-templom műhelye formáinak elterjesztésében.⁴⁴ Nem utolsósorban ennek a kereskedelmi útvonalnak köszönheti Erdély a középkor végi és kora újkori virágkorát, azokat a hatalmas és gazdag városokat, amelyeknek alig akadt párja a magyar királyságban. Ennek az útvonalnak az átmenő távolsági kereskedelme hozhatott csak létre olyan vagyont, amelyek nagyszámú és igényes építészeti megrendeléseikkel képesek voltak egy önálló, saját központokkal rendelkező, igen magas színvonalú regionális stílus megteremtésére. Minden jel szerint ugyanis e 15. század végi – 16. század eleji délkelet-európai késő gótikának Erdély városai, elsősorban Kolozsvár jelentheti a kiindulópontját és központját.

⁴³ Pach Zsigmond Pál: *Magyarország és a levantei kereskedelem a XIV–XVII. században*. (Előadások a Történettudományi Intézetben 4). Bp. 1986.

⁴⁴ A kassai stílus esetében, a XV. század első felében Kelet-Magyarország és Erdély önálló építészettörténeti régióként való értékelése nem okozott problémát a magyar művészettörténetírásnak, olyannyira nem, hogy a kassai kört Buda Zsigmond-kori építészetével szorosan összekötő szálak ki is kerültek a kutatás látóköréből. L. erről Buzás, Gergely: *Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda (Die Epoche von Ludwig dem Grossen und Sigismund)*. *Acta Historiae Artium* XXXIX(1997). 72–116, 101–103. Nemrégiben újabb bizonyítékok kerültek elő a kassai kör és a budai palota építészetének kapcsolatáról. Magyar Károly ásatásai a budai vár úgynevezett „gyilok járóudvarában” egy feltöltési rétegben a kolozsvári Szent Mihály-templom nyugati kapujához hasonló szerkezetű kapuzat faragványait hozták felszínre. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Magyar Károlynak, aki lehetővé tette, hogy megtekinsem e még publikálatlan leleteket.

E stílus kétségkívül része annak a késő gótikus stílusáramlatnak, amely Európa-szerte meghatározta a 15. század végének és a 16. század első felének építészetét. Ebből erednek azok a rokonságok a szász és sziléziai építészetrel is, amelyekre F. Tóth Rózsa és Marosi Ernő felfigyelt.

A középkori Magyarország művészetét elemző művészettörténet-írás – elsősorban az egykori ország nagy részén erősen megritkult műemlékállomány miatt – ritkán kísérli meg a belső összefüggések kimutatását, az országon belüli régiók művészetének elhatárolását, önálló művészeti központok képének megrajzolását, s így hajlik arra, hogy a távoli országok művészetével fennálló, esetleg sokkal lazább kapcsolatokat is túlértékelje. A kép azonban, amelyet a középkori Magyarország művészetéről kapunk, ily módon szükségszerűen hamis lesz. Szerencsére – más műfajokkal ellentétben – az építészet időtálló műfaj. Még a lerombolt épületek után is megmaradhatnak alapfalai és köveik, és így – ha fáradságosabb munkával is – van esély arra, hogy hiteles képet vázoljunk fel még a legviszontagságosabb sorsú területekről is.⁴⁵ Az erdélyi-kelet-magyarországi régióban megkönnyíti ezt a munkát az a körülmény, hogy a középkori épületek jelentős része ma is áll.

The Former Franciscan Church in Farkas Street in Cluj (Kolozsvár) and the Late Gothic Architecture of Transylvania. A significant contribution to Late Gothic architecture in medieval Hungary is a characteristic style that first occurred and was most widespread in the territory of Transylvania. It was Zoltán Nagy who first called attention to this style; then Géza Entz, Rózsa Tóth and Ernő Marosi made efforts to add further examples to the group of monuments characterised by this style and to analyse its origins.

An important example of this style, with a well-documented architectural history, is the former Franciscan church in Farkas street in Cluj. The construction, started in 1486–87 and still in progress in 1494, was completed in two, stylistically well-distinguishable phases; probably the sanctuary was built first, then the nave. The stylistic characteristics of this latter form the most important art historical problem concerning Late Gothic architectural history in Transylvania.

Géza Entz has identified the analogies of the system of responds in the nave. These examples – the former Dominican church in Cluj, the former parish church in Dés, and the Franciscan church in Szeged – demonstrate that this typical respond-type spread around 1500 in Southeast Hungary.

The stylistic analogies of the finely structured western portal of the church in Farkas street – with its rich, intersecting moulds and contrasts of light and dark – are far more numerous. Here the rich structure of the mouldings start from imaginatively decorated, slender bases. These forms can be found in Transylvania already from the 1470s. The earliest dated example is a door-frame with shouldered arch from the parsonage in Cluj that bears the date 1477. From the end of the 1470s to the 1520s many further examples are known in Transylvania: Dipse (1480), Ótorda (1496–1504), the Dominican friary in Cluj (1501), the parsonage in Nagyszében (1502), Muzsna (1498–1525), Kereszténysziget (1498), Ecel (1499), Berethalom (1515), Beszterce (1520s). Many carved stone structures that carry the characteristics of this style, though less securely dated and sometimes provincial, are found in many Transylvanian buildings. This style was present also in the regions around Transylvania, in the Nyírség, Sárospatak, Moldavia, and Walachia. In the other regions of medieval Hungary, however, very few analogies can be found: in the parish church of Pest, in the Buda castle, and in Székesfehérvár. The presence of the carved stones in Buda imply that this style was perhaps connected with the commissioning activities of the treasury, which was financing constructions through the mediation of the salt chambers in Transylvania and had these constructions executed by Transylvanian masons' lodges.

The theories on the Saxon-Silesian origin of this style, often read in Hungarian art historical scholarship, are rather unsupportable and based on general criteria only. The concrete relationships between the monuments can be followed to the north as far as Cracow only, at the most. The group of monuments belonging to this style follows

⁴⁵ Ezt kíséreltem meg a visegrádi királyi palota Mátyás-kori építőműhelyének stílisztikai vizsgálatára során (Buzás Gergely: *Visegrád. Királyi palota. 1. A kápolna és az északeleti palota* (Lapidarium Hungaricum 2). Bp. 1990. 42–44; Buzás Gergely: *A kései Mátyás-kor királyi építkezései és a késő gótikus építészet stílusáramlatai Magyarországon. = Arhitectura religioasă medievală din Transilvania. 135–162, 135–141), amikor az 1470–1480-as évekre próbáltam meg kimutatni egy északnyugat-magyarországi, főleg az uralkodó – pontosabban a budai udvarbírói hivatal – megrendeléseivel, továbbá az udvarral kapcsolatban álló személyek építkezéseivel kapcsolatosan elterjedő regionális stílust.*

closely the trade route passing through Lesser Poland, East Hungary, Transylvania, and Romania which gradually gained in importance from the early fifteenth century onwards, and connected the ports on the Black Sea with Transylvania and Northeast Europe. This route, in fact, had an important role in spreading the style of lodge of the St. Elizabeth church in Košice already in the Sigismund period. The flourishing of Transylvania in the late Middle Ages and the early Modern Period, its rich and powerful towns that were hardly rivalled in the Hungarian Kingdom, were also in a great part due to the importance of this trade route. Evidence shows that these Transylvanian towns – above all, Cluj – were the places of origin also for this late fifteenth-century and early sixteenth-century stylistic variant of the Late Gothic in Southeast Europe.

Karácsony István

A bonchidai református templom építéstörténete

Bonchida református templomának többszöri átalakítása ellenére máig fennmaradt 12–13. század eleji részletei sok tekintetben gazdagíthatják az erdélyi román kori falu építészetéről kialakított – sajnálatos módon eléggé hiányos – képünket.

A település központjában álló kéthajós templom déli hajója egyenes záródású szentélyben folytatódik. A szentély északi, valamint az északi hajó keleti falához kriptát építettek. A szentélyzáródás előtt, a köfallyal határolt ovális cinterem keleti részén harangláb áll. A cinterem falától északra a parókia 18. századi, mára már átalakított épülete kapott helyet.

A kéthajós belső tagolásnak megfelelően az átlósan elhelyezett saroktámpillérek közé fogott nyugati homlokzat két, a hajók zárófalának megfelelő, egymástól elkülönülő falmezőre oszlik; határvonalukat a déli hajó rizalitszerűen kiugró zárófalának északi sarkához állított saroktámpillér is hangsúlyozza. Míg a déli hajó két támpillérét horonnyal alátámasztott lemezből álló vízvetőpárkánnyal tagolták, addig az északi hajó sarkához emelt tám tagolatlan.

A déli hajót nyugatról záró, szürkés homokkőből rakott falnak a középtengelyében egyenes záródású kaput és fölötte félköríves ablakot alakítottak ki. A kapuzatot négyyszögű hasáb alakú szárkövekkel és szemöldökkel keretelték. A szárkövek tagolatlanok, a szemöldökgerenda közepén indákból és levélkacsokból képzett kartust kapott mezejében C. G. B. 1720 felirattal. A szemöldök felett palméttákkal díszített faragványtöredék látható. A nyugati ablak tölcésesen szűkülő külső és belső rézsűszakaszának találkozásánál lemez fut körbe. Hasonló alakú az északi hajó vakolt és fehérre meszelt zárófalának ablaka is.

A hajó és a szentély déli falának felületét két merőlegesen állított támpillér osztja három, megközelítőleg egyenlő nagyságú mezőre. Az első, azaz nyugati mező vakolatlan síkját a homlokzati ablaknyílásokkal azonos félköríves ablak töri át. Vele megegyező magasságban jól ki rajzolódnak egy befalazott keskenyebb félköríves ablak körvonalai. Az alatta elhelyezett háromkaréjos kaput ugyancsak befalazták. Záradéka alatt egy másik, immár félköríves záródás alkotóelemei támaszkodnak két, az alsó részén töredékes szárkőre, amelyeket belső élükön egy-egy kockafejezetes karcsú féloszloppal díszítettek. Míg a jobb oldali szár lényegesen keskenyebb, mint a ráhelyezett ívkő, a bal oldali szárkő szélessége megegyezik az ívetet szélességével. Az ívzáródás és a szárkövek által körülhatárolt mezőt kváderkövekből és téglatöredékből álló fal tölti ki. A háromkaréjos záradék és az ez alá behelyezett ívgerenda közötti falfelületet vakolatsáv borítja. A leírt falszakaszt keletről részben vakolt támpillér határolja. Vakolatrétege helyenként lepergett, s így látható, hogy az alatta lévő kváderfalazat hiányait 15–20 cm átmérőjű téglatöredékek egészítik ki. Vakolatlan felületének egyik kváderén T alakú illesztési jel figyelhető meg.¹ A következő tám egész felülete vakolt. E két tagolatlan támpillér között elterülő falsík jobb oldali vakolt felén egy félköríves ablak, a középtengelyétől balra eső vakolatlan részén pedig egy befalazott csúcsíves portálé kapott helyet. Ez utóbbi fallal kitöltött nyílását gazdagon profilozott keret határolja; rézsűjében félhornyok és orrlemezűs körtetagok váltják egymást, melyek közé lemezeket iktattak be. A kapu felett egy második, kváderekkel és téglatörmelékekkel befalazott ablak körvonalai vehetők ki a falszövetből. A második támpillértől ke-

¹ Ez a jel, bár köfaragójelre jellemző módon a kváder szabad oldalán helyezkedik el, alakjából kiindulva csakis elhelyezési jelnek tekinthető. A hozzá hasonló, a kezdőbetűk formáját követő jeleket több esetben is elhelyezési jelként értelmezi a szakirodalom. Lásd Horler Ferenc: *Középkori köfaragó- és elhelyező jelek a budavári lakónegyed épületein*. Budapest Régiségei XVI (1955). 373. I. tábla, 43. rajz, II. tábla, 8. rajz.

letre, egészen a délkeleti sarokig terjedő, teljes felületén vakolt falmező egységét egy ablak bontja meg; ezt a tengelytől nyugatra helyezték el. Maga a déli fal két különböző anyagból készült: nyugati, vakolatlan részét homokkőből, keleti, vakolt felét pedig dacittufából rakták.

A szentély saroktámok közé fogott keleti záródásának középtengelyében egy harmadik támpillér emelkedik, amelyet, akár csak szomszédait, élének alsó harmadánál vízvetőpárkány tagol. Tőle délre félköríves ablak nyílik a szentélybe.

A szentély északi oldalfalához és az északi hajó zárófalához a volt kriptá egysejtes épülete illeszkedik. Északi falán két újrahasznált párkánymaradvány között kökeretbe foglalt, egyenes záródású ajtót, keleti falán egyenes záródású modern ablakot alakítottak ki. Érdeklődésünkre leginkább igényt tartó részletei a főpárkány alatt húzódó, kőből faragott, antikizáló, triglifes, metopés fríztöredékek.

Az északi hajó északkeleti sarkától megközelítőleg 15–20 cm távolságban az oldalfalra merőleges támpillér emelkedik. Élén vízvetőpárkány található, melynek lejtősen fektetett lemezét pálca és félhorony támasztja alá. Az északi oldalfalon az előbbi mellett még két támpillér áll. Ezek már egyszerűbb vízvetőpárkányokat kaptak. Az általuk határolt mezőket, a nyugatit leszámítva, egy-egy félköríves ablak töri át.

A kazettás mennyezetű templombelsőben a déli hajó nyugati ablaknyílásának két oldalán azonos magasságban egy-egy gyámkő és a hozzá kapcsolódó ívindítás emelkedik ki. Két hasonló tagozatot építettek be a déli falba is. A fejlemezés gyámköveket azonos módon lemezek közé fogott pálcával, illetve negyed- és félhoronnyal tagolták. A déli fal belső oldalán a csúcsíves kapunak egy fülkeszerű beugrás felel meg. A félköríves diadalív szedettélű lemezekből alakított vállkövekre támaszkodik. Az egyenes záródású szentély szélessége és magassága megegyezik a déli hajó szélességével, illetve magasságával, déli falán egyenes záródású szentségtartófülke található. A déli hajó három félköríves árkáddal kapcsolódik a keskenyebb északi hajóhoz. A szélső árkádok egy-egy falszakaszból indulnak, melyek pálcákkal és hornyokkal díszített vállkövek közbeiktatásával veszik át az ívek terhét. A középső árkádníllást egy oszlop és egy pillér támasztja alá. A vakolt pillér fejezetét oldallapjukra állított hasáb alakú kváderek képezik, melyeket félig besüllyesztettek a pillértörzs keleti, illetve nyugati oldalsíkjába, s a szabadon maradt részüket alul hornyolással díszítették. A vaskos oszlop fejlemezés kockafejezetben végződik, melynek oldalait félkörívet leíró vajat díszíti. Az árkádsoron keresztül megközelíthető északi hajó déli falán is a szentélyben lévőhöz hasonló, egyenes záródású szentségtartófülkét hoztak létre.

A cintermet dacittufából, homokkőből és téglából rakott fal veszi körül. Ezen délen szegmensíves, nyugaton pedig ívelt párkányban záródó félköríves kaput alakítottak ki.

Már az eddig mondottak alapján is megállapíthatjuk, hogy Bonchida temploma jelenlegi állapotában több átalakítás eredménye. Ezt a falszövetében és szerkezetében jelentkező törésvonalak mellett a különböző stíluskorszakokból származó faragott részletei igazolják. Keltezésükben az építéstörténetileg használható írott források elenyésző mennyisége miatt csak stilisztikai eszközökre támaszkodhatunk.²

A templom történetének korai dokumentuma a nyugati kapu felett másodlagosan elhelyezett levélsoros töredék lehet, melynek ékszerű rovátkákkal díszített négy palmettáját alul lemez fogja össze. Hasonló motívum jelenlegi ismereteink szerint tájainkon még négy helyen fordul

² Bonchida egyházára a 14–18. század közé eső időszakban csak közvetett adatok utalnak, melyekből az itt szolgáló plébánosok, lelkészek nevén kívül gyakorlatilag semmit sem tudunk meg.

elő: Gyulafehérváron (az első székesegyházból származó, valószínűleg eredetileg valamelyik kapu részét képező kötöredéken), Nagyváradon (egy jelenleg a nagyváradi múzeum kőtárában őrzött, tisztázatlan eredetű kapumaradványon), Marosszentimrén (a református templom déli kapujának ívbéltet-káváján) és Szenterszében (az evangélikus templom északi kapujának vállkövein).

A gyulafehérvári ún. első székesegyházból származó, két sorban elhelyezett pálmalevelekkel díszített töredéket a 12. századra datálhatjuk.³

A nagyváradi múzeumban található kapurészletet, melynek oszlopait ugyancsak kétsoros elrendezésű levélfríz koronázza, az oszlopokat hordó, erőteljesen tagolt lábazatok alapján keltezte Balogh Jolán a 12. századra.⁴ Takács Imre a pálmalevelek alatt jelentkező, kora gótikus fogalmazású bimbósor alapján a töredéket a 13. századi emlékekhez sorolta.⁵

Az említett levélmotívumok, noha közös vonásuk az ékszerű rovátkákkal alakított díszítés, formai szempontból két eltérő felfogás megtestesülései:⁶ amíg a nagyváradi palmetták a tér mindhárom dimenzióját kihasználják (felső részük előrehajlik), addig a gyulafehérvári levelek viszonylag síkszerűek; míg az előbbieket felülete erőteljesen homorított, az utóbbiak majdnem egyenes síkba íródnak; emezek peremén a visszahajló, erezett levélhátat is érzékeltették, amazoknak csak egyik oldalát láthatjuk; eltérnek egymástól belső tagolásukban is: a leveleket kettéosztó függőleges erecskék csak a gyulafehérvári palmetteken találhatók meg, a váradiakon hiányoznak.

A marosszentimrei levélfrízek frontális, síkszerű kialakításukkal a gyulafehérváriakhoz kötődnek (akár a gyulafehérváriaké, ezek palmettái sem hajlanak vissza). Tekintettel arra, hogy még tisztán, valószínűleg közvetlenül veszik át a gyulafehérvári székesegyházból származó kaputöredék palmettáinak vonásait, keletkezésüket az erdélyi romanika korábbi, 12. századi szakaszára, legkésőbb a 12. és a 13. század fordulójára keltezhetjük. (A gyulafehérvári és marosszentimrei levélfrízek összefüggésének valószínűségét az is erősíti, hogy ugyanazon a marosszentimrei ívgerendán, amelyen a szóban forgó palmettasor jelentkezik, megtalálható a koncentrikus körökkel díszített kockafejezet, mely előfordul az első gyulafehérvári székesegyházból fennmaradt anyagban is.⁷)

A szenterzsébeti északi kapu nemcsak az ívbéltet-káváját dekoráló leveleivel, hanem szárain és ívgerendáján végigfutó kockafejezetes pálcatajaival is a marosszentimrei formáját követi, de a marosszentimreinek későbbi, 13. századi lehet, mivel rajta a pálcákkal díszített sarokvátolatás is feltűnik, amely már a második gyulafehérvári székesegyház déli kapujánál alkalmazott, de az őraljaboldogfalvi református templom déli bejárójának szárkövein is előforduló díszítés sajátossága.⁸

³ Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. 68. sk.; Uő: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kvár 1994. 25.

⁴ Balogh Jolán: *Varadinum – Várad vára*. I. Művészettörténeti Füzetek 13/1. Szerk. Marosi Ernő. 11, 18. és 20. kép.

⁵ Takács Imre: *Várad Árpád-kori székesegyháza. = Váradi kötöredékek*. Szerk. Kerny Terézia. Bp. 1989. 21–27, 25–26, 34(12).

⁶ Ezt Balogh Jolán is megállapítja idézett tanulmányában.

⁷ Entz Géza: *i. m.* 48. kép.

⁸ Fabini, Hermann: *Anregung zu weiteren Forschungen. Reste eines romanischen Portals in Hammersdorf gefunden*. Neue Welt 1989. IX. 13.; Uő: *Romanisches Portal aus der sächsischen Ansiedlungszeit in Hammersdorf freigelegt*. Kirchliche Blätter 7/1989; Tóth Sándor: *A gyulafehérvári fejedelmi kapu jelentősége*. Építés–Építészettudomány 1983; Debreczeni László vázlata az őraljaboldogfalvi déli kapu keretéről. Debreczeni László rajzhagyatéka. Kolozsvári Református Egyházközpont Központi Gyűjtőlevéltára. 1930/065.

A négy leveles faragvány plasztikai kialakítását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a gyulafehérvári és a marosszentimrei darab formaalakításában közel áll egymáshoz, és frontalitása miatt mindkettő eltér az oldottabb kivitelű nagyváradiótól. A szenterzsébeti palmetták sem illeszkednek be a gyulafehérváriak, illetve marosszentimreiek stíluskörébe. Átveszik ugyan a Gyulafehérváron, illetve Marosszentimrén jelentkező levélmotívumok tulajdonságait, de továbbfejlesztik azokat: itt a fenyőágszerűen tagolt levelek már hegyesen, némileg tulipánkehelyre emlékeztető formában végződnek.

A fenti megállapításokra támaszkodva a frontális és stilizált bonchidai levélsor eredetének, valamint keletkezési idejének kutatásakor a marosszentimrei és a gyulafehérvári palmettafrízek felé kell fordítanunk figyelmünket. Mivelhogy a bonchidai építkezések és a marosszentimrei déli kapu kapcsolatát más közös stilisztikai vonás is alátámasztja – a bonchidai déli kapuba beépített szárköveket ugyanolyan kockafejezetes háromnegyedpálcák díszítik, mint a marosszentimrei kapu szárait –, valószínűbbnek látszik a bonchidai levelek marosszentimrei összefüggése. Ilyen körülmények között a bonchidai nyugati kapu fölé helyezett levélsoros kötödék s vele együtt a templomépítés legrégebbi szakasza, amelyhez tartozhatott, a 12. századra, legkésőbb a 13. század elejére tehető.⁹

Ezt a keltezést erősíti meg a déli fal román kori kapujának vizsgálata is. Magából a háromkaréjos kapuból egyetlen részlet sem maradt meg, de körvonala jól kivehető a falszövetből. Betöltésében található a marosszentimrei déli kapu száraival több elemében azonos, említett két pálcátagos szárkőrészlet. Mivel a bonchidai kapuszárak szoros formai összefüggést mutatnak a marosszentimrei szárkövekkel (csak annyiban térnek el, hogy tükrüket nem díszítik gyémántmetszésű rozetták),¹⁰ igen valószínű, hogy ezekkel egy időben, a 12. század végén vagy legkésőbb a 13. század elején készültek, és az első templomot díszíthették. Ugyanakkor a marosszentimrei kapun a pálmaleveles fríz és a kockafejezettel lezárt pálda ugyanazon a kapun jelentkezik, így Bonchidán is kapcsolat lehet a pálmalevélsor és a gömbszelvényes pálcájú kapuszárak között. A marosszentimreihez hasonlóan a bonchidai palmettasor ugyancsak a templom egyik bejáró ívbéllet-dekorációját képezhette, amit alátámasztani látszik ívelt formája is.

A szárkövek korai keltezésére egyébként a marosszentimreiek mellett más párhuzamok is utalnak. A pálcátagos szárkő Szentbenedeken, Kidén, Boroskrakkón, valamint¹¹ Bacán is előfordul, az első három esetben a templomok déli kapuinak kereteléseként, az utóbbinál a román kori egyház helyén 1934-ben felépített templom kőkerítésébe másodlagosan beépítve. A

⁹ A levéldíszes fríz kutatásában igen fontos lépést jelentene a motívum erdélyi megjelenésének tisztázása. E kérdést ismereteim szerint eddig még nem vette nagytitkot alá a művészettörténeti kutatás, de léteznek olyan összefüggések, amelyek felhasználhatónak bizonyulnak a probléma megvilágításában. Például a gyulafehérvári első székesegyház maradványai közt előfordul, kétsoroson elhelyezett palmettákhoz hasonló részletek jelentkeznek a budai 11. századi faragványanyagban. (Lásd Dercsényi Dezső: *XI. századi kőfaragóműhely Budán*. Budapest Régiségei XIII. 1943. 257–293. 1. és 3. kép.) Ezeknek levelei is két sorban vannak elhelyezve. Mivel más közös motívum is igazolja a gyulafehérvári székesegyház építkezéseinek a budai építkezésekkel való kapcsolatát (Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Budapest 1958), a budai 11. századi faragványok nem hagyhatók figyelmen kívül a gyulafehérvári kétsoros levélfűző előképeinek kutatásánál.

¹⁰ Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kolozsvár 1994. 30.

¹¹ Heitel, Radu–Bogdan, Alexandru: *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane*. Apulum 7/4. 1968. 483–489.

bacai és a boroskrakkói első templomról túl sokat nem tudunk,¹² de a kidei templom román kori épülete – a körülötte feltárt temető sírmellékletei alapján – a 12. századra tehető.¹³

A két kockafejezetes bonchidai kapuszár és a rájuk helyezett ívgerenda egyidejűek, de nem ugyanazon kapu maradványai. A két szarkő formailag tökéletesen megegyezik, viszont nem azonos méretű, ami kétségesé teszi egyazon kapuhoz való tartozását. A két szár nemcsak szélességi méreteiben tér el egymástól, hanem abban is, hogy a széleiket díszítő pálcák kockafejezetei különböző távolságra vannak a tagozatok felső végeitől. A bal oldali szár szélességében megegyezik az ívgerendával, így a kettő egy kapu tartozéka lehetett; a jobb oldali szár ezzel szemben sokkal keskenyebb a bal oldalnál és az ívgerendánál is, ezért eredetileg nem kapcsolódhatott ez utóbbiakhoz. A két részlet tehát valamikor két különálló kaput keretelt, egymás mellé való kerülésük egy utólagos átalakítás következménye. Másodlagos elhelyezésüket igazolja az is, hogy egy náluknál későbbi háromkaréjos kapunyílásban fordulnak elő. A háromkaréjos záródástípus archaikusabb formáival Erdélyben Székelymuzsnán és Csicsókeresztúron találkozunk.¹⁴ Előképüknek a gyulafehérvári székesegyház háromkaréjos vakárkádjait tekintetjük, melyeket az 1240-es években készíthettek a Jákon is működő, bambergi hatásokat közvetítő műhely mesterei.¹⁵ A háromkaréjos bejáró így Bonchidán sem készülhetett a 13. század közepénél előbb.

Az eddigieket összefoglalva elmondhatjuk, hogy az előzőekben bemutatott 12. század végi, esetleg 13. század eleji részletek (a két pálcátagos szarkő, az őket összekötő ívgerenda, valamint a levélsoros kötöredék) az épület legrégebbi elemeit képezik; ezeket tekinthetjük az első építési szakasz maradványainak.

A fentiek mellett az első épülethez tartoztak még a homokkőből rakott vakolatlan falrészek (a jelenlegi déli hajó nyugati zárófala és oldalfalának nyugati szakasza), akárcsak az elfalazott kisméretű félköríves ablakok.

Abból kiindulva, hogy e korai építkezés déli, illetve nyugati falát a jelenlegi templom déli hajója újrhasználja (ugyancsak déli, illetve nyugati falként), megállapíthatjuk, hogy az első épület a mai déli hajó helyén álló teremtemplom volt, mely csak utólagosan bővült a ma is látható kéthajós szerkezetté. Ezt tisztán mutatja az, hogy a két hajó bizonyos eltolódásokkal ízesül: az északi hajó nyugati fala nem esik egy vonalba a jelenleg a déli hajó zárófalát képező első fázisbeli fallal, jóval bennebb került ennél. Az ilyenszerű templom-kiegészítéseket az illető település népességének jelentősebb növekedésével lehet kapcsolatba hozni. Ilyen demográfiai növekedésre Bonchidán az 1260-as években kerülhetett sor, amikor V. István 1263-ban Csák Miklós fiának, Máté comesnek szabad betelepítést engedélyez bonchidai birtokára.¹⁶ Az északi hajó felépítése így az 1260-as évek végén képzelhető el.¹⁷

Az első templom a déli hajó helyén épült, de hosszúságában nem azonos ezzel: az első fázisbeli épület jelenlegi keleti része – a déli hajó keleti harmada a szentéllyel együtt – jól elhatá-

¹² A bacait lebontották, a belőle megmaradt kockafejezetes pálcájú kapurészletek 12. századi keletkezését helyi körülmény nem támasztja alá.

¹³ Entz Géza: *i. m.* 32.

¹⁴ Vătăşianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Ţările Române*. Buc. 1958. 86; Entz Géza: *A csicsókeresztúri római katolikus templom*. Erdélyi Múzeum XLVII(1942). 1–4. 44–46.

¹⁵ Uő: *A gyulafehérvári székesegyház*. Bp. 1958. 88–90.

¹⁶ Hazai Okmánytár. Győr–Budapest, 1865–1891. V. 60; Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. Bp. 1923. I. 1799; Entz Géza: *Erdély építészete a 11–13. században*. Kvár 1994. 80; Documente privind istoria României. C. XIII./III. 52; Erdélyi Okmánytár. I. 206.

¹⁷ Entz Géza: *i. m.* 51.

rolható az első építkezések maradványait képviselő homokkő falaktól, s nem lehet ez utóbbiakal egyidős, mivel más anyagból, dacittufából készült. A szentély valószínűleg azonos korú az északi kiegészítéssel. A kettő egykorúságát nemcsak falaik azonos anyaga, de szerkezeti kapcsolat is igazolja: a diadalívet tartó fal tulajdonképpen az északi hajó keleti zárófalanak folytatása.

Kétségtelen tehát, hogy a templom mai szentélye átépítés eredménye; a kérdés csak az, hogy milyen lehetett az eredeti szentély. Entz Géza *Erdély építészete a 11–13. században* című munkájában úgy vélte, hogy a mai helyén félköríves záródású szentély állt.¹⁸ Minthogy a bonchidai első szentélyről nincs adatunk, mert a templomban eddig nem végeztek ásatást, az idézett állítás nagy valószínűséggel arra a – fenti munkát általában is jellemző – meggyőződésre épül, hogy a korai romanika erdélyi építészetében kizárólag a félköríves szentélyformát alkalmazták. Az idézett munka megírásakor ez az elképzelés általános volt a magyarországi román korra vonatkozóan is. 1961-ben Kozák Károly igen meggyőzőnek tűnő tanulmányban fejtette ki, hogy az egyenes záródású szentélytípus Magyarországon csak az 1220-as években jelentkezett, a pannonhalmi bencések apátjának, Urosnak (Oros) köszönhetően, s így a magyarországi román kor a 13. század közepéig kizárólagosan a félköríves szentélyzáródást ismerte.¹⁹

Az 1960-as évek végének kutatásai bizonyították be, hogy az egyenes záródású szentélyek magyarországi megjelenésének problematikája korántsem ilyen egyszerű.²⁰ Kiderült, hogy az 1224-es alapítású pannonhalmi apátság templomának egyenes záródású szentélye nem az első ilyen típusú szentélyszerkezet Magyarországon, a 11. századi tihanyi apátsági templom – Kozák állításaival ellentétben – már kezdetektől fogva egyenes szentélyzáródású volt,²¹ ezenkívül több falusi teremtemplom négyzetes szentélyéről tudtuk meg, hogy a 11–12. században készült. Ide tartozik a felsődörgicsei kettős templom,²² a vértesszentkereszti templom,²³ a sopronbánfalvi Mária Magdolna-templom,²⁴ az ipolytölgyesi templom,²⁵ valamint a gyöngyöspatai templom. A visegrádi ispánsági központban két román kori templomot tártak fel. Ezek egyike is egyenes szentélyzáródású 11. századi épület volt.²⁶

Magyarországhoz hasonlóan, a 12. században már Erdélyben is kellett hogy alkalmazzák az egyenes szentélyzáródást. Igaz, a nálunk ismert s datálható egyenes szentélyzáródások közül a legkorábbiak a 13. század első harmadára tehetőek, de ez a körülmény nem a korai négyyszögű szentélyek hiányából, hanem annál inkább ezek lebontásából és átépítéséből adódik, s így nem biztosít reális kiindulási alapot ahhoz, hogy kizárjuk az egyenes szentélyzáródás Erdélyben való korábbi (12. századi) meglétének lehetőségét. Ehhez a kijelentéshez támasztékot nyújtanak a bemutatott magyarországi példák is, melyek tisztán bizonyítják, hogy az egyenes szentélyzárás

¹⁸ Uo. 31–32.

¹⁹ Kozák szerint a cisztercita eredetű négyyszögű szentélyt a bencések, pontosabban Uros, a pannonhalmi bencés kolostor apátja közvetítette az itáliai cisztercita kolostorokkal való kapcsolatai révén. Kozák Károly: *A román kori egyenes szentélyzáródás hazai kialakulásáról*. Magyar Műemlékvédelem. 1961. 117–118, 129.

²⁰ A egyenes szentélyzáródás magyarországi meghonosodásával kapcsolatos kutatások eredményeit összefoglalja Mezősiné Kozák Éva: *A vértesszentkereszti apátság*. Bp. 1993. 85–87.

²¹ Kramer Márta–Tóth Sándor: *A tihanyi apátsági templom és kolostor 1965. évi felújítása*. Műemlékvédelem. 1966. 234–237.

²² Méri István–Szentlélek Tihamér: *A dörgicsei középkori templomromok*. Magyar Műemlékvédelem. II. 1964. 104–113.

²³ Mezősiné Kozák Éva: *i. m.* 87.

²⁴ Holl Imre: *Sopron és környéke műemlékei*. II. 1956. 430. 27. kép.

²⁵ Bakay Kornél: *Magyar államalapítás*. Bp. 1981. 158. 40–41. kép.

²⁶ Mezősiné Kozák Éva: *i. m.* 270. jegyzet.

módját Erdély közvetlen szomszédságában s a vele azonos államegységbe tartozó térségben már a 11. században ismerték és alkalmazták. Ezt a tényt figyelembe véve nehezen képzelhető el, hogy a középkori Magyarország nyugati részén már a 11. században megjelent egyenes végződésű szentély Erdélybe másfél évszázados késéssel jutott volna el. Ilyen alapon a bonchidai 12. századi szentély esetében sem áll fenn annak lehetősége, hogy ezt kizárólagosan félköríves záródásának tekintsük. Így a felvetett kérdésre választ csak a templom régészeti kutatása adhat.

A déli hajónak az első építkezésből származó déli és nyugati falán gyámkövek találhatók; elhelyezésük, beállításuk, egymáshoz való viszonyuk arra utal, hogy ezek egykor a nyugati karzat alkotóelemei voltak. Eldöntendő azonban e karzattal kapcsolatban, hogy melyik templomhoz tartozott, az elsőhöz vagy a kéthajós másodikhoz. Korábban úgy vélték, hogy a karzat a második építkezési szakasz eredménye, egyszerre épült az északi hajóval, illetve az utóbbit a déli hajótól elválasztó árkádsorral, s így a jelenlegi templom déli hajójának volt a tartozéka.²⁷ A karzati gyámkövek és az északi hajóba nyíló árkádsor szélső árkádjainak vállkövei profilozásukban közös vonásokat mutatnak, s ez alátámasztani látszik az idézett feltételezést. Van azonban egy eddig figyelmen kívül hagyott körülmény, amely kizárja a karzat és az árkádsor egyidejűségének lehetőségét: a déli falon még meglévő gyámkövek megfelelői a szemközti oldalon az árkádsor nyugati ívnyílásába kerülnének! A karzat és az árkádsor együttlétezése tehát statikailag elképzelhetetlen. Következésképpen amaz korábbi, mint az árkád és az általa megközelíthető északi hajó, tehát az 1260-as évek előtt, még az egyhajós első templom részeként kellett felépülnie, s éppen az épület kéthajóssá bővítése tehetette szükségessé lebontását a fentebb említett szerkezeti okok miatt. A karzatgyámok profilozásukban szembetűnő formai azonosságot mutatnak az egykori magyargyerőmonostori karzattal tartó gyámkövekkel. Valószínűleg ezek sem készülhettek a 13. század közepénél később.

A templomban megmaradt karzatrészletek, valamint a ma is álló karzatépítmények vizsgálata lehetővé teszi, hogy rekonstruáljuk a bonchidai egykori karzattal. Kiindulópontként meg kell jegyeznünk, hogy a magyarországi és erdélyi falvak román kori templomaiban előforduló nyugati karzatoknak két típusát ismerjük. Az egyik típust azok a nyugati karzatok alkotják, amelyeknek földszintjén három árkádot s ezeknek megfelelően három boltszakaszt alakítottak ki, az emeletükön viszont csak egyetlen, középső árkádot hoztak létre, amely rendszerint nyugati középtoronyban folytatódik. Ezt a karzattípust megtalálhatjuk Erdélyben éppúgy (a marosújvári és a bokaji,²⁸ ma már romos templomokban), mint Kelet-Magyarországon (a csarodai templomban²⁹). A másik típusba azok a karzatépítmények tartoznak, amelyek mind felső, mind alsó szintjükön teljesen kihasználják a hajószélességet. Ezek nemcsak a földszinten, de az emeleten is oldalfaltól oldalfalig terjedő hármastorral vannak ellátva, melyeknek szélső árkádjai gyámkövekre támaszkodnak a hajó oldalfalain. Az ilyenfajta karzatnak is több példáját ismerjük régióinkban – Küküllővár, Tompaháza, Zobordarázs (Dražovce), Nagytornya (Velká Toraň), Palágy templomaiban.³⁰ Gyámköveinek számából és főleg elhelyezéséből ítélve a bonchidai karzat is ebbe az utóbbi típusba tartozott. A templom déli fala két egymás fölé helyezett gyámkövet tartalmaz, mely arra vall, hogy egykori karzata emeletén is, földszintjén is hár-

²⁷ Entz Géza: *i.m.* 50–51.

²⁸ A karzat szerkezetére vonatkozóan lásd Debreczeni László vázlatait. Debreczeni László rajzhagyatéka. Kolozsvári Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. 1928/155.

²⁹ Entz Géza: *A csarodai templom. Művészettörténeti Értesítő* IV. 1955. 206–215, 2. rajz.

³⁰ Uő: *Nyugati karzatok román kori építészetünkben. Művészettörténeti Értesítő* VIII. 1959. 14. és 15. kép; Uő: *A csarodai templom.* 12. és 13. kép.

mas árkádsort kapott. A déli falban megmaradt két gyámkő a földszint, illetve az emelet szélső árkádjait viselhette. Ezt mutatják a gyámokat lezáró lemezek felett megmaradt ívindítások is, melyekből két kisebb fesztávú árkádot tudunk kisserkeszteni. Az emeleti részen – a hármastagolásnak megfelelően – a nyugati falról is indult két árkád, mint ezt a déli hajó nyugati ablakának két oldalán megmaradt két gyámkő és a hozzájuk tartozó ívindítás igazolja. Nyilvánvaló, hogy a fent bemutatott árkárendszer alátámasztására az említett gyámkövek nem voltak elegendők: a hármastagolás fenntartására a szélső árkádokat viselő gyámköveken kívül még szükség volt négy tartóelemre, pillérre vagy oszlopra. A kérdés csak az, hogy ezek közül mit használtak: pilléreket, oszlopokat vagy mindkettőt?

A templom két hajóját elválasztó árkádsor támasztóelemei közt egy kockafejezetes oszlop is szerepel. Ez kétségtelenül másodlagos elhelyezésben van, eredetileg nem az árkádkhoz készíthetett, mivel abakusza nem egyezik a ráhelyezett ívek felfekvési felületével. Így e kockafejezetes oszlop az árkádsor kialakítása előtt a karzat része lehetett. A térkiegészítéshez szükséges árkádsort megelőző időszakban a kibővített templom helyén teremtemplom állt, s egy ilyen szerkezetű épületben az oszlop által ellátott tartószerepre csakis a karzaton lehetett szükség. Virgil Vătăşianu szerint a kockafejezetes oszlop eredetileg a diadalívét tartotta volna.³¹ Ez azonban elképzelhetetlen, mivel Erdélyben is, Magyarországon is a román kori falusi templomok diadalíveinek alátámasztásához legfeljebb féloszlopot használnak, mint ahogy ennek a közeli némai és szamosújvárnémeti templom esetében is tanúi lehetünk. A diadalívnek egész oszloppal való alátámasztására a térségben egyetlen példát sem találunk. Ha mindehhez hozzátesszük azt is, hogy a kockafejezetes oszlopot lezáró keskeny fejlemez szélessége pontosan megegyezik az épen megmaradt karzati vállkövek szélességével³², biztosak lehetünk összetartozásukban. Az árkádsor tartóelemeit tovább vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szélső árkádok súlyát levezető vállkövek is másodlagos elhelyezésben vannak. Mindkettő két különálló kőből tevődik össze, melyeknek a fal felé eső oldala töredékes. Másodlagos elhelyezésüket valószínűsíti az is, hogy profiljuk nem vállkőre, hanem inkább fordított talplemezre jellemző: három, párnatagra emlékeztető pálcából és az ezeket elválasztó két horonyból áll. Az alsó pálcátagok a tagozatok felfekvési felülete mentén peremet hoznak létre, ami ugyancsak a talplemezek sajátossága. Mindebből megállapítható, hogy a fenti elemek eredeti helyzetükben pillértalplemezek voltak; a kockafejezetes oszlopnál alkalmazott interpretáció rájuk is érvényes: mivel jelenlétük egy tartóelemet, éspedig pillért feltételez, e talplemezeket – figyelembe véve a pillérek felhasználási módját, illetve építészeti funkcióit – az árkád építését megelőző teremtemplomban csakis a karzathoz kapcsolhatjuk.

Elmondhatjuk tehát, hogy a karzati árkádok alátámasztásához kockafejezetes oszlopokat és gazdagon profilozott talplemezre állított pilléreket használtak. Ha a térség karzatait vizsgáljuk, megfigyelhetjük, hogy ezeknél általában az oszlopok a földszinten, a pillérek pedig az emeleten foglaltak helyet (lásd a tompaházai, valamint a csarodai karzatot). Bonchidán azonban kétségtelen, hogy az oszlop az emeletre került, a pillérek pedig a földszinti árkádjait tartották. Az oszlop nem lehetett a földszinti árkádok tartóeleme, méretei miatt nem férhetett be alájuk, ezzel szemben magassága egyezik az emeleti árkádok kikövetkeztethető vállmagasságával.³³

³¹ Vătăşianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Ţările Române*. Buc. 1958. 87.

³² 72 cm széles mind az oszlop abakusza, mind a karzati gyámköveket lezáró lemez.

³³ A déli fal alsó vállköveinek a járószinttől való távolságából meg tudjuk állapítani a földszinti árkád vállmagasságát. Az ugyanazon gyámkőre állított ívindításból ki tudjuk következtetni a földszinti árkádok ívmagasságát, melyhez hozzáadva egy adott bolthajtásvastagságot (melyet a hasonló méretű karzatok boltozatainak bolthajtása alapján álla-

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy Bonchidán egy kétszintes, földszintjén és emeletén három-három árkáddal ellátott karzat állt, melynek földszinti ívei pillérek, emeleti árkádjai pedig kockafejezetes oszlopokon álltak.

Entz Géza a bonchidai templom karzatáról szólván a kegyúri karzat kifejezést használja. Ezzel tulajdonképpen egy régebbi, 1959-ben közzétett elméletét eleveníti fel, mely szerint a nyugati karzatok a kegyúri reprezentáció architektonikus eszközei.³⁴ Entznek a nyugati karzatokról írt cikkét követően jelentősen előrehaladt a karzatrendszerek kutatása mind nyugaton, mind Magyarországon, s ez nagymértékben megváltoztatta a nyugati karzatok rendeltetésével kapcsolatos elképzeléseket. Kiderült, hogy e karzatok nem a kegyúri reprezentáció eszközei, legalábbis nem minden esetben, ugyanis más rendeltetésforma, liturgikus funkció is kapcsolódhatott hozzájuk.³⁵ E kutatások azonban nem adnak választ egy igen fontos kérdésre – ami a mi szempontunkból a legnagyobb jelentőséggel bír –, vagyis arra, hogy milyen szerepet kaptak a falvak templomainak nyugati karzatai, ezek esetében ugyanis a nagyon kis alapterület, a csökkentett méretek kizárják mind a kegyúri reprezentációs funkciót, mind a liturgikus rendeltetést.³⁶ A tompaházi,³⁷ a küllővári,³⁸ a bokaji³⁹ karzatok közül a legnagyobb alig másfél méter széles, a legkisebb pedig még egy méter sincs. A gyerőmonostori egykori karzat – a gyámköveknek a hajósarkoktól mért távolságából ítélve – legfeljebb 2 méter széles lehetett, s nem feltételezhetünk nagyobb méreteket a bonchidai lebontott karzatnál sem. Ennek megmaradt gyámkövei 1,8 méterre vannak a hajószeglettől. Következésképpen el kell fogadnunk, hogy ezek a karzatok korántsem voltak eléggé tágasak ahhoz, hogy helyet adjanak a patrónusnak és kíséretének vagy esetleg a liturgiát végző egyházi személyeknek. Így esetükben aligha képzelhető el a tárgyalt rendeltetések valamelyike.⁴⁰

A kéthajóssá alakított templom további változtatásokon ment át. Itt kell megemlítenünk a külső támoikat, melyek az épület bővítése után készültek, teljes bizonyossággal a jelenlegi szentély és az északi hajó építését követő újabb átalakítások alkalmával. A támpillérek ugyanis nincsenek kötésben az említett kiegészítések felmenő falaival, s rendszertük nem igazodik a szerkezet statikai igényeihez. Olyan helyeken is állnak támpillérek, ahol nincs szükség a tá-

píthatunk meg), megkapjuk a karzat emeletének a körülbelüli szintmagasságát. Ismerte az emeleti szintmagasságot, valamint a déli fal felső gyámkövének a magasságát, ki tudjuk következtetni az emeleti árkádok vállmagasságát is. Összevetve az emeleti és földszinti árkádok – egymástól közel 1 m-ben eltérő – vállmagasságát az oszlop méreteivel, megállapíthatjuk, hogy ez jelentéktelen eltéréssel az emeleti árkádok alá fér be.

³⁴ Entz Géza: *Nyugati karzatok román kori építészetünkben*. Művészettörténeti Értesítő VIII. 1959. 130–142.

³⁵ Felfigyeltek arra, hogy több karzat falain eucharisztikus vonatkozású festmények és szentségtartófülkék fordulnak elő, melyek kétségtelenül arra utalnak, hogy az illető karzat liturgikus események színhelye, azaz kápolna volt. Entz Géza: *Még egyszer a nyugati karzatokról*. Építés–Építészettudomány XII. 1980. 135, 140; Uő: *Die Wandmalereien der Westempore in Ják*. Beiträge zur Kunstgeschichte und Denkmalpflege. Wien–Stuttgart 1975. 172–181.

³⁶ A közép-európai román kori falusi templomokat kutató Andrzej Tomaszewski is felhívja erre a figyelmet. Vö. Entz Géza: *Még egyszer a nyugati karzatokról*. 136; Tomaszewski, Andrzej: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk 1974.

³⁷ A karzat méreteire vonatkozóan lásd Debreczeni László felmérési rajzait. Debreczeni László rajzhagyatéka. Kolozsvári Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára. 1934/082, 083; 1935/053, 055, 056.

³⁸ Uo. 1931/070, 071.

³⁹ Uo. 1934/004.

⁴⁰ A falvakon épített templomok karzatainak rendeltetéséről eddig egyetlen közvetlen információnk van. Tudjuk – egy 1281-es kiállítású oklevél alapján –, hogy Potvorov templomának karzata védelmi funkciót látott el. (Entz Géza: *i.m.* 139). Azonban az erdélyi falusi templomok karzatainak árkados, nyitott szerkezete teljességgel kizárja annak lehetőségét, hogy valamely védelmi funkcióval hozzuk kapcsolatba őket. Marosi Ernő: *Megjegyzések a magyarországi romanika épülettopológiájához*. = *Középkori egyházi építészet Erdélyben*. Szerk. Kiss Imola, Szöcs Péter Levente. Szatmár 1999. 23.

maszra, míg ott, ahol a statika, a szerkezet megkövetelné jelenlétüket, elmaradnak. A mindössze 6,5 méteres szentély zárófalát három pontban is megtámasztották, viszont a szentély és a hajó oldalfalainak találkozási vonalán, a diadalív oldalnyomásának támasztási vonalában nem emeltek támpillért, amint az északi hajó északkeleti sarkához sem.

A déli fal háromkaréjos kapujából félkörössé alakított bejáró nyílásának befalazása csak viszonylagosan datálható. A falazást vizsgálva azt észlelhetjük, hogy kialakításánál a homokkő és a dacittufa kváderok mellett téglatörmeléket is használtak. A téglatörmelék használata egybeült csak az elfalazott román kori ablakok betöltésében és a déli fal nyugati támpillérének a kiegészítésében figyelhető meg. Ez azt bizonyítja, hogy a kaput valamikor a templom támpilléreinek felépítése után falazták be.

Egy későbbi, 15. századi átalakítás eredménye a déli fal csúcsíves kapuja. Rézsűprofiljában többszörösen ismétlődő elemként van jelen az orlemezes körtetag, mely lemeztag-pár közbeiktatásával kétoldalt horonyba megy át. Ez a plasztikai megoldás az 1400-as évek sajátossága, mint ahogy ezt több hasonló megjelenésű korabeli borda⁴¹ és körtettagot alkalmazó 15. századi ablakrézsű⁴² is igazolja. A kaput valamikor egyenes záródására alakították (vállmagasságban a keretet megszakították, s egy gerendával kötötték össze a szárazakat), s ebben a formájában századunk harmincas éveiben is használták még.⁴³

Fontosabb változtatást még a 18. század elején végeztek a templomon. Ekkor helyezték el az 1720-ban készített nyugati kaput. Szemöldökgerendájának díszítőmotívuma – a levélkacsokból és indadíszekből kialakított kartusba foglalt *C(omes) G(eorgius) B(ánffy)* 1720 felirat – a Sípos Dávid által készített szószéken is megjelenik, s arra enged következtetni, hogy a kaput is a bonchidai szószék mestere faragta.

Utólagos az északi hajó keleti zárófalához, valamint a szentély északi oldalfalához toldott kripta is, melyet a torony megépítésére vásárolt építőanyagból készített Bánffy László özvegye, Bethlen Borbála az 1820-as években.⁴⁴ Ezt az 1930-as restaurálás alkalmával kutatták, amikor előkerült az építető sírfelirata is.⁴⁵

A fenti mozzanatot tekinthetjük az utolsó, építéstörténetileg jelentős átalakításnak.

Az egyház épülete mellett figyelmet érdemel a cinterem kerítőfala, különösen ennek egykori bejárója. Az elpusztult kaput Esterházy János írta le a múlt század végén.⁴⁶ Innen tudjuk meg, hogy nyílása felett három címer volt elhelyezve, melyek közül a szélsők liliomos koronára állított, kardot emelő griffeket ábrázoltak, a középső sárkány-pajzstartós pajzsában pedig hármas halmon álló sast. A szélsőket a Bánffyoknak, a középsőt pedig a Kisfaludi családnak tulajdonítja a szerző. A leírásból és a körülményekből ítélve kétségtelen, hogy a két griffes címer a faluban birtokos család grófi, illetve bárói ágának a jelvénye, azonban a sárkány-pajzstartósnak Kisfaludi-címerként való értelmezése téves. Ezen az Esterházy által látott s lerajzolt címeren megjelenített sas felemelt lába egyértelműen arra utal, hogy valamit tartott, de e feltételezhető tárgy nem volt már azonosítható. Ilyen körülmények között Esterházy kettős keresztet tartó

⁴¹ Várnai Dezső: *Budavári középkori boltozatok bordáinak formai fejlődése*. Budapest Régiségei 1955. 366. 1 tábla, 16.

⁴² Siklósi Gyula: *Gothische Maßwerkfenster in Ungarn und ihre Chronologie*. Dissertationes Archaeologicae. Ser. II. No. 6. 1977. 131, XIII. tábla 4.

⁴³ Ezt mutatja az OMvH Fotótárban található egyik fénykép. OMvH Fotótár. 148/32.

⁴⁴ 1820-as évekbeli levelezések a bonchidai parókia és a Bánffyok udvara között. A Bonchidai Református Egyházközség Irattára.

⁴⁵ A halotti táblák feliratainak másolata a Bonchidai Református Egyházközség Irattárában található.

⁴⁶ Esterházy János által kitöltött adatlap az OMvH Irattárában. B15447.

sasra gondolt, s így következtetett arra, hogy az illető címer a Kisfaludi családé, figyelmen kívül hagyva a pajzsot körülfogó telamón alakját, mely a Bagosiak címerén fordul elő.⁴⁷ Akár el is vonatkozathatunk a Kaplony-nemzetség szívet szorongató címeralakjától, a sárkányrend jelvénye elegendő ahhoz, hogy a címert a Bagosiaknak tulajdonítsuk, mert ez az egyedüli szóba jöhető család – Bagosi Erzsébet 1722-től id. Bánffy Farkas felesége volt –, melynek címerén a két elem együtt s a leírt formában jelenik meg. A Bagosi-címer azonosítása segít az egykori kapu datálásában is, mely valamikor Bagosi Erzsébet és Bánffy Farkas 1722-beli házassága után készülhetett.

The Building-history of the Reformed Church of Bonchida (Bončida). The present state of the church of Bonchida is the result of several transformations. This fact is proven besides the break-lines of the walls and of the structure, by details of several different time periods.

The most early of these details, namely the palmette frieze secondarily placed above the main gate, and the rod-frame remains of the southern gate. These can be dated to the end of the 12th century, at the latest to the beginning of the 13th, and presumably are the remains of the first church. There are a lot of analogies that confirm the early dating of the details of this work of art: similar palmette friezes of the Roman period's Transylvanian carvings are to be found only in 12th century context, like on the southern gate of the reformed church from Marosszentimre and as well among the carved relics of the first cathedral of Gyulafehérvár (Alba-Iulia).

There are corbels to be found on the southern and western walls of the southern nave attributed to the first construction. Their emplacement, their positioning towards each other tells us that formerly they were components of the western emporé. The cubic capital column of the arcade that separated the two naves belong as well to the emporé, just like the plates put upside down that have been used as imposts in order to sustain the arches of the outer arcade.

The walled up southern trefoil gate, based on analogies with Muzsna and Gyulafehérvár, also dates back to the Roman period, more precisely to the second half of the 13th century. The church is enlarged in the same period with the northern nave.

These kinds of completions usually are put – by the special literature – in connection with the demographical growth of the settlement in question. A notable population increase in Bonchida's medieval history we can take into consideration only in the 1260's, when landowner Máté Csák, was granted by Stephen the 5th, the permission of free settling. Therefore the northern nave could have been built in the same period.

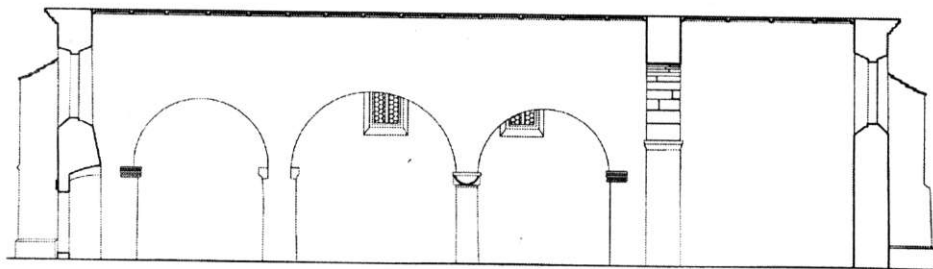
The gothic gate of the southern wall is the result of a later, probably 15th century rebuilding. The plastic solution of the bevelled profile is characteristic to the 1400's, and this is proven by several similar contemporary stiffer and window bevels.

The additional crypt attached to the eastern outer wall of the northern nave and of the aisle-wall of the sanctuary, was built in the 1820's by Borbála Bethlen, the widow of László Bánffy, from the building-material bought to build the bell tower. The crypt was investigated on the occasion of its restoration in the 1930's, when the epitaph of its builder was also found.

⁴⁷ Entz Géza–Kovács András: *A kolozsvári Farkas utcai templom címerei*. Budapest–Kolozsvár 1995. 53. XI. tábla.

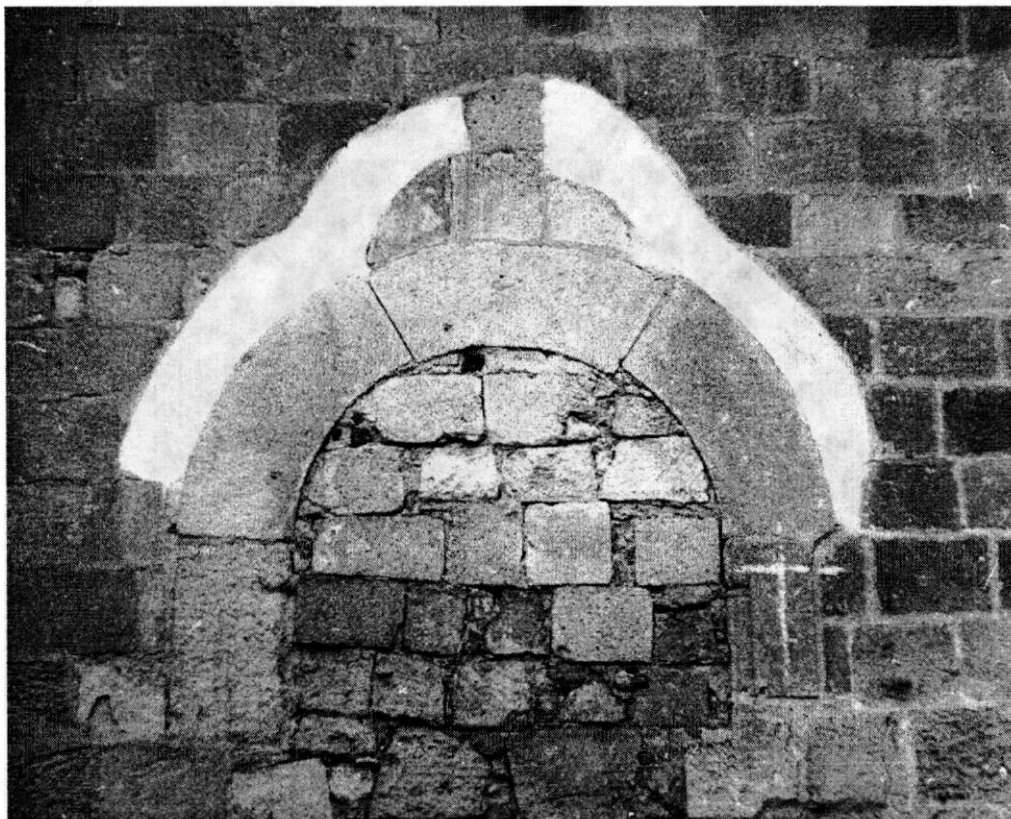

A templom délnyugati irányból

A templom hosszmetsete

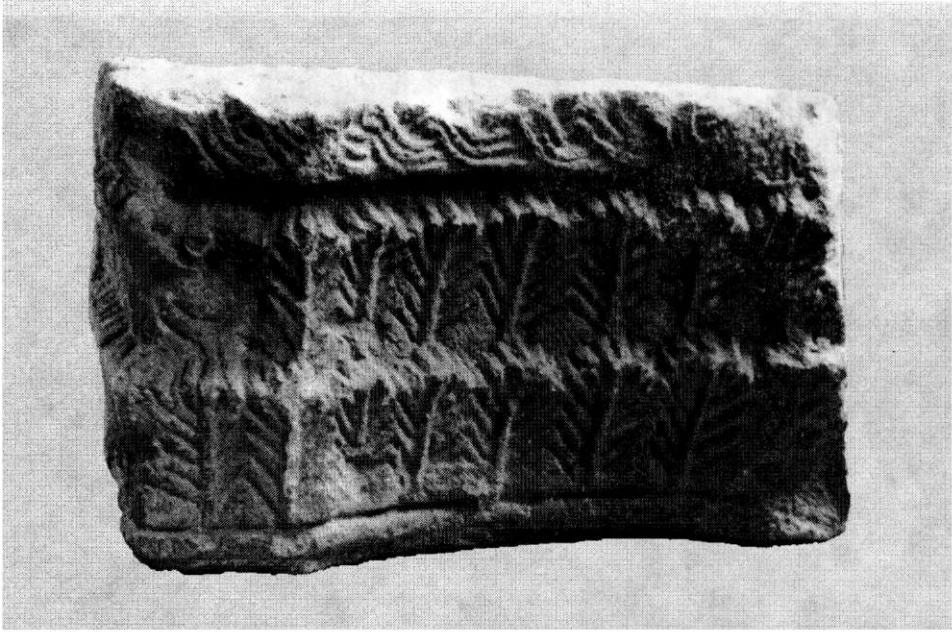

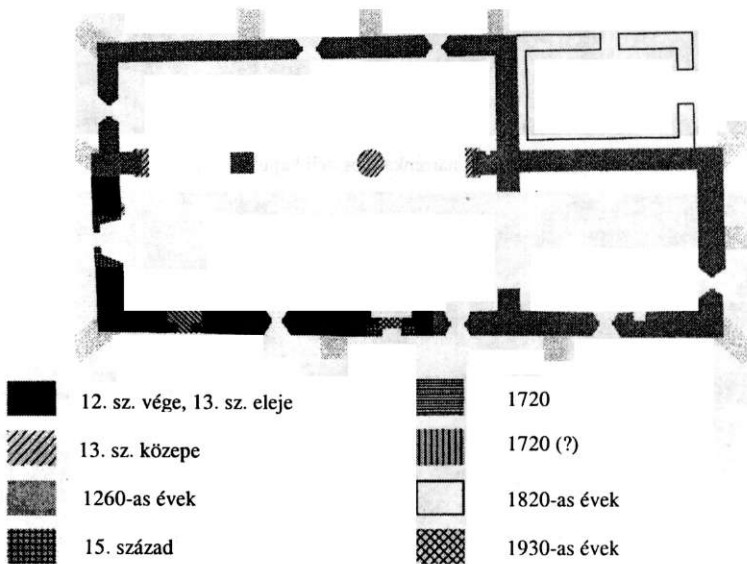
A befalazott háromkaréjos déli kapu

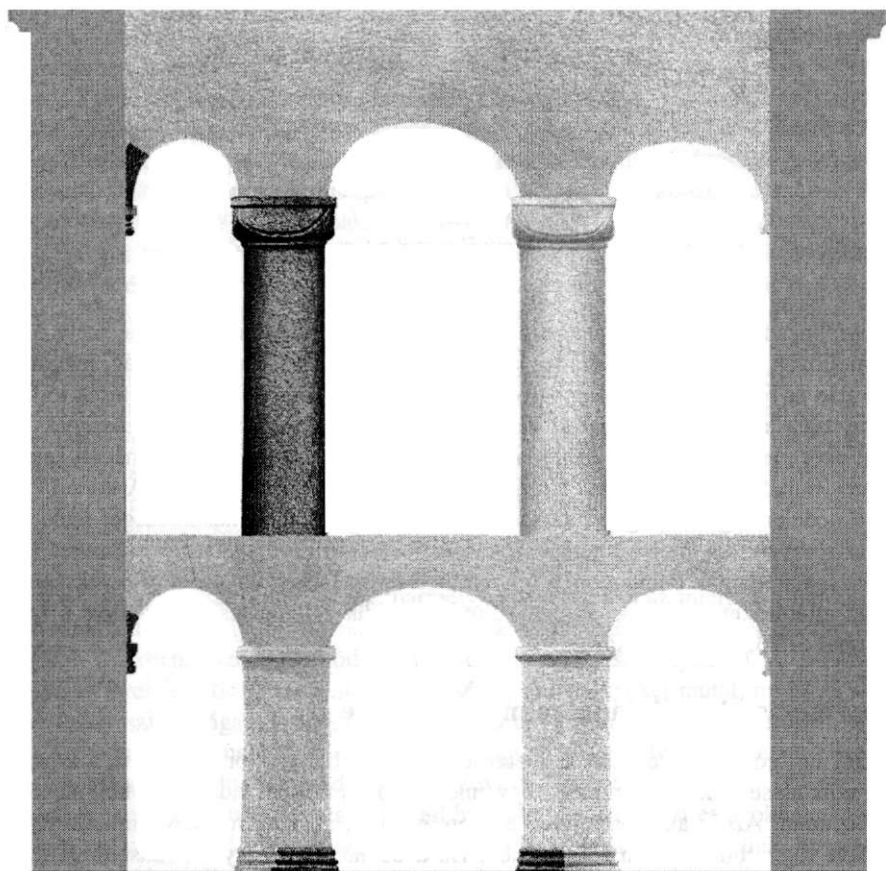
Levélfρίζ-töredék a nyugati kapu felett

Palmettasoros kőtörredék a gyulafehérvári első székesegyházból. A gyulafehérvári múzeum kőtára

A templom periodizációs alaprajza

A nyugati karzat rekonstrukciós rajza a megmaradt részletek kiemelésével

Bálint Emese

A nyilvános büntetések társadalmi háttere a kora újkori Kolozsváron¹

Az egyéni különbségek alapos megfigyelése ugyanannyi eredménnyel járhat, mint egymilliárd atom előre megjósolható viselkedésének osztályozása. Ha megértjük, hogy a természet komplexitása miatt csak ilyen módszerekkel írható le, miért fontos a különbözőség, akkor megérthetjük, miről is szól a történettudomány.”

Stephen Jay Gould

Az európai történelem vizsgálatának új irányzata a történeti antropológia, mely olyan, korábban mellőzött témák kutatásával foglalkozik, mint például a boszorkányság, mágia, szertartások, család és rokonság vagy a népi gondolkodásmódok. A nyilvános büntetések történetének tanulmányozása nem csupán arra ad választ, hogy miként viszonyult a közösségek többsége azokhoz, akik megsértettek írott és íratlan szabályokat, hanem értékes információt kaphatunk a közösségek működéséről, valamint a társadalmi elit gondolkodásmódjáról. A kora újkorban az Erdélyi Fejedelemségben meglévő társadalmi kontroll gyakorlata hasonlóságot mutat más európai országokban fellelhető büntetési szokásokkal és erkölcsi magatartásrendszerrel. Összehasonlító vizsgálat alapján bemutatom a fent említett egyezéseket, ugyanakkor igyekszem feltárni azokat az eltéréseket, amelyek éppen különbözőségük folytán teszik egyedivé a kolozsvári morális rend és közélet sajátosságait.

A deviancia vizsgálatának elméleti háttere

Amikor egy jól meghatározott területen több társadalmi csoport él együtt, a közösség zavartalan működése érdekében minden egyénnek a közös normarendszerhez kell saját cselekedeteit igazítania. Azok, akik bármilyen módon áthágják a szabályokat, valamiféle szabályozó fenyítésben vagy büntetésben részesülnek. Ha a deviancia megnyilvánulási formáit vagy az azokra a közösség részéről válaszként érkező reakciókat vizsgáljuk, a társadalmi és kulturális élet alapvető szerveződési mintáit igyekszünk minél közelebbről megragadni.

A kis társadalmakkal foglalkozó antropológiai elemzések nagy része úgy tekintette a devianciát, mint ami szétrombolja a gondosan átgondolt, jól felépített elméleteket, kulturális mintákat és szerkezeteket. A szociológusok figyelmét újra és újra a deviancia különféle aspektusai ragadták meg, de ebben a tekintetben valódi áttörés csak a huszadik század második felében jelentkezett. Az antropológiai és szociológiai kutatások elemzését megtalálhatjuk a Morris Freilich, Douglas Raybeck és Joel Savishinsky szerkesztésében megjelent kötetben,² amely főként az Európán kívüli közösségek elméleti és módszertani megközelítését ismerteti, de az általuk bemutatott kultúraközi általános és összehasonlító modellek a történeti perspektívából vizsgált közösségek esetében is hasznosíthatóak.

¹ A dolgozat angol nyelven készült a Közép-Európai Egyetem (CEU) történelem szakán, eredeti címe: *Public Punishments and their Social Background in Sixteenth-Century Kolozsvár*. Segítségükért köszönet Tóth István Györgynek, Péter Katalinnak, David Ridout-nak és nem utolsósorban Kiss Andrásnak.

² M. Freilich, D. Raybeck and J. Savishinsky (eds.): *Deviance. Anthropological Perspectives*. New York–Westport–Connecticut–London 1991.

A társadalmi normák feltárása, ezáltal pedig a deviancia folytonosan változó meghatározása megfelel az új történeti irányzatoknak, amelyek az utóbbi évtizedek historiográfiájában jelentek meg. „Szemben a tradicionális társadalomtörténet-írás nagy folyamatokat és változásokat tanulmányozó módszerével, a történeti antropológiai megközelítés a mikroszkopikus és kvalitatív feltárást részesíti előnyben.”³ Ilyen értelemben kerül a köznapi ember élete és a mindennapok megélésének élménye az újfajta szemléletmódra hajlamos történészek érdeklődésének középpontjába. Ezáltal a történelem maga is „újraíródik”, és a korábban érdektelennek tartott témák közül kerülnek ki az új irányzat, a történeti antropológia fő legitim irányzatai: „a preindusztriális európai társadalmak magyarázatára alkalmazott gazdasági és politikai antropológia; a hétköznapi élet és az anyagi kultúra antropológiája; a család, a rokonság és a közösség; a becület, a patronálás jelenségek; a szexualitás és a nemi szerepek; a vallás, a mágia és a boszorkányság; a szóbeliség és írásbeliség; a szertartás és a rituális viselkedés”.⁴ Ebben a kontextusban született meg a deviáns viselkedésmód, valamint a közösségi viselkedési normák és a deviáns cselekedet ütközése során kialakult helyzetek iránti érdeklődés. A komplex vizsgálatok eredményeként nem csupán olyan adatokat sikerül összegyűjtenünk, amelyek igazolják a deviancia meglétét a társadalomban, hanem annak szociokulturális rendszerét is feltérképezhetjük. Peter Burke ezt a működési elvet a kultúra grammatikájának nevezi, melyet a társadalom tagjai használnak, és amelynek segítségével a vevő felé küldött jelzések dekódolhatók és megérthetőek.⁵ A Clifford Geertz elemzése által megismert sűrű leírás módszertana tekinthető az új történeti perspektíva egyik irányadó elvének: bármely társadalomban az interakció-háló elemzésére építve, a társadalom sajátos normarendszerének értelmezésével a társadalom tagjainak (aktorainak, I. Durkheim) szemléletmódja bontható ki konkrét eseményekből. A deviancia vizsgálata során az ilyenfajta összehasonlító értelmezés új eredményeket mutat, mivel az adott társadalmi rendszer sajátosságain keresztül vizsgálva „a deviancia antropológiája sikeresen alkalmaz új szerű modelleket, amelyek lehetővé teszik, hogy az egyén olyan valóságos cselekvőként jelenjék meg, aki szociokulturális rendszereket alkot és újraalkot”.⁶

A következőkben bemutatom a szerzők által használt terminológiát és azoknak a történelmi elemzés során hasznosítható alkalmazását. Legelőször érdemes megemlítenünk, hogy az antropológusok szívesebben alkalmazzák a kvalitatív adatokat a kvantitatívok ellenében, és az általuk használt módszerek által a deviancia természetének és működésének mélyismeretét kívánják elérni. Így a megértő és az érzékeny megközelítés veszi át az ellenőrizhetőség elvén alapuló vizsgálódást. Peter Burke hangsúlyozza a kvalitatív és kvantitatív adatok, a mikro- és makroszociológiai elemzés kiegészítő használatát. Az esettanulmányokra azért van szükség, mert megmutatják, hogy a nagy történelmi események miként hatottak az egyének életére, míg a statisztikai elemzés során az válik nyilvánvalóvá, hogy bizonyos esetek mennyire tekinthetők tipikusnak. Továbbá szem előtt tartva, hogy még a legkisebb közösség is nagyfokú komplexitást mutat, azaz a társadalmi osztályokon belül is megfigyelhető a kulturális és társadalmi heteroge-

³ Sebők Marcell: Előszó. = Uő szerk.: *Történeti antropológia*. Replika Kör. Bp. 2000. 8. L. még Carlo Ginzburg, Carlo Poni: *The Name of the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace*. = Edward Muir–Guido Ruggiero (eds.): *Microhistory and the Lost Peoples of Europe*. (Baltimore and London 1991) 1–11.

⁴ Bob Scribner: *Historical Anthropology of Early Modern Europe* = R. Po-Chia Hsia and R. W. Scribner (eds.): *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*. Wiesbaden 1997. 11–30. Magyarul: *A kora újkori Európa történeti antropológiája*. = Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia*. Replika Kör. Bp. 2000. 157–179.

⁵ Peter Burke: *The historical anthropology of early modern Italy*. Cambridge. Cambridge University Press, 1978. 5.

⁶ Freilich, Raybeck and Savishinsky (eds): *Deviance. Anthropological Perspectives*. 4.

nitás,⁷ szükség van arra, hogy a különféle közösségek és társadalmak tipológiáját felállítsuk. Ha sikerül ezek jellemző struktúráit és szerveződési elveit feltárnunk, könnyebben megérthetjük működésük belső törvényeit. Az antropológia elkülönít kis- és nagyközösségeket, és ez a terminológia eredményesen használható a történeti vizsgálódás esetében is. Az új paradigma, a kulturális antropológia eszköz- és fogalomtára, kutatási technikája éppen a kutatótól gyökeresen eltérő kultúrák rekonstruálására tűnik alkalmasnak.⁸ Ilyen értelemben a Clifford Geertz által kidolgozott sűrű leírásmodellt szokták emlegetni. Dolgozatomban ezt a Freilich, Raybeck és Savishinsky által bemutatott kis- és nagyközösségek modelljével kiegészítve használom.

Az első terminus, amit az antropológia fogalmi eszköztárából felhasználunk, a vizsgált egység mérete (mikroközösség). Emmanuel Le Roy Ladurie például sikeresen alkalmazta az új koncepciót, amikor egyetlen kisközösség életét írta le, mélységükben elemezve Monatillou, az okszitán falu partikuláris jellemzőit.⁹ A kisközösségek lehetnek „függetlenek és önellátók, mint például a vadászó és gyűjtögető csoportok, vagy pedig egy nagyközösség részei, mint például a különböző törzsek az állam esetében. Jellemzőjük egyrészt a közösség kis létszáma, másrészt viszont a tagok közötti személyes, háromdimenziós kapcsolatrendszer.”¹⁰ A kisközösség szociokulturális kontextusa rendkívül gazdag, a tagok egymástól való kölcsönös függősége és közös tapasztalatai teszik lehetővé, hogy minden egyén személyes háttere, múltja, valamint viselkedésének bármely mozzanata mindenki számára ismert és elérhető legyen. Jellemző még ezekre a közösségekre, hogy jól meghatározott társadalmi és morális normarendszer alapján szerveződnek, és a közös tudás- és háttéranyag meghatározza azt a módot, ahogyan a közösség tagjai a szabályok megszegőit kezelik, sőt ez lesz a meghatározó szempont a büntetések és a fenyegetések alkalmazásában. Peter Burke könyvében¹¹ világosan nyomon követhető, ahogyan a történész az antropológiai eszközöket használja a kora újkori Itália kisközösségeit szervező implicit szabályok leírására és értelmezésére. Az informális büntetések a szabályrendszer rugalmasságát jelzik, mivel azt a valóságban soha nem értelmezik mechanikusan. A határok áthágathatók, de csakis valamiféle büntetés árán. „A szabály fogalmának használata továbbra is hasznos, mint ahogy az is, hogy a jelenkori olvasónak tudtára kell adnunk, milyen elvárások szerint kellene viselkednie egy elmúlt korban: hogyan viselkedjék udvariasan, hogyan sértegetesen, hogyan legyen tolvaj vagy szent.”¹²

A nagyközösség lényegesen különbözik a kisközösségtől mind kvantitatív, mind pedig kvalitatív szempontból. Nélkülözi a személyre szabott, háromdimenziós kapcsolatrendszert, amely a kis társadalmi entitásokat jellemzi, és a legtöbb tagja csak formálisan, személyes töltéssel mentes kapcsolatokat alakít ki (lásd a vásárló–eladó vagy az alkalmazó–beosztott kapcsolatát). Az eddigiek alapján látható, hogy a történészek egy csoportja a kisközösségek tanulmányozását

⁷ Vö. Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. 40.

⁸ A vélemények megosztottak annak tekintetében, hogy a történeti múlt (és főként a közelmúlt) kezelhető-e idegen közegnek, hiszen kulturálisan kötődünk hozzá. Carlo Ginzburg például azt tartja helyes kutatói magatartásnak, hogy még az egyértelműnek tűnő jelenségeket is enigmatikusnak fogjuk fel. A kutatói magatartásról l. még Gyáni Gábor: *A nagyvárosi ember*, www.rubicon.hu.

⁹ A szerző kétségkívül szerencsés helyzetben volt, amikor feldolgozta az inkvizíciós jegyzőkönyvek gazdag, szinte egyedülállóan részletes és aprólékos anyagát, melyhez fogható igen nehéz találni. Vö. Gyáni Gábor: *i. m.*

¹⁰ Freilich, Raybeck and Savishinsky (eds.): *Deviance. Anthropological Perspectives*. 6.

¹¹ Peter Burke: *The historical anthropology of early modern Italy*.

¹² Uo. 6.

tüzte ki célul, a társadalmi elméletek kutatói viszont úgy kezelik a nagyközösségeket, mint az államapparátus és az intézmények hatalmának kifejeződését a tömegekkel szemben.¹³

Történetiségüket tekintve a városok a korai szakaszban a kisközösségek *face-to-face* rendszere szerint szerveződnek, majd a fejlődés további szakaszaiban ezek a jellemzők fokozatosan kibővülnek, átalakulnak, végül pedig létrejön a mai formájában ismert nagyváros a maga megváltozott társas viszonyaival, az „idegenek világával”,¹⁴ valamint a jól kiépített intézményrendszerrel. A társadalmi elmélet hívei éppen az intézmények hatalmának megszilárdulásában látják a kisközösségekre jellemző társadalmi háló kialakulását. Norbert Elias elméletével szembehelezkedve Peter Duerr a kontinuitás és a megváltozott interferenciák mellett érvel: „Ellentmondok a [civilizációs folyamat] elméletének azzal, hogy azt mutatom be: az emberi lények sokkal szorosabb kapcsolatokat tartottak fenn társaikkal a kis, túlélésre berendezkedett hagyományos társadalmakban, mint a maiakban. Ez azt jelenti, hogy az általános és közvetlen ellenőrzés teljesebb, sőt elkerülhetetlen volt. Így tehát világos, hogyan válik kérdésessé Elias feltételezése, miszerint »a cenzúra és a társadalmi élet nagyobb fokú kötöttsége miatt« ma sokkal feszesebb előírások és szabályok szerint élünk.”¹⁵ A börtönbüntetés elméletét tovább elemezve Finzsch egy újabb elgondolást mutat be, Gerhard Oestrichnek a hatvanas években kidolgozott társadalmi fegyelmezés-elméletét. A kiindulópont az, hogy a 15. és 16. század feudális rendszerében a rendtelenség uralkodott. A lakosság gyorsan növekedett, és a készletekben mutatkozó hiányok krízishelyzetet teremtettek, főként a városokban. Ezt még tovább súlyosbította az egyházi intézmények sikertelensége a morál és magántulajdon szabályozásában. E tekintetben tehát a világi intézmények kénytelenek voltak átvenni az egyház hatalmát és tekintélyét. Végül pedig a „normák termelése” (*Normenproduzierung*) csakis a városokban végbement változások eredményeként, azokra adott természetes reakcióként tekinthető.¹⁶ A társadalmi normák és a büntetések kontextusában figyelembe kell vennünk továbbá a hatóságok növekvő hatalmát, valamint az egyre hatékonyabb és átfogóbb társadalmi ellenőrzést.

A büntetés társadalmi szerepének meghatározásakor legelőször a deviancia fogalmát kell tisztáznunk, és megértenünk a közösségben kifejtett kohéziós erejét. Emile Durkheim értelmezésében a deviancia nem marginális jelenség, hanem inkább központi, mert értelemszerűen magában foglalja a szabályok megsértését, ezzel párhuzamosan pedig a morális és társadalmi határok értelmezését. Durkheim konklúziója: a deviancia minden egészséges társadalom szerves része. A deviáns személy és társadalmi környezete közötti konfliktus akkor következik be, amikor az egyén nem fogadja el azt, amit a többiek fontosnak tartanak, vagy nem követi a közösség értékrendszerét (közös eszméket, a mindennapi viselkedés elveit, az általános életviteli mintát, íratlan szabályokat, törvényeket, hagyományokat, elvárásokat), a közösség viszont nem tolerálja az ő viselkedését. A következtetéshez még az is hozzátartozik, hogy a deviancia jó és funkcionális, mivel ez a társadalmi változás egyik mechanizmusa. Fő funkciója, hogy megal-

¹³ Finzsch példaként említi Foucault, Elias, Oestrich társadalmi fegyelmezéssel és európai jogtörténettel foglalkozó írásait. Vö. Norbert Finzsch: *Elias, Foucault, Oestrich*. = Finzsch and Jütte (eds.): *Institutions of Confinement. Hospitals, Asylums, and Prisons in Western Europe and North America. 1500–1950*. 3–16.

¹⁴ Gyáni Gábor: *i. m.*

¹⁵ Norbert Finzsch: *i. m.* 3–16.

¹⁶ L. még Martin Dinges: *Foucault and German Historiography*. = Finzsch and Jütte (eds.): *Institutions of Confinement. Hospitals, Asylums, and Prisons in Western Europe and North America. 1500–1950*. 161. A fegyelmet előbb a hadseregben, a hivatalokban és a papság intézményében vezették be, és csak később a lakosság többi részénél.

kotja és fenntartja azt a rugalmasságot, amelyre a társadalomnak szüksége van ahhoz, hogy önmagát a változó feltételekhez igazítsa.¹⁷

Szintén az antropológia fogalomtárából kölcsönözzük a *soft* (enyhe) és *hard* (súlyos) deviancia¹⁸ fogalmát. A mikrotársadalmakkal foglalkozó történészek és antropológusok szemléletváltása az ötvenes évek közepe táján következett be, amikor vizsgálódásaikba bevezették a társadalmi struktúra és a mikroközösség fogalmait. A korábbi elegáns, ám nagyon általános modellek helyett „a társadalom tagjainak választási gyakorlatát”¹⁹ vizsgálták, és ez a fajta szemlélet kezelni tudta a kultúra nem stabil, folyton változó és a változó normától függő elemeit, mint az állandókat. Jelen dolgozat szempontjából hasznos fogalom párnak minősül, mert a deviancia megnyilvánulási formáira adott válaszreakciók megértését segíti. Mivel a deviánsok környezete ésszerűen képes megkülönböztetni azokat, akik egyszerűen nem viselkednek az általánosan elfogadott normák szerint, azoktól, akiknek a viselkedése fenyegeti a társadalmi rendet.²⁰ Mint az adott mikroközösséget működtető normarendszertől függő elemek, ezek állandó változók, és a nyilvános büntetések szempontjából ajánlatos őket helyi változókként tekinteni. Az alábbiakban ezt néhány példával szemléltetem.

A kora újkori Magyarország és Erdély legnagyobb részében a paráznság vagy a házasságtörés (nős, paráznság) súlyos bűncselekménynek számított, és ennek megfelelően ez utóbbit halállal büntették. A protestáns nyugati országok némelyikében azonban, ahol a társadalom másfajta szerveződési elv szerint épült fel, vesszőzéssel, nyilvános megszégyenítéssel vagy penitenciával büntették. Vagy tekintsük például a lopást. Nyilvánvaló különbséget láthatunk az elrettentés céljából történő kéz- vagy ujjlevágás, valamint a kivégzés között. A deviancia társadalmi megítélésével együtt a hatóságok büntető eljárásai is nagy változáson mentek keresztül. Nem elég, ha csak azt vizsgáljuk, hogy adott időben milyen bűncselekményeket milyen megtorlással büntettek; a közösség működését akkor sikerül megértenünk, ha a nyilvános büntetést a mindennapi élet szerves részeként tekintjük, és bennük azokat a jellegzetességeket keressük, amelyek az emberi természetből fakadnak. Richard J. Evans a büntetések fő célját, valamint a büntetés logikáját mutatja be, és példaként az elrettentést és megtorlást, a rituális megtisztulást

¹⁷ Nachman Ben-Yehuda: *Deviance and Moral Boundaries*. Chicago and London 1985.

¹⁸ Douglas Raybeck: *Hard versus soft deviance: anthropology and labeling theory* = Freilich, Raybeck and Savishinsky (eds.): *Deviance. Anthropological Perspectives*. 51–73.

¹⁹ Raymond Firth elméletét idézi Freilich, Raybeck and Savishinsky (eds.): *Deviance. Anthropological Perspectives*. 10.

²⁰ A társadalomtudományok nagy része úgy kezeli a devianciát, mint egyszerű eldöntendő vagy-vagy jelenséget: valaki vagy megfelel a társadalmi normáknak, vagy nem, és akkor ez utóbbi deviáns viselkedésnek minősül. Ez a fajta dichotómia nagyon világos megközelítést eredményez, de ugyanakkor természetesen le is szűkíti a problémakört. A deviancia konkrét megvalósulása azonban nem ilyen egyszerű. Raybeck árnyaltabbá teszi a jelenség megközelítését azáltal, hogy bevezeti az enyhe, valamint a súlyos deviancia (*hard and soft deviance*) fogalmát, éppen azért, hogy a fokozatok által a különböző magatartások elkülöníthetők legyenek. Enyhe devianciának azt a fajta viselkedésmódot tartják, amelyet intézményesen nem büntetnek ugyan, de a közvetlen környezet valamilyen módon elítéli és informálisan bünteti. Ezt a megítélésbeli különbséget tovább árnyalja a társadalmi egységek méretének és összetettségének figyelembevétele. A mindenkori társadalom tagjainak válasza a devianciára annak függvényében történik, hogy mennyire érdekelték a kulturális értékek és a szociális rend fenntartásában. Ha egy bizonyos fajta viselkedés, amelyik eltér a társadalmi normáktól és értékektől – akár deviánsnak minősítik, akár nem –, a többiekből kiváltja a rend igényét és az ideállal való azonosság követelményét. A társadalom viszonyulása és az értékekkel való törődés esetenként lényegesen különbözhet. Az emberek képesek megkülönböztetni azokat, akik egyszerűen nem viselkednek a normáknak/ideáloknak megfelelően (a túlsúlyosakat stb.), azoktól, akik valójában fenyegetik a rend megmaradását (a tolvajok, a forradalmárok stb.). Ezek a devianciák a legenyhébbtől a legsúlyosabbig rangsorolhatók. Érdemes tehát különbséget tenni az enyhe és súlyos deviancia között, mivel az előbbi csak a kulturális és szociális szabályoktól eltérő viselkedést jelöl, míg az utóbbi nem csupán eltávolodik a társadalmi rendtől, hanem komolyan fenyegeti is annak megmaradását.

utáni integrálást, majd a bűnöző megreformálását említi.²¹ A bűncselekményt minden társadalom úgy tekintette, mint az értékek és a normalitás megsértését, amiért arányos büntetés jár: minél súlyosabb az elkövetett bűn, annál szigorúbb a rá adott válasz. Ugyanaz a logika, az arányosságra való törekvés lehet a magyarázat a kombinált büntetésekre. Amikor még az akasztás is túlságosan enyhe büntetésnek tűnt a bűncselekmény súlyához képest (hazaárulás vagy királygyilkosság esetén például), a bűnöst előbb felakasztották, majd kerékbe törték, végül pedig felnégyelték.

A hatóságok szemlélete ilyen esetekben kétségkívül különbözött a tömegektől. Mai szemmel nézve a kora újkori nyilvános büntetések kegyetlenek, borzalmasnak és főként kaotikusnak tűnnek.²² Richard van Dülmen a „rettenet” kifejezést használja, amikor a „színház” hatását írja le: minden kivégzést arra szántak, hogy a közönség spektakulumként nézhesse,²³ Foucault szerint viszont a hatalom és az erő bizonygatása volt, és mint ilyenhez, közönségre volt szükség. A pereskedés zárt ajtók mögött folyt, ám a legenyhébb büntetést is áthelyezték a nyilvános szférába. A kora újkori társadalmak jellegzetes eleme volt a tömeg részvétele a színházszerű kivégzéseken, melyek a jól szervezett előadás minden részletét felhasználták: a halálra ítéltet a város legforgalmasabb utcáin vezették a vesztőhelyhez, melynek kitüntetett helye volt a város szélén vagy pedig a piactéren. Mindezekhez társult még a hóhér alakja, az egyházi és világi hatóságok jelenléte, néha a katonáké és természetesen a tömeg szinte szertartásos részvétele. Dülmen szerint a büntetés elsősorban a nyilvános élet mozzanata volt, és csak másodsorban lehet szándékosan megkonstruált elrettentő példaként értelmezni. A bűnös pellengérré állításával, a büntetett szimbolizáló eszközök segítségével a cselekvés súlya mindenki számára nyilvánvalóvá vált, és a közösség tagjai önmagukat normálisként határozhatták meg a bűnös ellenében.

A bűncselekmény folytonosan változó megítélése mellett számolnunk kell a büntetőrendszer gazdaságosságával is. A kolozsvári peres iratokban szép számmal találhatunk olyan eseteket, amelyekre enyhe büntetést (megvesszőzést vagy pénzbírságot) róttak ki akkor is, amikor a törvény szerint súlyos testi fenyítést vagy a városból való kitiltást kellett volna alkalmazni. A magyarázatot újra a kisközösségek és egyén bonyolult viszonyrendszerében találjuk meg: a közösség egyensúlyának fenntartására minden egyén aktív közreműködésére szükség van. A városnak komoly veszteségekkel kellett volna számolnia, ha a kivégzések száma arányos lett volna a bűncselekményekével. A 16. század folyamán a fejedelemség fokozatos fejlődésen ment keresztül, és a legerősebb hatást a törökökkel való kiegyezés, valamint a reformáció tanainak terjedése jelentette. A Habsburgokhoz csatolt Magyarországgal ellentétben nagyon sok idegen hatás érte, a kereskedelem instabilitása következtében kialakult az infláció, és több ízben is pusztítás érte a várost. Kolozsváron a század második felében többször dúlt pestisjárvány, és ütött ki tűz, amelyek nagy veszteségeket okoztak a város életében. A szabad királyi városok szigorúan szabályozták az új lakosok betelepődését. Az itteni büntetőeljárás jellegzetessége, hogy közvetlenül a kivégzés előtt lehetőség volt arra, hogy életben hagyják az elítéltet. Két lehetőség ismert: ha a tömegben akadt olyan személy, aki házassággal kiváltotta,²⁴ vagy pedig a károsult család kiegyezett a halálraítélttel. A felsorolt jellegzetes elemek hozzájárultak egy sajátos mentalitás kialakulásához, amely a város igényeihez és szükségleteihez igazodott.

²¹ Richard J. Evans: *Rituals of Retribution. Capital Punishment in Germany, 1600–1987*. Oxford 1996.

²² Példaként Temesvári Ferenc értékelése tekinthető: „... igyekszünk átfogó képet adni a letűnt korok embertelen felfogásáról, törvényeiről és ítéletvégrehajtásairól.” *Büntető eszközök a régi Magyarországon*. Szombathely 1970. 3.

²³ Richard van Dülmen: *A rettenet színháza. Ítélezési gyakorlat és büntető rituálék a kora újkorban*. Bp. 1990.

²⁴ Kiss András: *Halálból megmentett vőlegény. = Források és értelmezések*. Buk. 1994. 30–38.

A terminológia bemutatása után a 16. századi mentalitás és morális értékrend kerül vizsgálódásunk középpontjába. Mint azt már láttuk, a kisközösségekben mindenki számára érhető és elérhető a közös szabályrendszer, amely az adott társadalmat működteti. Egészen egyszerűen szemlélve az egyén és közösség kapcsolata egyfajta szerződésként fogható fel: akinek nem sikerül a szabályok szerint élnie, annak valamiféle büntetéssel kell számolnia. Az uralkodó morális szabályok komplex vizsgálatával kimutatható az alsóbb rétegek reprezentációja, illetve az elit önreprezentációja. Ebben az értelemben a törvények és a szokásjog egyszerű vizsgálata nem szolgál elég információval, mert ezeket csak az erdélyi politikai elit által megfogalmazott absztrakciókként tekinthetjük. De számunkra eredményes lehet a városi státútumok és szabályozások alapos vizsgálata, mivel ezek már jobban tükrözik a város igényeit. A moralitás dinamikája, a helyes viselkedésről alkotott kép leginkább a peres iratok tanúvallomásaiban lelhető fel. A szabályok képlékenysége, a szigorú törvényektől való gyakorlati eltérés azonban nemcsak erre az adott közösségre jellemző, hanem a kora újkori társadalom sajátja, és a köznapi emberek kommunikációs stratégiáira és világmésképe enged következtetni.²⁵ A város lakosságának társadalmi gyakorlata mellett a mindennapok számos további mozzanata is kiolvasható a peres iratokból: családtörténetek, szomszédsági kapcsolatrendszerek, az anyagi jólét mutatói, a személyes életér képe, valamint az egyéni élettapasztalat. A történész természetesen másra kíváncsi, mint a korabeli bíró, mi elsősorban azt próbáljuk kideríteni, hogy milyen konfliktusok rejtőznek a bűncselekmény mögött, és hogyan élték meg azt az érintettek, illetve a tanúk. A figyelmes olvasó előtt a közösség morális értékrendje is feltárul a szövegek mögött. A büntettek és a büntetőgyakorlat korabeli értelmezésére tett kísérlet éppen a bűnök és azok elbírálásának sokféleségét fedi fel.

A mai ember természetesen azt feltételezi, hogy a büntetőgyakorlat mögött kiépített és erős intézményrendszer állt. A szokásjog azonban íratlan törvény volt, amely intézményes keretek nélkül működött, de alkalmazása meghatározta az egész kora újkori joggyakorlatot. Legelőször Werbőczy István gyűjtötte össze és adta közre ezeket *Tripartitum*ában²⁶ azzal a szándékkal, hogy megteremtse az alapját egy olyan jogi rendszernek, amely nem csupán a változó szokásokon alapszik, hanem állandó törvényeken.

Továbbá számolnunk kell a mentalitás változásának gyorsaságával is. Az új törvények elfogadása és alkalmazása nagyon lassan történt, és ennek oka abban keresendő, hogy a kulturális változások általában egy emberöltő alatt következnek be. Scribner érvelése szerint „ötvenhatvan év telik el az ember születésétől addig, amíg szocializálódik, felnő, családot alapít, és szülőként vagy nagyszülőként közvetíti értékrendszerét a következő generációnak, nem kell meglepődnünk tehát, ha azt észleljük, hogy jelentős változás akár csak hat generáció, azaz körülbelül százötven év leforgása alatt következik be”.²⁷ Ebben az értelemben magyarázatot találunk arra a tényre, hogy a szokásjog néhány elemét a 18. században eltörölték, gyakorlatban viszont még a 19. században is érvényesnek tekintették.²⁸

²⁵ Peter Burke: *The historical anthropology of early modern Italy*. Cambridge 1978. 6.

²⁶ Werbőczy István: *Tripartitum opus juris consuetudinarii inlyti regni Hungariae*. Nemes Magyarország szokásjogának hármaskönyve. Ford. Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp. 1897.

²⁷ Bob Scribner: *Reformation and Desacralisation: from Sacramental World to Moralised Universe*. = R. P. Chia Hsia and R. W. Scribner (eds.): *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*. 75–92.

²⁸ Tárkány Szűcs Ernő: *A népi jogszokások szankciórendszere*. Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: *Bevezetés*. = Werbőczy: *Tripartitum*. XI–XXXII.

A kis- és nagyközösségekre jellemző interperszonális kapcsolatok ismérvei szerint Kolozsvár a 16. században kisközösségnek tekinthető, de jól működő intézmények jelenléte is észlelhető már. Ilyenek az egyház hatalma és a fejlett jogi rendszer. A meglévő és jól működő szokásjog, valamint az írásba foglalt általános törvénykezés egymás mellett létezett. Szabad királyi város lévén, a város polgárai a negyedik rend tagjainak számítottak, és a városi statútumok biztosították számukra a különféle privilégiumokat. A városi előljárók a bíró mellett az esküdtek, a direktorok és a százférfiak voltak; tevékenységük arra irányult, hogy a város működését szabályozzák, valamint a polgárok peres ügyeiben rendet teremtsenek.

Esettanulmányok

A peres iratokban tükröződő morális rend

A mikrotörténetírás és általában a történeti antropológia legfőképpen a kvalitatív megközelítést alkalmazza, és ez olyankor érvényesül igazán, amikor specifikus, egyedi esetek vizsgálatát tűzi ki céljául. Az analitikus keretbe foglalás eredményeképpen a kis társadalmak rejtett szociokulturális elrendeződése és szerveződése válik láthatóvá. A közösséget irányító és egyúttal megkülönböztető szerepet játszó törvények elemzése során pedig a társadalmi törvények megközelítése válik lehetővé: a különféle narratívák és szövegek mélyén ott rejlik az adott társadalom alapvető viselkedési rendszerének sajátossága és megfelelő szabályozása. A következő rész célja feltárni azokat a morális értékítéleteket és a társadalmi struktúra szerveződését, amelyek a különféle iratokban megtalálhatók: a tanúvallomásokban, a számadáskönyvek kísérszövegeiben, valamint a város különféle határozataiban és törvényeiben. A morális rendre jellemző legfontosabb tulajdonságok leginkább a házasságtörésről szóló jegyzőkönyvekből olvashatók ki, de ezt sikeresen kiegészíthetjük az egyéb bűncselekmények (például a lopás, a káromkodás, szitkozódás, a fényűző öltözködés) megítélésével, ezáltal több száz év távlatából is képet alkotunk a tizenhatodik századi Kolozsvár hétköznapjairól.

Mit rejtenek a források?

A kisközösségek a leginkább alkalmasak arra, hogy tagjaiknak mindennapi életét részleteiben feltárjuk. Klaniczay Gábor szerint a történeti interpretáció „természetesen izgalmas feladat azáltal, hogy rekonstruálja a közösség teljes társadalmi felépítését, annak minden hagyományával és normájával együtt, amelyek a mindennapi életet és a rendet fenyegető rejtett feszültségeket szabályozzák. A vádlók és vádlottak részletes vallomásaiban felbukkanó viták, veszekedések, félelmek élethű leírása jó kiindulópontot nyújthat az efféle rekonstrukcióhoz, feltéve, hogy megfelelő számban állnak rendelkezésünkre olyan kiegészítő dokumentumok, amelyek az érintett személyekre vagy közösségekre vonatkoznak: különféle periratok örökösödés, házasságtörés, lopás, erőszak és gyilkosság esetében; továbbá adózási nyilvántartások, anyakönyvek stb.”²⁹ Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy az effajta rekonstrukciót és értelmezést kiemelt szerepe ellenére is bizonyos feltételekkel kell kezelni, mivel mindenképpen figyelniünk kell a tanúzási technika sztereotípiáira, ilyen esetben még a pontos beszámolók és leírások is félrevezetőek lehetnek. A szerző ugyanakkor olyan gyakorlati megoldást javasol, mely különféle típu-

²⁹ Klaniczay Gábor: *Hungary: The Accusation and the Universe of Popular Magic*. = Bengt Ankarloo and Gustav Henningsen (eds.): *Early Modern European Witchcraft*. Oxford 1993. 237.

sú perek és ítéletek egymás ellenében való elemzése révén nyújt megbízhatóbb képet a kora újkori moralitás szerveződési elvéről.

Így tehát eredményesen használhatjuk a törvénykezési jegyzőkönyveket és tanúvallomásokot, amikor a 16. századi kolozsvári mindennapok jellegzetes problémáit próbáljuk feltárni. Ám rögtön meg kell jegyeznünk azt is, hogy csak ezek a dokumentumok nem elégségesek, mivel a jegyzőkönyvek gyakran hiányosak, töredékesek vagy éppen sérültek, sok esetben csupán a vádat vagy az első pert tartalmazzák, más esetekben pedig az ítéletet, anélkül hogy a per részleteire hivatkoznának.³⁰ Ilyen esetekben a városi számadáskönyvek lehetnek segítségünkre, és sok olyan hasznos információval szolgálhatnak, melyek a törvénykezési jegyzőkönyvekből kiolvasott adatok hiányosságát pótolják. Minden városi tisztségviselőnek, köztük a sáfárpolgárnak is kötelessége volt a város szükségeire fordított kiadásokat a számadáskönyvekben pontosan részletezni és tevékenységéről a városi tanácsnak számot adni. Mivel a büntetések és kivégzések költségeit a város fizette, a sáfárok és direktorok részletes listát vezettek a perek során kifizetendő összegekről. A különféle bejegyzések alapján nem csupán a nyilvános büntetések vagy kivégzések egyes mozzanatai rekonstruálhatók, hanem így szerezhetünk tudomást a különféle segédeszközök felhasználásáról, valamint a részt vevő személyekről.

Az első dokumentum a Komáromy Andor által összegyűjtött boszorkányperek gyűjteményéből való, a másik kettő pedig a kolozsvári Állami Levéltár gyűjteményéből.³¹ 1588-ban a város jegyzője részletesen beszámolt két kivégzésről, amelyeket nagy valószínűséggel boszorkánysággal vádolt nők perének eredményeképpen hajtottak végre. Ha ezt a bejegyzést összehasonlítjuk a számadáskönyvek egyéb bejegyzéseivel, rögtön szembetűnik, hogy a felsorolás nem tartalmaz annyi adatot, mint amazok, ám így is hasznosítható a benne rejlő információ, mert éppen azt tartalmazza, amit a peres iratokban nem találhatunk meg: a perbe fogás okát. Így tudhatjuk meg, mi a története annak a polgáraszonynak, aki a város szélén élt, a Monostor utcában, a falhoz közel, és akit egy kisgyermek bántalmazásáért citáltak törvény elé. Miután bűnösnek találták, vízbe fojtották. A másik két vádlott bizonyára nagyobb bűnök miatt találtott bűnösnek, mert nemcsak egyszerűen kivégezték őket, hanem megégetés előtt vasfogókkal húsukat megcsipegették, sebeikbe forró fagyút öntöttek. A kora újkori büntetések egyik jellegzetessége volt az arányos büntetés: minél nagyobb bünt követett el, a bűnösnek annál inkább szenvednie kellett.

A hóhért és segédeit a „cigányok” megnevezéssel említi a számadó. Kolozsvárt is, mint Európa más helyein, a hóhérnak kettős státusa volt: a polgárok félték tőle és tisztelték, ugyanakkor elszigetelték és megvetették. Mint minden városi alkalmazottat, a hóhért is a város fizette, és a számadáskönyvek tételes bejegyzései árulkodnak a különféle végrehajtott büntetésekért és az azt követő tisztogatásért járó fizetéséről: a tetemek elhantolásáért, a városból való kiűzetésért, vesszőzésért, csonkításokért, lefejezésekért, akasztásért, valamint a nyilvános büntetések minden egyéb mozzanatáért.

17 Martii

Adtam a cigányoknak, hogy a Monostor-utcai asszonyt kire gyanúság volt, hogy az leánykát megvesztette volna, az vízbe vetették volna, 25 dénárt.

11 Aprilis

Mikoron az asszonyt megcsepegették, vettem gyertyát d5

³⁰ L. még Komáromy Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Bp. 1910.

³¹ A dokumentumokra való utaláskor az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár hivatkozási jegyzékét követem.

Hogy az cigányok megcsepegették fizetem d50
 Adtam, hogy megégették, a cigányoknak f2. Volt egyiknek neve Sofia, másik Ersebet nevű
 Czipser Mathiastól vettem fát, kivel megégették őket d64
 Karos Petertől vettem ugyanazon szükségre fát d75
 A két poroszlónak adtam f2

A város kereskedelmi hálózatának egy része is kiolvasható a számadáskönyvek bejegyzéseiből. Arról tanúskodnak, hogy a város tanácsosainak szervezett nagyobb ebédek, vacsorák vagy éppen „Urunk”, a fejedelem látogatása és itt időzése jó alkalmat szolgáltatott arra, hogy a város polgárai javaikkal kereskedjenek, azokat a városnak eladják. Akár állatot, tűzifát, szénát vásárolt, a jegyző pontosan adatolta annak származási helyét, feltüntetve az eladó nevét és háza helyét, valamint a számára kifizetett összeget. A kolozsvári belső kereskedés alapján érdemes lenne tovább kutatni és a társadalmi érintkezések feltérképezésével tovább bővíteni ismereteinket a több száz évvel ezelőtt élt polgárok életéről. Ilyen értelemben használható a tanúvallomásokban körvonalazódó közösségi hálózat is.³²

Számunkra bonyolultabb esetet tár fel az 1593-ból adatolt kiadási jegyzék³³, amelyből kiolvasható, hogy a bűnös mind az egyházi, mind a világi törvényeket megsértette³⁴ káromkodásával, szitkozódásával és atyja szóbeli bántalmazásával. Ugyanakkor ez a lehető legjobb leírása annak a gyakorlatnak, amelyet ilyen esetek büntetésére és megelőzésére/ellenőrzésre alkalmaztak. A per maga azért érdemel figyelmet, mert azt mutatja, hogy a bírák ítéletei a Biblia parancsolatai szerint születtek, a szülők tiszteletben tartása alapvető követelmény volt. Ez a tény pedig arra utal, hogy a 16. századi társadalom szerveződése nagymértékben függött az egyházi előírásoktól. Valójában sehol nem találtam utalást arra, hogy a pereken egyházi személyek is részt vettek volna, de mindenképpen érdekes adalék az, hogy néha a bűnösök egyházi penitenciára is ítéltettek. A városi előjárók tehát igen nagy fontosságot tulajdonítottak a szülők, a családtagok becsületének tiszteletben tartására és az Isten iránti feltétlen tiszteletre. A perek hosszúsága, valamint a tanúk nagy számban való megidézése mutatja a per jelentőségét és azt a kitüntetett figyelmet, amelyet az ilyeneknek szenteltek.

Buzai Mathiast hogy az apját megszidta volt bevitettük adtunk f- d4
 Az buzai Mathias dolgában hogy az kapitánt hivatuk adtunk az szolgálknak f-d2
 Az törvény úgy találta hogy az kézi kalodába tegyék és egy nap ott álljon az utcán az szentegyházban az atyját megkövesse
 Azután vasárnap hogy az atyját megkövette ugyanazon szentegyházban gyalázta és megfenegette az atyját
 Az törvény úgy találta hogy megverjék 3 pálcával, adtam tisztas[?] d12

Az előbbi per töredékével összehasonlítva szinte szembeötlő, hogy ez esetben a vádlott nevet vezetéknevvel használták. „A korabeli Kolozsváron – a kor szokásainak megfelelően – akkor még nem vált általánossá a mai értelemben ismert vezetéknev. Az emberek gyakran saját vagy apjuk mesterségének nevét használták, más esetekben származási helyüket, nemzeti ho-

³² L. még Pap Ferenc: *A kolozsvári harmincadjegyzékek*. Kvár 2000.

³³ Kv, Szám 5/XX. 170.

³⁴ Csak kevés olyan adat áll rendelkezésemre, amely a kétfajta megítélést nyilvánvalóan összekapcsolja, és ezek inkább a magánszemélyek levelezéseiben fordulnak elő. Két példa: 1664 „Ezért...” Kv, Jhb III/6. Az 1755-ben írott levél szerzője már világosabban utal a világi bíróság/elbírálás fogalmára: „Isten...” Albis Hsz, BLV.

vatartozásukat jelölő, esetleg más, testi vagy szellemi sajátosságokra jellemző nevet viseltek.”³⁵ Több magyarázata is lehet a teljes névvel való említés gyakorlatának: jelezheti (jelezhetette) egyrészt a személy közismertségét egy közösségben, avagy éppen azt, hogy viselője rossz hírnévnek örvendett. Az elhíresült Rengő Anna neve például minden említésnél így fordul elő. Az előző leírásban a két elítélt nevét (Ersebet és Sofia) talán csak „a rend kedvéért” jegyezte le a sáfár, igazán nagy figyelmet nem érdemelt. A következő dokumentum pedig szintén névtelenül említ egy szolgát, aki a városon kívül élt, így a neve nem bírt nagy jelentőséggel a város társadalmi körforgásában.

Ugyanabban az évben egy valószínűleg hajadon szolgáló peréről találunk bejegyzést, akit csecsemőgyilkosság vádjával állítottak törvény elé.³⁶ A számadáskönyvből tudhatjuk meg a per lefolyásának pontos körülményeit, de a Buzai-perrel ellentétben a külső körülményekre csak szűkszavú utalásokat találunk. Annyit azonban megtudhatunk, a szolgát azzal vádolják, hogy szülés után megölte csecsemőjét. Ez esetben megkönnyíti a rekonstruálást az a szerencsés tény, hogy a törvénykezési jegyzőkönyvekben megtalálhatjuk a per során megidézett tanú vallomásait. A per azonosítását azonban több tényező is nehezíti: legelőször éppen az, hogy a számadáskönyv bejegyzése neve(ke)t nem említ, csak annyit, hogy a lány a szomszédos faluból, Fenesről jött. A „hova tette az gyermeket?” utal csak arra, hogy csecsemőgyilkosság történhetett. A törvénykezési jegyzőkönyvben viszont csak a direktor (vádoló) tanújának vallomását találtam meg.³⁷ A bejegyzés utolsó utalása („kiverék”) látszólag ellentmond a legelsőnek („fojtották meg”), és további információ hiányában csupán feltételezésekbe bocsátkozhatunk: a lány szigorú vallatás és kínzás ellenére sem vallotta be, hogy gyermekét megölte, a beismerő vallomás hiányában halálra nem ítélték, csak kitiltották a városból. Ilyenszerű határozatok esetén azt is megjegyzik az ítéletek mellett, hogy a városba való visszatérés azonnali halálbüntetést von maga után.³⁸ A csecsemőgyilkos nők büntetése általában a vízbe fojtás volt.

Az mit 1593 esztendőben költöttem az város pereire:

Egy leány jött fenesről kinek gyermeke lőtt volt fojtották meg adtam d4
 Hozattam ki törvényre d4
 Felelő napot vött frattam meg az notariussal d2
 Hozattam ki hogy feleljen d4
 Felelt és bizonságra bocsáták frattam meg d2
 Vitték be d4
 Idéztetem 9 bizonságot d18
 Vötték be az polgárok d18
 Hozattam ki törvényre d4
 Törvént pronuciáltak az bírák uraim adta(m) az írástól d4
 Tisztaságban adta(m) d12
 Apellálta és bevitték d4
 Hozattam ki az apellatióra d4
 Az tanács úgy delibera ta hogy megkínozzák hova tette az gyermeket tisztaságba adta(m) d12
 Bevitték az kénzásra d4

³⁵ Kiss András: *Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben. = Források és értelmezések.* 105.

³⁶ Kv, Szám 5/XX. 172.

³⁷ Kv, TJK 192/II. 92: „1593, die 5ta May. Testimonia Director Civitatis Contra Anna captiva famulam Stephani Ferenci. berzeta Mihaly felesége, Sofia azt vallja...”

³⁸ L. például Kv, TJK XI/1. 335.

Megvallatták és hozatta(m) ki d4
 Az bírák uraim az tanács sentenciája szerint hogy semmit sem valla vesszőre ílték
 Vitték be d4
 Az tanács eleiben kihozatta(m) adta(m) az szolgálknak d4
 Elhalaszták áznapról vitték be d4
 Azután hozatta(m) ki d4
 Kiverék

A dolgozat ezen része rövid bemutatása volt annak, hogyan használható a mikrotörténeti módszer a történeti források új szempontú elemzésére. A fenti példákból kitűnik, hogy a mindennapi élet megannyi mozzanata tárható fel egyetlen hivatali feljegyzés kapcsán: hiteles képet kaptunk az elítélt személyekről, azoknak a társadalomban betöltött szerepéről, a perbe fogás és ítélet különféle eszközeiről, továbbá arról, hogy a sáfárpolgár hogyan gazdálkodott a város pénzével, illetve milyen stratégiákat használt a gazdasági körforgás fenntartására.

Bűnök: a törvény betűje szerint

A bűn és a bűncselekmény definíciója többször is változott a kora újkorban. Ezzel mindenképpen számolnunk kell, különösen, ha az egyházi és világi morális szabályozásokra gondolunk. A társadalmat ellenőrző egyházi felügyelet helyét lassanként átvette a világi rend szerint szerveződő igazságszolgáltatás, ám ez a folyamat, mint előbb is rámutattunk, igencsak hosszú időt vett igénybe. Ennek a szinkrón egymás mellett létezésnek eredménye, hogy a „rendes” városi tanács mellett külön egyházi ítélőszék is működött, amely a bűnösök bizonyos kategóriáját volt hivatott büntetni vagy fenyíteni.

Angliában, Svédországban, Portugáliában és Itáliában az egyház fontos szerepet játszott az igazságszolgáltatásban. Korábban, a középkor folyamán az egyház hatásköre több irányba terjedt: ítéletet hirdetett az egyház vagy személyek, kegytárgyak ellen elkövetett bűncselekményekben, a házassági fogadalmak megsértésében (a házastárs beleegyezése nélkül kolostorba vonulni, a törvénytelen gyereket törvényesként felnevelni, mással való jegyesség után házasságot kötni), az erőszakos bűncselekményekben (emberölés, csecsemőgyilkosság, férj vagy feleség halálának kitervelése), valamint más ügyekben (nyilvános uzsora, notórius káromkodás és istengyalzás, hamis eskü, boszorkányság).³⁹ A világi hatóságok és az állam megerősödésével egy időben az egyházi törvényszékek főként a megszegyenítő büntetéseket rótták ki. „Ezek a többnyire rendkívül aktív törvényszékek nem csupán teológiai kérdésekkel foglalkoztak, hanem morális ügyekkel is, valamint a családi élet rendezettségével, az iszákosság vagy a házasságtörés problémájával.”⁴⁰ „A reformáció egyik eredménye az állami korlátozás és az egyházi fegyelemmodell egybeesése, és ezen a ponton találkozott a bűn történelme és a kriminalizáció története.”⁴¹

Relevánsabb eredményt kapunk, ha a bűnök értelmezését más szemszögből vizsgáljuk. A konkrét büntetőeljárások és jogi alkalmazások, valamint a törvények tiltásai alapján kibővíthetjük azt a képet, amit egyszerűen a törvények alapján láthatunk. Annál is inkább megtévesztő lehet az ily módon nyert statikus kép, mert a jogi előírások vizsgálata nem a társadalom egészé-

³⁹ Steven Ozment: *The Age of the Reform (1520–1550)*. New Haven 1980. 204; Paolo Galloni: *A bűnök hierarchiája és társadalmi ellenőrzésük*. Aetas 1991 (2). 5–17.

⁴⁰ John Briggs: *Crime and Punishment in England: An Introductory History*. UCL Press. 1991. 79.

⁴¹ R. Po-Chia Hsia: *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550–1750*. London and New York 1992. 123.

re jellemző mentalitást tükrözi, hanem elsősorban az elit gondolkodásmódját, amelyből a népi viszonyulás nagyrészt hiányzik.

Az már sokat elárul a korabeli viszonyokról, hogy a hatóságok bizonyos tiltásokat több alkalommal megismételtek. Rengő Anna pere⁴² és annak előzményei jó példa az előbb elmondottakra. Az 1570-es évek elején a hatóságok betiltották a nyilvános mulatozást farsang idejére. 1573-ban az átkeresztelkedett protestáns lelkész, Dávid Ferenc azzal a kéréssel fordult a városi tanácshoz, Kiss András szerint nem alaptalanul, hogy tiltassák be az farsangolást.⁴³ A morális krízis jeleit vélhetjük felfedezni a boszorkánysáért, illetlen viselkedésért és verekedésért folytatott perek gyakori előfordulásában. A gazdasági fellendülés időszakában, a gyors változások következtében Kolozsvár felelős személyei az erkölcsi rend meglazulását észlelték, ilyen esetekben „a széthullás megakadályozása a bomlasztó engedékenység visszafordításán, erősebb, szigorúbb szabályok felállításán múlik”.⁴⁴ Az viszont feltűnő, hogy ugyanazokat a tiltásokat több éven keresztül megismételték, ami arra enged következtetni, hogy a szabályozás és büntetések ellenére a polgárok nem változtattak viselkedésükön és bevett szokásaikon.

A népi morális értékrend és mentalitás vizsgálata maga után vonja a kora újkori Erdély jogrendszerének bemutatását. A 16. és 17. században a jogi ismeretek és eljárások alapját Werbőczy *Tripartituma*, az *Approbaták* és *Compilaták*, valamint az országgyűlések határozatai alkották, és ezek mindegyike a szokásjogra vezethető vissza.⁴⁵ A rendek megoszlása a *Hármaskönyv*ben tükröződik: a papok, az arisztokraták, a nemesek és a polgárok. A mezővárosok és a szabad királyi városok saját önálló bíróságaiakon intézhették peres ügyeiket, míg a szabadparaszatok és a jobbágyok a földesúri ítélőszékhez fordulhattak, ahol a nemes látta el a bíró feladatát. Annak ellenére azonban, hogy elméletileg minden földesúr egyenlő joggal rendelkezett a hatáskörébe tartozó jobbágyok fölött, a valóságban nem mindegyikük bírta ezeket a jogokat. Kiss András azzal érvel, hogy mivel nem létezett a Werbőczy által kinyilvánított nemesi egyenjogúság sem, „a pallosjog alapján gyakorolt nemesi joghatósággal a valóságban a nemesség nem élt egyenlőképpen”.⁴⁶ Főként anyagi okok miatt azonban, gyakrabban alkalmazták a pénzbírságot, mint a testi fenyítést.

A törvény a bűnököt kategóriákba sorolta, és így a bűncselekmények egészét lefedte. A *Praxis Criminalis*⁴⁷ először a káromkodást említi, ilyen esetek büntetéseként a pénzbírságot, vesszőzést, a nyelvkivágással súlyosbított lefejezést írja elő; a büntetés súlyossága az előfordulás számától és a visszaeséstől függött. Isten törvénye elleni bűnnek tartották a boszorkányságot, amelyet vízpróbával ellenőriztek és megégetéssel büntettek, ha a gyanúsított beismerte bűnét. A társadalmi rend elleni vétségeket (hazaárulást, lázadást vagy összeesküvést) mindig főbenjáró

⁴² Rengő Annát 1582-ben azzal a váddal állították törvény elé, hogy farsang alkalmával több asszonytársával együtt nyilvánosan táncolt és férfinak öltözött bábut hordozott. A per leírását l. Kiss András: *Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben.* = *Források és értelmezések.* Buk. 1994. 103–109.

⁴³ Az egyházi hatóságok Európa-szerte a népi szórakozás több fajtáját támadták, köztük a farsangolást is. Erasmus szerint „a farsang nem keresztény, mert ősi pogány elemeket tartalmaz. Másodsorban pedig azért nem keresztény, mert ilyen alkalmakkor az emberek over-indulge in licence”. Idézi Peter Burke: *Popular Culture in Early Modern Europe.* 1978. 209. Magyarul: *Népi kultúra a kora újkori Európában.* Századvég, Bp. 1991.

⁴⁴ Kitzinger Dávid: *A morális pánik elmélete.* = Replika. 2000. 40. 23–48.

⁴⁵ L. Kiss András: *A vármegyei filiális szék keletkezéséről.* = *Források és értelmezések.* 39–69; Kolosvári-Óvári (szerk.): *Approbatæ Constitutiones.* = *Corpus Juris Hungarici 1540–1848.* Bp. 1900.

⁴⁶ Kiss András: *A vármegyei filiális szék keletkezéséről.* = *Források és értelmezések.* 56. Varga Endre: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek.* Bp. 1958. 46.

⁴⁷ L. Varga Endre előszavát: *Úriszék.* 5–56; Eckhart Ferenc: *A földesúri bíráskodás a XVI–XVII. században.* Bp. 1954; Vajna Károly: *Hazai régi büntetések.* Bp. 1906.

bűnnek tekintették, és akasztással vagy lefejezéssel büntették. Az emberölés és fosztogatás szintén halált érdemelt, a gyilkosnak azonban abban a kivételes esetben megkegyelmeztek, ha az áldozat családjával kártérítés fejében kiegyezett. Szintén fővesztéssel büntették a nemi erőszakot, házasságtörést és bigámiát. A még nem házas paráznákat enyhébb testi fenyítésre ítélték: a megcsélt lányokat a szégyenoszlophoz kötözve megkorbácsolták, majd kiűzték a városból. A nőtlen férfiakat pénzbírsággal sújtották. A szentségtörés elkövetőit és a gyújtogatókat megégették, a lopást is szigorúan büntették, először pénzbírsággal, ismételt előfordulás esetén vagy az okozott kár nagyságától függően, akár megcsönkítással és akasztással is.

Külön kell szólnunk a helyi mintáról, azaz a törvényeknek a város igényei és társadalmi rendje szerinti alkalmazásáról. A kolozsvári előjárók különösen súlyos bűnnek tartották a fényűző életmódot és a hivalkodó öltözködést, az erkölcstelen viselkedést. A lopás és káromkodás ellen az egész történeti Erdély területén intézkedéseket hoztak, az utóbbit 1555-ben a vásárhelyi országgyűlés, majd ismételten 1556-ban a kolozsvári megtiltotta.

A következő rész a közösség működését a tiltások alapján vizsgálja.

A társadalom tükrö: a közösség működéséről

Az eddigiekből kiderült, hogy azok az események, amelyek a 16. századi közösség életét legjobban tükrözik, a város peres anyagában, valamint a köznapi élet szabályozásaiban található meg. A konfliktusok, valamint a pereskedés során általánosan elfogadott, hatásosnak tartott érvelések mind az alapvető társadalmi értékrend mutatói. Peter Burke magas- és alacsony-kultúráról szóló elemzése nyomán világossá válik, hogy a különböző kultúrákban a hősök mellett a törvényen kívüli személyek is jól meghatározott rendszert alkotnak, és az adott kultúra törvényeit újra és újra meghatározzák éppen azok megsértése által.⁴⁸ Ugyanezt az érvelést használják fel a szociológusok és antropológusok, amikor a deviancia (főként a *hard deviancia*) társadalombeli szerepét határozzák meg: előfordulásával működteti a közösség kohézióját, ezáltal pedig újraértelmezi a közösség társadalmi és erkölcsi viselkedésmintáit.

A 16. századi Európában új társadalmi hatások terjedtek el a reformáció hatására. Az új rend újfajta szigorú viselkedésmintákat szabott meg követendő mintaként, és ennek megfelelően a városi tisztviselőknek is a már meglévő uralkodó társadalmi normákhoz és bevált mindennapi viselkedés szokásaihoz kellett igazítaniuk saját látásmódjukat. Így történhetett meg, hogy időről időre olyan cselekedeteket tartottak bűnösnek, amelyek azelőtt a norma-rendszer szabályai szerint nem számítottak annak. Számos törvény és szabályozás azt tárja fel, hogy a szolgák és szolgálók léha viselkedése, a polgárok fegyelmezetlensége, a széles körben elterjedt lopás, valamint a testi és nyelvi agresszió komolyan fenyegette a közösség integritását.

A keresztény értékrend a családi élet stabilitását hirdette, és ilyen értelemben a társadalmi mobilitás éppen az ellenőrizhetőség és átláthatóság alapjait támogatta. Nyugat-Európában a független munkaerő vándorlása egyet jelentett az erkölcstelen életmóddal:

„Lusta, pogány, ledér, a racionalitást, morális rendet elvető, autoritást tagadó, ezáltal a fegyelmet, a vallást, a hazát eláruló – ilyen kép uralkodott a szegényebb vándormunkások csoportjairól. Ezért a túlságosan mobilis szolgáltatók a figyelem középpontjába kerültek. A családok alapvető szervező rendjét bomlasztották, amikor néhány havonta továbbálltak, nem kevésbé azért, mert a munkaerő iránti kereslet megteremtette a kedvező munkafeltételek iránti igényt. A

⁴⁸ Peter Burke: *Népi kultúra a kora újkori Európában*.

cseléd lányokat leginkább úgy ábrázolták, mint a házbeli ellenséget: megbízhatatlan, lusta, hiú, csaló, lopkodó és pletykálkodásával a ház reputációját megrontó személyt.⁴⁹

Kolozsvár városi tanácsa több ízben is határozatokat adott ki (1584, 1585, 1587, 1593), amelyek a városban tartózkodó, munka nélküli cselédekre („rideg legények”, „lézengő legények”) vonatkoztak, és amelyek hangsúlyozták ezen személyek helytelen viselkedését: kocsmákban kártyáznak, csavarognak, henyélnek, káromkodnak vagy mulatoznak, ezért aztán vagy elszegődtek, vagy pedig el kellett hagyniuk a várost. Ha nem engedelmessé váltak, börtönbüntetésre⁵⁰ vagy háromnapos kalitkára⁵¹ ítéltettek, azután pedig a cigányok a kapun kikísérték őket. A rossz szolgáló sztereotípiája szintén jelen volt a köztudatban. Egy 1574-ből származó tanúvallomásban felsorolásszerűen megtalálhatók a vádlott lány romlottságára utaló jegyek: „Zalay Istwanne [...] azt vallotta, hogy önála szolgált az leány [...] Ő megmondta, hogy nem jó erkölcsű, mert igen fondor, nyalánk, hazug.”⁵² A szolgálók és szolgálók ilyenfajta jellemzői élesen ellentétben álltak azzal, amit erényes életnek tartottak: a keresztény szabályok szerint élni, kerülni a veszekedést és káromkodást, rangjuk szerint kijáró tisztelettel bánni az embertársakkal,⁵³ halk és józan,⁵⁴ mindenekelőtt pedig erényes⁵⁵ életet élni. Aki ezeket a szabályokat betartotta, méltán számíthatott arra, hogy közössége megbecsült személyként tartja számon, és védve volt mindenfajta rágalommal szemben. Aki ugyanis ok nélkül verbálisan megbecstelenítette embertársát, gyakran igen szigorú büntetés elé nézett. Ilyen esetekben pénzbírságot róttak ki a vétkezőre, megvesszőzték, vagy legsúlyosabb büntetésként a káromló nyelvének kimetszését⁵⁶ rendelték el. Csavargónak például csak becstelen embert szidhattak: „Sarog Janos [...] vallja [...] az legénynek azt mondta: menj, te rossz lator, apádat és anyádat nem szidhatnám, mert jámborok, de te lator vagy.”⁵⁷

A kolozsvári hatóságok a társadalmi rendet fenyegető veszélyt látták a lustaság és henyéség mellett a fényűzésben is. A 16. század második felében a gazdasági fellendülést követően a város morális rendje valamelyest felbomlással fenyegethetett, azt éreztetik a városi előljárók intézkedései is. 1593-ban a város statútuma szerint a fényűző és ranghoz nem illő öltözködést tiltották. Külön hangsúlyozták, hogy az országgyűlés arra hatalmazta fel a várost, hogy saját belátása szerint szabályozza a polgárok ruházatkódását, amely különben egész Erdélyben híres/hírhedt volt, és nagyon elütött az akkori szokványos öltözéktől. „A ruha teszi az embert szólás nemcsak a társadalmi hierarchia csúcsain, a főurak között, de a kismesek, katonák vagy mezővárosi polgárok körében is érvényes volt. Majd minden réteg más- és másfajta szövetből készült ruhát engedhetett meg magának. A különböző minőségű szövetből készült dolmányok jól tükrözték a társadalom rétegződését. A [...] ruhaanyag minősége mindenkinek kijelölte a helyét a helyi hierarchiában.”⁵⁸ Ennek értelmében elrendelték, hogy azok a szemé-

⁴⁹ Ulinka Rublack: *The Crimes of Women in Early Modern Germany*. Oxford 1999.

⁵⁰ A Torony néven emlegetett börtön valójában a középkori városfal délnyugati bástyája volt. Műemlékként még ma is látható. L. Kiss András: *A kolozsvári Torony és lakói. = Források és értelmezések*. 71.

⁵¹ Az elzárással egyforma súllyal bírt a kalitkába zárás, amelyben közszemlére tették az elítélteket. L. Vajna: *Hazai régi büntetések*.

⁵² Kv, TJK III/3. 392c.

⁵³ Torda, Pk2.

⁵⁴ Kv, TanJk V/3. 269a.

⁵⁵ Ds: Jk 191a.

⁵⁶ Kv, TJK XV/6. 52.

⁵⁷ Kv, TJK IV/1. 183.

⁵⁸ Tóth István György: *Hogyan élt a 17. század embere? Eltűnt hétköznapok nyomában*. <http://www.rubicon.hu/frames.php3>

lyek, akik nem társadalmi rangjuk szerinti öltözetet viselnek, az adójuk kétszeresét kötelesek fizetni. Ugyanitt felsorolják, hogy melyek azok a szövetek, szörmék és ékszerek, amelyeknek viselése egy polgárraszony számára túlságosan hivalkodó volt.⁵⁹ A rendeletet csekély módosítással 1603-ban újra kiadták, ez pedig azért fontos számunkra, mert jelzi, hogy valójában a polgárok nem tartották be a városi tanács előírásait, s a gyakorlat teljesen más képet mutat a városról, mint amit pusztán a törvények alapján láthatnánk.

Kolozsvár nyugalma az is fenyegette, ha farsangi multságok alkalmával farsangi öltözköbent mutatkoztak az emberek. 1582-ben az a tény, hogy farsangkor Rengő Anna nő léteére férfiruhába öltözött, alaposan megbolygatta a város nyugalma, és hosszadalmas per vette kezdetét. A két szemben álló fél, Íjártó György és Rengő Anna sikeresen védekezett az ellenük felhozott bizonyítékkal szemben, míg végül Íjártó boszorkánynak titulálta Annát és tanúit.⁶⁰ 1711-ben a férfiruha viselése még mindig főbenjáró bűnnek minősült: egy bizonyos „Ungvári András (:mint gonoszul mások megcsalására szerette hivatatni magát, noha leányi neve Ersok volt:)[...] az természetnek rendi elle(n) férfiköntöst vött magára”,⁶¹ mely már önmagában is a természetes rend elleni vétségnek minősült, ezenkívül pedig „részegeskedő, csélcscap, hazudozó lévén [...] sebes tüzzel való megégetésre ítéltetik”.⁶²

Ezek voltak azok a konkrét esetek, melyeknek alapján kijelenthetjük, hogy a *soft* deviancia kategóriájába sorolható, az íratlan szabályoktól több-kevesebb mértékben eltérő egyéni öltözködési preferencia átminősül, és *hard* devianciaként kezdik kezelni, tehát olyan tényként, amely veszélyezteti a közösség integrációját. A felsorolt értékelési és önértékelési mozzanatok nem csupán Kolozsvár alsó és felső társadalmi rétegeinek jellemző morális értékrendjét tükrözik, hanem az egész erdélyi társadalom ítéletalkotási stratégiáját is. Az önértékelésre és önmeghatározásra vonatkozik egyik-másik fontos dokumentum, az *Approbatae Constitutiones*, az erdélyi „törvényes könyv”. A lopás elleni intézkedés igen jelentős részt foglal el benne.⁶³ Először fontosnak tartották megemlíteni, hogy oly elterjedt Erdélyben, mint egyetlen más országban sem, legyen az keresztény vagy egyéb: „a lopás annyira eláradott az hazában, mely sem keresztény, sem egyéb nemzetek között semmi egyéb országokban ennyiben nem hallatik.” A jelenséget a korabeli emberek jól ismerhették, mert amikor a „Tolvaj!” segélykiáltás elhangzott, rögtön a kárvallott személy segítségére siettek. Buzai Mátyás perének adatai pedig azt is példázzák, hogy ezt a segélykérést bármilyen vész helyzetben használhatták, aki pedig nem sietett embertársa segítségére, az *Approbatae* külön kitétele szerint 200 forint büntetést és a kárvallott személy kárát köteles volt kifizetni. Egyik tanú például így vall: „Tavaly nyárba, mikoron az őrizők estve elindultak volna, ágyamban nyugszom vala, hogy tolvaj kiáltást hallok, kimenék házamból. Tehát az vén Buzai Matias rú, véres, sebes és sáros, és kezd engemet kérni, hogy megfogassam az fiát, Mathiast, mert az cselekedte azt rajta.”⁶⁴ A fiatal Buzait apja elleni verbális agresszió miatt fogták perbe, és a per anyagában semmi nem utal arra, hogy testi sértést követett volna el ellene,⁶⁵ vagy éppenséggel meglopta volna, az apa mégis a „Tolvaj!” kiáltást

⁵⁹ Kolosvári–Óvári (szerk.): *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai.* Bp. 1880. 239.

⁶⁰ L. Kiss András: *Farsangolás Kolozsvárt – 1582-ben. = Források és értelmezések.* 105–109.

⁶¹ Kv, TJK XV/1. 68–9.

⁶² Uo.

⁶³ Kolosvári–Óvári (szerk.): *Corpus Juris Hungarici. 1540–1848. évi erdélyi törvények.* Bp. 1900. 118–128.

⁶⁴ Kv, TanJk 5/XX. 69.

⁶⁵ A szülők ellen elkövetett bűncselekmények közül nyilvános penitenciával büntették a szitkozódókat, a testi sértés pedig a bűnös egyik karjának levágását vonta maga után. Vö. Kolosvári–Óvári: *i. m.* 127.

használta, hogy magára vonja a szomszédok figyelmét. A tanú pedig, legalábbis a vallomás szerint, az öreg Buzai segítségére sietett.

Akárcsak a szitkozódás vagy egyéb verbális sértés esetében, a káromkodást és istenkáromlást külön paragrafusokban tárgyalja az *Approbatae*. A 16. század végén azonban a lopást tartották a leggyakoribb bűncselekménynek Erdélyben, a káromkodás és istenkáromlás viszonylag új keletű bűnnek számított, amelyek „más országokból származnak”. A törvény világosan kijelenti, hogy azok, akik Isten nevét említik, vesszőzéssel, nyelvkimetszéssel vagy éppen halállal (valószínűleg a gyilkosoknak kijáró kötél általi halállal) büntethetők. A testi fenytést azonban csak a legvégső esetben alkalmazták, pénzbírság, pellengérré állítás vagy szégyenoszlophoz kötés után. Hogy az akkori helyzetet mennyire súlyosnak tartották, abban mutatkozik meg, hogy a törvény azt is kijelenti: a bűncselekmény elkövetője társadalmi rangra való tekintet nélkül, szigorúan az ország törvénye szerint büntetessék. Így a nemes minden alkalommal, amikor káromkodni hallották, egy forintot volt köteles fizetni, a parasztokat és szolgákat egy napra pellengérré állították, vagy kiválhatták magukat 25 dénárért. A városok pedig kötelesek voltak az egyháznak adni a káromkodás büntetéséből összegyűlt pénzeket.

A mikrotörténet módszereinek felhasználásával úgy sikerült leírni a kora újkori Kolozsvár hétköznapjait, mint a társadalom elit és népi rétegeinek, a magas- és alacsony-kultúra dialógusát. Ebben a kontextusban a résztvevők egymás cselekedeteire adott válaszreakciói felfedik a közösség társadalmi struktúráit és rejtett viselkedésmintáit. Az elit és népi attitűd rövid vizsgálatának egyik levonható tanulsága, hogy a közösséget kívülről ért hatások először a felsőbb társadalmi osztályok mentalitását és viselkedését változtatják meg bizonyos mértékben (ez tükröződik a törvényhozásban), a népi gondolkodásmód pedig hosszú távú változáson megy keresztül, mialatt a régi és új értékek, értékrendszerek egymás mellett léteznek, kettős hatást fejtenek ki.

A vizsgálat során mindvégig törekedtem arra, hogy adataimat bizonyos távolsággal kezeljem, azaz a mai értékrendet és tapasztalatot ne vetítsem vissza a 16. századba.

Public Punishments and Their Social Background in Sixteenth-Century Kolozsvár. The history of public punishments reveals not only universal methods of treating deviant behavior, but provides students with information about urban social networks, population movements and elite mentalities. Early modern Transylvanian methods of treating those who, in any way, broke the well-constructed moral codes of behavior, indicate basic and obvious similarities with Western punitive practices.

The aim of the research was to reconstruct the cultural and social patterns of the community using microhistorical analysis. The analyses of the judicial system (mainly based on trial records, town regulations and town accounts) of the late sixteenth-century Kolozsvár (Cluj) reveal different mentalities, forces of social cohesion, and forms of cultural transmission. The thick description of elite and popular attitudes towards new orientations and intellectual trends of the period depicts new aspects of the social network: the coexistence of a double normative system. New influences first reaching upper classes, official mentality and codes of behavior changed more rapidly, while popular mentalities followed them very slowly, opposing some of the new norms while sticking to old habits.

The structure of the paper follows this delimitation, first looking at the images of proper behavior as reflected in official edicts and laws, and then describing the actual popular behavior, through the analyses of sexual crimes, lewd behavior, witchcraft, usage of bad language, and theft.

Fábián Gyula

A kisebbségi jogérvényesítés nemzetközi fórumai

A nemzeti, etnikai, faji kisebbségekhez vagy népcsoportokhoz tartozó személyeknek, akik egy bizonyos „többségi” ország állampolgárai, általában biztosítva van az a lehetőségük, hogy amennyiben jogaikat megsértették, a sérelmek jogorvoslásáért az illető ország bírósági szerveihez forduljanak. A kisebbségek esetében azonban gyakran előfordul, hogy a bírósági szervek a többségi politikai hatalomtól befolyásolva vagy többségi hovatarozásuk miatt elfogultan, a nagynemzeti érdeket védendő döntenek, igazságtalanul hátrányos helyzetbe hozva ezzel a kisebbségekhez tartozókat. Éppen ezért a nemzeti kisebbségeknek nagyon fontos, hogy ismerjék, melyek azok a nemzetközi szerződések, amelyekre hivatkozhatnak, hogy panaszukat eljuttassák nemzetközi fórumok, bíróságok elé, ahol a bírói függetlenség nagyobb mértékben biztosított. A nemzetközi védelemre vagy nemzetközi garanciára való jog mint alapvető emberi jog a kisebbségek esetében különös fontossággal bír, mert erre a jogra hivatkozva lehetővé válik egy semleges fórum döntőbíróként való bevonása a kisebbség és a többség közötti viták, konfliktusok megoldására.

Az első nemzetközi fórum, amely ilyen garanciákat biztosított a kisebbségeknek, az 1919. június 28-án létrehozott Népszövetség volt. A Népszövetség garanciája kiterjedt az első világháborút lezáró békeszerződésekbe foglalt kisebbségvédelmi rendelkezések állandóságára, végrehajtására és magyarázatára. A garancia megvalósításának útja az volt, hogy a panasz, betervezése után, emlékirat vagy petíció formájában a főtítkárhoz került, aki kivizsgálta, hogy elfogadható-e. Ezek után tárgyalták meg az ügynevezett kisebbségi bizottságban, és ez a legtöbbszőr azzal zárult, hogy a bizottság közvetlen tárgyalást kezdett az illető kormány genfi képviselőjével. A kisebbségi bizottságnak azonban egy másik megoldás is a rendelkezésére állt, és pedig az, hogy az ügyet az Állandó Nemzetközi Bíróság elé terjessze.

1939-ig összesen 885 panasz került kivizsgálásra, s rendszerint el is akadt a kisebbségi bizottságban. Az Állandó Nemzetközi Bíróság a Népszövetség működése alatt összesen három ízben indított ítélethozatali eljárást, és öt ízben kellett tanácsot adnia vagy véleményt mondania.¹

Mínthogy az új államhatárokat a nagyhatalmak jelölték ki, az egyes államok nem szűntek meg panasszal élni újdonsült kisebbségeik ellen, feltékenyen óvták nemzeti érdekeiket, és nemigen hittek a nemzetközi garanciákban. A kisebbségek viszont ellenkező állásponton voltak, és „anyaországuk” kormányától követelték a hatékony nemzetközi fellépést, főképp ügyeik, helyzetük nyilvános, jogilag tisztázott rendezését.

A Népszövetség Tanácsa azonban kitarott amellett, hogy a kisebbség az adott állammal egyezzen meg, s így a kisebbségek intézményes nemzetközi támogatottsága egy ördögi körbe jutott, és a harmincas években gyakorlatilag kifulladt.

Napjainkban sajnos nem beszélhetünk olyan nemzetközi vagy európai bíróságról, amely kizárólag az etnikai vagy nemzeti kisebbségekhez tartozók panaszaival foglalkozna, és az ilyen jellegű ügyekben jogerős ítéleteket tudna hozni. Ez viszont nem jelenti azt, hogy a létező és működő globális vagy európai igazságszolgáltatási fórumoknak meg volna tiltva az ilyen természetű ügyekben eljárni. Így például az Európai Emberi Jogi Bíróság Strasbourgban, az Európai Bíróság Luxemburgban vagy a Nemzetközi Bíróság Hágában az utóbbi ötven évben többször is foglalkozott kisebbségjogi kérdésekkel.

¹ Bozóki Antal: *Kisebbségi jogok*. Újvidék 1995. 24.

Felvetődik azonban a kérdés, milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy egy jogsérelem juszticiábilis legyen. Juszticiábilis minden olyan jogkonfliktus, ami bíróságilag eldönthető.

Először is a megsértett kisebbségi jogot kielégítően, érthetően kell megfogalmazni, és egy tényleges, konkrét lehetőséget kell a jogalany számára biztosítani. Ez nem jelenti azt, hogy a törvényhozó vagy a nemzetközi szerződést elfogadó hatalom minden gyakorlati helyzetre ki kell hogy térjen, le kell hogy fedjen minden ilyen lehetőséget. Vannak ugyanis olyan nemzetközi szerződések (mint például a kisebbségjogi keretegyezmény az Európa Tanácson belül), amelyek annyira „lazán” vannak megszövegezve, hogy többféleképpen lehet az előírásaikat magyarázni, és inkább célkitűzéseket, megvalósításra váró szándékokat írnak elő, és nem konkrét lehetőségeket, jogokat.

Egy másik feltétel az, hogy a nemzetközi dokumentum, amelyik a sértett jogra vonatkozik, tételes nemzetközi jogszabály legyen, tehát kötelező az aláíró vagy ratifikáló országok számára. Nemzetközi szinten példás szövegek vannak, amelyek konkrétan, egyértelműen előírják a kisebbségi jogokat, magas szintű nemzetközi fórumokon születtek, sőt még a külügyminiszterek vagy miniszterelnökök kézjegyét is viselik, de jogi szempontból nem kötelezőek. Ezeket a nemzetközi szerződéseket nevezik „soft-law”-nak, vagyis ajánlott jognak, mert habár e szerződések az államok legfőbb képviselőinek a politikai határozatai, amelyeket közös megegyezéssel fogadtak el, nincs kötelező érvényük, és az aláíró államokra csak politikai és erkölcsi kötelezettségeket rónak. Ilyen például az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) koppenhágai dokumentuma 1990 júniusából, amelynek hatalmas politikai jelentősége van, de nincs jogi ereje; az Európa Tanács sokat hangoztatott 1201-es ajánlása 1993-ból, amelyet a Parlamenti Közgyűlés fogadott el, de nem kötelező érvénnyel.

Harmadik feltételként szükség van egy igazságszolgáltatási szervre, amelyet nemzetközi szerződés által kellő illetékességgel hatalmaznak fel, hogy ilyen természetű konfliktusokban dönteni tudjon.

Az utolsó és a legfőbb feltétel a bírósági döntés végrehajthatósága. Jelenleg azonban nemzetközi szinten nem beszélhetünk olyan rendőri vagy más szervről, amely „gondoskodjék” a bírósági ítéletek végrehajtásáról, mint a nemzeti végrehajtási szervek esetében. Így nem marad más hátra, mint az államok önkéntes, elsődleges beleegyezése, hogy a nemzetközi bíróság ítéleteit végre fogják hajtani.

A négy alapfeltétel szemszögéből a következő nemzetközi jogérvényesítési fórumokat említhetnők meg, amelyekhez a nemzeti kisebbségek vagy más kisebbségekhez tartozók folyamodhatnak:

I. Világviszonylatban elsősorban meg kell említenünk a Nemzetközi Bíróságot, amely mint ENSZ-szerv Hágában székel, és csak közvetett módon ítélkezhet kisebbségjogi problémákban. Azért közvetett módon, mert csak államok közötti vagy államok által felhozott jogsérelmekkel foglalkozik, és csak olyan esetekben, amikor mind a két állam elfogadta az illetékességét. Az utóbbi ötven évben voltak esetek, amikor bizonyos államok, főleg mint „anyaállamok”, felkarolták határaikon kívül élő honfitársaik problémáit, és azt az NB elé vitték. Ilyen eset volt az, amikor a német állam a Lengyelországban lakó német kisebbség erőszakos elköltöztetését, áttelepítését kifogásolta.

II. Szintén világviszonylatban a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya vagy paktuma, amit az ENSZ keretén belül fogadtak el 1966-ban, előírja, hogy az emberi jogokat, mivel az egyén és az állam közötti viszonyt fejezik ki, elsősorban az állami igazságszolgáltatás hivatott megvédeni, de ha az állami igazságszolgáltatás nem nyújt kielégítő megoldást, akkor a nemzet-

közi fórumokat is igénybe lehet venni. Ez az egyezségokmány a következő kisebbségvédelmi és jogérvényesítési formákat biztosítja (2. szakasz, 2. bek. és 27. szakasz):

1. Az állami jelentések rendszere (40. szakasz). A szerződést aláíró államok kötelesek rendszeresen az országukban megvalósuló kisebbségvédelmi helyzetről jelentéseket tenni. Ezt a jelentést átnézi az Emberi Jogok Bizottsága (EJB),² és ha nincs megelégedve a helyzettel, újabb jelentést kérhet. A jelentések nemcsak pusztán törvénykezési adatokkal kell hogy szolgáljanak, hanem feladatuk az etnikum valós helyzetét tükrözni.³

Miután átnézi a jelentéseket, az EJB párbeszédet kezd a helyzet javítását szorgalmazva azokkal a tagállamokkal, ahol a helyzet nem kielégítő. Ez az ellenőrző mechanizmus az EJB zárójelentésével ér véget, amelyben ez elmarasztalhatja az illető államot, majd ezzel kapcsolatos állásfoglalást tesz közzé. A Bizottság a jelentések alapján levont következtetéseket évi jelentés formájában az ENSZ közgyűlése elé terjeszti, és azokban az esetekben, amikor az emberi jogok súlyos megsértését észleli, értesíti az ENSZ főtitkárát és rajta keresztül a többi illetékes ENSZ-szervezetet.⁴

2. Az állami panaszok eljárása (41, 42. szakasz). Az EJB fel van hatalmazva arra, hogy a tagállamoktól olyan panaszokat fogadjon el, amelyekben ezek egy másik tagállambeli kisebbségvédelmi rendszert kifogásolnak. A panasz benyújtása előtt a panasztevő államnak kötelessége figyelmeztetni a másik államot, amelyik három hónapon belül választ kell hogy küldjön, és ha hat hónapon belül nem tesz lépéseket a helyzet vagy az esetleges konfliktusok orvoslására, lehetőséget ad a másik államnak panasztételre, de ugyanakkor ő is panaszt emelhet az EJB-nél. Az EK a panasz benyújtása után vizsgálatot rendel el, és megpróbálja békés úton megoldani a konfliktust. Ha ez tizenkét hónapon belül nem sikerül, akkor egy ad hoc egyeztető-békítő bizottságot hív össze, amely békés megoldásokat hivatott kidolgozni. Ha az államoknak nem sikerül megegyezniük, akkor az ad hoc bizottság saját megoldást javasolhat, amely nem kötelező erejű, viszont a visszautasítást az EJB jelenti az ENSZ-főtitkárnak.

3. Az egyéni panaszok eljárása. A Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya (PPJE) alapján fizikai vagy természetes személyek is tehetnek le panaszt, amelyben azt kifogásolják, hogy etnikai vagy faji diszkrimináció áldozatai lettek egy szerződő államban, ha ez az állam ratifikálta a PPJE fakultatív protokollját is. Jogi személyek és szervezetek viszont nem élhetnek ezzel a lehetőséggel, tehát nincs elismerve a kollektív panaszra való jogosultság.

Az EJB két részben foglalkozik a kérdéssel.

Miután megvizsgálja *ratione temporis, loci* és *materiae* illetékességét, és ha ezt elfogadhatónak találja, értesíti a bepanaszolt államot az ügygel kapcsolatban, amelynek hat hónapon belül választ kell adnia az ellene felhozott vádakra.

Az eljárás második felében az EJB elbírálja a panaszt, és közli a véleményét egy anyagi jogi állásfoglalásával együtt, amelyet nyilvánosságra is hoz. Habár a nemzetközi jog szerint ennek a döntésnek nincs végrehajtási ereje, az államok a nemzetközi közvélemény nyomására rendszerint megoldják a konfliktust okozó problémát. Az elmarasztalt állam köteles jelentést tenni azokról az intézkedésekről, amelyeket a jogsértés orvoslására foganatosított.

² Ez a bizottság 28 tagból áll, akiket a tagállamok választanak, de akik függetlenül ítélkeznek, és nem képviselik államaik érdekeit.

³ Johannes Niewert: *Der kollektive und der positive Schutz von Minderheiten und ihre Durchsetzung im Völkerrecht*. Berlin 1996. 192.

⁴ Thomas Buergenthal–Renate Weber: *Dreptul internațional al drepturilor omului*. Buc. 1996. 34–35.

III. Mint elméleti lehetőséget meg lehet említeni az ENSZ Bizottsági Tanácsának az 1503 (VIII)/1970-es határozatát, amely előírja, hogy a kisebbségeknek mint csoportoknak vagy a hozzájuk tartozó egyéneknek joguk van panaszt emelni az ENSZ Emberi Jogi Bizottságánál vagy ennek albizottságánál (26 tagból áll), amely a faji megkülönböztetés megelőzésével és a kisebbségek védelmével foglalkozik. Az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága és ennek albizottsága nem azonos az Emberi Jogok Bizottságával, amelyet a Polgári és Politikai Jogok Egyezségokmánya hozott létre, ugyanis az előbbi az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsának (ECOSOC) a keretén belül működik (53 tagja van),⁵ és általános politikai illetékessége van az emberi jogok védelmének területén, míg a második csak a fent említett paktum által biztosított jogok területén gyakorolhatja illetékességét.

Az 1503-as határozat által előírt eljárás meghatalmazza a diszkrimináció megelőzésével és a kisebbségek védelmével foglalkozó albizottságot, hogy elfogadja és kivizsgálja azokat a bejelentéseket, amelyek szerint ésszerű okok állnak fenn annak feltételezésére, hogy valamely országban az emberi jogok és alapvető szabadságok tömeges és megbízhatóan bizonyítható megsértésének sorozatosan előforduló eseteit tárhatják fel, beleértve a faji megkülönböztetés és elkülönítés, valamint az apartheid politikáját. Ebben az esetben, habár az egyének saját nevükben fordulhatnak az albizottsághoz, panaszukban egy általánossá vált emberjogi sérelmet kell hogy felhozzanak, ami nemcsak őket, hanem az egész csoportot érinti. Nem fontos, hogy a panasztevő maga is áldozata legyen ezeknek a sérelmeknek, és ami nagy előrelépést jelent, a panasztevő nincs arra kötelezve, hogy csak a belföldi jogorvoslási lehetőségek kihasználása, igénybevétele után fordulhasson az albizottsághoz, abban az esetben, ha ezek gyakorlása haszontalan és elnapolást eredményező lenne.

A felmerülő jogsérelmet egy ún. „helyzeti” vagy „ad hoc” munkacsoport vizsgálja ki, mielőtt az ügy a bizottság elé kerülne. Abban az esetben, ha a bizottság identifikálta az elmarasztalható államot, értesíti a Gazdasági és Szociális Tanácsot. Ez utóbbi vagy pedig az ENSZ közgyűlése elítélheti az illető állam viselkedésmódját, és ajánlhatja a tagállamoknak bizonyos önkéntes szankciók kirovását az elmarasztalt állam kárára.

IV. A Szerződési és Ajánlási Bizottság (Comitee on Conventions and Recomendations vagy CRE) a 104 Ex/3.3/1978-as UNESCO-döntés alapján illetékes foglalkozni azokkal a panaszokkal, amelyeket az UNESCO által elfogadott, a nevelésben való diszkriminációt megtiltó egyezmény alapján nyújtanak be, és minden más panasszal, amely az UNESCO keretén belül az emberi jogok megsértését kifogásolja. A PPJP által előírt egyéni panasz-eljárással ellentétben a panasztevők ebben az esetben lehetnek természetes és jogi személyek egyaránt, sőt még nem állami vagy civil szervezetek is. A CRE titkos üléseken dönti el, hogy fennáll-e az emberi jogok megsértése, és mivel ez az eljárás inkább politikai természetű, megpróbálja megegyezésre rávenni a konfliktusban lévő feleket. Ha ez nem sikerül, a problémát az UNESCO Végrehajtó Bizottsága és közgyűlése fogja megtárgyalni és fog megoldást keresni.

V. Egy másik nemzetközi jogérvényesítési fórum, amelyhez panasszal fordulhatnak a jövőben a kisebbségek, a Nemzetközi Büntető Bíróság, amelynek az alapszabályzatát 1998. július 17-én fogadta el az ENSZ diplomáciai konferenciája Rómában, és amely főleg nemzetközi bűncselekmények (tömeggyilkosság, etnikai tisztogatás, apartheid) esetében illetékes.

VI. Ugyanakkor megemlíthetjük az ENSZ nemzetközi egyezményének a faji megkülönböztetés minden formájának kiküszöbölésére kialakított felügyelő rendszerét is. Ezt a szerződést

⁵ I. m. 57.

1965-ben fogadta el az ENSZ közgyűlése, és 1969-ben lépett érvénybe, a faji és etnikai diszkrimináció eltörlését tűzve ki céljául. A szerződés alapján hozták létre azt a bizottságot, amely a szerződés betartására vigyáz fel. A bizottság előtti eljárás hasonló a PPJE alapján létrehozott EJB eljárásával. A különbség annyi, hogy az államok kötelesek jelentéseket tenni (nem fakultatív), és aki aláírta a szerződést, automatikusan elfogadja azt a lehetőséget, hogy abban az esetben, ha nem tud megegyezésre jutni egy másik állammal, akkor a feljelentést tevő állam az ügyet a hágai Nemzetközi Bizottság elé viheti.

VII. Az EBEÉ (létrehozva 1975-ben), a későbbi (1994-től) EBESZ szintjén is voltak próbálkozások arra, hogy egy nemzetközi kisebbségvédelmi vagy jogérvényesítési formát hozzanak létre.

Így a bécsi EBEÉ-találkozón (1989. január 15.) megalkottak egy olyan állami panasz/állami jelentések rendszert, amely az emberi jogi konfliktusok politikai megoldását célozta, de az információcsere fejlesztésén kívül más eredményeket nem ért el.

Az EBEÉ kopenhágai dokumentuma ennél tovább megy, és leszögezi, hogy a tagállamok elismerik a más nemzetközi szinten létező, a megkülönböztetés ellen irányuló jogérvényesítési formákat, állami és egyéni panasz-eljárásokat.

Az EBEÉ szintjén azonban a legnagyobb lépést a Helsinki Dokumentum hozta 1992-ben, amely az EBEÉ emberi dimenzióinak gyakorlatba ültetése keretében létrehozta a Nemzeti Kisebbségi Főbiztos hivatalát. A főbiztos feladata, hogy etnikai feszültségek esetén sürgősen „korai figyelmeztetést” tegyen le, és „korai intézkedéseket” foganatosítson. Ezek által a főbiztosnak meg kellene akadályoznia azoknak a konfliktusoknak a kirobbanását, amelyek az etnikumok békés együttélését és az államok közötti stabilitási kapcsolatokat veszélyeztetik.

A főbiztos nem foglalkozik egyéni panaszokkal, viszont feladata, hogy felülvizsgálja a tagállamokban a minimális kisebbségvédelem biztosítását. A főbiztos, miután helyszíni információkat gyűjtött, és úgy gondolja, hogy fennáll a konfliktus kirobbanásának a kockázata, köteles értesíteni a Vezető Tisztségviselők Bizottságát egy „korai figyelmeztető nyilatkozattal”, hogy ezek további lépéseket tegyenek a konfliktus békés megoldása érdekében. Pontosabban, ha a főbiztos, miután közvetlenül értékelte az érintett felek szerepét, a feszültség és az azzal kapcsolatos fejlemények természetét, és ezek után úgy ítéli, hogy fennáll az összetűzés azonnali kirobbanásának lehetősége, kétféleképpen járhat el: előrejelzést küldhet, amelyet az EBEÉ sors elnöke azonnal továbbít a VTB-nek, hogy a kérdést tűzze napirendre, és foganatosítson intézkedéseket, ami a válsághelyzet ún. „berlini” mechanizmusának beindítását jelenti, vagy ajánlást tehet arra nézve, hogy felhatalmazást kapjon további kapcsolatok kialakítására és szorosabb tanácskozások megkezdésére az érintett felekkel a lehetséges megoldások megtalálásának érdekében.

Ennek a rendszernek az a hátránya, hogy nem teszi lehetővé az egyéni panaszokat, abban a tekintetben viszont rendkívül előnyös, hogy csak a kisebbségekkel foglalkozik, és csak az ezeket veszélyeztető konfliktusok kirobbanásának megelőzésére összpontosít. Így a főbiztos a kisebbségek nemzetközi szószólója az EBEÉ–EBESZ tagállamai előtt. Az EBESZ-nek tehát most már megvannak a kellő eszközei, hogy ellenőrizze az elfogadott standardok alkalmazását, és erről értesítheti a közvéleményt, de még mindig hiányoznak a hatékony eszközök azok kötelezővé tételére.⁶

⁶ Vö. Bozóki A.: *i. m.* 41–46.

VIII. Mind ez ideig a kisebbségek leghatékonyabb igazságszolgáltatási fórumának az Európa Tanács keretén belül működő egységes Európai Emberi Jogi Bíróság (EEJB) bizonyult.

Az Európa Tanács szintjén, főleg ami a megkülönböztetés (diszkrimináció) leküzdését illeti, az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságok Európai Egyezménye (EJASZEE) eléggé konkrétan fogalmazza meg az emberi jogokat. Ez az egyezmény kötelező azokra az államokra nézve, amelyek ratifikálták. Ezeknek a jogoknak a tiszteletben tartását korábban az Európai Emberi Jogi Bizottság és az EEJB felügyelte, jelenleg⁷ pedig csak az EEJB illetékes ezen a téren az Európai Tanács önálló és egységes igazságszolgáltatási szerveként.

Azt mondhatjuk, hogy az ítéletvégrehajtásban is az első helyen áll az EEJB, mert az EJASZEE 54. szakasza szerint: „A Bíróság ítéleteit a Miniszterek Tanácsának továbbítja, amely felügyeli ezek végrehajtását.” A végrehajtás továbbra is az államok feladata, és habár nem mindig ment zökkenőmentesen a „strasbourgi ítéletek” végrehajtása, még eddig minden tagállam eleget tett ilyen természetű kötelezettségeinek.

Sajnos a kisebbségvédelmi keretegyezmény nem teremtett olyan jogokat a kisebbségek számára, amelyeket érvényesíteni lehetne az EEJB előtt. Ez a keretegyezmény csak olyan alapelveket fektet le, amelyek, habár kötelezik az aláíró államokat, nem hozzáférhetőek az egyének számára.⁸

Az EEJB mint önálló bírósági szerv az Emberi Jogi Bizottságtól különválva 1998. március 3-tól létezik, és negyven Európa Tanács-beli tagállam negyven bírójából áll. A bírókat a tagállamok által javasolt három-három bíró közül választja ki az Európai Parlament, és hatéves mandátummal rendelkezik.

A Bíróság illetékességébe tartozik minden olyan probléma, konfliktus, amely az EJASZEE értelmezésével és alkalmazásával kapcsolatban merülhet fel. Az EJASZEE Protokollum⁹ (jegyzőkönyv) 32. szakasza szerint minden szerződő fél eljárást kezdeményezhet a Bíróság előtt, amelyben azt állítja, hogy egy másik szerződő fél megsértette az egyezmény vagy a kiegészítő jegyzőkönyvek valamelyik előírását. Ugyanennek a protokollumnak a 34. szakasza alapján magánszemélyek is panasszal fordulhatnak a bírósághoz, ha úgy gondolják, hogy áldozatai lettek az egyezmény vagy a kiegészítő jegyzőkönyvek előírásai megsértésének a tagállamok által. Tulajdonképpen a 34-es szakasz szerint felperesi jogosultságot kap minden fizikai személy, nem kormányzati vagy civil szervezet vagy bármilyen más magánszemélyekből álló csoport.

A kisebbségek, népcsoportok vagy a kisebbséghez tartozók, ha saját hazájukban diszkrimináció áldozataivá válnak, ezeknek az előírásoknak az alapján panasszal fordulhatnak tehát a Bírósághoz. A panasztevő kisebbségek általában az EJASZEE 14. szakaszára támaszkodhatnak, amely mindenfajta megkülönböztetést tilt, és ezzel kapcsolatban egy alapvető emberi jog megsértését kifogásolhatják (például megkülönböztetésre hivatkoznak az iskolához, anyanyelvhez, valláshoz stb. való jog nem érvényesítése miatt).

A panaszt csak a belföldi jogorvoslási lehetőségek teljes kiaknázása után lehet igénybe venni, de nem később, mint az utolsó végleges ítélet kihirdetésétől számított hat hónapon belül. A panaszok elfogadhatóságát egy három bíróból álló bizottság dönti el, majd a végleges határozatot egy hét vagy tizenhét bíróból álló testület (Nagy Kamara) bírálja el (az államok panaszai-

⁷ 11. Protokollum.

⁸ Dieter Blumenwitz–Gilbert Gornig: *Der Schutz von Minderheiten- und Volksgruppenrechten durch die EU*. Köln 1996. 143–153.

⁹ Románia a 11. Protokollt, amely az EEJB betartásának az ellenőrzési módját változtatta meg, a 79-es számú törvény által 1995-ben ratifikálta (147-es számú Hivatalos Közlöny 1995. július 13.).

ban kivétel nélkül tizenhét bíróból álló testület dönt). A bíróság határozatai a Nagy Kamarának a kivételével három hónapon belül megtámadhatóak, és a fellebbezést a tizenhét bíróból álló testület bírálja el.

A 11. Protokollum 46. szakasza szerint a szerződő felek kötelezték magukat, hogy a rájuk vonatkozó ítéleteknek eleget tesznek, ezeket végrehajtják. Ugyanakkor a határozatot a bíróság elküldi a Miniszterek Tanácsának is, amely felügyeli a végrehajtását.

Egy másik nemzetközi jogvédelmi eszközük a kisebbségeknek az anyaországaik által biztosított nemzetközi védelem. Anyaországon azt az államot értjük, amelynek államalkotó népéből valamikor kiszakadt az a népcsoport, amely most kisebbségként létezik egy másik államban; az a kisebbség, amely történelmi, kulturális és hagyománybeli örökségének alapján szellemileg az anyanemzet tagjának érzi magát. Ebben az esetben az egyik legnehezebb nemzetközi jogi kérdés az, hogy milyen alapon folyomódhat egy kisebbség mint kollektívjogi jogi személy külföldi védelemhez, vagy pontosabban: mikor kérheti egy másik állam támogatását? A kérdés fordítva is feltehető: mikor léphet közbe egy állam egy másik államban lakó kisebbség védelmében?

Ez az a pont, ahol a kisebbségvédelem és az államok szuverenitási joga ütközik. A nemzetközi jog a diplomáciai védelem útján elismeri az államok jogát, hogy saját állampolgáraikat megvédhessék más állam területén. Viszont ha ezt a kisebbségekre alkalmazzuk, akkor azt jelentené, hogy az illető népcsoport tagjainak kettős állampolgársággal kellene rendelkezniük, a többségi államéval és az anyaországgal. Ámde ebben az esetben a kettős állampolgárság szabályai szerint annak az államnak van előnye az állampolgár felett rendelkezni, amelynek a területén az illető tartózkodik. Tehát a kisebbségek esetében a kettős állampolgárság nem segít, mert az ellen az állam ellen, ahol laknak, és amelynek állampolgárai, nem hivatkozhatnak egy másik állam által biztosított diplomáciai védelemre. Az egyetlen út, amely által az „anyanemzet” vagy „anyaország” a kisebbségek védelmébe be tud avatkozni, az alapszerződésekben megfogalmazott és elfogadott jogi státus. Az alapszerződésekre való hivatkozással, önállóan vagy a kisebbségek panaszára, az anyaország követelheti és ellenőrizheti, hogy a másik állam, amellyel a szerződést kötötte, tiszteletben tartja-e az előírt jogokat az adott népcsoport számára. Ez a lehetőség főleg azokban az esetekben nagy jelentőségű, amikor a két állam nem tagja az Európa Tanácsnak, vagy nem ratifikálta a 11. Protokollumot, és nem tagja más közös nemzetközi emberjogvédelmi szervezetnek sem.

International Law Courts that Validate Minority Rights. People belonging to minorities or groups which separate in nationality, race, language or ethnical features from a certain „majority” that from a state, being citizens/subjects of that state have, most of the time, the assurance of an opportunity to appeal for legal remedy in case of infringement of their rights, to the courts of law of the state in question. However, there are cases when the law courts of the state do not provide the guarantee of independence and total fair-mindedness, and this is the reason why there is a need for involving a neutral power as an arbitrator in the dispute/conflicts between people belonging to minorities and majorities, and also a need on behalf of the minority to appeal to international law courts with their grievance, complaint.

This study deals with the main terms the fulfilment of which lead to the holding of a trial concerning an infringement, and with those international law courts that can sentence in such cases of complaint. These law courts function within the scope of UNO, CE, OSCE, some of them with general competence, and others whose competence is determined by a certain international treaty. In the same time the „mother nation” can take a major part in „internationalizing” the solutions of the offences people belonging to minorities are subjected to.

Without validation of minority rights, which constitutes the formal procedure part of minority law, the rights of minorities are just a dead letter.

Gál László

Logikusság és társadalom

E tanulmányban azt a kérdést próbáljuk megválaszolni, hogy a fordítást miként befolyásolja a kiinduló és az érkező nyelv kifejezéseinek logikai értelembeli azonossága vagy különbsége. A fordítás kérdése viszont óhatatlanul felveti a természetes nyelvi kifejezések kontextuális voltát. Ez a leglényegesebb zavaró tényező, amikor a fordításban szerepet játszó logikai értelemre összpontosítunk. Sőt nem is áll rendelkezésünkre az a logikai eszköztár, amelynek segítségével a természetes nyelvi kifejezések kontextusát elemezhetnénk és leírhatnánk.

Ez alól a kivételt azok a többé-kevésbé mesterségesen létrehozott helyzetek képezhetik, amelyeket kontextusmentesítéssel érthetnénk el.¹ Ha a kontextust maximálisan ellenőrizhetővé alakíthatnánk, és megtalálnánk azokat a természetes nyelvi kifejezéseket, amelyek *relevánsak* az emberi tapasztalat szempontjából, akkor zavartalanul összpontosíthatnánk a fordításban közrejátszó logikai értelemre. A kiinduló és az érkező nyelv *kontextusmentesítése* lehetővé tenné a logikai értelembeli azonosság és különbség kutatását.

Lehetővé vált tehát, hogy két világos kritériumot fogalmazzunk meg (a relevancia és a kontextusmentesség kritériumait), ami egy hasznos kvázikísérleti helyzetet teremt. E két kritérium találkozásánál kell hogy elhelyezkedjenek az elemzendő nyelvi kifejezések. Mivel kritériumaink egyértelműek és világosak, nem ütközik nehézségbe azonosítanunk a nekik megfelelő természetes nyelvi kifejezéseket sem. Ezek a *közmondások*. Emiatt a következőkben elemzésünket Vöő István² közmondásszótárára fogjuk alapozni. E szótár alkalmat ad nekünk arra, hogy a logikai értelembeli azonosságra és különbségre összpontosítsunk a román és a magyar nyelven megfogalmazott közmondások esetében. A szótár kiinduló nyelve a román, alapvetően neolatin nyelv, az érkező nyelv a finnugor eredetű magyar. A két nyelv tehát sok szempontból különbözik egymástól.

A közmondások társadalmi státusa

Első megközelítésben a közmondások az emberi megismeréssel állnak kapcsolatban. Az emberi tapasztalatot nyelvileg megőrző formaként szinte teljesen figyelmen kívül maradtak. A helyzet valamennyire akkor változott meg, amikor az emberiséget elkezdte érdekelni az ismeretek termelésének, megőrzésének és megszervezésének módja. Ehhez hozzáadódott még századunk nyelvközpontúsága, valamint az ismeretek társadalmi terjesztésével szembeni érdeklődés. E fejlemények eredményeképpen alakultak ki bizonyos szociológiai, majd antropológiai álláspontok a közmondásokkal kapcsolatban.

Így jött létre a mindennapi életet tanulmányozó azon tudásszociológiai orientáció, amely különös helyet szentelt a közmondásoknak. E fenomenológiai fogantatású, következőképpen értelmező tudásszociológiát köznapinak vagy mindennapinak nevezhetnénk. Neves művelői, A. Schütz,³ P. Berger, T. Luckmann,⁴ H. Garfinkel és A. Ciourel⁵ kiemelték a közmondások szerepét az ember mindennapi kommunikációjában és értelmezésében.

¹ Például egy pszicholingvisztikai kísérletben egymástól függetlenül bemutatott mondatok vagy egy abszurd színdarab értelmetlen mondatai.

² Vöő István: *Dicționar de proverbe român–maghiar (Román–magyar közmondásszótár)* Buc. 1978.

³ Schütz, Alfred: *Le chercheur et le quotidien*. Paris 1987.

⁴ Berger, Peter L.–Luckmann, Thomas: *Construirea socială a realității*. Buc. 1999.

⁵ Karácsony Sándor: *Bevezetés a tudásszociológiába*. Bp. 1995; Stănculescu, Elisabeta: *Teorii sociologice ale educației*. Iași 1996.

Nincs itt terünk és szükségünk arra, hogy részleteiben elemezzük a tudásszociológia fenomenológiai orientációját minden változatában. Bejárása egy világos következtetéshez vezet el. Az ismeretek társadalmilag megoszlanak. A fenomenológiai orientáció viszont az ismeretek társadalmi megosztását, a teoretizálás bármely szintjén is helyezkednének el (a nyelv egyszerű elsajátításának szintjén, a mindennapi ismeretek szintjén vagy a tudományos elméletek szintjén), kizárólagosan tartalmuk, koherenciájuk és konzisztenciájuk, adekvát voltuk és szerepük (a valóság társadalmi megkonstruálásában játszott szerepük) szempontjából veszi figyelembe. Teljesen hiányzik az *ismeretek logikai szervezési formájának* szempontjából való közelítés. E fejezet következtetéseit éppen egy ilyen kiindulópontból fogjuk levonni.

Viszont a tudásszociológia fenomenológiai orientációjának, nevezetesen A. Schütz munkáinak néhány fogalmát sikeresen felhasználhatjuk. E tanulmány utolsó részében hasznunkra fogunk válni az *életvilág*, az *ismeretek társadalmi megosztása* és a *tipikusság* fogalmai. Nyilvánvaló, hogy jelentésüket módosítani fogjuk, amikor saját kifejezési szükségleteinknek feleltetjük majd meg őket.

A közmondásokat olyan nyelvi megnyilvánulásoknak tekintjük, amelyekben a természetre és a társadalomra vonatkozó emberi tapasztalat kristályosodott ki. Ezen általános állítást konkretizálhatjuk. A konkretizálásra felhasználhatjuk a szótár kulcsszavait, amelyek alapján a közmondások azonosíthatók. E kulcsszavak azok, amelyek megmutatják, hogy mi körül tematizálódik a tapasztalat, miről állít valamit a közmondás, mely helyzetekben válik érvényessé. A tematizálások magukba foglalják az igazságot, az időt, a szomszédot, a kezét, a nyulat, a gyermeket, az asszonyt, az italt, Istent, a tanulást, a fejet, a szót stb. Valójában az összes közmondás a hagyományos társadalom mindennapi életének terméke.⁶ Itt az, aki ismeri és alkalmazza őket, jobban megérti a dolgokat és bölcsebb. Általuk magával hordoz egyfajta „útmutatót”, ami segíti a túlélésben, erkölcsi alapot biztosít ítéletei számára, felhívja a figyelmét bizonyos jelenségekre, tulajdonságokra és attitűdökre. És ami a legfontosabb, a közmondások megoldásokat nyújtanak, és lehet, hogy belenyugvást. Megoldásokat és nem hatékonyságot. Csak a poszttradicionális társadalomnak van szüksége erre a fogalomra ahhoz, hogy lényegét megragadja.

A hagyományos társadalom eltűnésével együtt a közmondások szerepe is lecsökken. A tematizálás más formái veszik át helyüket, és a tapasztalat átadásának eszközei gyökeresen megváltoznak. A modern és a posztmodern ember tapasztalatának alapjaiban sorozatos általánosítás és az egyén egy nagyon elvont fogalma rejtőzik. Ezek a tudomány vagy a társadalmi nagycsoportok érvényesítési kritériumainak vannak alávetve.

A hagyományos társadalom szóbeliségét mint a kommunikáció legfontosabb eszközét a könyvnyomtatás, majd a mass-media helyettesíti. Emiatt többé nem a közmondások irányítanak és nyújtják a megoldásokat, hanem a társadalmilag terjesztett tudományos eredmények biztosítják a hatékonyságot, a reklámok irányítják a fogyasztást, és Murphy törvényei mint a közmondások alternatívái szolgáltatják az értelmezés kritériumait.

A logikai értelem fogalma

A logikai értelem elemzési nehézségei abból fakadnak, hogy jelenleg nem áll rendelkezésünkre egyetlen, a természetes nyelv elemzésére vonatkozó, teljes mértékben kielégítő szemantikai modell sem. Az ide vonatkozó próbálkozások csak részben fedik a természetes nyelv te-

⁶ Gál László: *Ways of Thinking*. = Gál László (ed.): *Dimensiunea Europeană*. Cluj-Napoca 1994.

rületét, továbbá nem létezik egy egységesen elfogadott szemantikai elmélet sem, amelynek tárgynyelve a természetes nyelv lenne. A nyelvi szemantikák akkor bizonyultak sikeresebbeknek, amikor az elméleti konstrukciókat vagy a formális nyelveket tekintették tárgynyelvnek. Így bizonytalanságunk abból származik, hogy nem áll rendelkezésünkre egyetlen viszonylagosan teljes szemantikai elmélet sem, amelyet sikeresen alkalmazhatnánk a természetes nyelvre.

Az ide vonatkozó nem egységes, szerteágazó és gyakran többértelmű elméleteket logikusok (G. Frege, L. von Wittgenstein, A. Tarski, R. Carnap stb.) vagy nyelvészek (F. de Saussure, R. Jakobson, T. Zsilka, S. Petőfi, E. Vasiliu stb.) dolgozták ki. Mindezek az elméletek két jelentős dologra hívták fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a jelentés (meaning) kérdését nem lehet megközelíteni anélkül, hogy ne folyamodnánk az értelem (sense) és a referencia (reference) fogalompárjához. Másrészt arra, hogy a természetes nyelv konstruktumainak jelentése kontextusfüggő. A szemantikai elméletek szintézisére irányuló legfigyelemreméltóbb próbálkozások egyike Mario Bunge-től⁷ származik. Ezen szintézis alkalmazásának nehézsége abból ered, hogy a tudományos elméletek nyelvének jelentéséből ihletődik, és így nem nyújt teljes megoldást a természetes nyelv jelentésének kérdésére. Mindezek ellenére M. Bunge szintetikus elmélete megpróbálja értékesíteni századunk erre vonatkozó összes pozitív hagyományát.

Induljunk ki a jelentés következő meghatározásából:

„ D_f : Legyen Ω az összes dolgok halmaza és $C \in \Omega$ a meghatározott értelmű konstruktumok halmaza. Nevezzük S-nek és R-nek az értelem- és a referenciafüggvényt. Akkor az alábbi bijekciót

$$M: C \rightarrow P_{(c)} \times P_{(\Omega)}, \text{ úgyhogy } M_{(c)} < S_{(c)}, R_{(c)} >,$$

ahol $c \in C$ -t jelentési függvénynek nevezük, és $M_{(c)}$ értékét a c jelentésének nevezük.”⁸

Ezen definíció értelmében ahhoz, hogy megállapíthassuk a mi elemi mondataink jelentését, előbb ismernünk kell *értelmüket és referenciájukat*. Íme a meghatározások:

„Egy adott konstruktum *értelmén* azt a kölcsönös megfeleltetést értjük, amely a létező konstruktumok halmaza és azon konstruktumok halmaza között áll fenn, amelyek tartalmazzák P-t:

$$S: C \rightarrow P_{(c)} \text{ ”}^9,$$

ahol P a predikátumot vagy predikátumokat tartalmazó konstruktumok szimbóluma.”

Bunge megkülönbözteti a konstruktumok logikai és faktuális (logikain kívüli) értelmét. Továbbá az értelmet mindig kontextusfüggőnek tekinti. Ezeket nekünk is pontosítanunk kell. A konstruktumok teljes értelme két kontextuális résztényezőből függ. Az egyik a „konstruktumot implikáló” előértelem, valamint a „konstruktum implikáltjai”, vagyis az utóértelem.

A referencia definíciója a következő:

„...általában egy konstruktum (akár predikátum, akár mondat) referenciáján a következő függvényt értjük:

$$R: C \rightarrow P(\Omega),$$

⁷ Bunge, Mario: *Treatise on Basic Philosophy. I. Sense and Reference*. Dordrecht-Holland, Boston 1974; Balais Mircea: *Teoria sintetică a semnificației*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca. 1974.

⁸ I. m. 6.

⁹ Uo.

amelyben C a konstruktumok halmaza, Ω azon dolgok halmaza, amelyeket a konstruktumok jelölnek, és $P(\Omega)$ azon dolgok osztálya, amelyek a P predikátumot vagy predikátumokat kielégítik. A konstruktum referenciáját az a kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés jelenti, amely a konstruktumok halmaza, illetve referenciájuk halmaza között fennáll.¹⁰

Lássuk, hogyan működik ezen szemantikai elmélet a következő közmondás esetében:

394. Căinii latră, caravana trece.
A kutya ugat, a karaván halad.¹¹

A magyar nyelvű közmondás két kijelentésből áll:

a kutya ugat (p)
a karaván halad (q).

A román nyelvű közmondás szintén két kijelentésből áll. Mindkét közmondást a kijelentéskalkulus eszközeivel kifejezve a p & q logikai szerkezet írja le.

Az igazságfüggvények *értelmét* Bunge elmélete szerint csak egy kontextuson belül lehet megállapítani. A két mondat természetes nyelvi kontextusa viszont üres. Emiatt meg kell állapítanunk logikai kontextusát. E két mondat logikai értelmét elő- és utóértelmeinek egyesítéséből kaphatjuk meg. A kijelentéskalkulus szempontjából ez azt jelenti, hogy deduktibilitási viszonyt (következményrelációt) tételezünk itt fel, azaz hogy lehetséges premisszákat következményének és lehetséges következmények premisszájának tekintjük. Ennek megállapítására fel fogjuk használni a tökéletes normál formákra való hozás értéktáblázatos módszerét.¹²

A módszer alkalmazása azzal kezdődik, hogy felépítjük az igazságfüggvény értéktáblázatát. A mi kezdeti, primitív formánkban a két mondatot a konjunkció kötötte össze. Ennek értéktáblázata:

p	q	$\&$
1	1	1
1	0	0
0	1	0
0	0	0

A diszjunktív tökéletes normál formát úgy kapjuk meg, hogy az értéktáblázatból kiválasztjuk azokat a sorokat, amelyekre az igazságfüggvény igaz (1). Ez az értéktáblázat első vonala.

P	q	$\&$
1	1	1.

Most ha az igaz igazságértékeket a változókkal helyettesítjük be, és fő műveletnek a diszjunktíót ($\vee$), mellékműveletnek a konjunkciót ($\&$) tekintjük, akkor a p & q sémát kapjuk. Ez egyben az eredeti séma diszjunktív tökéletes normál formája, ami megadja premisszáit is. Ez azt jelenti, hogy eredeti sémánknak nincs egyetlen tőle különböző premisszája sem. Ezáltal megkaptuk előértelmét.

¹⁰ I. m. 5.

¹¹ A közmondások elején levő számjegy a szótári azonosítószám.

¹² Balaiş, Mircea: *Logică simbolică*. Cluj-Napoca 1978. 118–123.

A konjunktív tökéletes normál formát úgy kapjuk meg, hogy az értéktáblázatból kiválasztjuk azokat az értékeket, amelyekre a séma hamis (0). A táblázatban ezek a következők:

p	q	&
1	0	0
0	1	0
0	0	0

A táblázatban helyettesítjük az igaz értékeket a változó negáltjával és a hamis értékeket a változóval. A változókat diszjunkciókkal és ezeket konjunktókkal kötjük össze, és megkapjuk a konjunktív tökéletes normál formát. Ez a következő: $\sim p \vee q, p \vee \sim q, p \vee q, (\sim p \vee q) \& (p \vee \sim q), (\sim p \vee q) \& (p \vee q), (p \vee \sim q) \& (p \vee q)$, valamint a konjunktív tökéletes normál forma összes terminusából képezhető minden kombináció. Ez viszont a mi szempontunkból érdektelen.

Összetett mondatunk *teljes értelme* (SC) az elő- és az utóértelmek egyesítéséből jön létre az alábbi séma szerint:

$$SC_{(p \& q)} = El\ddot{o} \text{ }_{(p \& q)} \cup Ut\ddot{o} \text{ }_{(p \& q)}$$

A mi konkrét esetünkben az előértelem (a konjunktív mondatot implikáló) séma $p \& q$ lesz. Az utóértelem (a konjunktív mondat implikáltjai) a $\sim p \vee q, p \vee \sim q$ és a $p \vee q$ sémák képezik. A konjunktív mondat teljes értelme tehát:

$$SC_{(p \& q)} = (p \& q) \cup [(\sim p \vee q) \& (p \vee q) \& (p \vee q)]$$

Fogalmazzuk most meg természetes nyelven az elő- és utóértelemeket. Az előértelem, azaz a mondatot implikáló mondat

A kutya ugat, a karaván halad

lesz. Román nyelven az előértelem azonos.

Az utóértelem, azaz a mondat implikáltjai:

- Vannak olyan kutyák, amelyek nem ugatnak, vagy vannak olyan karavánok, amelyek haladnak.
- Vannak olyan kutyák, amelyek ugatnak, vagy vannak olyan karavánok, amelyek nem haladnak.
- Vannak olyan kutyák, amelyek ugatnak vagy vannak olyan karavánok, amelyek haladnak

lesznek. A román nyelvű utóértelem azonos.

Összetett mondatunk *referenciájának* azonosításához az öt alkotó predikátumok listájára van szükségünk. Emiatt meg kell határoznunk szerkezetét a predikátumok logikájának nyelvén.

A referencia megállapításához alkalmaznunk kell a következő három feltételt:

„I. $R_S (P_{(a_1, \dots, a_n)}) = \{a_1, \dots, a_n\}$, (egy *elemi mondat* referenciaosztálya predikátumának referenciaosztálya).

II. $R_S \bullet (S_1, \dots, S_n) = \bigcup_{1 \leq k \leq n} R_S (S_k)$, (egy " • " művelettel *összetett mondat* referenciaosztálya megegyezik az elemi mondatok referenciáinak egyesítésével).

III. $R_S ((Q x_1) \dots (Q x_n) (P x_1) \dots (P x_n)) = R_p(P)$ egy *kvantifikált formula* referenciaosztálya megegyezik predikátumának referenciaosztályával.”¹³

¹³ Balaiş, Mircea: *Teoria sintetică a semnificaţiei*. 4.

Elemi mondatainkban három predikátum van jelen: „kutyá” (G), „ugat” (P), „karaván” (F) és „halad” (K). Ezen predikátumok referenciaosztályai a „kutyák” ($g_1, \dots, g_n$), az „ugatók” ($p_1, \dots, p_n$), a „karavánok” ($f_1, \dots, f_n$) és a „haladók” ($k_1, \dots, k_n$). A predikátumok logikájának nyelvére átírva kezdeti összetett mondatunkat, a következő sémát kapjuk:

$$[\exists (g_1, \dots, g_n) \exists (p_1, \dots, p_n) ((G (g_1, \dots, g_n) \& P (p_1, \dots, p_n))) \& \\ \exists (f_1, \dots, f_n) \exists (k_1, \dots, k_n) (F (f_1, \dots, f_n) \& K (k_1, \dots, k_n))].$$

A kezdeti, primitívnek tekintett logikai forma $p \& q$ volt. Innen, betartva az I–III. feltételeket, megkapjuk az összetett mondat teljes referenciáját:

$$R_{(p \& q)} = (g_1, \dots, g_n) \cup (p_1, \dots, p_n) \cup (f_1, \dots, f_n) \cup (k_1, \dots, k_n)$$

Nem maradt most már hátra csak az, hogy a teljes értelem és a teljes jelentés alapján meghatározzuk a teljes jelentést. Ez a következő:

$$M_{(p \& q)} = \langle \{ (p \& q) \cup [(\sim p \vee q) \& (p \vee \sim q) \& (p \vee q)] \}, [(g_1, \dots, g_n) \cup \\ (p_1, \dots, p_n) \cup (f_1, \dots, f_n) \cup (k_1, \dots, k_n)] \rangle.$$

Megfigyelhetjük, hogy a kijelentéskalkulus eszközeivel végzett elemzésünk a közmondások logikai értelmét logikai szerkezetek közötti kapcsolatokként mutatja be. E logikai szerkezeteket pedig úgy nyerjük, hogy a természetes nyelven megfogalmazott közmondásokat átírjuk a kijelentéskalkulus nyelvére. Így kijelenthetjük, hogy a kijelentéskalkulus nyelve eszközöket szolgáltat a tudásszociológia és a fordítás elméleti és gyakorlati kérdéseinek tárgyalására.

A logikai szimbolizálás

A természetes nyelven megfogalmazott közmondásokat a kijelentéskalkulus nyelvére a *szimbolizálás* műveletén keresztül írtuk át. Ennek algoritmusa a következő, annak ellenére, hogy a szimbolizálás nem egy mechanikus eljárás:

I. Megállapítjuk az összetett kijelentés elemi kijelentéseit összekapcsoló kötőszavakat, és ennek függvényében osztjuk viszonylagosan különálló egységekre (almondatokra).

II. Az almondatokat a bennük szereplő kötőszavak függvényében elemi kijelentésekre osztjuk.

III. Ha az összetett kijelentés többértelmű, akkor logikailag egyértelműsítjük és rögzítjük.

IV. A logikailag egyértelműsített összetett kijelentésben az elemi kijelentéseket a logikai változók szimbólumaival, a logikai műveleteket pedig a logikai állandók szimbólumaival helyettesítjük.

V. A kiegészítő jelek (zárójelek) segítségével megállapítjuk a logikai műveletek erősségét.¹⁴

Például a következő közmondás:

654. Ígérd meg, ne add meg, nem szegényedsz meg.

Egyetlen logikai szót sem tartalmaz, hanem csak vesszőket. Ennek ellenére a közmondást mi logikailag akkor tekinthetjük egyértelműnek, ha három elemi kijelentése között a konjunktív kapcsolatot azonosítjuk. A közmondás elemi kijelentései:

1. ígérd meg - p
2. ne add meg - $\sim q$
3. nem szegényedsz meg - $\sim r$.

¹⁴ Balais, Mircea: *Logică simbolică*.

A kijelentéskalkulus nyelvén a közmondásnak a következő logikai szerkezet felel meg:

$$(p \ \& \ \sim q) \ \& \ \sim r.$$

A 654. közmondás román nyelvű változata azonos módon szimbolizálható.

Az ezen tanulmányban használt szimbólumok a következő igazságfüggvényeket jelölik: $\&$ = konjunkció, $\vee$ = diszjunkció, $+$ kizáró diszjunkció $\rightarrow$ = kondicionális, $\leftarrow$ = fordított kondicionális, $\leftrightarrow$ = bikondicionális, $\sim$ = negáció, $\lceil$ = posztpendencia, $\lrcorner$ = prependencia, $\downarrow$ = antidiszjunkció és $\wedge$ = antikonjunkció.

A szimbolizálás eljárásának legérzékenyebb pontja onnan adódik, hogy a logikai műveletek természetes nyelvi kifejezése többértelmű. Emiatt a természetes nyelvi kifejezés mögött rejlő logikai művelet azonosítása gyakran nehézkes. Így ugyanaz a természetes nyelvi kifejezés több logikai műveletet takarhat, és fordítva, ugyanazt a logikai műveletet több természetes nyelvi kifejezés fejezheti ki. A kijelentéskalkulus pontosan ezt a többértelműséget próbálta kiiktatni az igazságfüggvények meghatározó értéktáblázatain keresztül. A szimbolizálással mi a fordított utat járjuk be, az igazságfüggvények pontos logikai értelméből kiindulva megpróbáljuk őket a természetes nyelvben azonosítani. Kontextuális helyzetekben a kontextus maga segíthet a logikai műveletek pontos azonosításában. Ennek hiányában csak a tapasztalatra, az intuíciónkra és nem utolsósorban értelmezésünkre vagyunk bízva.

Gh. Enescu¹⁵ egyik tanulmányában azt elemezte, hogy a logikai műveleteket román nyelven miként fejezik ki. Az szerző által elemzett 58 kifejezés 99 logikai műveletet tartalmaz. Ezek részaránya a következő: $\&$ = 27%, $\vee$ = 6%, $+$ = 16%, $\rightarrow$ = 19%, $\leftarrow$ = 2%, $\downarrow$ = 1%, $\sim$ = 29%.

A tanulmányból kiderül, hogy a legtöbb értelmű logikai művelet a konjunkció és a kondicionális. Más szóval a természetes nyelv ezen műveletek számára biztosítja a legsokfélebb kifejezési módot. E sokféleség pedig valószínűleg árnyalásukkal jár együtt.

Az események elemzése

Mivel a közmondásszótár minden közmondásának szimbolizálása egyrészt hatalmas munkát jelentett volna, másrészt nem hisszük, hogy a létezőknél radikálisan különböző eredményekhez vezetett volna, a közmondások egy adott mintáját jelöltük ki. A mintavétel kritériuma az volt, hogy a közmondás kulcsszavával kapcsolatosan legalább öt közmondás legyen a szótárban, és ezek közül azokkal foglalkoztunk, amelyek legalább két elemi mondatból tevődtek össze. Abban az esetben, ha a közmondás kulcsszavával kapcsolatos román nyelvű közmondás egy mondatból állt, akkor a magyar megfelelőjét szimbolizáltuk, ami nyilvánvalóan legalább két mondatból állt. Hasonlóan jártunk el akkor is, amikor a román nyelvű két- vagy többmondatos közmondásnak egymondatos magyar megfelelője volt jelen.

E kritérium alkalmazása eredményeképpen a mintába 576 román nyelvű és 711 magyar nyelvű közmondást foglaltunk bele. Ez összesen 1287 közmondást jelent. A román és a magyar közmondások száma közötti különbség onnan származik, hogy Vöő István sok esetben egyetlen román nyelvű közmondásnak több magyart feleltetett meg azzal a céllal, hogy minél jobban adja vissza ennek jelentését. Amennyiben nem talált a román nyelvű közmondásnak magyar nyelvű megfelelőt, saját fordításhoz folyamodott.

¹⁵ Enescu, Gheorghe: *Analiza logică a conjuncțiilor din limba română*. Revista de filosofie, 1969. nr. 7.

Első megállapításunk arra vonatkozik, hogy a közmondásokat nagyon ritkán fogalmazzák meg három vagy több elemi mondat segítségével. Románul nem találtunk csak 19-et (3,2%), magyarul pedig 11-et (1,5%). Ez azért van így, mert amikor egy közmondást állítunk, akkor impliciten és minden kételyt kizárva az igazat állítjuk. Az így állított igazság ítéltszerű, és nincs szükség semmilyen nyelvi kontextusra. Kontextusa nyelven kívüli, és kimondásának helyzete és ideje jelenti ezt.

Lássuk most, miként oszlanak meg az elemzett 1287 közmondás logikai műveletei. Az *I. táblázat*ból kiderül, hogy a közmondások információs tartalmát legnagyobb részben a konjunkció (&) segítségével fejezik ki (58,89%). Ez a viszonyítás mindkét módjára érvényes, a negációra és a negáció nélkülire is. A második helyen a kondicionálisok ($\rightarrow$, $\leftarrow$) vannak. Részarányuk 29,39% a negációs összeghez viszonyítva és 21,85% a negáció nélküli összeghez viszonyítva. Harmadik helyen a negáció ($\sim$) áll 25,64%-os részarányával. Negyedik helyen a pre- és posztpendencia ($\lceil$, $\lfloor$) van. Összesített részarányuk 7,25% a negáció nélkül és 5,39 a negációval. Következő helyen a bikondicionális ($\leftrightarrow$) van 3,90%-os részarányával a negáció nélkül és 2,90% a negációval. Végül pedig a kizáró diszjunkció (+) és az antidiszjunkció ($\downarrow$) helyezkedik el 1%-os részarány alatti értékkel.

I. táblázat
A logikai műveletek gyakorisága az 1287 szimbolizált közmondásban

Sorszám	Műveletek negáció nélkül (1102)	Műveletek negációval (1482)
1.	&	649
2.	$\rightarrow$	228
3.	$\leftarrow$	96
4.	$\lceil$ q (posztpendencia)	17
5.	p $\lfloor$ (prependencia)	63
6.	$\leftrightarrow$	43
7.	+	4
8.	$\downarrow$	2
	Összeg (negáció nélkül)	1102
9.	$\sim$	380
	Összeg (negációval)	1482

Az *I. táblázat*ból kiderül, hogy a logikai műveletek közül a közmondásokban gyakorlatilag 4–5 szerepel. Mivel magyarázható ez a tény? Véleményünk szerint e helyzetben, a mindennapi élet világában (hogy egy schütziánus fogalmat használjunk) *e műveletek használata elégséges és árnyalásuk használatukon belül történik meg*. Valószínűleg létezik a logikai műveleteknek egy tipológiája bizonyos közmondások függvényében, és a közmondások tipikusak adott értelmező-cselekvési helyzetekkel kapcsolatban.

Vizsgáljuk most meg azt is, hogy miként oszlanak meg a logikai műveletek a román és a magyar nyelvű közmondásokban (2. és 3. táblázat).

2. táblázat
A logikai műveletek megoszlása a román nyelvű közmondásokban

Sorszám	Műveletek negáció nélkül	Műveletek negációval
1.	&	320 59,04% 43,76%
2.	→	124 22,87% 16,95%
3.	←	34 6,27% 4,64%
4.	[q (posztpendencia)	13 2,39% 1,76%
5.	p](prependencia)	28 5,16% 3,82%
6.	↔	20 3,69% 2,72%
7.	+	1 0,18% 0,13%
8.	↓	2 0,36% 0,27%
	Összeg (negáció nélkül)	542 99,96%
9.	~	189 25,85%
	Összeg negációval	731 100%

Kezdetől fogva szembeötlik a két nyelv közmondásainak hasonlósága a logikai műveletek megoszlása szempontjából. Így a két nyelv közmondásainak logikai szerkezete közötti különbségek statisztikailag feldolgozva szinte elenyészőek. Ez azt jelenti, hogy a két nyelv közmondásainak logikai értelme egészében tekintve gyakorlatilag azonos. Más megfogalmazásban kijelenthetjük, hogy az ismeretek társadalmi megoszlásával kapcsolatos közmondások logikai szerkezetei vagy logikai értelmei egy olyan homogén közegben, mint a mindennapi élet, azonos módon oszlanak meg. E megállapítás pedig két, egymástól annyira különböző nyelvre is fennáll, mint a latin eredetű román és a finnugor eredetű magyar nyelv. De annál fogva, hogy a két nép mindennapi élete hasonló, adódik az, hogy a közmondások teoretizálási formájának logikai értelmei is hasonlóak lesznek.

3. táblázat
A logikai műveletek megoszlása a magyar nyelvű közmondásokban

Sorszám	Műveletek negáció nélkül	Műveletek negációval
1.	&	329 58,73% 43,80%
2.	→	104 18,57% 13,84%
3.	←	62 11,05% 8,25%
4.	[q (posztpendencia)	4 0,71% 0,53%
5.	p](prependencia)	35 6,25% 4,66%
6.	↔	23 4,07% 3,06%
7.	+	3 0,53% 0,39%
8.	↓	– – –
	Összeg (negáció nélkül)	560 100%
9.	~	191 25,43%
	Összeg negációval	751 99,96%

Mit értünk itt a mindennapi élet homogén jellegén? Azt, hogy a hagyományos világ mindennapi élete Európa különböző területein hasonló anyagi és technológiai ellátottságú, mélyesen vallásos, társadalmi berendezkedési módja hierarchikus, hasonló mentalitású volt, szo-

kásrendszere és rítusai pedig az élet ugyanazon kiemelkedő pillanataihoz kötődtek. Így a hagyományos román és magyar mindennapi élet nagyon sok hasonlóságot mutat, tehát homogén.

Egy közmondásszótár megalkotása egyáltalán nem azt jelenti, hogy a közmondásokat egyszerűen lefordítják egyik nyelvből a másikba, hanem meg kell találni azokat a kulturális ekvivalenseket, amelyek szerint a román nyelv adott közmondásának megfelel a magyar nyelv bizonyos közmondása vagy közmondásai. Más szóval amikor Vöő István megalkotta közmondásszótárát, akkor a román nyelv bizonyos tárgyalási univerzumú állítását megfeleltette a magyar nyelv hasonló állításának. Az így megalkotott közmondásszótár mögött nem rejtett semmilyen fordítási szándék. Emiatt a szótár egyfajta spontaneitással rendelkezik, és a társadalmilag adottat tükrözi. Van viszont néhány kivétel. Itt arról a 83 közmondásról van szó, amelyeknek Vöő nem találta meg a kulturális megfelelőit, és emiatt lefordította őket. Ezekben az esetekben a fordítási szándék jelenléte nyilvánvaló. Íme, hogyan oszlanak meg a logikai műveletek a lefordított közmondások esetében:

4. táblázat

A logikai műveletek gyakorisága a Vöő István által lefordított közmondásokban

Sorszám	Logikai művelet	Abszolút gyakoriság (románul)	Relatív gyakoriság (románul)	Abszolút gyakoriság (magyarul)	Relatív gyakoriság (magyarul)
1.	&	54	47,78%	49	45,37%
2.	→	20	17,76%	22	20,37%
3.	←	4	3,53%	4	3,70%
4.	┌q (posztpendencia)	5	4,42%	4	3,70%
5.	p┐ (prependencia)	4	3,53%	6	5,55%
6.	↔	1	0,88%	1	0,92%
7.	~	25	22,12%	22	20,37%
	Összeg	113	99,99%	108	99,98%

A 4. táblázat alapján megfigyelhetjük, hogy az, amit a román és magyar nyelvű közmondások logikai értelmének hasonlóságáról mondtunk, többé nem érvényes. Pontosítsunk. Ha kiszámítjuk a román és magyar nyelvű közmondások közötti logikai értelmi különbséget, akkor ennek összege csak 3,03% (2. és 3. táblázat). Ugyanazt a számítást elvégezve a 4. táblázat alapján a különbség 9,68%-os. Ez azt jelenti, hogy Vöő István fordítói beavatkozása a logikai értelmi különbségeket megháromszorozta. Más szóval a kulturális megfelelőikön keresztül történt „fordítás” logikai értelmi szempontból hüebb, mint a szerzői fordítás.

A konjunkció és a kondicionálisok tipológiája

A mindennapi élet teoretizálásainak első szintjét A. Schütz szerint a nyelv elsajátítása jelenti. A második szinten a közmondások és a szólások helyezkednek el. A közmondások mint teoretizálások a világ, nevezetesen a mindennapi világ egy adott képét nyújtják, sőt részei ennek. Ezt a világot számos és változatos elem népesíti be. A közmondások mint nyelvi megnyilvánulások egynéhány közös alkotóelem körül egyesíthetők.

Ezután következő elemzésünkben segítségünkre lesznek azok az eredmények, amelyeket a kijelentéskalkulus metanyelvének alkalmazása termelt a közmondások tárgynyelvére való alkalmazása útján. A továbbiakban megpróbáljuk meghaladni eddigi, nevezhetnénk „atomi” közelítésünket és elemzésünket áttenni egy „molekuláris” szintre. E „molekuláris” közelítésben nemcsak a közmondásokat alkotó mondatok állandó logikai kapcsolataira fogunk összpontosítani, hanem azon mondatokra is, amelyek egy adott logikai szerkezetbe belépnek. Megpróbáljuk majd azonosítani és általánosítani azokat a tartalmi közöseteket, amelyek a közmondásokat alkotják. Ezen elemzésben a konjunkciót (&) és a kondicionálisokat ($\rightarrow$, $\leftarrow$) fogjuk figyelembe venni, mivel ezek a leggyakoribb logikai műveletek.

Kezdetől fogva megállapíthatjuk, hogy mindenik közmondáshoz, pontosabban mindenik állításhoz, amelyet a közmondás tartalmaz, csak az igaz logikai igazságértéket lehet hozzárendelni. A közmondást bárhol és bármikor is fogalmazták meg vagy jelentik ki, sohasem a hamis állításának szándékával teszik. Ez viszont nem jelent akadályt abban, hogy a közmondások ellentmondjanak egymásnak. Más szóval, a logika terminusaiban nem tartják be az ellentmondásmentesség alaptörvényét. Tagadhatatlan, hogy a közmondások kijelentése az értelmező-cselekvési helyzetek bármelyikében az igazat és csakis az igazat vonja maga után. Emiatt mindenik közmondás, attól függetlenül, hogy állít vagy tagad valamit, mindig igaz.

Nincsenek hamis közmondások? Az általunk elemzettek között nem találtunk ilyet. A mindennapi élet körülményei között nem hiányzik a hamis igazságérték, mivel nélküle az igaz igazságérték is értelmét veszti. Emiatt megoldásunk erre a helyzetre az, hogy a hamisat állítani, nyelvileg kifejezni értelmetlen, különösen pedig a közmondások minden kételyt kizáró igaz státusával. Annak ellenére, hogy a közmondásokhoz tartozó logika is kétértékű, az ide tartozó értelmező-cselekvési helyzetekben kizárólagosan az igaz igazságérték működik.

Ezzel magyarázható, hogy a szótárból általunk elemzett közmondások közül teljesen hiányoznak azok a kifejezések, amelyek szükségessé tennék a kétértékű logika keretei közül való kilépést, még csak a modálisok formájában is. Egynéhány kivételt találunk ez alól. Íme a közmondás:

340. A <i>mânca</i> și din barbă a nu mișca, nu se poate.	Szimbólumokkal: $\sim M (p \ \& \ \sim q)$
Orrot fújni, levest is hörpíteni lehetetlen.	Szimbólumokkal: $\sim M (p \ \& \ q)$.

(M a modális logikában a lehetséges szimbóluma, a $\sim M$ pedig a lehetetlené.)

Ebben az esetben a „lehetetlen” értelmezése első pillantásra alethikus modalisnak tűnik. Ennek a logikai igazságértékek terminusaiban egy háromértékű logika felelne meg, amely megszegné a kizárt harmadik logikai alaptörvényét. Mégis azt hisszük, hogy ez az értelmezés helytelen. A valósághoz hűbb értelmezés az lenne, hogy a kifejezés hamis. Más szóval nem arról van szó, hogy lehetetlen „orrot fújni és levest hörpíteni”, hanem arról, hogy hamis az a konjunktív mondat, amit az „orr fújásának” és a „leves hörpítésének” összekapcsolásából nyerünk. A *hamis* itt a közmondásokhoz általánosan rendelt *igaz* alternatívája, és a *lehetetlen* semmi esetre sem az *igaz* és a *hamis* alternatívája.

A konjunkció tipológiája

Két dolog érdekel itt bennünket: a tipikus konjunktív logikai szerkezetek, valamint a mondatok tartalmának szintézise.

A leggyakoribb logikai szerkezet két mondat egyszerű konjunktív egymás mellé helyezése. Szimbólumokkal $p \ \& \ q$. A mindennapi élet kihasználja a negáció biztosította kifejezési

lehetőségeket. Így megtaláljuk a konjunkció negált tagjainak mindenik kombinációs lehetőségét. Azaz azokat is, amikor a konjunkció egyik tagja negált ($p \& \sim q$, $\sim p \& q$), valamint mindkét tag negációját ($\sim p \& \sim q$). Nagyon ritka az az eset, amikor a negáció magára a konjunktív kifejezésre esik. Csak három ilyen esettel találkoztunk: 143. *Nincs olyan hosszú nap, hogy estéje ne volna.* 250. *Nincs senki, akinek tanulnia ne kellene és senki, akitől tanulni ne lehetne.* 406. *Halat szálla nélkül, embert hiba nélkül nem lehet találni* – mind magyar nyelven. E közmondásoknak a következő logikai szerkezetek felelnek meg:

$$\begin{aligned} &\sim(p \& \sim q) \text{ a 143. közmondásnak,} \\ &\sim(\sim p \& \sim q) \text{ a 250. és 406. közmondásnak.} \end{aligned}$$

A 143. közmondás a kijelentéskalkulus következő törvényével kapcsolatos:

$$\sim(p \& \sim q) \Leftrightarrow (p \rightarrow q).$$

Ha ezt a közmondást az ekvivalencia jobb oldalán lévő logikai szerkezetnek megfelelően fogalmazzuk át, akkor a természetes nyelv megszokott kifejezését nyernénk.

A másik két közmondás szimbolizálását az igaz, hamis és lehetetlen igazságértékeinek fenti értelmezését figyelembe véve végeztük el. Ha erre a logikai szerkezetre alkalmazzuk a De Morgan-törvényeket, akkor a következő logikai szerkezetet nyerjük:

$$\sim(\sim p \& \sim q) \Leftrightarrow (p \vee q).$$

Ha ugyanazt a természetes nyelvi átfogalmazást végeznénk el a jobb oldali logikai szerkezetnek megfelelően, akkor eléggé szokatlan kifejezést nyernénk.

Ami a második szempontunkat illeti, azaz a mondatok tartalmának szintézisét, a bonyodalmat az okozta, hogy a konjunktívan kapcsolt tartalmak szinte átláthatatlanul változatosak. Emiatt nem tehetünk mást, mint hogy egy ad hoc fogalmi együtteshez folyamodjunk. Ennek alkalmazása a következő csoportok létrejöttét idézte elő:

a) Azon közmondások csoportja, amelyekben két állítást *egyszerűen egymás mellé helyeznek*. Például: 110. *Câinii laatră, caravana trece. A kutya ugat, a karaván halad,* vagy 201. *Din afară frumos și înăuntru găunos. Kívül fényes, belül férges.* E csoporthoz való tartozás szempontjából a tipikus közmondás a 110. A kutyák ugatásának állítását összekapcsolni a karaván áthaladásával egymáshoz képest irreleváns. Ennek természetes nyelvi jelentése a hiábavalóság, a dolgok adott menetébe való beavatkozás lehetetlensége, és mindezt egyszerű konjunktív összekapcsolással éri el. Az irrelevancia nem annyira nyilvánvaló a 201. közmondás esetében. A benne lévő állítás a „belül–kívül”, azaz a „bent–kint” pár kapcsolatán alapszik. A kapcsolat megkérdőjelezhető, mivel a belső el van rejtve.

A román és a magyar nyelvű közmondás logikai és természetes nyelvi szerkezete azonos, tehát a két közmondás is egészében szinte azonosnak tekinthető.

b) Azon közmondások csoportja, amelyek konjunktívan *helyzeteket* fejeznek ki. Például: 146. *Au scăpat de dracu, au dat peste tată-său. A kakastól elfut, oroszlánra talál,* vagy 397. *Cine nu deschide ochii, deschide punga. Aki nem vigyáz, ráfizet.* A közmondások elemzése folyamán gyakran találkoztunk olyanokkal, amelyeket az „aki” határozatlan névmás vezet be. Általuk egy helyzetbe kerülünk be, egy olyan konjunktúrába, ahol az állítás érvényességét nyer. Ha az „aki”-t tulajdonnévvel helyettesítjük be, akkor a közmondás egyértelműbb és világosabb formáját kapjuk: János nem vigyáz, ráfizet. Így a helyzetet konkretizáltuk, vagy az egyén fölötti igazságot az adott értelmező-cselekvési helyzetbe vittük át.

c) A közmondások következő csoportja *egy adott állapot tulajdonságait hozza felszínre*. Például: 395. *Tunde oaia, dar nu-i lua și pielea. Juhot nyírni, nem nyúzni kell*, vagy 324. *Cap mare, minte puțină. Feje mint egy hordó, esze mint egy dió*. Ezekben a közmondásokban az állapot bizonyos eleme (a juh nyírása – a juh bőre, a hordónyi fej – a diónyi ész) képezi az igazság állításának alapját. A megnevezett tulajdonság az állapot releváns tulajdonsága és tagadása visszafordíthatatlan károk lehetőségére hívja fel a figyelmet.

d) Más közmondások a *térre* vonatkoznak. Például: 322. *Minciuna umblă prin lume, iar dreptatea stă pe loc. A hazugság világot kerül, az igazság egy helyben ül*, vagy 562. *Vorba de rău se duce ca glonțul, iar cea de bine înămolește. A rossz hír szárnyon jár, a jó hír alig kullóg*. E csoport egyes eseteiben távolságok megtételéről van szó, amikor is az állításon keresztül bejárjuk a teret.

e) A közmondások az *időt* mint *egyidejűséget* vagy mint *egymásutániséget* fejezik ki. Például: 296. *Vorbește de lup, și lupul la ușă. Farkast emlegettünk, a kert alatt jár*, vagy 542. *Să bei vinul, dar să nu te bea. Ki a bort megissza, ura legyen*.

A leggyakrabban előforduló közmondások az egymásutániségekre, tehát az idő dinamikájára vonatkoznak. Érdekes megjegyeznünk, hogy melyek azon időbeli dimenziók, amelyekről a közmondások szólnak. Így azonosíthatók olyan közmondások, amelyek az idő fizikai ciklusaira vonatkoznak. Ilyenek a reggel–este, nappal–éjjel, nyár–tél, ma–holnap stb. Egy másik csoport az ember és a fizikai időciklus kapcsolatára vonatkozik: lefekvés–alvás–felkelés, élni–meghalni, dolgozni–enni, szántás–aratás, apa–fiai, fiatalság–öregség stb. És végül azon közmondások csoportja, amelyek azon időciklusokra vonatkoznak, amelyek kimondottan társadalmi cselekvési formákkal kapcsolatosak: adni–venni, eladni–vásárolni, ígérni–betartani, szerelem–házasság, egyszerű–soha stb. Mindezek a ciklusok felhívják a figyelmet arra, hogy a hagyományos mindennapi élet időhorizontja zárt, ismétlődő és állandó. E világban szinte egyáltalán nem készülnek nagy lélegzetű tervek, amelyek valóra váltásához hatalmas erőforrásokra és évek hosszú sorára lenne szükség. E mindennapok erőforrásai az egyénre korlátozottak, arra, amit megvalósítani és megérteni képes. Ez a hagyományos világ. E világ nem a modern racionalitás követelményeinek van alávetve, itt nem lehetségesek a világháborúk vagy az egész világot átfogó gazdasági válságok. E világ szellemi termékeiben, a közmondásokban jelen lévő logikai értelem minden változata és kifejezési lehetősége megvan. A hangsúly eltolódása pedig lehetővé teszi a modern társadalom felé való fejlődést.

A kondicionálisok ($\rightarrow, \leftarrow$) tipológiája

A két említett kritériumunk szempontjából azért elemezzük éppen a kondicionálisokat, mert ezek a második leggyakoribb logikai műveletek (*1. táblázat*).

A negáció kifejezési eszközére vonatkozó eddigi megállapításaink a kondicionálisokra is érvényesek. Eszerint a kondicionálisok negált tagjainak összes kombinációs lehetőségével találkozunk. Így az ide tartozó logikai értelem a következő szerkezeteken oszlik meg: $p \rightarrow \sim q$, $\sim p \rightarrow q$, $\sim p \rightarrow \sim q$, $\sim p \leftarrow q$, $p \leftarrow \sim q$, $\sim p \leftarrow \sim q$. Ez nem jelenti azt, hogy a negáció nélküli tagok nincsenek jelen. Ellenkezőleg. Ha a kondicionális logikai szerkezetek között kitüntetettek akarnánk azonosítani, akkor a következő három lenne az: $p \rightarrow q$, $p \leftarrow q$, $\sim p \rightarrow \sim q$.

A kondicionálisok segítségével kifejezett közmondások között a következő csoportok azonosíthatóak:

a) Az oksági viszonyt kifejező közmondások. Például: 2. *Apa când se umflă și pe munți îi scufundă. Özönvíz ha tombol, hegyeket lerombol*, vagy 82. *Capul până nu se sparge, creierii nu se văd. Míg a fő be nem törik, az agy ki nem látszik*.

b) A helyre vonatkozó közmondások csoportja. Például: 348. *Unde mânăncă doi, mai poate mânca și al treilea. Ahol ketten jóllaknak, ott a harmadik sem marad éhen*, vagy 424. *Când ai o pisică blândă, șoarecii-n casă fac stână. Ha nincs otthon a macska, táncolnak az egerek*.

c) Elvárásunk szerint az időbeliség kondicionális logikai szerkezettel kellene hogy kifejezésre jusson. A dolog nem így áll. Erre a jelenségre nem találunk más magyarázatot, mint hogy a hagyományos világ közmondásokban megtestesült teoretizálásai a konjunkció logikai értelmén mint leggyakoribban keresztül fejezi ki az időbeliség lényeges dimenzióját.

d) A kondicionális logikai szerkezettel építkező közmondások a körülmények széles skáláját fejezik ki. Például: 31. *Bărbatul zice din fluier, muierea plânge de foame. Hol az ember egész nap csak furulyál, ott az asszony csak éhesen sírdogál*, vagy 115. *Nu-i vinovat căinele, el intră unde vede ușa deschisă. Nem jön be a kutya a pitvarba, ha beteszik az ajtót*. A kondicionális előtagját bevezető „ha” szócska szerepe az, hogy még nem expliciten is helyezzen bele abba a körülménybe, amely érvényesíti a közmondás használatát. A körülményekhez való kötődésük folytán e közmondások nem leírásokat nyújtanak, hanem inkább cselekvéseket.

A közmondások állításainak természete

E rész célja az, hogy megállapítsuk, mely fogalmak vannak kapcsolatban a közmondások kulcsszavaival, és hogy vannak-e ebből a szempontból releváns különbségek a román és a magyar nyelvű közmondások között. Ahhoz, hogy ezt megtehesük, ki kell választanunk azokat a kulcsszavakat, amelyekkel a legtöbb fogalom kapcsolatba kerül. Kiválasztási kritériumunk ezúttal az lesz, hogy a kulcsszónak a szótár legalább tíz közmondást szenteljen. E kritérium alapján a következő kulcsszavaknak szentelt minta alakul ki: a pénz (19); a jó (13); a fej (12); a kutya (12); az asszony/feleség (17); a tanulás/ismeret (11); a farkas (14); a hazug/hazugság (11); az étel/evés (13); a szerencse (10); a szegénység/szegény (14); a beszéd/szó (15).

További elemzésünket a pénz kulcsszava alapján fogjuk elvégezni. Döntésünk arra alapszik, hogy e kulcsszónak szenteli a szótár a legtöbb közmondást.

A pénzzel kapcsolatos közmondásokat a következőképpen lehet csoportosítani:

- a pénz megszerzése lehetséges munka által, házasság útján, más pénzből a román nyelvűek szerint; munkával, más pénzből, házasság útján és elnyerve a magyar nyelvűek szerint;
- a pénz elvesztése lehetséges, mivel kerek és elgurul, vagy olyan, mint a madár, és elrepül, románul; mivel kerek és elgurul, mivel sas, elrepül, magyarul;
- a pénzt elkölteni könnyű, ma van, holnap nincs, románul; télen költöd el, amit nyáron szerezteél, könnyen költöd el, ma van, holnap nincs, magyarul;
- a pénz megőrzése sötét napokra szükséges; magyarul pedig arany a föld gyomrában;
- a pénz emberi státust biztosít; magyarul pedig hitelt, gazdagságot és hatalmat ad;
- a pénzzel szerezhetsz barátot, ellenséget, életet, akármit, nyúltúrót; magyarul barátot, mindent, szülőt, de nem békét;
- a pénz még több pénz megszerzésének óhaját vonja maga után mindkét nyelvben;
- a pénz hiánya halott madárrá változtat; magyarul pedig nélküle bot nélküli vakhoz hasonlítasz;
- a pénz, ha nincs forgalomban, akkor nem gyarapszik; elásva a földbe semmi haszna sincs, magyarul.

E fogalomkategóriákat a közmondások román és magyar természetes nyelvi jelentésének minél jobb megfeleltetése által jelöltük ki. Összehasonlításuk újra hasonlóságukat hozza felszínre. E közmondások mind a pénz normális gazdasági körforgásának ciklusaival kapcsolatosak. A különbségek a pénznek az állításokban szereplő tulajdonságai, illetve a pénzzel kapcsolatosan használt metaforák vonatkozásában léteznek.

A pénznek a gazdasági körforgás ciklusaiban való itteni részvétele szintén a hagyományos világgal áll szoros összefüggésben. Ez a gazdaság nem egy valódi piacgazdaság, itt nincsenek nagyméretű beruházások, a bankok sem adnak előnyös kamatokat a folyószámlára betett pénzre, a tőzsdei spekuláció kizárt, és a nemzeti gazdaságok értékkülönbségei sem tesznek lehetővé exportból származó profitot. A közmondások pénzzel kapcsolatos állításai a hagyományos világ mindennapjainak helyzeteit írják le. Annak folytán, hogy e világ sokkal „egyszerűbb”, mint a modern világ, egyben a közmondások által megragadott tipikus helyzetek skálája is szűkebb. Így a közmondások tipikussága megfelel a hagyományos világ mindennapjai szűk körű tipikus helyzeteinek.

Ami a 19 közmondás logikai szerkezetét illeti, megállapíthatjuk, hogy a 11 két mondatban kifejezett román nyelvűnek megfelel 17 magyar nyelvű. A román nyelvű közmondásokban 16 logikai művelet szerepel, a magyar nyelvűekben pedig 26. A különbségekből semmilyen releváns következtetést nem vonhatunk le. Tehát megmaradunk azon előző globális megállapításoknál, amelyeket a logikai műveletek összességéről tettünk.

Következmények

1. A közmondásokban mind a logikai műveletek, mind a logikai szerkezetek bizonyos megoszlás szerint vannak jelen. A logikai értelem nem homogén társadalmi megoszlása igazolja a tudásszociológia ilyen szempontú elemzését. E megoszlást adottnak tekintjük, anélkül hogy oksági kapcsolatokat tudnánk feltárni.

2. Megállapíthatjuk, hogy a román és a magyar nyelvű közmondások logikai értelemi közötti különbség a hagyományos mindennapi élet homogén megnyilvánulási helyén minimális. E megállapítás viszont a kulturálisan egymásnak megfelelő közmondásokra érvényes. A szándékos fordítói beavatkozás egyúttal a nagyon hasonló logikai értelemeket is módosítja.

3. A negációnak fontos szerepe van a közmondásokban, de sohasem az, hogy segítségével a hamisat fejezzük ki. A közmondások nincsenek kapcsolatban azzal a világgal, amelyben a hazug paradoxonához hasonló paradoxonok jönnek létre.

4. A közmondásokhoz rendelhető egyedüli igazságérték az igaz. A közmondások a hamisat csak mint lehetséges logikai igazságértéket vehetik fel, csak hogy ezt nem érdemes kifejezni.

Logic and Society. Translation and Logical Sense in the Dictionary of Proverbs (abstract). The intention of this study is to find out the extent to which translation is affected by identities or differences in the logical sense of linguistic expressions belonging to the source and target language. Dealing with translation inevitably poses the problem of the contextual nature of natural linguistic manifestations. This is an essential disturbing factor in our focusing on the role of logical sense in translation. All the more so as we do not possess a logical instrument which can analyse and describe all that belongs to the natural linguistic context of certain expressions. About these questions we want an answer.

MŰHELY

Ilyés Szilárd-Zoltán

A bibói nemzetfogalomról

Miközben a bibói életmű fontos problémái alig vagy egyáltalán nem veszítenek aktualitásukból, bátran állíthatjuk, hogy maga Bibó mindig is korszerűtlen volt. Ennek némileg ellentmondani látszik az a tény, hogy írásait újra és újra megjelentetik, életpályájának és munkásságának már eddig is több konferenciát szenteltek, folytonosan jelennek meg elemzések és ismertetőik a bibói gondolatmenetéről. Sőt a magyarországi rendszerváltást közvetlenül megelőző időben többen is bizakodtak abban, hogy mindazokat a problémafeltevéseket és megoldásokat, amelyek a politikai újrakezdéssel szükségképpen együtt járnak, majd döntő módon befolyásolja mindaz, amit Bibó oly lelkiismeretes végiggondolt. Nem így történt, s ez igencsak szerencsés Bibóra nézve – állították némelyek nem leplezett iróniával. Bibó mindenkori korszerűtlensége a gyakorlati politikai kérdések korrekt, erényes kezelésében, a problémák elméleti és gyakorlati megközelítésének helyes arányaiban (reális utópiára való törekvés) rejlik.

Módszertani megfontolások

Valójában nem kell csodálkoznunk azon, hogy a bibói gondolatokból nem lett, nem lehetett ideológia/doktrína. Több okból is így van ez; ezek közül az okok közül én csak néhányra irányítanám rá itt a figyelmet: ahhoz ugyanis, hogy egy gyakorlati megvalósítás magán viselje egy-egy bibói megoldás nyomait, magának Bibónak a személyes közreműködése szükségeltetett volna, mindazzal, ami benne felelősségérzetben és távolságtartásban megismételhetetlen volt. De talán figyelemre méltóbbak a módszertani okok: Bibó gyakorlati gondolkodó volt, konkrét kérdések érdekelték, ezekre keresett elvszerű, érvényes és igaz válaszokat, mindenekelőtt a problémák okait kutatta, és egyáltalán nem tévedünk, ha elsősorban kiváló diagnosztának mondjuk őt. Igaz, hogy az általa diagnosztizált társadalmi, politikai problémákra igyekezett mindig megfelelő gyógyírt is találni, de mint minden jó orvos, tekintettel volt mind a beteg, mind a betegség körülményeire – ezek határozták meg még a legradikálisabb terápiajavaslatait is. Ha ez igaz, és meggyőződésünk, hogy igaz, akkor érthető, miért nem lehet a bibói gondolatokat minden további nélkül alkalmazni akárcsak azoknak a problémáknak a mai megoldására is, amelyekkel a maga idején ő maga is foglalkozott. Az erre való készítés mégis roppant erős, szuggesztív írásainak világos problémafelvetése, tárgyilagos, távolságtartó és mégis roppant érzékeny gondolatvezetése az érvényesség és igaz vélemény tekintélyével ruházza fel mondanóját. Az olvasónak az a benyomása támad, hogy mindaz, amit mond, egy egységes és összefüggő egész része, a problémákra javasolt megoldások szigorúan lefektetett elvek szem előtt tartásával történnek, az aktuális problémák elemzése egy koherens elméleti háttér előterében fogalmazódik meg. Mindez arra csábít, hogy alapos elemzésnek vessük alá a bibói gondolatmeneteket, és utánajárjunk, valóban létezik-e ez az elméleti háttér, annyira koherens-e, amennyire annak hat, és ha nem, akkor mire vezethetők vissza az esetleges összeférhetlenségek, netalán ellentmondások.

Az előbbi mondatban használt „alapos elemzés” kifejezésért természetesen magyarázattal tartozunk. Távol álljon tőlünk, hogy az eddigi, a Bibó-életmű vagy annak valamely gondolatmenete kapcsán született elemzéseket egytől egyig alaptalannak és felszínesnek minősítsük – ez igencsak önteltség volna részünkről. Csupán azt állítjuk, hogy az eddig ismert Bibó-recepció

rengeteg olyan írást tartalmaz, amelyek egyoldalú (jórészt történelmi vagy szociológusi vagy jogtörténelmi/jogelméleti stb.) megközelítést adják valamely bibói gondolatmenetnek vagy egy-egy bibói gondolat apropóján szellemi párhuzamok megrajzolására vállalkoznak. Mindezeknek természetesen megvan a maguk létjogosultsága. Ám ugyanígy vagy talán még inkább megvan a létjogosultsága egy olyan írásnak, amely az életmű összefüggő elméleti háttérének a felvázolására tenne kísérletet,¹ és igencsak hiányzik egy alapos politikaelméleti vagy még tovább menően politikafilozófiai elemzés. Gondoljunk csak arra, hogy Platónnál az igazságos és jó állam mibenlétére irányuló kutatás az egészséges és rendezett lélek központi problematikájánál találja magát, vagy az Arisztotelésznél is megjelenő görög gondolat a kairoszról, a megfelelő idő vagy a megfelelő pillanat tanáról milyen párhuzamokat kínál egyes bibói okfejtések megvilágítására. De mély filozófiai töltete van például a reális utópia Bibó által több ízben is használt fogalmának, amire később majd részletesebben is vissza fogunk térni.

Széles körben dívik ma az a próbálkozás, hogy Bibót ilyen vagy amolyan ideológia nevében kisajátítsák, gondolatairól egyoldalú képet próbáljanak adni. Ezek a kísérletek kivétel nélkül kudarcra vannak ítélve: lehet például azt mondani, hogy a bibói gondolatrendszer alapjaiban véve szociáldemokrata fogantatású, vagy azt, hogy maga Bibó keresztényszocialista beállítottságú gondolkodó volt, ám nehéz mindezeket maradéktalanul összeegyeztetni mindazzal, amit Bibó a szabadság központi jelentőségéről vallott.

Egy alapos elemzés támpontja lehet mindenekelőtt maga a gondolkodó stílusa. Írásainak túlnyomó többsége esszé, de számos vázlata, töredéke, kiáltványa is maradt ránk; ezzel szemben szigorú értelemben vett tanulmányt viszonylag keveset írt. Még az alaposabban kidolgozott és rendszerezett, a nemzetközi szakközönségnek szánt, a nemzetközi államműveltség benuktatásáról szóló írása is inkább a nagyesszé műfaji besorolását valószínűsíti. Fiatalkori jogelméleti írásait leszámítva nem beszélhetünk egyetlen olyan írásáról sem, amelyet az értekező próza szigora, zártsága jellemezne. Ma már csak találgathatunk, hogy mi ennek az oka: az-e, hogy nem adatott meg neki a nyugodt, elmélyült rendszerépítéshez szükséges zavartalan környezet biztonsága, vagy az, hogy Bibót mindig is riasztották a végleges, az abszolút igazság rideg vértetéiben jelentkező elméletek?

Tudjuk, hogy eredetileg a politikai életet közvetlenül is befolyásoló hivatalnoknak készült, azt is tudjuk – s ennek több ízben hangot is adott –, hogy nem szerette az ideológiákat. Viszont lázasan foglalkoztatták a tág, a szó görög értelmében vett politikai élet törvényszerűségei, mindazok a kérdések, amelyek az adott körülmények között az adott nehézségekkel és problémákkal küszködő államok, rezsimek egészséges működésével kapcsolatban felmerültek. Gyakran konkrét, gyakorlati problémákra keresett válaszokat, ám ezeket a válaszokat mindig sietett a legigényesebben elméletileg is megalapozni, a konkrétól nem elvonatkoztatott általános érvényével felruházni. Ez a következetes és lelkiismeretes törekvése jogosít fel és provokál minket is arra, hogy az elméleti háttér koherenciáját és összefüggéseit vizsgáljuk. Egyáltalán nem vagyunk könnyű helyzetben, először is azért, mert mindenekelőtt gondolatainak szigorú rekonstrukciójára kell törekednünk, gyakran rejtett, ki nem mondott vagy esetleg akkor és ott kimondhatatlan véleményeknek, nézeteknek és tételeknek a megfogalmazására kell vállalkoznunk, ezek

¹ Itt kötelességemnek tartom, hogy köszönetet mondjak Kovács Gábornak, aki számos – bibói kulcsproblémáról írt – tanulmányában pontosan arra tesz kísérletet, hogy Bibó életművének egységes elméleti háttérét feltérképezze. Külön meg kell említenem az *Elit, közösség és kizsákmányolás* című tanulmányát, amely a Dénes Iván Zoltán szerkesztette, *A hatalom humanizálása* című gyűjteményes kötetben látott napvilágot, és amely nemcsak módszerében, hanem konkrét tartalmában is fontos vonatkoztatási pont volt elemzésem megírásában.

összefüggéseit kell feltárnunk. Bármilyen őszinte és korrekt volt is Bibó, az ő munkásságára is érvényes mindaz, amit Leo Strauss a gondolkodók s még szigorúbban a politikai gondolkodók nézeteinek kifejtéséről mond, nevezetesen azt, hogy ezek a gondolatvezetések hajlamosak a rejtekezésre, feszült és kérlelhetetlen oknyomozást kívánnak meg annak érdekében, hogy világossá válhasson minden ízében az általuk helyesnek, esetenként igaznak tartott vélemény. Nem valami szándékos ködösítésről van itt szó, hanem pusztán csak arról, hogy Bibót – miközben konkrét gyakorlati problémák érdekelték, zavaros, gyakran többszörös félreértések és előítéletek által terhelt vitás kérdések kibogozásán fáradozott – elsősorban a megértés és megértetés, a jobbitás szándéka vezette. Ennek az elsőrendű célnak rendelte alá az írásait, az elemzéseit is, így tehát természetes, hogy ezeket az értekezéseket nem kívánta az elméleti problémakezelés nehezen érthető elvontságával terhelni. Arra törekedett, hogy gondolatmenetei minden érintett ember számára követhetők és érthetők legyenek. Másfelől, pontosan a tárgyalt problémák kényes volta miatt, igyekezett a lehető legtompítottabban, legtapintatosabban fogalmazni. Nem túlzunk, ha elemzéseinek jelentős hányadát valahogy úgy próbáljuk értelmezni, mint mikor egy lélekgyógyász terápiás üléseinek a szakmai nyilvánosság elé szánt jegyzőkönyveit értelmezzük, a mögöttes elméleti tartalmak és összefüggések rekonstruálásával. Ha így járunk el, akkor természetesen nem mellőzhetjük azt az ellenvetést, hogy vajon nem túl nagy-e a belemagyarázás kockázata, nem fordulhat-e elő az, hogy Bibónak tulajdonítunk olyan véleményeket, nézeteket, elméleti megfontolásokat, amelyeket ő a maga során nem vallott volna a magáénak. Nem tagadható, hogy a félre- vagy belemagyarázástól való félelem jogos, de megnyugtatóan szeretnénk néhány, a kísérletünk szempontjából biztató érvet itt felsorakoztatni.

Mindenekelőtt tény, hogy Bibó a gyakorlatias problémakezelés mellett nem ódzkodott az elmélettől, és ha megvolt rá a módja, akkor soha nem mellőzte a teóriát. Mint arra Tordai Zádor meggyőzően rámutatott, írásainak struktúrájára az elméleti és gyakorlati gondolatvezetés egymást kiegészítő kettőssége a jellemző. Egyik síkon elméleti oknyomozást folytat, a másikon a probléma ezzel mintegy fordított irányú történeti kifejlődését követi nyomon – két gondolati vonal ellentétes végpontjain egymásba kapaszkodva megteremtí a hermeneutikai alaphelyzet körkörös struktúráját. Ha világos gondolatvezetéseit nyomon követjük, akkor a szövegű fogalomtisztázás segítségével rekonstruálni is tudjuk azt az elméleti háttérrel, amely mintegy meghúzódik egy-egy írása mögött. Biztató számunkra életművének tematikus egysége is. Azok a fő problémák, amelyek foglalkoztatták, a nemzetközi és a belpolitikai egyensúly kérdésköre, részben ezzel összefüggésben a hatalom, a jogállami intézményrendszer működése, az ember személyes méltóságának kérdésköre stb., gondolatrendszerét néhány kulcsfogalom köré kristályosítják ki. Meggyőződésünk, hogy az *önrendelkezés elve*, az *élit*, a *nemzet*, a politikai élet perverziónaként tárgyalt *politikai hisztéria* nem elemezhető összefüggő egészként a politikai filozófia olyan Bibó által is érintett vagy expliciten tárgyalt alapfogalmai nélkül, mint a szabadság, a közjó, a lehető legjobb politikai berendezkedés fogalmai stb.

Mi ezek közül most a nemzet bibói fogalmát próbáljuk a lehető legtűzetesebben megvizsgálni.

Bevezető szavak a nemzetfogalom elemzéséhez

A vizsgálódásunkat főként Bibó három olyan munkájára alapozzuk, amelyek szűkebb vagy tágabb megközelítésben a nemzetközi politikai egyensúly kérdését boncolgatják. Az *európai egyensúlyról és békéről* (a továbbiakban *Egyensúlyról*), *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* (a továbbiakban *Kisállamok*) és *A nemzetközi államközösség benuháza és annak orvos-*

ságai (a továbbiakban *Bénułtság*) című munkákra gondolunk. Az itt felsorolt munkák mindegyike a nemzetet mint a nemzetközi viszonyok szubjektumát írja le, és ezzel összefüggésben próbálja megadni azokat a lényegesebb jegyeket, amelyek segítségével a nemzet fogalma többé-kevésbé egzaktan körülírható. A három különböző szöveg bizonyos fokig átfedi egymást. Az 1943–1944 között íródott *Egyensúlyról* bevezető része, vagyis pontosan az, amely a nemzetfogalomra vonatkozó fejtegetéseket tartalmazza, jórészt belekerült az 1946-ban közzétett *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című munkába. Egy szintén jelentős másik része a hatvanas évek második felében íródott *Bénułtság* szövegtestét gazdagította. Ez utóbbi a korábbi két írás vonatkozó szövegrészeitől némileg eltérő módon tárgyalja a nemzetfogalom egy lehetséges körülírását. A két különböző megközelítés közti eltérésekre, azok lehetséges okaira majd természetesen részletesen is kitérünk. Az itt említett írások mellett, amelyek tételesen is tartalmazzák a nemzetfogalom valamely körülírását, elsősorban az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című esszében kifejtett, a politikai közösség mibenlétére vonatkozó bibói nézetekre támaszkodunk. Végül ahhoz, hogy a nemzetkonceptió valamennyi lényeges elemét, ezek összefüggéseit a maguk súlyának megfelelő jelentőséggel felmutathassuk, szükségünk lesz az 1971–1972 között íródott *Az európai társadalomfejlődés értelme* című nagyesszé alapon-dolatára, valamint az *Elit és szociális érzék* néhány gondolati összefüggésére is.

Most pedig térjünk rá a tulajdonképpeni témánkra. Az említett Bibó-művek születésének időrendjében visszafelé, a nemzetfogalom értelmezésében pedig mélyebbre ásva haladunk úgy, hogy közben elemezzük más bibói kulcsfogalmakkal való kapcsolódási pontjait is.

A nemzet, az önrendelkezés és a lojalitás fogalmainak összefüggéseiről

A *Bénułtság* a következő alapvető fontosságú szöveghelyet tartalmazza:

„Nincs szándékunkban itt a nemzetet definíciószerűen, különböző kritériumok tüzetes felsorolásával, indoklásával és megvitatásával körülhatárolni [...]. Itt most elég csupán arra utalunk, hogy a nemzet alig vitathatóan *társadalmi közösség*, éspedig az elemi, alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, *politikai intenciójú* közösség, mely *meghatározott területet, hazát* és azon politikai szervezetet, *államot* tud a magáénak vagy kíván a magáénak tudni, s mindezt úgy, hogy ebben a tudatban, a *nemzeti tudatban* a közösségnek jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze *részes*. Fel szokták sorolni még a *történelmi* összetartozást, *nyelvi* azonosítást és *gazdasági* életképességet mint a nemzet kritériumait: ezekről most elég annyit mondanunk, hogy kétségtelenül minden nemzetet valamiféle, hosszabb vagy rövidebb ideig tartó »történelem« formál ki, de ez nem jelenti szükségszerűen, hogy a történelmi keret mindig egyben jó nemzeti keret is, bár az a legegyszerűbb és legszerencsésebb eset, ha minden további nélkül azzá tud válni; a *nyelv* valóban a világ számos pontján döntő nemzetformáló tényezőként jelentkezett, s jelentősége a tömegkommunikáció kiterjedésével párhuzamosan világszerte növekedőben van, anélkül hogy minden esetben feltétlenül szükséges tényezője volna a nemzetalakulásnak; ami végül a *gazdasági* összetartozást illeti, ez kétségtelenül alátámasztja az állam létét vagy az államalakítás szándékát, de nem bizonyos, hogy valamely egység gazdasági életképessége szükségképpen nemzeté alakulását is életképessé teszi [...].”²

² Bibó István: *A nemzetközi államközösség bénułtsága és annak orvosságai*. = *Válogatott tanulmányok*. IV. Bp. 1990. 344–345.

A fent idézett szövegrészből mindenekelőtt azt emeljük ki, hogy Bibó itt nem kíván precíz definíciót adni,³ csupán az adott gondolatmenet szempontjából fontos összefüggésekre akar kitérni, azokat akarja kiemelni. Ez a gondolatmenet pedig a *Bénultság*on belül a második rész szűkebb tárgyát tekintve az önrendelkezési elvről, annak kritikájáról és apológiájáról szól. Általában elmondható az, hogy a nemzetfogalom itt található körülírása a nemzetközi közösség intézményeinek szerkezeti és működésbeli elemzését szolgálja. Ez nem jelent mást, mint azt, hogy a nemzet itt az önrendelkezés és a lojalitás fogalmainak a kontextusában értelmezendő. Arra, hogy ez milyen lényeges pontokon hagyja homályban a fogalom egyébként lényeges jegyeit, a továbbiakban még visszatérünk.

Most pedig lássuk, hogy az itt felsorolt jegyek mire is utalnak, és a szóban forgó gondolatmenet szempontjából milyen jelentőséggel bírnak.

Az első és legfontosabb üzenete ennek a körülírásnak kétségtelenül az, hogy a nemzet olyan kollektív entitás, amely politikai intencióval bír, ám a továbbiakban a fogalom ez irányú tisztázására csak részben kerül sor. Ennek az a már fentebb említett oka, hogy Bibó szigorúan a gondolatmenethez igazodva elemzi a fogalmat. Kövessük mi is Bibót ezen az úton és a definíció általa itt nem kifejtett vonatkozásait tárgyaljuk ott, ahol erre ő is sort kerít, nevezetesen az *Egyensúlyról* nemzetkoncepciójának elemzésekor.

Ami Bibó számára itt elsőrendű fontosságú, az, hogy ez a közösség meghatározott területet és ezen a területen politikai szervezetet, azaz államot tud magáénak vagy kíván magáénak tudni. A meghatározott terület fölött való rendelkezés vagy az erre való törekvés lényegében érinti azt a problémakört, amely a nemzetközi államközösség stabilitásával függ össze. Több ponton is. Mindenekelőtt azért van ennek jelentősége, mert Bibó a nemzetközi államközösség egyfajta alkotmányának tekinti a területi állományt,⁴ vagyis a területi status quót. Mint mondja, az államok akkor fogják egymás közti vitás kérdéseikben tiszteletben tartani a majdani nemzetközi döntőbíráskodást, és az ennek eljárásbeli gyakorlatát megteremtő intézményes hátteret, ha ez az intézményrendszer és a mögötte meghúzódó nemzetközi közvélemény a maga súlyával garantálja területi sérthetetlenségüket. Ez a megfontolás végső soron arra a jogi gyakorlatra utal vissza, amely szerint egy állam akkor tekinthető szuverénnek, ha az államok közössége annak ismeri el. Bibót ebben a problémaegyüttesben pontosan az foglalkoztatja, hogy a területi status quóként felfogott alkotmány hogyan tehető elég rugalmasá ahhoz, hogy egyfelől az új nemzetek alakulásával járó feszültségeket békésen és eredményesen kezelni tudja, másfelől ez ne eredményezzen egy teljesen cseppfolyós és kiszámíthatatlan nemzetközi közállapotot, amelyben mindenféle alaptalan igényvel fellépő közösségek ismét csak a nemzetközi politikai egyensúly megbillenését idézhetik elő. Más szavakkal a közösségek demokratizálódásával járó eme természetes törekvéseket oly módon kell intézményes úton, megfelelő nemzetközi jogi eljárások segítségével kanalizálni, hogy azok a lehető legkevésbé váltsanak ki a szándékaikkal össze nem egyeztethető, sőt azokkal homlokegyenest ellenkező hatásokat.

Arra a kérdésre, hogy melyek azok az új határátírási törekvések, amelyek jogosnak tekinthetők, Bibó roppant egyszerű választ ad: minden elkülönülő nemzeti tudattal rendelkező közösség, az önrendelkezés elvének értelmében, joggal aspirálhat a nemzet politikai szervezetét adó állam létesítésére; olyan állam létesítésére, amely szuverén azon a meghatározott területen,

³ Fehér Ferenc – aki szintén amellet tesz hitet, hogy a bibói elmélet kulcsfogalma a nemzet – szerint azzal is magyarázható Bibó egzakt definíciótól való ódzkodása, hogy a nemzet élő és így szüntelenül átalakulásban lévő valóság, és csak ekként felismerve lehet alapnya az elvi és elméleti alapokra helyezkedő intézményes megoldásoknak.

⁴ Bibó István: *i. m.* 307–310.

amelyet az önmagukat a nemzethez tartozónak vallók belaknak. A vitás kérdések intézése – néhány bonyolultabb és összekuszáltabb helyzetet leszámítva – végső soron módszertani és technikai probléma. Ezeket a vitás kérdéseket korrekt, pártatlan és jól szabályozott eljárásokkal, no meg nagyhatalmi egyetértéssel kielégítően, azaz a megoldatlanul hagyott és további feszültségeket keltő helyzetek minimumára törekedve, rendezni lehet. Bibó bizakodása ésszerű – a köz- és önérdeken alapul. Nem a jelen tanulmányunk célja sem általában, sem részleteiben elemezni, esetleg bírálni ezt a koncepciót, minket itt csupán a nemzetfogalmat érintő aspektusok érdekelnek.

Mindazokat a nemzet és a lojalitás fogalmaival összefüggő lényeges gondolatokat, amelyeket a *Bénułtság*ban erre vonatkozóan találunk, noha kevésbé kifejtett formában, megtalálhatjuk már az *Egyensúlyról* gondolatmenetében is. Ez utóbbi, bár itteni elemzésünk szempontjából korántsem szolgál olyan következetes és precíz elméleti problémakifejtéssel, mint a *Bénułtság*, összefüggéseiben jóval átfogóbban mutatja be a nemzetkonceptió gondolati szerkezetét. Ez a háború alatt írt és befejezetlen munka, bár közzétett formájában nem tekinthető kritikai szövegközlésnek, egy sor olyan gondolatot tartalmaz, amelyekből többek között a minket itt érdeklő Bibó-konceptió jelentős elemei rekonstruálhatók. A mű, amely szintén a nemzetközi és az azt döntően befolyásoló európai politikai egyensúly kérdéseinek van szentelve, tulajdonképpen egy alapos kórrajz. A politikai egyensúly megbomlásának lelki okait alaposan elemző írásnak az adja a létjogosultságát, hogy Bibó szoros összefüggést tételez és mutat ki a területi stabilitás és egyensúly, illetve a közösségek lelki egyensúlya között.⁵ Miközben a terápiára szoruló európai nemzetek kialakulásának lelki tehertételeit vizsgálja, aközben természetes, hogy lényeges dolgokat mond el arról is, hogy a nemzet mint kollektív entitás milyen lelki, tudati jellemzőkkel bír vagy bírhat. Azért kell mégis óvatosan hozzányúlnunk ehhez a posztumusz sajtó alá rendezett íráshoz, mert bár hiánytalanul tartalmazza a nemzetkonceptió majd valamennyi lényeges elemét, a hangsúly nem az elemek kidolgozottságára kerül, hanem a koncepció gondolati szerkezetének arányaira és az elemek összefüggéseire. Az egyes elemek igazán csak akkor válhatnak a maguk jelentőségéhez mérten kiemeltté, ha a bibói oeuvre egy-egy kevésbé átfogó munkájához fordulunk felvilágosításért.

A modern nemzeti tudat azért lehet a nemzetközi politikai stabilitás alapja, mert kettős gyökerű: az ember személyes méltóságát adó szabadságon és az önérdeken alapul. Mikor a demokratikus tömegérzelmek a polgári forradalmak eredményeként birtokukba veszik a nemzeti kereteket, akkor az egészséges nemzetalakulási folyamatok esetében valójában a szabadság és a közösség ügyének az összekapcsolódása történik meg.⁶ Azért is lesz a nemzeti közösségalakulás jellegzetes eleme az állam létesítésére – vagyis politikai szervezet (keret) létrehozására – való törekvés, mert az állam mint a polgárai fölött hatalmat gyakorló szuverén, végső soron a nemzethez tartozók önmaguk feletti hatalmát testesíti meg. Az erre irányuló igényt – mint azt a *Bénułtság* definíciója is kiemeli – a közösség ha nem is teljes egésze, de jelentős hányada magáénak vallja; beteljesülés esetén a politikai keretet a magáénak tudja.

Az önrendelkezés elve pontosan azt mondja ki, hogy az elkülönülő nemzeti tudattal rendelkezők közösségének szabadságában áll úgy rendelkezni saját közösségi sorsuk felett, ahogy azt jónak tartják. Ez a szabadság – és az ebből szükségszerűen folyó felelősség követel-

⁵ Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről*. = *Válogatott tanulmányok*. I. Bp. 1986. 300–302.

⁶ Bibó István: *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága*. = *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 219.

ménye – a garanciája annak, hogy a politikai szervezettel bíró nemzeti közösségek cselekedeteikért számadással tartoznak az államok nemzetközi közössége előtt.

Mikor korábban azt mondtuk, hogy a modern nemzeti tudat az önérdeken is alapul, akkor konkrétan a nemzeti lojalitás mibenlétére gondoltunk. Miről is van itt szó? Bibó azt mondja, hogy a nemzeti lojalitás kialakulása során magába olvasztotta a korábbi lojalitásformákat: a nemzetiségi, a törzsi összetartozáson alapuló lojalitást, a letelepedett lakóhelyi közösséghez, szülőföldhöz, városhoz fűződő polgári lojalitást, a szakrális és harci vezetőkhez, majd az uralkodókhoz fűződő kísérei, alattvalói lojalitást, vallási, társadalmi lojalitást, esetenként politikai mozgalmak, pártok iránti lojalitást.⁷

Ha mégoly nemes érdekeken alapuló is, a nemzeti lojalitás egyfajta önérdek. Különösen akkor tudunk ennek a kijelentésnek az igazságára rávilágítani, ha megfontoljuk, hogy a nemzethez való viszonyulás a közösség jelentős hányada esetében érzelmi jellegű. Ezzel elérkeztünk a definícióban szereplő tudás/tudat kifejezések árnyaltabb értelmezéséhez. Az árnyalást pontosan az teszi lehetővé, hogy ezt a „tudást” joggal tekinthetjük többé vagy kevésbé racionálisnak vagy reflektálnak.

A nemzeti tudat és az elit fogalmának összefüggéseiről

A modern nemzetalakulás folyamata végsőleg minden nemzet esetében abban a forradalmi tettben csúcsosodik ki, mikor a nép birtokba veszi a nemzet politikai kereteit. Ez egyrészt egy széles rétegekre kiterjedő, nagy emocionális töltetű, robbanásszerű történet; másrészt a birtokbavétel pontosan abban áll, hogy a polgárságra jellemző családias, bensőséges érzelmeket átviszik a nemzeti keretre, a politikai szervezetre, valamint az azt kitöltő honpolgárok egészére is. Ebben az érzelmátvitelben a nemzet jelentős hányada vagy csaknem az egésze részes – ezért mondja Bibó, hogy a nacionalizmus és a demokratizmus végső soron testvérérzelmek. Ezen megfontolások alapján azt mondhatjuk, hogy itt elsősorban érzelmi és kevésbé racionális részességről van szó. A racionalitás, a kritikai viszonyulás tudatossága mindig az államélet későbbi konkrét problémáinak megoldásában, a kihívásokra adott tudatos és átgondolt válaszadásokban érlelődik ki. A nemzeti tudat racionális, reflektált összetevője hosszasan munkafolyamatban párolódik le. Ebben az egész nemzet lényegi problémáit a maga összetettségében és átfogottságában fokozatosan és folyamatosan megoldó munkafolyamatban már csak egy jóval szűkebb szakképzett réteg, az elit részes.

Ahhoz, hogy kellő világossággal átgondolhassuk az elitnek a politikai közösség életében betöltendő szerepét, megkerülhetetlen annak a szöveghelynek az idézése, amelyet az *Elit és szociális érzék* tartalmaz: „Kétségtelen, hogy eddig még az emberiségnek semmilyen része nem csinált kultúrát és társadalmi szervezetet valamiféle elit nélkül. Hogy ennek az elitnek a feladata a társadalom vezetése, az szinte közhely. [...] Az elit feladata azonban több és szélesebb, mint a társadalom vállalkozásainak, akcióinak a vezetése. Az elit legfőbb szerepe az, hogy az élet élésére, az emberi helyzetekben való erkölcsi viselkedésre s az emberi szükségletek mélyítésére, finomítására, gazdagítására mintákat, példákat adjon, azaz kultúrát csináljon. Erre a szerepre pedig már csak valamilyen elit, vagyis valamilyen értékelési rend szerint kiválasztott embercsoport alkalmas ...”⁸

⁷ Bibó István: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. = Válogatott tanulmányok. IV. Bp. 1990. 347.*

⁸ Bibó István: *Elit és szociális érzék. = Válogatott tanulmányok. I. Bp. 1986. 226.*

Bibónál sehhol másutt nem találunk ennél pontosabb és lényegbe vágóbb meghatározást arra vonatkozóan, hogy mi az elit szerepe a társadalomban. Az elit fenti definícióban szereplő két funkciója a kultúrateremtés és a vezetés. Tulajdonképpen ez a két funkció egymástól elválaszthatatlan: egyrészt az előbbi jogosít fel az utóbbira, másrészt az utóbbi teszi lehetővé az előbbit. A definíció másik lényeges eleme – és erre Bibó nyomatékosan ki is tér a szóban forgó esszéjében – az értékelési rend. Mint mondja, az érvényes társadalmi értékrend igazoló ereje és a valóságos társadalmi vezetői helyzetek megléte egyaránt fontos, hogy az elit teljesíteni tudja a feladatát. Lényeges a társadalmi eljárások és módszerek, a problémák megoldására kialakult konvenciók megléte ahhoz, hogy az értékek és a valóság termékenyen hathassanak egymásra. A kölcsönhatás tulajdonképpen az elit tevékenységi területén zajlik. Ha az elit a realitások talaján állva, elfogulatlanul végzi a feladatát, akkor nem lehet cezúra a társadalom és az elit vagy más szavakkal a vezetettek és a vezetők realitáshoz való viszonyában. A maga dolgát helyesen felmérő és jól végző elit joggal élvezi a társadalom bizalmát, és ez a bizalom megteremti a megfelelő alapot az elit zavartalan munkavégzéséhez. Ennek ellentétéleként az is igaz, hogy a realitásérzékét veszített elit megzavarodik, pótcselekvésekbe menekül, s ez menthetetlenül maga után vonja a belé vetett bizalom megrendülését, ami a maga során lehetetlenné teszi az elit zavartalan munkavégzését.

A nemzeti közösség szempontjából a fent említett két funkció összefonódása teremti meg annak a lehetőségét, hogy a történelem folyamán különböző konkrét problémákkal szembetalálkozó nemzeti közösség helyesen mérje fel az adott problémák mibenlétét, az azokkal szembesülő közösség lehetőségeit, és így a saját maga számára a lehető legjobb megoldással is tudjon szolgálni. Világos, hogy az így felfogott elit főként akkor töltheti be sikeresen a szerepét, ha mérlegelve, megfontoltan cselekszik.

Bibó az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem* című írásában a két világháború közötti diskurzusok egyik közkedvelt mítoszával, a közösségi misztikával számol le. A magyar közélet ellehetetlenülésén sokan próbáltak akkoriban úgy túllépni, hogy valamiféle, az ősiség homályában lappangó, jellegzetesen magyar közösségi alkatot próbáltak a felszínre hozni, megtisztítván azt az idegen hatásoktól. Az „ősi jelleg”-ben bízók ellen így szólalt fel Bibó: „Azok a testi, lelki, temperamentumbeli és tehetségbeli vonások, melyek minden egyén vagy közösség számára alapvető adottságok, nem azt határozzák meg, hogy az egyénből vagy közösségből mi lesz, vagy minek kell lennie, hanem azt, hogy mi minden lehet belőle. Azt, hogy ezek között a sokféle és gazdag lehetőségek között valóban mi lesz belőle, azt már nem eleve meglévő adottságok, hanem társadalmi környezet, nevelés, személyes fejlődés, élmények, tapasztalatok, munkák, teljesítmények határozzák meg.”⁹ Végül az írás konklúzióját ekként fogalmazza meg: „Ha igaz, hogy az alkat olyan valami, ami elsősorban reagálásban, a valóság érzékelésében, feladatok vállalásában és feladatok elvégzésében mutatkozik, akkor a közösség életére alkalmazva nyugodtan mondhatjuk úgy is, hogy az alkat mineműsége, az alkat épsége, az alkat regenerálódása elsősorban politikában mutatkozik meg.”¹⁰ Ép alkat tehát ép reagálóképességet feltételez. Ez a társadalom vonatkozásában annyit jelent, hogy képes újra és újra kitermelni és kiválasztani a maga soraiból egy jó képességű elitet, az elit vonatkozásában pedig azt, hogy ez utóbbi a maga során képes felismerni és megoldani a közösség valós és lényeges problémáit.

⁹ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. = *Válogatott tanulmányok*. II. Bp. 1986. 614.

¹⁰ *I. m.* 619.

Ebben a kontextusban feltehető a kérdés, hogy milyen viszony van a közösség és az elit tudásformái között, kik és milyen tudást őriznek, hogyan gyümölcsoztatják ezt a tudást, milyen viszonyban állnak ezek a tudásformák a nemzeti tudattal.

Csábítóan egyszerű, de egyben antropologizálóan egyszerűsítő és egyben félrevezető is volna egyfajta vulgárplatonizmussal kritikátlanul megfeleltetni az emberi lélekrészeket a nemzet különböző rétegeinek, és azt mondani, hogy az elit a közösség lelkének a gondolkodó része, míg a szélesebb néptömegek különböző rétegei adnák eme közösségi lélek vágyakozó, illetve indulatos részeit. Bibó nagyon is tudatában van ennek a veszélynek, és tételesen is felhívja a figyelmet arra, hogy az egyéni léleknek, illetve különböző funkcióinak nincsen megfelelője a közösség esetében. Egyetlen közösségnek, így a nemzeti közösségnek sincs lelke vagy szelleme, ám a közösséget alkotó emberek vágyai, indulatai, félelmei stb. bizonyos körülmények között összeszerveződve, esetleg szándékos manipulációval összehangolva előidézhetnek olyan helyzeteket, amikor maga a közösség mint kollektív entitás sajátosan emberi módon kezd reagálni, és ez a reakció tömeglélektani törvényszerűségeket követve mindenekelőtt érzelmi lesz. Kissé sarkítva azt is mondhatnánk, hogy egy közösség megnyilvánulásaiban akkor kezd a leginkább egyéni lélekkel bírónak látszani, amikor túlnyomórészt érzelmileg, indulatilag reagál.

Hogyan oldható fel tehát az észellenes emocionalizmus és az ösztönellenes racionalizmus szembeállításában megnyilvánuló kettősség? Bibó itt sem fogadja el a két álláspont közötti kibékíthetetlen ellentétet és az ebből folyó természetlen vitát, hanem szintézisre törekszik. A következőket mondja: „Az értelem uralma az indulatok felett olyan követelmény, melyről az emberiségnek semmiféle irracionális lendület kedvéért nem szabad lemondania, ha nem akarja feladni azt, amit eddig fejlődött. De az értelem primátusa nem jelentheti azt, hogy a közösségi és általában emberi dolgokban lehetséges racionálisan berendezkedni az indulatokra való tekintet nélkül, mintha azok nem is volnának. Ezzel a naiv racionalizmussal egy magasabb racionalizmust kell szembeszegeznünk, mely az értelem minden erejét arra koncentrálja, hogy éppen az indulatok bozótjában tudjon jobban eligazodni.”¹¹ Ebből a megfogalmazásból világosan kihámozható, hogy az egészséges nemzetalakulási folyamatokban formálódott nemzetek politikai öntudatának végső soron a polgár – a bibói megfogalmazás szerint –, a „múgonddal alkotó ember” közösségi tudatában kell gyökereznie. Természetesen az ideál, amely felé minden nemzetnek törekednie kell, az, hogy ebben a fajta nemzeti tudatban valóban a honpolgárok minél szélesebb rétege, minél jelentősebb hányada részes legyen. A maga munkáját lelkiismeretesen végző ember természetes szocializációja a tudatosság és ezen belül a politikai tudatosság szükséges vertikumát is megteremti.

Itt utalunk arra a központi jelentőségű bibói gondolatra, hogy a politikai keret lényegében a honpolgár személyes emberi méltóságát kibontakoztató szabadság tere, ami azt is jelenti, tehetjük hozzá, hogy ennek a szabadságnak időt kell adni, hogy önmagát beteljesítse. Korántsem arról van tehát szó, hogy ennek a célnak a megvalósítása tervszerűen, akár egy csapásra elérhető volna. Ha úgy tetszik, ez egy spontán, természetes és hosszasan folyamat – amelynek a lehetősége megteremthető – eredményeként előálló állapot. A folyamat sikeressége pedig pontosan azon múlik, hogy az adott nemzet és a közösség sorsdöntő problémáiért felelősséget vállaló elitje mennyire tudja megőrizni ép reagálóképességét; a kihívások szülte problémákra a realitások szem előtt tartásával bölcs megoldásokat tud-e találni.

¹¹ Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről.* = *Válogatott tanulmányok.* I. Bp. 1986. 299.

Ez egyben arra a lényegi kérdésre is válaszol, hogy mi a nemzet. Bibó több helyen is félreérthetetlenül megfogalmazott válasza: a nemzet főként problémamegoldó közösség. Innen válik érthetővé, hogy miért van másodrendű jelentősége a nemzetfogalom hagyományosan fontosnak tartott jegyeinek: a történelemnek, a nyelvnek, a gazdasági életképességnek stb. Mindezek csak a saját problémáit az adott körülményekhez mérten a lehető legjobban, bölcsen és hatékonyan megoldó közösségek esetében, a problémamegoldási készség és képesség függvényében nyerik el jelentőségüket. Ezért mondhatja Bibó azt, hogy egy közösséget tulajdonképpen a közös történelem formál nemzetté. Ám ha egy történelem sikertelen problémakezelések, vagyis kudarcélmények sorozata, akkor előállhat új közösségalakításra való igény, amelynek immár lehet kritériuma például a nyelv, a nagyobb gazdasági életképesség stb. Ugyanakkor ez utóbbi kritériumok is kizárólagos alapul szolgálhatnak egy új nemzeti kaland megfogalmazásához, amelynek újjólag az lesz a próbája, hogy a majdani történelem mennyire tud sikeressé válni.

Világos, hogy Bibó a politikai nemzet fogalma mellett tör lándzsát, ám roppant lényeges felfigyelnünk arra, hogy ez a koncepció korántsem zárt. Tulajdonképpen bármilyen alapon – történelmi, nyelvi, gazdasági stb. – megfogalmazhatók olyan nagy léptékű közösségi vállalkozások, amelyeket később politikailag is meg lehet alapozni. Ez a legvégső pont, ameddig a nemzeti keretekre épülő világrendben a nemzetfogalom következetes szélesítésével még el lehetett menni.

Befejezésül néhány mondatban reflektálunk arra a különbségtételre, amelyet Bibó a nacionalizmus és a patriotizmus között tesz. Ehhez a különbségtételhez az a kérdés vezette őt el, hogy hol a hiba „a demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam, másrészt a másik egyenlet, mely szerint nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború”¹² egyenletsoraiban. Válasza az, hogy a nemzet politikai-szociológiai tényén alapuló patriotizmust, amely a nemzeti közösségi tudat természetes kohéziós elemeit foglalja magában, meg kell különböztetni az agresszív és uralmi elemeket is magában foglaló nacionalizmustól. Tudniillik az első egy természetes és egészséges folyamat eredményeként megszilárdult lojalitáskomplexum a maga szerves összefüggéseivel, a második ennek perverziójaként az ideológia rangjára emelkedett és lényegében zavaros, illetve hamis eszmekonglomerátum, amelynek kötőanyagát lelki torzulások adják.

Feltéve a kérdést, végső soron miben is kell sikeres legyen egy közösségi s ezen túlmenően egy nemzeti, vagyis politikai vállalkozás, Bibóval válaszolhatunk rá, aki *Az európai társadalomfejlődés értelme* című kései nagyesszéjében a nyugati civilizáció gyökereit adó görög–római kultúrkör – és mellette a kínai – legfontosabb kiemelendő lehetőségét nevesítve ezt mondja: „Az, hogy a szabadság és a félelemmentes nyugodt értelem uralmát állandósítani, intézményesíteni lehet, lényegileg két nagy kultúrkörben vetődött fel.”¹³

Készült az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatásával.

¹² Bibó István: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai.* = *Válogatott tanulmányok.* IV. Bp. 1990. 344.

¹³ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme.* = *Válogatott tanulmányok.* III. Bp. 1986. 13.

Görög Hajnalka

Képmetamorfózisok. Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17–18. század prédikációelméletében és -gyakorlatában

Kultúránk viszonyulása a képekhez rendkívül ellentmondásos.

A reklámok, filmek, a tömegművészetek vizuális információözege valamiképpen kiszolgáltatottá tesz a képekkel szemben, éppen azért, mert tehetetlenek vagyunk előttük, rácsodálkozunk működésük fel-felcsillámló logikájára, de örökké idegen marad számunkra ez a szó diszkurzivitására lefordíthatatlan nyelv. Textualizálódott kultúrában élünk, amelyben a különféle „szövegek” kommunikálnak egymással, az olvasás mindenféle megértés allegóriájává vált. Ilyenformán a képeket is olvassuk, aminek kétségtelenül van jogosultsága; megértésünk bizonyos tekintetben valóban hasonlóan viszonyul a különböző természetű feladatokhoz. A terminológia azonban azt igazolja, hogy kultúránk visszavonhatatlanul az olvasás kultúrája, a fennem hirdetett tolerancia és az intertextuális kapcsolatok elismerésének jegyében a más típusú kommunikációkat az olvasás szövegnyelvére fordítja (és természetesen ferdíti).

Nem posztmodern jelenségről van szó; az, hogy erre korunkban kezdenek mindinkább figyelni, a reflexió megkésetttségének bizonyítéka meg egy önreflexivitásra fogékonyult szubjektum önmagasságával elfoglalt kor problémalátásának eredménye. Ez a probléma a zsidó-keresztény kultúra formálódásával megfogalmazódik már a judaizmus képből és leképezésből való „exodusában”, a képromboló eretnenségekben, melyek a 16. századi reformáció mozgalmában csúcsosodnak.

A liturgia képei¹

A zsidó törvény egyértelmű állást foglal a képhez való mágikus viszonyulás lehetőségével szemben a Tízparancsolatban megfogalmazott tilalom által: „Ne csinálj magadnak faragott képet és semmi hasonlót azokhoz, amelyek fenn az égben vagy amelyek alatt a földön vagy amelyek a vizekben a föld alatt vannak.”²

A mózesi képtilalom értelmezéséről folytatott vitában azonban Luther azt vetette ellene a képrombolóknak, hogy „kétféle kép van”. Isten nem valamennyi képről beszélt, hanem csak azokról, amelyeket „az ember Isten helyére állít”. Isten tehát az Ószövetségben egyedül a kultuszképeket tiltotta meg. „A Szentírásból és a jó históriákból vett képeket ugyan már-már hasznosnak is tartom”, mondja, minthogy azok a bibliai szövegekhez hasonlóan Isten üdvözítő cselekedeteire emlékeztetnek. Luther értelmezésében nem tiltottak az „emlékeztetőül vagy tanúságképpen szolgáló képek”, amelyeken „az elmúlt történeteket és dolgokat szinte tükörben látjuk”.³

A kereszténység számára az ószövetségi tilalom érvényes ugyan, de története magának a képnek az affirmációjával kezdődik: a megtestesülés misztériumában megszületik az abszolút Ikon. Isten kilép önmagából, és emberi formában mutatkozik meg, de Krisztus emberi természete több, mint az Atyához való hasonlóság; nem de Lumine származó lumen, hanem a fény

¹ „Képen” mind valóságos, vizuális képeket, mind pedig szóképeket, úgynevezett képes beszédet is értek. A két különböző fogalom azonos névvel jelölését indokolja, hogy a vizsgált képanyag vizuális képei saját kontextusukban mintegy vizuális locus szerepben, a szóbeli retorikák figuratív beszédének kiegészítőjeként, illusztrációkként működnek. Ezért látom indokoltnak az azonos terminológiát.

² 2Móz.20: 4, átdolgozott Károli-fordítás.

³ Beltung, Hans: *Kép és kultusz*. Bp. 2000. 485–519.

megegyező természetű fény, a fény ragyogása. Tehát épp teremtményként való jelenlétében a láthatatlan Isten Ikonja.⁴

A kereszténységnek, mióta a Megtestesülés-Megváltás műve megtörtént, állandóan ezt a megtestesülést kell jelenvalóvá tennie. Nem elég emlékezni, újra és újra elő kell állítani. Az abszolút ikont kell újraélni, ám az ember által alkotott képmásban éppen az azonosság-mozzanat hiányzik, ami Krisztus ikonjában maga a misztérium. Enélkül pedig minden csak tükrözés, árnyék, visszfény, ami elébe áll, eltakarja a valóságot.

Az abszolút ikonhoz olyan tükör méltó, amely közvetlenül sugározza az ábrázolt Arc valóságát. Ha nem érhető el a jel és a jelölt egylényegűsége, akkor semmilyen képmás nem lesz méltó az Archoz, és minden képmás pogány idol alakját fogja ölteni (vagy mert a saját modelljétől való távolság, vagy mert az ahhoz való pusztán hasonlóság fog megmutatkozni rajta).

A reformáció különféle irányzatainak kép-teológiája erre a lényegében feloldhatatlan dilemmára keres megoldást.

Luther, később radikálisabban Kálvin, elméletileg feloldja a problémát, méghozzá az ószövetségi törvényre hivatkozva, a „nekünk nem használ” racionális érvet helyezve a metafizikai paradoxon elébe. A képigény és képhez való viszony protestáns technikáiról természetesen nem esik szó az általuk felépített teológiai rendszerben.

A szisztematikus tudományok a vallás ilyen „elméleteiből”, a teológiákból kiindulva nem láttak problémát a protestáns használatú egyházi képek létezésében, ezt valamiképpen (többnyire hallgatólagosan) anomianak, a vallás tanaival összeférhetetlen devianciának könyvelték el, és a kérdést rövidre zárták egy totalitárius elmélettel: a protestáns képellenességgel.

Hatalmas, értelmezetlen korpusz szólít a gyakorlat fölül megvizsgálni a protestáns képhasználat és a körülötte kialakult tudás jellemzőit, megkeresve azokat a réseket az elméletben (főleg a képteológiára gondolok), amelyeken át elburjánozhatott egy, a hivatalos „tudomány” hatalmi kormányzása alól többé-kevésbé kicsúszott, az elméletekkel félig igazolható nemhivatalos műfaj, a magyar 17–18. század protestáns egyházművészetének egy sajátos jelensége: a református (ritkán unitárius) templomok festett deszkamennyezeteinek alakos ábrázolásai.

A „tabulatum depictum” protestáns sajátosságát a korábbi művészettörténet gazdasági okokkal és a primer díszítés igényével magyarázta. Tombor Ilona így érvel: „A templom nemcsak a hitélet, hanem a közélet színhelye is volt, a kis falusi közösség egyetlen középülete, azt saját céljainak megfelelően helyreállította, és szerény anyagi eszközeivel igyekezett széppé tenni: ahol freskót talált, lemeszelte, s más díszítési lehetősége nem is maradt, mint a festett asztalosmunka. Így a református egyház merev képtilalma a szó szoros értelmében felvirágoztatta ezt a virágdíszes kézművességet.”⁵

Tombor az alakos ábrázolásokat is az ornamentika részeként értelmezi: „Díszítmények közé foglalva maguk is díszítményként jelennek meg.”⁶

Kétségtelen, hogy a díszítő funkció is meghatározza ezeknek az ábrázolásoknak a jelenlétét, de ezek képtartalma talán túlmutat az ornamentális kereteken: egy-egy mennyezet figurái valószínűs vadkertet vonultatnak föl, felirattal ellátva, hiszen a „név ismerete nélkül nem juthatunk el a jelentett dolog ismeretéhez, hacsak nem olyan közönséges képekről van szó, amelyeket a megszokás révén első pillantásra mindenki felismer”.⁷

⁴ Lásd Cacciari, Massimo: *A törvény ikonjai*. Atheneum 1993. I. 4. füzet. 180–215.

⁵ Tombor Ilona: *Magyarországi festett famennyezetek és rokonemlékek a XV–XIX. századból*. Bp. 1968. 27.

⁶ *I. m.* 15.

⁷ Ripa, Cezare: *Iconologia*. Bp. 1997. Előljáróbeszéd az olvasóhoz.

Matthias Gerung: Babiloni parázna. Fametszet, 15. század

Hogy mennyire lehettek „közönségesek” a mennyezetek állatképei, nehéz lenne ma a használok oldaláról megvizsgálni, kétségtelen azonban, hogy a teve, elefánt, pelikán/publikán, strucc, majom, tigris, oroszlán, griff, sárkány, szirén már a 17. század magyarországi faunájában felettébb ritka állatnak számíthatott. Lennie kell ugyanakkor egy olyan hagyománynak, amelyben értelmet és jelentőséget kap ez a protestáns környezetben különös, a mai köztudatban levő képellenségnek ellentmondó, de a 17–18. század magyarországi (főként erdélyi) templomaiban nagyon elterjedt ábrázolási gyakorlat.

Milyen viszony lehet a protestáns liturgiában szinte abszolutizált prédikáció, az Ige szóbeli proklamációja és az ábrázolás, a képiség – a korban erősen megkérdőjelezett jogosságú – kategóriája között? Milyen funkcióval bír a protestáns igehirdetés terében az ábrázolt tematika, és mi a funkciója magának a „képnek”? Hogyan értelmezhető ez esetben a református egyház „mrev képtilalma”? Milyen igény tarthatja meg és élesztheti ezt a reprezentációs formát, amikor a protestáns exegetikai és homiletikai hagyomány a sola scriptura elvét hangsúlyozza?

Egy 1625-ben Kassán nyomtatott könyvecskére bukkanva kezdtem a sola scriptura doktrínájának prédikációkbeli értelmezése felől is feltenni a kérdést. A bekecsi templom felszentelések elhangzott prédikációkat, valamint „az Templum falaira és az Székekre fel-iratott Szent Írásbéli könyörgésec és szép mondásokat” egybegyűjtő kis könyv tartalmaz egy Szenci Molnár Albert által fordított Scultetus-prédikációt a bálványképekről,⁸ ennek, valamint Pathai István *Babillonnak tüköre*⁹ című polemizáló jellegű könyvének az „írott, öntött, faragot képekről” szóló részei alapján jutottam az alábbi következtetésekre.

A protestáns képellenség a platóni ideatan értelmében elítélt kettős utánzás miatt fordul el a képektől, de úgy, hogy azt összekapcsolja a kép-leképezett mágikus azonosságával. Az érvelés logikája tehát: a valóság mint idea – Isten ideája – nem képezhető le, mivel a képirónak nincs róla ismerete (Isten nem engedi magát fogva tartani az *ikonban*, ahogyan a *nomenben* sem), az Ember-Krisztus, az apostolok, Mária, más szentek azért nem, mert az időbeni távolság miatt ekphraszizuk annyira eltorzult a hosszú hagyományozás folyamán, hogy már-már képirói invencióként¹⁰ tételeződik, tehát költött mesének, fabulának¹¹ az igazságigény ellenében. Paradox módon mégis ott van az imperativus, amit az abszolút ikon megtörténése hordoz magában.

A reformáció erre a dilemmára a Szó egyedüli uralmába vetett hit gyakorlatával válaszol.

A másik hangsúlyos ellenvetés a „Ne kísértsd az Urat, a te Istenedet” parancs és az 1Thess 5,22 („Mindentül az mi gonosz szint mutat őrizkedgyetec, és azt eltávoztassátoc”¹²) értelmezésében a „szegény kösség” féltése és a babonás emberek megóvása a kísértéstől: „Bátor csak

⁸ *Consecratio Templi Novi*. Kassa 1625. 161–190. *Szent Írás szerint valo rövid Tanitas az Bálvány Képekről, melyet Németül Scultetus Abraham boczáított ki, mostan pedig az Bekecsi Templumnac commendálására Magyarár fordított Szenci Molnár Albert.*

⁹ Pathai István: *Amaz het fejü es tiz szarvu fene bestian ülő Barsonnyal' s Draga kövekkel fel-ruházott parázna Babillonnak, mely az ő tisztátalan paráznságának, arany pohárba töltött részegítő utálatosságával meg-részegítette ez földnek lakozóit, mezitelenségének tüköre*. Sárospatak 1671. fol. C5, C6, C7, D.

¹⁰ [Krisztus] „nem is irattathatic immár le az ő embersége szerint, mert csak egy ember sem él most ez világon az ki ötet látta volna. Innen vagyon, hogy némelly ő nékie sárka szakállat, némelly barna színöt, harmad gesztenye színöt, némelly fekete szakállat ir es fest. Es igr azt kell az Christus képe felől tartanupc, az mit az képiro az ő tetszése szerint legjóbnak itilt, vagy az mély festékre es formára ő szert tehetett.” *Consecratio Templi Novi*. 173.

¹¹ Lásd Pathainál: „Mitsoda tisztelet érdemelyen azért és minémü innep szentelést az, a ki soha nem volt? Könynyen meg-gondolhattya, a kinek Isten valami kicsiny értelmet adott, nem nagy balgatagságoc? Nem Isten ellen valo bálványozásé a költött fabuláknak nevére és tiszteletire szentegyházat rakni, oltárokat néki dedicálni, és a fabulát a magoktol költött hazugságot segítségre hini?” Pathai: *i. m.* fol. E3.

¹² *Consecratio Templi Novi*. 173.

ékességért és emlékezetért csinálnák s tartanák-is, még sem volna sem hasznos, sem el-tűrhető dolog az isteni tiszteletnek helyén tartani. Mert az szegény kösség, ki ennyi sok czigány fogásokat csak meg sem tud gondolni, hajlando annak imádással valo tiszteletére, a mit az imádságnak helyén lát. Az Papi rend pediglen ellene nem szol, noha láttya, hogy Isten ellen tiszteli az vak parasztság az hitván régi meg-avult szú ötte képeket.”¹³

A protestáns reprezentációs és ikonográfiai gyakorlat azonban mintha azt látszanék igazolni, hogy a tükrözés megtöbbszörözésének van olyan formája, amely nem vezet bálványozáshoz, olyan képek, melyeket nem „ött meg a szú”. A festett famennyezetek alakos ábrázolásai már olyan emblemikus figurák, melyeknek kép volta az imágó konkrét azonosítása mellett ontológiai magában hordozza a kép utalásos jellegét: az állatfigura a szentre utal, Isten országára vagy a Sátán állatkertjére, illetve a szimbolikus állattanok felől értelmezve Krisztusra vagy az Antikrisztusra. A képnek két leképezettje van: egy elsődleges szemléleti és egy másodlagos értelmezési. Az érzéki látható utal a valójában elsődleges jelentőségű másodlagos jelentésre. Ez a kiemelt és előtérbe, fénybe hozott utalásmozzanat eltávolítja annyira a leképezési viszony két elemét, hogy a szemlélő-befogadó számára kivédhetőnek tűnik a primitív azonosítás. Persze ehhez egy olyan értelmezési hagyományban kell benne állnia a szemlélőnek, amelyben az analógias jelentések és jelenthetőségek bizonyos mértékben kanonizáltak és ismertek.

Ezen hagyomány határainak a kirajzolódása adhatna választ a protestáns ikonográfia reprezentációs funkcióinak máig nyitott kérdésére és ugyanakkor a prédikáció retorikájának néhány fontos problémájára is. 17. századi protestáns prédikációk exemplumhasználatában vizsgálom meg a kérdést, egy történelmi eredetű példázat különféle argumentáció-típusokként való alkalmazásában, illetve más szimbólumokkal, képekkel, példázatokkal való szintaktikai és szemantikai érintkezésében.

Hogy milyen képek ábrázolási tilalmára vonatkozik a protestáns képellenesség, arra a hitvita-irodalom és a rá vonatkozó prédikációk nem adnak konkrét választ. Néhány elejtett megjegyzésből derül ki, hogy a „radikális tisztítás” nem mindenféle ábrázolásra terjedt ki, illetve különböző létmódú képekről folyik a vita:¹⁴

„Lám az Istenec egynihány féle képei vóltac az Salomon Templumaban-is.

Felelet. Vóltac bizonynyal. De nem az megholt Szentec képei, ugy mint Abrahamé, Isaké és Iácóbé; semmi historiára emlékeztető képec nem vóltac, az mineműkről itt vagon szó.”¹⁵

Vajon csak a szent történet alakjainak tiltott az ábrázolása, vagy a szerző a történetet világi értelemben is használja? Az is feltűnő, hogy miközben a református exegézis és prédikációelmélet a sola scriptura elvét hangsúlyozza, az ábrázolások a mai befogadó számára nem egyértelműen bibliai szimbólumokra utalnak. Főként az általunk mitológiainak tartott alakok értelmezése veti fel élesen a kérdést: milyen funkciót szán a 17. századi hagyomány a vizuális és nyelvi képeknek, milyen minőségben írhatóak le a *vero-elv* szempontjából, mi hitelesíti őket, és milyen szintaktikai viszonyban állnak egymással?

¹³ Uo.

¹⁴ Érdekes művelődéstörténelmi adalékot jelenthet ehhez a feltételezéshez az a tény, hogy a 17. századtól a protestáns templomfestés (főként kazettás mennyezetek, karzatok, padmellvédék, ládák festésére gondolok) átkerül a képművésztől a festőasztalosok, ezen belül a mennyezetfestők (mennyezők) hatáskörébe. Tombor Ilona ezzel magyarázza az ábrázolások művészi kvalitásának csökkenését (*i. m.* 27), de elképzelhető, hogy emögött az ábrázolások kép státusában bekövetkezett változás is állhatott.

¹⁵ *Consacratio Templi Novi*. 185.

Babiloni paráznát ábrázoló festett kazetta. Tancs, református templom.
A mennyezet Parajdi Illyés János munkája 1676-ból

Dolgozatom a szirén kazettás mennyezeteken megjelenő alakját¹⁶ értelmezi a protestáns homiletika prédikációsesszményében kijelölt/kijelölhető helye, az ebből adódó retorikai meghatározottság szempontjából, majd egy apokaliptikus figura, a *Jelenések könyve* 17. rész babiloni paráznájának szimbolikus hasonlóságát, illetve a két szimbólum jelentésszférájának összekapcsolódását. Mindez tekinthető a kazettás mennyezetek ikonográfiájának szöveg felőli értelmezésének, de a kép is működhet értelmezőként. Feltevésem, miszerint létezik valamilyen „kiábrázolási” viszony a liturgikus térben elhelyezett kép és az ugyanott hangzó szöveg között, korántsem bizonyított genetikusan. Ami azonban feljogosítja az értelmezőt az összefüggéskeresésre, az, úgy vélem, a szent tér különböző természetű szövegeinek közös szimbólumhasználata.

A szövegek kapcsolatát, az egymás-olvasata jelleget az intertextualitás tágabban értelmezett jelenségeként vizsgálom, nem térve ki az egyes szövegek élettörténet(ek)be ágyazott recepció viszonyaira. (Itt a megrendelő–készítő meglehetősen csekély mértékben dokumentált viszonyára, a készítettő szándékának, ikonográfiai és tematikai elvárásainak feltáratlan voltára, illetve a mennyezetfestő invenciójának szerepére gondolok.)

A szövegek köziségben aktivizálódó, részben az orális folklórhöz, részben vallásos irodalomhoz közelítő prédikációs gyakorlat exemplumhasználó és -értelmező hagyományát vázolnám néhány szöveg elemzésével, amely 17. századi nyomtatott prédikációinkban nyomon követhető, és újrafogalmazza az exemplum hasznainak kérdését.

Megvilágítás – a hasonlóból vett példa

„A magyar nyelv noha parasztos nyelv, de fontos és bölcs nyelv, kiváltképpen a példa avagy köz beszédekben.”

Az irodalomtörténeti exemplumkutatás Tüskés Gábor fogalommeghatározását tartja a leginkább használhatónak.¹⁷ Tüskés a 16–17. század katolikus kegyességi irodalmában vizsgálta az exemplum mint másodlagos irodalmi forma műfajok közötti és műfajok feletti funkcióit, kitérve a fogalmat oly módon, hogy figyelembe vette mindazokat a nem elbeszélő szövegeket, amelyek exemplum funkcióban szerepelnek, így az idézetekkel és hasonlatokkal való funkcionális összekapcsolódását is.¹⁸

„Az exemplum nem tartalmilag vagy formailag, hanem kizárólag funkcionálisan meghatározott szövegegység. Alapvető feladata, hogy érvelési, bizonyítási eszközként kézzelfoghatóvá teszi az elvont tartalmakat.”¹⁹ Szerepelhet tanítás, bizonyítás, megvilágítás, meggyőzés, érvelés,

¹⁶ Húsz kazettás mennyezeteten talált szirénfigura képezi azt a képkorpuszt, amelynek értelmezését a prédikáció retorikájában, főként az argumentációban (orális és képi argumentációban) elfoglalt lehetséges funkcióiban kísérem meg. Az ábrázolások helye a keletkezés sorrendjében a következő: Tancs (1676); Nyárádszentimre (1676?); Noszvaj (1700); Küsmöd (1712–1714); Biharpuspöki (1720); Kraszna (1736); Csenger (1745); Técső (1748); Gyerővárhely (1752); Bogártelke (1760); Erdőszentgyörgy (1760); Maksa (1766); Gyúgye (1767); Magyarcsaholy (1777 előtt); Szilágyolompért (1778); Bánffyhunad (1787); Szenna (1788); Mezőkeszű (1792); Drávaivány (1795); Almásmálmom (?).

¹⁷ Tüskés Gábor: *Az exemplum a 16–17. század katolikus áhítati irodalmában*. ItK 1992. 2. szám. 133–151.

¹⁸ A klasszikus retorika a módból vett érvek csoportjában helyezi el a hasonlóból vett érvet és példát is, melyeket végeredményben nem lehet szétválasztani egymástól; mindkettő azonos módszerrel, a rávezetéssel (inductio) készül. Lásd még a példák alfajainál a hasonló példát (exemplum simile). Szabó–Szörényi: *Kis magyar retorika*. Bevezetés az irodalmi retorikába. Bp. 1997.

¹⁹ Tüskés Gábor: *i. m.* 150.

erkölcsi tanítás és szórakoztatás funkciójában, a szerzői szándék, illetve a szöveg retorikájában elfoglalt helye függvényében.

A hagyományos retorikával szemben, amely művészi bizonyítékokat használt az argumentációban, a protestáns „új retorika” a nem művészieket is alkalmazza, sőt egyre inkább privilegálja az előbbiekkal szemben. A művészetén kívüli bizonyítékok (*argumentationes inartificiales*) között szerepel az exemplum vagy példa is. Pécseli Király Imre retorikájában a *loci externi* kategóriájában jelenik meg az *exempla*, Soareznek a protestantizmusra is nagy hatású retorikája a *loci extrinseci de testimonio humano* csoportjában szerepel, ugyanazon kategóriában a proverbiumokkal.²⁰

A klasszikus retorikák hagyományos locusait (*artificiales*) egyre értéktelenebbnek tünteti fel a protestantizmus igazság-éhsége, és miközben az invenciót empirikus érveléssel próbálja helyettesíteni, ellentmondásos kommunikációs helyzetet hoz létre. Az egyházi irodalomnak mindenekelőtt a teológia igazságairól kell beszélnie; a keresztény prédikáció már nem meggyőzni akar, mint az antik rétori gyakorlat, hanem az isteni kinyilatkoztatás hiteles és teljes igazságát közli. A kinyilatkoztatás verbális inspirációként való prekritikai értelmezése bonyolódik tovább a prédikátor igehirdetésében: a kinyilatkoztatás mint szövesemény mintegy elhív arra, hogy az Ige/Írás újból szavá, proklamációvá, igehirdetéssé váljék.²¹ A prédikátor felelőssége óriási: a Szentlélek sugallatára kell az Írást magával az Írással megvilágítania, és mintegy prófétai szerepvállalásban az igaz értelmet mint igazságot kimondania. A végső valóság megismerésének metafizikai igénye a proklamációban a foucault-i értelemben vett hatalomgyakorlási móddá válik; „a hatalom gyakorlása együtt jár az igaz diskurzusok valamiféle ökonómiájával”.²²

A természettudományos gondolkodás eredményeivel való érvelésnek tehát feltétlenül a kimondandó igazságok megerősítésére, bizonyítására kell értelmeződnie. A kétségbevonhatatlan bizonyítékok felsorakoztatásával a prédikáló személy az abszolút, tudományosan is megalapozott igazság kinyilvánításának kommunikációs helyzetébe állítja magát. A közölt igazságokkal szemben nagyon magas követelményeket állít ez a beszédhelyzet, és innen eredeztethető a 17. századi prédikáción végigvonuló hangsúlyozott igazságigény, a *vera* közlésének keresztény igénye, szemben az antik retorika *verosimile* követelményével. Ez az igény irányítja az exemplumok használati módját, alkalmazhatósági kritériumait, a megcélzott hasznok természetét.

Ugyanakkor az igazság kimondásának prédikatori feladata a tanítás célkitűzésében konkretizálódik. A melanchthoni retorikai modell módosítja az antik retorika *genusainak* rendszerét: a *genus demonstrativum*, *genus deliberativum*, *genus iudiciale* hármásából kiemeli a deliberativumot, és hozzárendel egy negyedik genust, a *genus didascalicumot*, központi szerepet szánva neki a gyakorlati jellegű prédikációban. (Kecskeméti egy szójátékkal világítja meg a retorikai újítás lényegét: a dialektikából a szent szónoklatban áttemelt „*ars recte docendiből*” így válik „*ars recte dicendi*” mint a prédikáció szövegszervezését meghatározó kitüntetett cél.)²³

²⁰ Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. A magyar nyelvű halotti beszéd a XVII. században. Bp. 1998. 37–54.

²¹ Vö. Ebeling, Gerhard: *Isten és szó*. Hermeneutikai Füzetek 7. Bp. 1995. 34.

²² Foucault, Michel: *A hatalom mikrofizikája*. = Uő: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen 1999. 319.

²³ Kecskeméti Gábor: *i. m.* 64–65.

Festett famennyezet részlete. Szilágylompért, református templom. Ismeretlen festő munkája 1778-ból

A reformációval az antik retorika *docere–delectare–flectare* hármas célkitűzéséből rendkívül felértékelődik a docere/tanítás feladata, a másik kettő, főként a gyönyörködtetés rovására. A

megindítás, meggyőzés homiletikai kategóriáját a puritánusok állítják vissza eredeti fontosságába, a protestáns ortodoxiak „sensusra” való koncentrációját az „ususzal” helyettesítve.

Így rajzolódna ki a szelekció irányvonala, amelyek a hatalmas locus- és exemplumhagyományt megrostálják, azokat az érveket tartva meg, amelyek megfelelnek a prédikáció hatás-szándékának. A homiletikai kézikönyvek, exemplumgyűjtemények csak a forrásokat nevezik meg, ahonnan az exemplumok meríthetők, de nem adnak pontos utasítást az alkalmazásra és az alkalmazás során rájuk ruházható funkciókra nézve. A beszéd írója alkalomszerűen, szándékának megfelelően ruházza fel különböző funkciókkal, egyúttal a maga számára is értelmezve és aktualizálva saját prédikáció- és kommunikációelméletét.

Az exemplumok kitüntetett forrása a *Biblia*, elsődlegesen a használás, *utilitas* céljával, de az érvelésben bizonyos esetekben világi exemplumok is helyet kapnak. Egyházi szónokok gyakran kijelentették, hogy az exemplum ugyan mint a kegyességet közvetítő eszköz fontos, de ennek hatékony közvetítésére azáltal képes, hogy a tanítást megédesíti, szórakoztatóvá teszi.

A prédikáció elemeit, a „külső Históriaikat” és fabulákat szigorú forráshivatkozással lehet alkalmazni. Legfrappánsabban a jezsuita Pázmány fogalmaz: „lopva semmit sem vettem, mert (Seneca) valaki írásában valami jót találok, enyém.” „Én is, noha a pogányok rossz fabuláit és hiuságos vagy ártalmas csevegésit írásomba nem elegyitem, de a hol keresztyén emberhez illő jóságokról és dicsüretes erkölcsökről tisztességes mondásokat és cselekedeteket tanultam, azokat elő-hozom.” Az előhozás azonban megfelelő kritikával történik: úgy kell eljárni a pogányok írásaival, mint a zsidók, ha pogány asszonyt akarnak feleségül venni: „El kell haját beretválni, körmét vagdalni, ruháját változtatni: hogy se hamisság körmeivel meg ne sértse; se hiuságos szó hajával és fabulák csintalan öltözetivel meg ne mocskolja az igazságot, hanem eléb kitisztuljon a hiuságiból.”²⁴

Ennek az „átöltöztetésnek” és „elberetválásnak” a módjára kérdezek rá a megvizsgált exemplumkorpuszban, arra, hogy minek a függvényében válik ugyanaz az exemplum hol művészi, hol művészetten kívüli bizonyítékká, következésképpen mennyiben határozza meg az argumentáció hatásosságát, és milyen retorikai célkitűzésnek rendelődik alá. A szíren példázatainak funkcióira való kérdezéssel főként a trópus (szókép) funkcióját, illetve valóság és fikció határainak elmozdulását próbálom végigkövetni négy református prédikációs szövegben: Borne-misza Péter *Ördögi kísértetekről* című prédikációs kötetének egyik utolsó prédikációjában²⁵, Kecskeméti János *A Sámuel könyvének prédikációk szerint való magyarázatja Negyedik Praedicationiájában*²⁶, Keresszegi Herman István *A keresztyén hit ágazatiról való Praedicationiok Tarhaza* című kötetéből a hetedik parancsolatot magyarázó III. Concióban²⁷ és Medgyesi Pál *Bűnön buskodo lelek kenszergése a reménségnek s-kétségben esésnek Szorosi között*²⁸ című prédikációjában.

²⁴ Pázmány Péter: *Prédikációk. A keresztyén Olvasókhöz. = Pázmány Péter összes munkái.* I. Bp. 1895–1905.

²⁵ Borzsák István: *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok).* Bp. 1960 ide vonatkozó részét és jegyzetanyagát használok.

²⁶ Kecskeméti János: *A Sámuel könyvének prédikációk szerint való magyarázatja. Negyedik Praedicationi.* Bártfa 1622.

²⁷ Keresszegi Herman István: *A keresztyén hit ágazatiról való Praedicationiok Tarhaza, Concio III.* Várad 1640.

²⁸ Medgyesi Pál: *Bűnön buskodo lelek kenszergése a reménségnek s-kétségben esésnek Szorosi között. = M.P.: Magyarok Hatodik Jajja.* Sárospatak 1660.

Szirént ábrázoló festett kazetta.
Gyerővásárhely, református templom,
Id. Umling Lőrinc munkája 1752-ből

A szirén exempluma a mai értelmezés számára egyértelműen mitológiai példázat, a szimbólum első, narratívában való megjelenéseként az *Odüsszeiát* nevezhetjük meg. A pszichoanalitikus mítoszértelmezés a psziché legfélelmetesebb tartományainak legyőzését látja Odüsszeusz történetében. A tudattalant szimbolizáló, kettős természetű keveréklények ellenállhatatlan kísértők: a nő-állat, menny-pokol, vonzás-halálba taszítás dichotómiáit hordozzák magukban. Odüsszeusz viasszal tömi be társai fülét, de magának meg kell küzdenie a kísértéssel. Ellenállása egy próba kiállását, részsikert jelent a narratíva egészének perspektívájából.

A pszichoanalízis szimbólumként szelídíti meg, teszi megérthetővé és ezáltal legyőzhetővé a szirén képzetét, de szimbólumként él tovább a hellenizmus letűntével ennek a hatalmas kultúrának a recepciójában. A szimbolizáció

klasszikus útját járja be: a történet egyetlen elem jelentésszférájába tömörül, és a szimbólum előhívja – akár csupán egy kép formájában – a teljes narratívát.

A keresztény kultúra is asszimilálja a szimbólumot: az 1Kor. 9,19–20. verseiben²⁹ meghirdetett misszióelv értelmében nagy lélegzetű szimbólumadaptációt végez. Pál apostol tudja, hogy noha a megtérés egy másik létállapotba történő ugrás, az ember mégsem képes egyszerűen kilépni a kultúrájából, már csak azért sem, mert az Evangélium üzenetének megértése mindig saját hagyományban állva történhet meg. Ezért az üzenet hirdetőjének kell megtalálnia a nyelvet, amellyel az illető hagyomány dialógusba hozható. „Mindeneknek mindenné lettem, hogy minden módon megnyerjek némelyeket” – mondja Pál, és a kereszténység a szimbólumokkal való fordítással igyekszik eleget tenni az imperatívusznak, egy sokkal dinamikusabb viszonyban, mint a gyarmatizáló jellegű „átkeresztelés”, szimbólum-eltulajdonítás.

Egy archetipikus kép minden új jelentése megkoronázza és beteljesíti a régieket. Így a pogány Odüsszeusz-történetből kiemelkedő szirén képe, miközben a zsidó-keresztény kísértő-képzet szinonimájává, sőt amazt magába olvasztó kitüntetett jelképpé vált, megőrzi a görög fabulában foglalt egzisztenciális léthelyzet lélektani feszültségét. Ezért annyira alkalmas a sátán kísértésének példázására.

A keresztény recepció ugyanakkor a maga képeire is formálja a szimbólumot. A szirén mitológiai lényként való realitása kétséges, a keresztény értelmezésnek viszont „erős valóságokra” van szüksége. Az átírás első nyoma a *Physiologus*. Ebben a hozzávetőlegesen a 2. századi Alexandriában görög nyelven íródott, furcsa műben a természet elveszti objektív valóságát (a hellenizmus megfigyeléseken alapuló kutatási célkitűzéséhez viszonyítva), és a vallásos morál háttérévé válik. Olyan világban született a „Természet ismerőjének” műve, ahol az Őszövettség és a görög műveltség a legszorosabb szimbiózisban élt egymással, és míg az ókorban az underground irodalom részeként rejtőzködött, a bizánci időbeli könyvsikere után a középkor-

²⁹ „És a zsidóknak zsidóvá lettem, hogy zsidókat nyerjek meg; a törvény alatt valóknak törvény alatt valóvá, hogy a törvény alatt valókat megnyerjem; »A törvény nélkül valóknak törvény nélkülivé, noha nem vagyok Isten törvénye nélkül, hanem Krisztus törvényében való, hogy törvény nélkül valókat nyerjek meg.« Az erőtlennek erőtlenné lettem, hogy az erőtlenekeket megnyerjem. Mindeneknek mindenné lettem, hogy minden módon megnyerjek némelyeket.” 1Kor.9,19–20. Átdolgozott Károli-fordítás, Bp. 1990.

ban rengeteg fordítása látott napvilágot.³⁰ A *Physiologus* szimbolikus természetrajz, amelyben a bibliai locusokra való hivatkozással hitelesített szimbólumértelmezések egy olyan élővilágot (ásványokról szóló fejezetei is vannak) tárnak fel, ahol a lények nem élnek önmagukért, és nem önmagukat jelentik, hanem a szent történet valamelyik részéhez kapcsolódva a keresztény értékvilág erényeit vagy/és bűneit testesítik meg. Ebben az állatvilágban természetesen él egymás mellett az oroszlán, búbos banka, gólya, pelikán, fönix, szirén és kentaur, egyszarvú, „antilópe”, „eléfánt”, strucc és vadzamárnak (a különböző változatok több-kevesebb állatot tárgyalnak). A természet ismerője tudós módszerességgel írja le a „szirénnek nevezett állatokat”: Ézs. 13,21-ből kiindulva bemutatja testfelépítésüket („fejtől a köldökig nő alakjával bírnak, végső teste pedig a madárhoz hasonló”), állandó tulajdonságukat („édesen énekelnek, mint a múzsák, s az arra hajózók, ha meghallják, a tengerbe vetik magukat és elpusztulnak”), végül pedig, hogy milyen embert példáznak (kétszínű, állhatatlan, eretnek).³¹

A *Physiologus* számos változatának és fordításának továbbéltetői a bestiáriumok, melyek a *Physiologus* mellett az antik természetrajzi műveket (Arisztotelész, Plinius munkáit) is kivonatolják és beépítik természetismeretükbe. A magyar irodalomban először Temesvári Pelbárt *Aureum Rosarium* című hittudományi enciklopédiája tartalmazza a középkor bestiáriumanyagát, de az a fajta természetrajzi hagyomány lecsapódik azokban a locus- és exemplumgyűjteményekben,³² amelyek a keresztény prédikáció történetét segédanyagként, „a világirodalom szolgálatáért”³³ végigkísérik.

A hagyományozás folyamata így vezet el a protestáns prédikációig, amely sajátos kritikai elveket alkalmaz az írásmagyarzatban. Az általam vizsgált exemplumanyagban Bornemisza használja először a szirén példáját az ördögnek „barmokhoz hasonlított nevei” között. „Syrena” az ördög, „mert édesget szavával, és angyal képébe is elváltoztatja magát. Homérosz írja, hogy az Syrenák az tengeri kősziklák közt szép asszonyok képébe csuda édesen énekeltek,

³⁰ Kádár Zoltán: *Utószó. = Physiologus*. Ford. Mohay András. Bp. 1986. 95–100.

³¹ *Physiologus*. 29–30: „Ézsaiás próféta mondta: »Ördögök, szirének és sünök fognak táncolni Babilonban.« A *Physiologus* így szól a szirénekről és a hipokentaurokról: a tengerben élnek a szirénnek nevezett állatok, amelyek édesen énekelnek, mint a múzsák, s az arra hajózók, ha meghallják éneküket, a tengerbe vetik magukat és elpusztulnak. Felsőtestük köldökig ember formájú, alsótestük pedig akár a lúdé.[...] Ilyen a kétszínű, a minden útjában állhatatlan ember. Forgolódna néhányan a gyülekezetben, kinnél megvan a kegyességnek látszata, de megtagadják annak erejét: a gyülekezetben ember módjára viselkednek, de mikor elbocsátják őket, vadállattá változnak. Az ilyenek tehát a szirének és hipokentaurok képét öltik magukra, azaz az ellenséges hatalmakét s a csúfolkodó eretnekekét, mert nyájas beszéddel meg hízelkedéssel megcsalják – miként a szirének – az ártatlanoknak szívét. »Jó erkölcsöt megrontanak gonosz társaságok.« Helyesen szól tehát a *Physiologus* a szirénekről és hipokentaurokról.”

1921-ben Horváth Sándor közreadott az Ethnographiában két *Physiologus*-fordítást, egy görög és egy latin eredetiből (Ethn. 1921. 10–41). A 13. század végi latin *Physiologus* fordításából idézek:

„A szirénákról és onocentaurokról mondja Izaiás próféta: »A sziréna gonosz szellem, és szörnyek a gyönyörűség palotáiban« (Izai. XIII. 22). Mindegyiknek az alakját a philosophus így írja le: A szirénák, mondja, halált hozó állatok, amelyek fejtől a köldökig nő alakjával bírnak, végső testük pedig a madárhoz hasonló. Rendkívül bájos dalaikkal a hajósokat megtevesztik, elaltatják. Ezt látván a hajókra rontanak és szétszaggatják őket. Tehát úgy tévesztődnek meg, mint azok, akik ördög pompájában és a színházi gyönyörökben gyönyörködve és az ész álmától elnyomtatva a gonosz-ság zsákmányává lesznek.” Horváth Sándor: *i. m.* 26.

³²Lásd Bárczy Ildikó: *Ars compilandi. A kérdés megoldatlansága.* = Bitskey I.–Tamás A. (szerk.): *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban.* Studia Litteraria XXXII(1994). Debrecen 99–116; Dömötör Ákos: *Hondorff-hatások Keresztyei Herman István exemplumaiban.* Acta Hist. Lit. Hung. XXV(1988). 15–30.

³³ Sinkó Ferencet idézi Papp Andrea: „Példákból faragott tükrök”. *Utak és lehetőségek az exemplumkutatásban.* = Bitskey I.–Tamás A. (szerk.): *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban.* 91.

de valakik oda mentek, mind elvesztek. Ezek ördögök voltak: Ulysses eszesen oltalmazta magát és társait.”³⁴

Bornemisza a margináliák közt részletesen feltünteti azokat a helyeket, ahol ezek az ördögökre magyarázható csodaállatok szerepelnek (a sziréneken kívül szól oroszlánról, az Apocalypsis sárkányáról, vérszopóról, kígyóról, skorpióról és struccmadárról). Borzsák szerint a szirének említésére Ézsaiás 34,13 verse indíthatta Bornemiszát vagy forrását. Az illető locust azonban, akárcsak a *Physiologus* idézte Ézs. 13,22-t, sem a protestáns bibliafordítások, sem a Káldi-fordítás nem szirének fordítja, hanem struccnak. Az eredeti héber szöveg a választott nép ellenségén beteljesülő isteni büntetésként hozza a verset: „fölvéri palotáit tövis, csalán, és bogáncs a bástyaít, és lesz sakálok hajléka és struccok udvara”.³⁵ A héber szöveg rejtélyes állatait a *Septuaginta* szakértői nem „sakáloknak”, nem is „struccoknak”, hanem sziréneknek fordították (lásd még Jób 30,29; Ézs 43,20; Ézs 13,22). A *Physiologus* idézte Ézs. 13,22 az egyetlen hely, ahol Hieronymus a latin fordításban is meghagyta a sziréneket: „et Sirenes in delubris voluptatis”.³⁶

Bornemisza még bibliai locusszal hitelesített antik példázatként használja az exemplumot, tehát *argumenta inartificiosaként*, mivel vagy ő maga, vagy forrása a *Vulgatát* használta. Odüsszeusz történetét interpretálja mint keresztény üzenetet (a kísértőnek való ellenállásra intő példastatuálás) hordozó történelmi példát, de mégsem válik művészi bizonyítékká az argumentációban, mert a szirén bibliai locusa mintegy hitelesíti az egész történetet, és ilyenformán Bornemisza lehetséges értelmezésében Homérosz írása csupán részletezi a Bibliában lefektetett igazságot. A feltehetőleg a *Vulgatából* való szentíráshely az *argumentatio inartificiosa* eszközévé „házasítja” az exemplumot.

A magyar Ószövetség-fordítások már struccal helyettesítik a *Septuaginta* idézett helyeinek szirénjeit,³⁷ ám a jelképes állat nem hull ki a protestáns szövegek példázatvilágából. Antik történelmi példázatként, hivatkozással vagy anélkül él tovább a református ortodoxia homiletikai gyakorlatában.

Kecskeméti János 1622-ből való *Sámuel könyve*-kommentárja a IV. Prédikációban a bűn tulajdonságait példázza a szirénnel:

„Sztintén olyan azért a bűn, mint amaz Sirenes nevű tengeri hal, kik öveken fölül szép leányi formát viselnek, alól pedig hal formát, azt írják fölül, hogy azok felette szép énekléseket tésznek, kik az ő éneklésekkel az haiosokat nagy messze földről magokhoz vonnyák, kik mikor el közelítenek, az haiokat el fordíttyák, el aluvatván őket szép éneklésekkel, es így vesztik el. Illyetén tulajdonságh azért a bűn is, mert noha egy elsőben gyönyörködtetik az embereket, de az után veszedelmet hoznak reáik, melyre való képest mellitum venenum mézes méregnek nevezethetik.”³⁸

³⁴ Bornemisza Péter: *Postillák* IV. Lásd Borzsák István: *i. m.* 383–384.

³⁵ Ézs 13, 22. Új fordítás. Bp. 1995.

³⁶ Borzsák István: *i. m.* 383–384.

³⁷ Ézs 13, 21–22: „Hanem laknac ott vadac, és annac házait ártalmas állatoc töltic be, lakoznac báglyok, és vad emberec szögdösnec ott. Az erdei maczkák kiáltanac az ő el pusztított palotáiban, és az ő gyönyörűséges házaiban az sárkányoc, közel vagyon pedig az ő romlásánac ideie, és az ő napiai meszsére nem halladnac.” Károli Gáspár: *Vizsolyi Biblia*. Vizsoly 1590.

Ézs 13, 21–22: „Hanem a vadak nyugosznak ott, és az ő házok bé-telnek sárkányokkal: és strucz-madarak laknac ott, és a szörösök ugrálnak ott: és ott meg-felelnek a füles-baglyok az ő házaiban: és a sárkányok a gyönyörűséges palotákban.” Káldi György: *Szent Biblia*. Bécs 1626.

³⁸ Kecskeméti János: *i. m.* fol. 5.

Kecskeméti a „Dávid poenitentiájáról” szóló exordium után a narrációt divisiókra osztja, a második divisio („Hány dolgokban és mellyekben áll Dávid poenitentiája”) négy subdivisióra oszlik tovább. Az első subdivisióknak a bűnmegismerés fontosságára vonatkozó tanulsága hozza argumentációként a példát. „Minémü tulajdonsága légyen az bűnnek, innen megh tanulhattyuk, ez hogy magát hogy inkább az emberben furhassa, felette igen hizelkedik, lelki ismeretit sertegeti, faydalmat indít, szomorúságot indit az embernek szivében: kellé példa?”³⁹

Az első példa a Genézis bűnbeesés-története (*argumenta inartificiosa*), a második *külső exemplum*ként állítja a homéroszi szövegből hagyományozódott, időközben tengeri hallá átalakult szirén történetét. Kecskeméti nem nevezi meg a forrást, de hivatkozik írott hagyományból való eredetére. Tudva azt, hogy általános gyakorlat szerint a széljegyzeteken a citátumként vagy parafrázisként kölcsönzött anyagnak csak egy része szerepel hivatkozás formájában, és annak figyelembevételével, hogy Kecskeméti eléggé nagy pogány idézetanyagot használ,⁴⁰ szirén-példázatát világi históriából vett érvnek, *argumenta artificiosának* értelmezem. A *syrenest* tengeri halként helyezi el az állatvilágban, a középkor biológiájának megfelelően; Kádár Zoltán megjegyzi a magyar *Physiologus*-fordítás utószavában,⁴¹ hogy a Physiologusok korában mindennemű vízi állatot *piscis* néven emlegetnek, holott a szó eredeti jelentése hal. A szirén szó is szenvedhetett efféle jelentésmódosulást.

Keresszegi Herman István a hetedik parancsolatról szóló prédikációcsoportban használja a szirén hasonlattá zsugorodott exemplumát. A paráznaságról szóló prédikációk egymásba épülve bontják ki a gondolatmenetet, nem annyira az egyes conciók, mint inkább a textus, illetve téma köré szerveződő egyetlen narratívában. Az egyes prédikációk egy-egy kérdés köré csoportosítva, pontokba foglalva magyarázzák a paráznaság különböző sajátosságait. A 2–3. prédikáció a paráznaságra való kilenc „alkalmatosságot” tárgyalja sorra: 1. a parázna szemek, „mellyek által mint edgy tsatornán származnak-ki a bűnnek parázna indulati, hunyorgatással, villogatással, szemek által öltegetésével fajtalan indulatit jelentgetvén”; 2. a hivalkodás, „melly a sátánnak párnája”; 3. „ételben és italban való tobzódás”; 4. „a ruhában való bujálkodás”; 5. „tisztátalan beszéd”; 6. „a lator tánc” mint „ál-ortzás paráznaság”, „bujaságnak élezgető taploi”; 7. „az buja természetű asszony embereckel való társolkodás, a mi az jó indulatu iffiaknak még tsak szivekben sem ötödnék, affele szerelmeskedések felől, ez illy természetű asszony embereknek rusnya beszédek s tisztátalan magok viseléseckel másoknak is alkalmatosságot adnak a paráznaságra”; 8. „Ama festéckel való ál-ortza tsinálás, artzul való kendőzés, szemöldök, ortza, haj festés, melyeckel szoktanak némelly paráznaságra gerjedező asszonyok élni”; 9. „A házások között való egyenetlenség és esz-veszés”.⁴²

A harmadik concio a 4. alkalmatossággal kezdődik; a szirén példázatát mindezekre az „alkalmatosságokra” mint megannyi bűn, parázna praktika hasonlatosságára alkalmazza a peroratióban: „Olyanok ezek mint a Syrenesek, kik igen gyönyörűségessen énekelnek ugyan, hogy az embereket énekléseckel el-alutván meg-ölhessék könnyebben. Igen tetzenek ezek az alkalmatosságok az embereknek, el-annyira, ha ebben gyönyörködtethetik magokat, ugyan

³⁹ Uo.

⁴⁰ Csupán az *Elöljáró beszédben*: „azt iria Plinius az méhek felől”; „Erasmus ismét azt mondgya”; „mondotta tehát az pogánj bölcz-is Plautus”; „az pogánj bölcz Cicero-is”. Kecskeméti: *i. m.*

⁴¹ Kádár Zoltán: *i. m.* 99.

⁴² Keresszegi Herman István: *i. m.* 828–844.

ujulni láttatnak, mindazonáltal, mérges kígyó vagy on a alatt, ez alkalmaságoktól emberek el-sábítatván az veszedelemre jutánd végre.”⁴³

Keresszeginél nem derül ki, hogy históriai példát vagy természetből vett hasonlóságot állít, de az *argumenta inartificiosa* biztonságával, hivatkozás nélkül összegzi benne a beszéd tanul-ságát.

Természeti példaként jelentkezik az exemplum a puritánus prédikáció szigorított, hangsú-lyozottabban biblikus argumentációs rendjében. Maga Medgyesi Pál a *Doce praedicare*ban, a „szidgató atyafi” vádjaira válaszolva erősíti meg álláspontját, hogy ti. „nem javallyuk a külső Historiákat, Fabulákat, s egyéb emberi bizonyságokat az Praedicationokban, szükség kivül”.⁴⁴

A „szükség kivül” azonban nem teljes elzárkózást jelent, hanem inkább óvatosságra és mér-tékletességre int a példák használatára nézve. A *Doce praedicare* Kezdődésről szóló táblázata az Előbeszéd milyenségénél így fogalmaz: „Oda tartozó legyen, ennek okáért vétessek a Végből, okokból, hozzá kötetett dolgokból, hasonlatosságokból, különbözőségekből, historiákból.”

A példák használatára utal a Tanuság Meg-állatásával kapcsolatban, a „meg-erössítettse” való „*jevés példákkal*”, illetve okokkal, melyek a „*természet könyvéből*” is vétethetnek. A „Meg-oltalmazott igazságnak Meg-világosítása” történhet „*Hasonlatosságokkal, Példákkal, Különbözésekkel, Egybe-vetésekkel*”. Végül a bérekesztésről megjegyzi: „Es itt valami *jeles mondást* hozzon elő, melyet az előtt említet s-ott aljon meg.”⁴⁵ A prédikáció elkészítése kapcsán a Rá-szabásnál kiemelt Rá-intés vagy meggyőzés eszközei között a „Sz. Irás helyyeiből, a *béli példák*” is szerepelnek.

Nyilvánvaló tehát, hogy noha Medgyesi „nem javallya” felettebb a példák használatát, pré-dikációmodelljében mégsem zárkózik el tőle, sőt az I. Tabula részeit véve alapul, a prédikáció öt részében juttat helyet neki, és talál ráháruló funkciót (A Kezdődés, A Tanuságnak meg-állatása, A meg-oltalmazott igazságnak Meg-világosítása, Rá-Szabása és A Bé-Rekesztés).⁴⁶

A gyakorlatban Medgyesi még szigorúbb a világi példákkal szemben, mint elméleti művében – állítja Győri L. János.⁴⁷ Csakhogy a világi és bibliai példák közti különbséget nem határozhatjuk meg csupán mai jelentésük alapján. A szentírásbeli példák (alkalomadtán és bi-zonyos álláspontok szerint⁴⁸) magukba foglalják a bibliai elokúciós fogásokon kívül a köznapi életből vett hasonlatokat, azzal az indoklással, hogy ezzel a módszerrel Krisztus és az apostolok is éltek. És magukba foglalják a „természet könyvéből” vett példákat, melyekre forrásanyagot a Biblia is bőven szolgáltat, de amely kiegészül a mindennapi élet tapasztalatával.

Ebben a kontextusban tudom értelmezni Medgyesi szigorú prédikációs érvrendszerében azt a különös exemplumot, amely „köznapi természeti életből” vett példa gyanánt állítja a szirén exemplumát először a csábító Delila metaforájaként, majd „a tengeri leány forma állatoknak” Medgyesi állatpéldázataira jellemző életképszerű leírásával, a bűnre alkalmazva.

⁴³ Keresszegi Herman István: *i. m.* 844.

⁴⁴ Medgyesi: *Doce nos orare, quin et praedicare*. Bártfa 1650. *Elöl-járo beszéd*.

⁴⁵ Uo. K3–K7.

⁴⁶ Medgyesi prédikációelméleti munkáját elemzi Bartók István: *Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*. Bp. 1998. 200–211, 264–265.

⁴⁷ Győri L. János: *Az exemplumok szerepe 17. századi református prédikációinkban*. = Bitskey I.–Tamás A. (szerk.): *Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban*. Studia Litteraria XXXII(1994). 157–169.

⁴⁸ Lásd Kecskeméti Gábor: *i. m.* 93–96.

A szirén exempluma (vagy inkább képe?) egy olyan paradigmatorba illeszkedik a *Bünön buskodo lelek kenszergése*⁴⁹ című prédikációban, amelyben az analóg példák, hasonlatok és metaforák a bün természetét hivatottak kifejezni: „Dalilah”, „Syrenes”, „magunk tulaydon Tes-te”, „kebelbéli kigyó”, „Judás”, „csalárd Ördög”, „ravasz Horgász”.

Az első szirén-exemplum a Tanuság megerősítése céljából szerepel; a prédikációban Medgyesi az elméleti mű ide tartozó két pontját („1. A Sz. Írásnak világosabb bizonyosságával, leg-fellyebb hárommal vagy négygyel; 2. kevés példákkal”) úgy kapcsolja össze, hogy az exemplum vagy hasonlat két pólusává teszi: Sámson esetét a Syren képe példázza: „Féltő marha hát bizony, s mindeneknél féltőbb az Istenec Szent Lelke, és annak el-vesztése mindeneknél nagyobb veszteség. Ezent bizonyítjác a Sámson, Saul példájok-is. Amaz nagy erejű Sámson, hogy osztán végtére *ama fül sőt szív meg-lippestő, s meg-babonázó szép szavu Syrenesec, Dalilahnac* [kiemelés tőlem – G. H.] sürü kisztetésire, az Isten lelkét magában el-áruhá, s kimondván, s-ne mondjam, ki-fecsegvén és illy lator incselkedő személynecc nyelvére akasztván, miben állana az ő nagy ereje [...] El-alutja ölében a szem fény vesztő szép szavu Hölgy, s-felberetváln, reá hija a Philistaeusokat.”⁵⁰

Ugyanezt a példát hozza fel a Hasznokban, „Közönséges Intésre” (Feddő vagy El-Intő Haszon a *Doce praedicare* szóhasználatában): „Először-is Közönséges Intés, hogy mivel im értjuc minémő keserves praedára juttatja az Isten ellen cselekedett bün embert; annak okáért a bünt mint a tüzet úgy kerüljuc. Edes a bün kezdetiben, de a végiben látjuc, minémő keserő méreggel fordul-fel. *Ollyan a bün, mint ama tengeri leány forma állatoc; kiknek arczultatjoc emberinec láczi, de also és hátulso részec oktalan rüt csuda.* [Kiemelés tőlem – G. H.] A csalárd Eördög, mikor bünre akar vinni, csak az ideig tartó kicsiny gyönyörű voltát, azt a kis kedves ábrázatocskáját fitogatja annac; szomorúságos kimenetelit (mely mint egy oktalan farka a bünnek) el-takarja; és csak akkor mutatja osztán elő, mikor már késő, a bün immár végben-is ment.”⁵¹

A *Doce praedicare* nem szól a Hasznokban alkalmazható példákról. Medgyesi abban a részben érvel a szirén hasonlatával, amelynek a leghatásosabban kell megindítania, megtérésre készítenie a hallgatóságot. Olyan érvekre van szüksége tehát, amelyek valóságosságához és igazságához nem fér kétség, másrészt pedig elég hatásosak a figyelem felkeltése és a hallgatóság befolyásolása céljából. Természetesen hiba volna a hallgatóság egyneműségét feltételezni, de azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a prédikáció kinyomatott formája bizonyosan nem azonos a gyülekezet előtt ténylegesen elhangzott szövegével; az olvasmányul szánt prédikáció akaratlanul is magasabb műveltséget kívánóvá, több vonatkozásban szakszöveggé alakul át.⁵²

Győri János megjegyzi még, hogy a közölt beszédek exemplumokban általában szegényebbek, mint az élőszóbeli eredetijük.⁵³ Keresszegi Herman István prédikációskötetének ajánlásából idézem ennek illusztrálására: „mert megh se gondold azt, hogy tsak illyen simpliciter mondtam volna én ezeket ki, a mint itt fel-irván találod, holott ha de verbo ad verbum úgy irtam volna le, a mint én ki-praedicállottam, három vagy négy-ennyire is terjedt volna a munka, mellyet mind ki-nyomatni sok időre terjedtet volna s-mind pedig árra nagyra nevedetet volna, és nem minden ember vehette volna meg. Én ebben néztem mind a ki-praedicállónak s-mind a

⁴⁹ Medgyesi Pál: *Bünön buskodo lelek kenszergése a reménségnek s-kétségben esésnek Szorosi közöt.* = Uő: *Magyarok Hatodik Jaja.* Sárospatak 1660.

⁵⁰ Uo. 14.

⁵¹ Uo. 24–25.

⁵² Lásd Kecskeméti Gábor: *i. m.* 42–43.

⁵³ Győri L. János: *i. m.* 160.

halgatónak könnyebben elméjében való bé-vételére, hogy mint edgy újján részeit, citkeletit és minden folyását fel-jegyezvén, hamaréb meg-tanulhassa, számán tarthassa, és az hol illik véllé magának idvösségére, másoknak-is épületekre élhessen.”⁵⁴

A „de verbo ad verbum” szöveg viszonylagos terjedelmességében bizonyára közrejátszhattak a különféle exemplumok, melyek olyan mozgékony, előre elkészített illusztrációs anyagot szolgáltatottak a beszéd készítőjének, amit szabadon szerkesztve, különböző funkcióadással igazíthatott a beszéd hallgatóságának lelki és szellemi igényeihez, additív módon illesztve különféle eredetű példázatokat a prédikációmintához (a nyomtatott prédikációk ilyesféle tetszőlegesen bővíthető/szűkíthető beszédminták).

A puritánok által meghirdetett egyszerűség és közérthetőség elve vajon nincs ellentmondásban Medgyesi szirén-exemplumának hasznáival? Milyen közösséget célozhatott meg ez a prédikáció? A szerző már-már a bibliai példa otthonosságával kezeli, azt a benyomást keltve, hogy hallgatósága előtt nem ismeretlen ez az állat.

A természetből vett példák valóban nagyon szoros kapcsolatban állnak a Biblia, főként az Ószövetség példázataival. De gyakori az olyan eljárás is, amely a Szentírásban nem példázatként szereplő locust a különböző szimbolikus állatok moralizáló értelmező hagyománya felől dolgozza fel és építi be mint bibliai példát a prédikációba.

Medgyesi feltehetően nem *Vulgatát* használt, hogy bibliai hivatkozásként kezelhesse a szirént. De mivel kétkedés nélkül valószínűleg létező állatnak tartotta (mint ahogy Pápai Páriz Ferenc 1708-as *Dictionarium*ában is tengeri állat⁵⁵), az isteni teremtés részeként transzcendens igazságok „kiábrázolója”.

A Biblia és az evangéliumi frászmagyarázat a láthatatlan világra nem mint különálló és magasabb rendű valóságra gondol: inkább mint közvetítő elemre, mely láthatóvá teszi a világot.⁵⁶ Ez a láthatatlan világ rajzolódik ki a teremtett állatokban, amint azt a Vizsolyi Biblia Elöljáró beszédében hangsúlyozza Károli: „az teremtett állatokrais annira reia nyomta Isten az ő ditsőségének jegyét, hogy az ember ha az ő szemét fel emeluen meg tekint az teremtett állatokat ez világon, nem tagadhattya semmiképpen az Istent.”⁵⁷

Miskolczi Gáspár pedig Franzius-fordításának kegyes szándékát a következőképpen bizonyítja:

„E nagy látható világnak alkotmányát, és ebben élő sok-féle oktalan állatoknak, Fene vadoknak, Barmoknak, égi Madaraknak, Férgeknek, Bogaraknak Companiáját, és mind ezek sanyaru disciplinájú skoláját. Ezek pedig melly hathatósan tanítsák az Istennek esméretire még azokat-is, a kinkél nints az Istennek sz. Könyve, meg-tetszik Róm I:19. A mit Isten felől az emberek meg-tudhatnak, nyilván vagy az ő benne; mert az Isten meg-jelentette nékiek. De holott és miképen? Lásd-meg a 20-dik v.-ben. Mert a mi Istenben láthatatlan, t. i. Az ő örökkévaló hatalma és Istensége, e világnak alkotmányából, és a teremtett állatokból meg-értetvén, meg-láttatnak a végre, hogy magok menthetetlenek legyenek.”⁵⁸

⁵⁴ Keresszegi Herman István: *i. m. A Kegyes Olvasónak*.

⁵⁵ Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum*. Leutschoviae 1708. 534: „Siren, renis: Tengeri állat, fellyül félig leány, alól hal.” A szócikket változatlanul átveszi Szcenci Molnár Albert *Lexicon Latino-graeco-ungaricum*ából. Frankfurt 1645. 876.

⁵⁶ Vö. Frye, Northrop: *Kettős tükör. A Biblia és az irodalom*. Bp. 1996. 215.

⁵⁷ Károli Gáspár: *Vizsolyi Biblia*. Vizsoly 1590. Elöljáró beszéd.

⁵⁸ Miskolczi Gáspár: *Egy jeles Vad-kert*. Lőcse 1702. Elöljáró beszéd.

A 16–17. századi szimbolikus állattanok ennek a tanításnak a következtetéseit vonták le a természettudományos és allegorizáló-tipologikus világgép keveredésének furcsaságaival. Az ételszentség megvalósításának része Isten nyomainak a világban való meglátása; a természet, akárcsak a történelem, Isten keze nyomát viseli, és az ő országának „kiábrázolója”.

Az élet megszentelésének eszménye a puritán praxis pietatis számára is magában foglalta az élővilág teremtett voltában megnyilvánuló szentség meglátását. Az életnek egy magasabb rendű létállapottá, istentiszteletté szublimálásának eszménye a naponkénti megszentelődés (illetve megtérés, mortificatio–vivificatio), az élet szentségében való gyönyörködés és azon való elmélkedés útján érhető el.

Minden állat Isten dicsőségének ábrázolója, „a teremtett állatoknak tüköre” Istenre mutat, azok is, amelyek bűnököt szimbolizálnak, hiszen a kísértő is Isten szolgálja a lutheri szemlélet értelmében. Bornemisza *Ördögi Kísértetekről* teljes egészében erre a gondolatra épül; a „kísérteteket” Isten bocsátja az emberre, hogy a nyugodalmas életben el ne tunyuljon. „Az gonosz erkölcsök miatt jó törvények lesznek: így az gonosz kísértet miatt jó erkölcsök épülnek bennünk.”⁵⁹

Épp a kísértésről való gondolkodás, a vele való szüntelen harc, imádkozás óv meg a lelki kísértéstől; mindig látni kell a kísértőt, hogy a felőle való gondolkodással, a rá való reflektálással védekezni lehessen ellene. A szem előtt tartásnak ezt a szerepkörét képesek a legmegfelelőbbben ellátni a képek.⁶⁰

A Biblia állatvilága tipologikusan szerveződik: vannak gonosz és jó állatok, az Antikrisztus és Krisztus megtestesítői. A már említett fordításbeli eltérések kapcsán a választott nép ellenségének, illetve a nép elhajlása büntetésének profetikus képeiben megjelenő állatok a gonoszt testésítik meg. Ilyenek a szirén, „strucz-madarak” (Káldi), „báglyok” (Károli), „füles baglyok” (Káldi), denevér/„pupteneuer” (Méliusz Péter), „kánya” (Méliusz), „erdei maczkák” (Károli), „sárkányok” (Káldi, Károli), sün, vadeb, sakál, sas, vadmacska (Károli-átdolgozás). De ezeknek az állatoknak az antitípusát is megjeleníti a Biblia, illetve az értelmezési hagyomány, méghozzá legtöbbször oly módon, hogy ugyanaz az állat egy teljességgel ellentétes morális szerepet kap (különösen figyelemre méltó Miskolczi Gáspár *Jeles Vad-kerkje*). A szirénnek is megtalálható a 17. század irodalmában a pozitív értelmezése: Zrínyi Miklós *Adriai tengernek Syrenájában*, illetve Rimay Jánosnál,⁶¹ de a prédikációkban a csábító, kísértő példázataként honosodott meg.

Létezik egy negyedik viszonyulási mód is az exemplumhoz, amely természettudományos cáfolatát adja a szirén létezésének, pusztán fabulává, poétai mesévé fokozza le (az *argumenta*

⁵⁹ Bornemisza Péter: *Ördögi Kísértetekről*. Válogatta Nemeskürty István. Bp. 1977.

⁶⁰ Mintha a román kor szemérmetlen ábrázolásainak (vulváját mutató boszorkány a templom vízköpőjén; a kolostorok kerengőinek szirénábrázolásai) rontáselhárító, mágikus funkciója értelmeződne át a protestantizmus racionálisabb, konfessionális kálvini világában. A kazettás mennyezetek szirénképeinek (és a Gonoszt megtestesítő állatok mindenikének) is lehet egy ilyen rámutató, figyelmeztető funkciója.

⁶¹ Zrínyi Miklós: *Adriai tengernek Syrenaja* című kötetének (Bécs 1651. reprint) címlaprajza erre az értelmezéstípusra hasonlít. A metszet eredetileg Vittorio Siri *Il Mercurio overo historia de correnti tempi* című, 1647-ben megjelent kötetét díszítette: háborgó tengeren hajó úszik, benne Mercurius ül, és fogja a kormányt, miközben a hajóban egy meztelen nő tükröt tart elébe; a hajó jobb oldalán lévő vitorlán olvasható a mű címe, az árbocra csavarodó szalagon pedig a szerző jelmondata. Ezt az illusztrációt alakítja a saját művének megfelelőre Zrínyi. Klaniczay Tibor értelmezésében a címben az *Adriai-tenger költőjének* nevezi magát a szirén szóval. „Ezzel azt a kifejezést alkalmazza magára, mellyel Tasso Vergiliust illette; a nápolyi Marino pedig a Tirrén-tenger szirénájának nevezte magát. De már a magyar irodalomban is ismeretes volt a szirén szónak bűvös szavú költői értelemben való használata; Rimay írja Balassiról: »Vagy Syren, vagy Circe, vagy magyar Amphion«”. Kovács Sándor Iván: *Utószó az Adriai tengernek Syrenaja használatához*. Bp. 1980.

artificiosa a puritanizmus értékrendjében jóval alacsonyabb rendű a nem művészi bizonyítékoknál). Tolnai F. István a pogány szerzők műveihez egyértelműen a fabulációt kapcsolja. *Kalauz*ának purgatóriumról szóló részében Homérosz írását teljes mértékben fikciónak, nemvalóságnak tartja: „A mint sok más *fabuláknak* így a Purgatoriumnak is Homérosz pogány bölcse lön első *koholója*: Odisz. II. A holott Ulyssesnek pokolra való le-szállásáról, és a meg-holt lelkeknek meg-szóllításáról, vélek való beszélgetéséről *sok hazug szó-fia beszédet irt Homérosz.*” [Kiemelés tőlem – G. H.] Platon is „*álmódazza*” a purgatórium létét.⁶²

Mi módon hihették a prédikátorok a szirén valós létezését? Mesebeli, mitológiai lényként semmiképpen: „Leg-először azért ezt a Madarat kitsoda gondolta légyen ki, azt nem tudhatjuk, ezt az egyet mindazáltal sokszor igen kedvünk ellen tapasztaljuk, hogy a mostani időbeli Könyvirók többire, mind a magok írásit más régibb könyvekből minden helyes ítélet tétel nélkül szedegetvén, nem annyira a magok értelmeket írják-le, mint inkább csak a mások találmányait magoké gyanánt adják-ki; nem annyira vigyázzván ebben az Isten ditsőségére, mint az ő magok betsületekre, hogy még-is láttassanak ők-is könyveket írni. Ezenképen minden kétség nélkül az Oktalan Állatokról írók osztán azoknak írásit holmi kötött dolgokkal tóldották és motskolták.”⁶³ „A Grif madárhoz számlálándók a Syrenesek és Hárpiák; mellyekben a régi poéták akarták kiábrázolni a lator fajtalan asszonyi-állatoknak, és ragadozó könyörületlen tolvajoknak természeteket. Ha annakokáért efféle képtelen rémítő forma állatok láttatnak vagy mais láttatnak valakiktől, a minémü emberi ábrázatúakról a régi Poéták írásban emlékeznek, azt avagy hogy csak igen kevés ideig élő természet tsúfjának, vagy a sátántól az ember elméjébe öntetett irtóztató képzésnek, és nem valóságnak kell itélni, mellyel a sátán csak az embereket akarja vagy ijeszteni, vagy pedig csak játszani.”⁶⁴

Miskolczi históriájában jelenik meg először mitológiai alakként, következőképpen nemvalóságként a szirén, abban az egész könyvön végigvonuló törekvésben elhelyezve, hogy megvonja a természet valóságának és az azon élősködő fikciónak a határait, hogy a hívő a „sátán irtóztató képzésének” áldozatául ne essen és el ne tévelyedjen.

A fabula–história arisztotelészi ellentéte éleződik ki a Miskolczi-féle kritikai magatartásban. A realitás–fikció antagonizmusán nyugvó szemlélet nem tűrheti meg az isteni kinyilatkoztatást verbalizáló prédikációban a valósággal szemben hazugságként tételezett fikciót. Ezért int elővigyázatosságra Miskolczi a griffmadárról való beszéd hivatkozásainál: „Ha ki azért ma-is a Grif madár felől iro Authorokat akarja említeni, meg-tselekedheti az ilyen meghatározással (mindazonáltal hogy igaz valóságos Madár helyett, más valami költött dolgot mások előtt ne láttassék állatni) mindenkor hozzá tévén ezt: A mint némelyleknek tetszik; avagy A mint a régi-ek írják [...] A mint a régi-ek állatják.”⁶⁵

Az oktalan állatok históriájának „holmi kötött dolgokkal tóldása és motskolását” a puritánok a *docere–delectare–flectare* hierarchiájában a voluptas értelmezése felől ítélik el mint olyasmit, ami öncélú „czifra”, nem szolgálja Isten dicsőségét, következőképpen Isten ellen való bűn. Komáromi Csipkés György a retorikának erre a kísértésére hívja fel a figyelmet: „az Vallásnak dolgaiban fölőtte káros és veszedelmes az beszédnek czifrázása, és az halgatók avagy olvasók füleit csiklándoztató és édesgető ékes szónak vadászása”. A prédikáció ugyanis „nem valami piperés és szemem szedett szókból öszve rakosgattott oratio”, hanem teológiai megalapozású

⁶² Tolnai F. István: *Kalauz*. Kvár 1679. 851.

⁶³ Miskolczi Gáspár: *i. m.* 501.

⁶⁴ Uo. 502.

⁶⁵ Uo.

szöveg, „hol még csak az saraglyában sem adattatik hely a féle beszédekben valo bujálkodásnak és himes szollásnak”.⁶⁶

Ha összegezni próbálom a négy szirénpéldázat és Miskolczi Gáspár okfejtésének „genealógiáját”, érdekes valóságképek rajzolódnak ki: Bornemisza számára a bibliai locussal hitelesített egzotikus állat helyet kap az isteni teremtésben mint Ulysses megkísértésének, próbára tételének eszköze. Az ördög a Syrena álarcát ölti magára, de a kísértés eredménye az isteni transzcendencia igaz valóságában értelmeződik. Kecskeméti János exemplumában hivatkozás történik ugyan a hasonlat írott hagyományból kölcsönzött voltára, de tengeri halként, melynek állandó tulajdonsága íratik le, egy olyan dichotomikusan felépített természeti világ koncepcióját rajzolja ki, amelyben elkülönülnek az Isten országához tartozó jó és a Sátán birodalmának gonosz állatai. Keresszegi példázatáról nem derül ki, honnan származik, mindenesetre az író a természetből vett bizonyíték könnyedségével érvel.

A különleges állat természeti példáját ölti magára a szirén exempluma Medgyesi Pál prédikációjában is. A „tengeri leány forma állatok” éppen kettős természetük és átváltozó képességük révén válnak a bűn és a bűnre csábítás példáiává. Aminek valóságossága Miskolczi Gáspárnál éles kritikát kap, Medgyesinél meg sem kérdőjeleződik: a természet csodálatos és titkokat rejtő világában az egzotikus állat bünt példázó természetével mintegy az ember tüköréül teremtett, hogy annak szemlélésével megvizsgálja önmagát és a hasonlatosságból tanúságot vegyen, amivel megoltalmazhatja magát a kísértéstől.

A példázatok felváltva szerepelnek művészi és nem művészi bizonyítékként. Ilyen labilis volna a határ az „erős valóságok” és a „meséző fabulák” között? Hiszen a prédikációk tanítása mindvégig az elválasztáson munkálkodik!

A prédikációk exemplumaiban a hasonlító mind a négy esetben állat, melyet soha senki nem látott, de pusztán ez a tény nem vonja kétségbe létezését. Miskolczi Gáspár a „Fénix” hosszadalmas leírását ezzel fejezi be: „Ez legyen elég e költött mese-forma madárról.” Megkérdőjelezi a hárpia, griff, szirén létezését, de unikornisról, szfinxről, szatírról, sárkányról a „természettudományos valóság” bizonyosságával ír.

Apáczai *Encyclopaediájában*⁶⁷ említés sem történik szirénről, ám főnixmadárról és sárkányokról annál inkább. Az „empirikus tapasztalat” eredményét vajon csupán az határozta meg, hogy az ember hajlandó volt-e elhinni létezését? Tény az, hogy egyes állatokat és állatneveket teljesen másként értettek eleink, mint ahogyan az a mai szimbólumokban, mitológiákban való gondolkodás felől értelmezhető.

Miskolczi kifejti, hogy „a régi Historikusok is eleinte a Grif madáron a Saskeselyűknek valami leg-öregebbik nemét értették”,⁶⁸ az unikornis a rinocéroszok családjába tartozó „monocerosz”, a sárkány pedig hatalmasra nőtt kígyóféle. A 17. század végén „tudós” állattani munkák születnek az erdélyi sárkányokról.⁶⁹ A szirén is békeességesen beilleszkedik a tengeri halak amúgy is távoli, egzotikus világába.

A korban megfogalmazott „központosított elméletek” (képteológia, prédikációelmélet) rendszerint elítélik és „nem javallyák” a képek használatát sem vizuális-fizikai hordozójú kép, sem világi eredetű trópus minőségben. A gyakorlatban azonban maga az elméletíró sem képes

⁶⁶ L. Kecskeméti Gábor: *i. m.* 104.

⁶⁷ Apáczai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Buk. 1977. 280–296.

⁶⁸ Miskolczi Gáspár: *i. m.* 501.

⁶⁹ Paterson Hain János: *De Draconibus Carpathicis*. H. n. 1672; Vette György: *De Draconibus Transsilvaniae eorumque dentibus*. Szeben 1672.

lemondani olyan hasonlatokról, példázatokról, melyek forrása az antik „pogány” elbeszélő hagyomány ugyan, de a megcélzott hallgatóság számára *loci communes* és páratlan hatóerejű affektív argumentumok.

A *Doce praedicare* szerzőjének szirén-exempluma jól példázta ezt a dilemmát, amit a szerző oly módon fed el hallgatói/olvasói előtt, hogy a nagy hagyományú antik argumentációs toposzt könnyed mozdulattal természeti példázattá változtatja, és a megbízható valóság bizonyosságával érvel. Ezzel a csavarral sikerül ugyanakkor ellentmondásmentes „alkalmazási viszonyban” maradnia „rigurózus” elméletével.⁷⁰

A legtöbb szimbólumértelmező a szirént a paráznság, bujaság jelképének tekinti, a Miskolczi-értelmezésű exemplumfunkció vonalában („*lator fajtalan asszonyi állatok*”⁷¹ példázása). Mint láttuk azonban, a különféle exemplumok a bűn fogalmának sokkal általánosabb és tágabban értelmezett megtestesítőjét látják a szirén szimbólumában, mely fogalmat a Biblia mint Isten ellen való vétek, az Isten és választottja viszonyban bekövetkező hűtlenség metaforájával, a paráznság képzetkörével is kifejez.

Ezen a ponton válik szinonimá a szirén szimbóluma egy újszövetségi apokaliptikus kép, a Jelenések könyve babiloni nagy paráznájának szimbólumával.

Bibliából vett érv: a babiloni parázna mint allegória

A szirén és a babiloni kéjő szimbolikus kapcsolatára a magyar szakirodalomban először Szacsay Éva figyelte fel, a protestáns templombelső ábrázolásainak ikonográfiai sajátosságaival bizonyítva a két jelkép felcserélhetőségét; az exegetikai szöveghagyomány felől még nem vizsgálták a kapcsolat mibenlétét.

Ami feltűnő az apokaliptikus hangvételi prédikációkban, az az, hogy a végidők közeledésének pánikszerű érzését csak ritkán fogalmazzák meg a Jelenések könyvének szöveghelyeivel, sokkal inkább az ószövetségi prófécia Babilon, Egyiptom, Szodoma, Gomora pusztulásáról jövendölt képeivel. Valószínű, hogy ebben közrejátszott a Jelenések teológiai kérdésessége is: a keleti egyház csak a 4. században kanonizálta János jelenéseit; a reformáció korában Erasmus nem tekinti a szent könyv részének, Luther bibliafordításában helyet kap ugyan, de igen óvatosan kezeli. Kálvin is kétségbe vonja apostoli eredetét, és nem is ír róla kommentárt. Takács Béla⁷² az idegenkedés okát abban látja, hogy a könyvben nem találták a kegyelemből hit által megigazulás tanítását abban a tiszta formában, ahogyan azt a páli levelek protestáns értelmezése elénk tárja. Az idegenkedés másik oka, hogy az apokaliptika képvilága mögött nem tudták felfedezni az újszövetségi próféciaát. Mindezek feltételezések, mert a protestáns prédikációsözvegek feltűnően hallgatnak e tekintetben.

Luther a Jelenések könyvét a szent emberek Szentlélektől származó álmával, látomásával együtt a magyarázatok nélküli, képek és alakzatok által történő jövendölések csoportjába so-

⁷⁰ Persze saját gondolatmenetemben is ugyanilyen csavarok bújnak meg, hiszen annak ellenére, hogy a tudományos diskurzusokban egyre hangsúlyosabban jelen levő objektivitásról való lemondás bátorított fel a téma vizsgálatára, terminológiámban, minősítéseimben ugyanolyan önkényesen vonok határokat „valóság” és „fikció” között, mint 17. századi elődöm. Ha a puritán prédikátor úgy tudta: a tenger csudálatos állatai között valóságosan vannak szirének, én talán még magabiztosabban „tudom”, hogy márpedig szirének a valóságban nincsenek, noha józanabb pillanataimban magam is belátom, mindketten erőszakot követtünk el a valóságon.

⁷¹ Miskolczi Gáspár: i. m. 502.

⁷² Takács Béla: *Bibliai jelképek a magyar református egyházművészetben*. Bp. 1986. 181–182.

rolja. Érvéle a „nyelveken szólás” páli értelmezéséhez hasonló.⁷³ A verbális inspiráció doktrínája mögött ott áll annak felismerése, hogy a kinyilatkoztatott isteni Szó továbbmondásra s ezáltal értelmezésre szorul. Luthert épp az bizonytalanítja el, hogy tudja: az Igének proklamálhatónak kell lennie, hiszen Isten maga korlátozza magát arra, hogy emberi nyelven szóljon, a megértetés érdekében. Kétséges tehát az olyan szöveg Istentől inspirált volta, amely nem adja meg egyértelműen a maga értelmezési kulcsát (scriptura sacra sui ipsius interpres). Luther a kánon peremére szorult könyvekben szembesül erőteljesen az értelem elrejttségével. Az egyetlen igaz jelentés felmutatásának igénye ütközik itt a literális értelem homályosságával. A Szent János Jelenésekről való könyvéhez írott előszavában ilyen magyarázatát adja a szöveggel szembeni bizalmatlanságának-bizonytalanságának: „Amíg az efféle jövendölés magyarázatlanul áll, és semmi bizonyos értelmet nem adhatunk neki, rejtett és néma jövendölés marad, mely még nem hozott hasznot, azaz gyümölcsöt, amit a kereszténység elébe adhatna. Így állunk máig e könyvvel is. Sokan nekiveselkedtek már, hanem mind ez idáig semmi bizonyos nem derült ki felőle azonfelül, hogy némelyek saját fejükből igen sok ostobaságot beleköltöttek. A homályos magyarázatok és az elrejtett értelem miatt korábban mi is békét hagyunk neki, különösképpen mert néhány régi atya úgy találta, hogy nem is János evangélista írta [...], s efelől a magunk részéről továbbra is kétséggel viseltetünk.”⁷⁴

A „sok nekiveselkedésnek” Magyarországon is van folytatója: két kommentár jellegű könyvre bukkantam, melyek a Jelenéseket magyarázzák: Méliusz Péter: *Az Szent Ianosnac tött Ielenésnec igaz es Irás szerint valo Magyarazata Praedikatioc szerint*⁷⁵ 1568-ból, valamint Szathmári Ötvös István *Titkok jelenése*⁷⁶ című, 1668-ban megjelent könyvecskéje.

Ha Luther még hiányként határozta meg a Jelenések igaz értelmének megvilágosodását – „szívesen bizonyosak lennénk az értelmében” –, de a 17. rész summájában már nem annyira bizonytalan a babiloni parázna látomásképeinek értelmezésében, a „császári pápaság és pápai császárság”-nak való megfeleltetéssel, ezek a könyvek egy olyan, hitvitákban kiforrott értelmezést nyújtanak, amely a katolikus ellenfélre vonatkoztatva, allegóriaként „fejti meg”, fordítja a szöveg metaforikus nyelvét, a „lelkiképpen” való szólásnak a mondottak „tulajdon jegyzésben” vett értelmét feleltetve meg. Így a nagy parázna képe a bálványozás legfőbb okán értelmeződik, a pápaságnak, illetve magának a pápának a személyeként. „A pártoló Anti-Christusi gyülekezet hasonlított egy mesterséges paráznához, ki az egyetlen egy Völegény Christust el-hagyván, mint parázna Asszonyi állat hites egy urával meg nem elégedvén más férfiakhoz, azaz bálványozokhoz és egyéb gondviselőkhöz adgya magát.”⁷⁷

Mivel a literális értelem a metaforikus nyelvezet miatt nem egyértelmű (ezt nagyon jól érzi a kommentátor), a magyarázat gyakran folyamodik allegorikus értelem kereséséhez, olykor az értelmezésben használt analógiás példákban is. A bálványozás főbűne a rossz értelmezés vádjá-

⁷³ 1Kor.14. Átdolgozott Károli-fordítás: „szeretném ugyan, ha mindnyájan szólnátok nyelveken, de inkább, hogy profétálnátok; mert nagyobb a proféta, mint a nyelveken szóló, kivéven, ha megmagyarázza, hogy a gyülekezet épüljön” (5. vers); „Azért aki nyelveken szól, imádkozzék, hogy megmagyarázza” (13. vers); „De a gyülekezetben inkább akarok öt szót szólni értelemmel, hogy egyebeket is tanítsak, hogy nem mint tízezer szót nyelveken” (19. vers); „A nyelvek tehát jelül vannak, nem a hívőknek, hanem a hitetleneknek; a profétálás pedig nem a hitetleneknek, hanem a hívőknek” (22. vers).

⁷⁴ Luther, Martin: *Előszó Szent János Jelenésekről való könyvéhez*. 1530. = Luther Márton: *Előszók a Szentírás könyveihez*. Magyar Luther könyvek 2. Bp. 1995. 161–162.

⁷⁵ Méliusz Juhász Péter: *Az Szent Ianosnac tött Ielenésnec igaz es Irás szerint valo Magyarazata Praedikatioc szerint*. Várad 1568.

⁷⁶ Szathmári Ötvös István: *Titkok jelenése Avagy Sz. János apostol Mennyei latasa*. Szeben 1668.

⁷⁷ Szathmári Ötvös István: *i.m.* fol. 03.

val is kiegészül. Szathmári a 17. rész 2. verséből az „És meg-részegültenek az ő paráznságának borából” mondat „lelkiképpeni” értelmét így magyarázza: „a lelki részegség miatt elméjük az igaz okosságtól el-fordulván, és el-fordult értelemre adattatván, sem Istennek intését és tanítását, sem az ő itéletit ezekben nem vehetik.”⁷⁸

A vallási polémiára koncentráló értelmezések minduntalan szembesítenek a kérdéssel: az „igaz okosság” miért csak a másik kijelentésének ellenében mondható? Az igaz értelem keresése miért nem feladat? Hogyan jelentheti ki az értelmező a Szentlélek általi ihletettség állapotában, hogy értelmezése az egyedül helyes értelem, minden azzal ellenkező pedig hamis, a Sátán műve? Ha az Írás magyarázata értelmezésként funkcionál, az értelmezés a maga természete szerint elváltotztatja az „eredetit”. Miért nem fér meg akkor egymás mellett a magyarázatok pluralizmusa?

A prekritikus kinyilatkoztatás-értelmezés a kinyilatkoztatást az Isten által ihletett emberi beszéddel teszi egyenlővé, ami szent, igaz és tévedhetetlen. A református prédikátor szavaiban – a verbálinspiráció válaszában megfelelően – Isten nyilatkoztatja ki magát. De mi történik a hagyománnyal, amelyből a beszélő értelmez? Mint vallásos hagyományt, amely tehát feltételezi más felekezeti hagyományok létezését is, ez az értelmezés különböző indoklással (régiségének bizonyításával, a megromlott hagyományból való visszaállítással, de legfőképpen a más hagyomány ellen hozott bizonyítékokkal) a többiek fölé, a kinyilatkoztatás egyedüli helyes interpretálójává, szent hagyománnyá alakítja. (Ebben a kontextusban értelmezem később a „magyar Izrael” és „testi-lelki Babilon” toposzait.)

Szathmári az „el-nem-fordult” értelem birtoklásának bizonyosságával a „nagy Babyllon” metaforát így értelmezi: „zavarodásnak és rendetlen öszve elegyedésnek Városa, melyet a nyelveknek Isten büntető itéleti által lőt öszve zavarodásnak, és az Isten népét kemény fogságban való tartásának hírével, híresült régi nagy Babyllon példázott.”⁷⁹

Az Ószövetség legbűnösebb népe a babiloni; ez a város pusztulásáról mint az ellenfél romlásáról való próféciákban a legnyilvánvalóbb.⁸⁰ Isten büntetés eszközül választotta Babilont, hogy ítéletet tegyen az elpártolt Izrael felett (ennek analógiájára, a zsidó–magyar sorpárhuzamban értelmezi a reformáció *flagellum Dei*-nek a török veszélyt, a wittenbergi történelem-szemléletnek megfelelően), a büntetéből azonban elbizakodottsága miatt legfőbb bűnös válik. Legnagyobb bűne a választott nép nézőpontjából értelmezett visszaélése az isteni megbízatással, mint paráznság, sátánnak való szolgálás és bálványozás, valamint gőgje, mely a Jelenésekben így fogalmazódik meg: „Ülök, mint királyné asszony, özvegy nem vagyok, siralmat nem látok.”⁸¹

A református értelmező a pápa dicsekvésével von párhuzamot: „Ez tulajdon dicsekedése annak, a ki az Isten Templomában úgy ül mint Isten [...] és ki azzal dicsekedik, hogy ő az Ecclesiának Anyja, és királyné Asszony lévén sem el nem fogyatkozhatik, sem meg nem tévelyedik, sem az ő széki el nem romolhat, mely dicsekedésekkel, kik az Istennek és az Christusnak méltósága ellen vadnac, az Istennek meg-kettőztetett bosszu-állását vonnya magára, nem különben, mint a régi Babyllon.”⁸²

⁷⁸ I. m. fol 04.

⁷⁹ I. m. fol. 05.

⁸⁰ Ezék. 16; Ézs. 47; Jer. 25; 51.

⁸¹ Jel. 18,7; idézi Szathmári Ötvös István: i. m. fol. 05.

⁸² Szathmári Ötvös István: i. m. fol. 05.

A dicsekvés és gög állandó jelzőinek ad létjogosultságot a Bábel-eset hagyományos értelmezése is: a gög büntetése, mellyel Isten elválasztja az embereket egymástól, a meg nem értés alaptípusát teremtve meg a bibliai történelemben a nyelvek szétszórásával.

Babilon tehát egyetemes bünszimbólum, akárcsak Szodoma és Gomora, Egyiptom, az ezek pusztulásáról való próféciák nemcsak a városok teljes eltörlését jövendölik meg, hanem a hely megátkozását is kilátásba helyezik, a gonosz birodalmába hullatva, gonosz állatokkal népesítve be a néhai dicsőséges várost.⁸³

A református prédikációk szirén-exemplumai olyan általános bünszimbólumot teremtenek a keveréklény alakjából, melyet a testi-lelki paráznaság metaforája ír le. Méliusz Péter ugyanezt a metaforát alkalmazza a babiloni kéjnyőre: „Másodszor neuzei Babilloniai paráznának a Papat, Sergiust, a Sidoc hitit, Glagolyakat, es minden éretnekeket, kic az teremtöt állatokkal paráználnakodnak, az az baluanoznac, tobzodnac, mint Nabugodonozor, reszegesec, keuelyec, toluaioc, kobzóc, vér szopóc, kurualkodnac, ferfi kuruakat tartnac, mint az Babillyoniaic.”⁸⁴

Érdekes, hogy Méliusz értelmezésében nincs jelentésbeli különbség a veres fenevad és a hátán ülő asszony allegorikusan értett képei között, mindkettő az Antikrisztus, a Sátán, illetve a pápaság megtestesítője.

Ez a különbségtörlés a parázna népi ábrázolásain feltűnő még.

A reformáció korabeli német protestáns ikonográfiában hétfejű sárkányon ülő, pompás ruhákba öltözött koronás asszonyként ábrázolják a babiloni parázna Apokalipszis-figuráját, aki kezében kelyhet tart, és a föld méltóságai (királyok, püspökök, szerzetesek, világi urak) hódolnak neki.

A magyar protestáns mennyezetfestés ezzel szemben egy olyan alakot ábrázol, amely egyesíti a fenevad és az asszony attribútumait, egy, a szirénhez hasonló keveréklényt hozva létre. (Ebből a hasonlóságból vonta le a következtetést Szacs vay Éva, hogy a babiloni paráznát szirén alakban ábrázolják.⁸⁵)

A tancsi református templom 1676-ból való kazettás mennyezetén látható babiloni parázna figura (felirat erősíti meg az azonosítást) kígyó- vagy halszerű hosszú farokkal, derékig ruhátlanul, kezében uralkodói pálcával és serleggel, nyakában gyönggyel, fején koronával ábrázolt, kissé torz nőalak, arca festett, haja dús, trombitát fújva hirdeti a végidő közeledtét. Az uralkodói jelvények és az apokaliptikus trombita kivételével ezek az attribútumok mintha a Keresszegi prédikációjában leírt paráznaságra való alkalmatosságok képei lennének, melyek a szirén szimbólumában koncentrálnak. Egy másik mennyezetfigura ikonográfiai különössége látszik ezt a szimbólum-azonosságot megerősíteni: a szilágyolomperti mennyezet kettős szirént ábrázoló kazettája szinte teljes mértékben ugyanezt az ikonográfiát alkalmazza, csak a feliraton babiloni parázna helyett szirén szerepel. Más szirénábrázolások már nem vonultatják fel az összes attribútumát a paráznának, de a korona és a kard igen gyakori elem marad az ábrázolásokon.

Feltételezhetően szimbólumszinonímia alakulhatott ki, amely a reprezentációban egyetlen képben olvad össze. Nem funkcionális, hogy két azonos jelentésű kép éljen egymás mellett, ezért egyik kép magába szippantja a másik lehetséges konnotációinak körét is, és kitüntetett szimbólummá válik. Hogy a szirén javára dől-e ez a szimbólumkontamináció, arra a Jelenések

⁸³ „Ördögök, szirének és sünök fognak táncolni Babilonban.” Vö. 31. jegyzet.

⁸⁴ Méliusz Juhász Péter: *i. m. A Szent Iánosnak tölt lelenes nec Sommaia.*

⁸⁵ Szacs vay Éva: *A szirén mint jelkép. Apokaliptikus szimbólumrendszer elemei a református ábrázolásokon. = Hagyományos női szerepek. Nők a populáris kultúrában és a folklórban.* Szerk. Küllös Imola. Bp. 1999. 200–208.

literális értelmének kérdése és a puritánok vele szemben tanúsított óvatossága adhatna választ. Hangsúlyoznám, hogy nem egy magasabb szimbolizációs fázist látok a babiloni parázna ekképpen értelmezett alakjában, hanem egyidejű, ekvivalens szimbólumot a példázat szirénalakjaival. Ám míg a szirén megkövesedett, antik históriából származó jelentésével, forrással hivatkozással vagy anélkül képes egy meghatározott formatartalmat kifejezni, a Jelenések paráznájának képe mintha inkább ki lenne szolgáltatva az értelmezés kénye-kedvének vagy inkább eszkatologikus távlatú, tipologikus jellegű értelmezésnek a maga kevésbé kanonizált „nem bizonyos” értelmével. Míg a református ortodoxiában exegetikai szöveg hagyománya van a babiloni parázna apokaliptikus alakjának, a felekezeti polémia céljaira alkalmazott értelemdással, a puritán prédikációirodalomban a kép nagyon ritkán jelenik meg, többnyire az ószövetségi eredetű, kitágított Babilon-jelkép jelentéskörében.

Egyetlen, különös alkalmazására találtam Veröczi Ferenc⁸⁶ halotti prédikációjában, ahol a parázna képét egy vizionárius képsorozat egyik allegorikus alakjába illeszti: „A kik job felül mellette állanak, azok közül egyik, egy fenyves es idegen országokból költ külömb külömb-fele selyem, vont arany és vont ezüst materiákból épitetet drága ruhában öltöztetet kenyes asszoni állat, kinek fel-fodoritot haja, fején egy arany Koronka vagyon, abban egy fel-emelt gyemánt kereszt aranyban foglalván, homlokán arany függők, füleiben drága násfák, nyakában drága kövekkel rakatott arany lánczok, mellyén ékes kősöntyűk, ujjáiban halhatatlan mesterséggel készitet gyűrűk, előtte szkophiummal varot fátyol kötök, lábaiban csikorgó, szoros csismák; ennek bal-kezában egy arany alma, job-kezában penig egy drága kövekkel rakot arany csésze, ki sziníg töltve vagyon világi minden gyönyörűségnek részegítő borával. Abrázatja annak hizelkedő, szemei hunyorgatók, ajaki csalárdul mosolygok. Egyszoval azt itélhetem, hogy e légyen ama *Pandora*, a minden Istenektől egy egy ajándékkal ékesitet Vulcanus mester remekje, ki ez is a lelki Prometheus ellen, a vitéz fegyveres ellen minden szepelkedéssel harczol. Ennek neve *Világ*, kinek fejénél ilyen irást látok: E világnak barátsága ellensége az Istennek, és a ki baráttya akar lenni e világnak, ellensége lészen az Istennek. Lábánál ezt látom: tágas az ut, mely viszen a veszedelemre, és sokan vannak, kik azon járnak. Előtte ezt olvasom: mit használ valakinek, ha mind e világot meg-nyeri is, ha az ő maga lelkét el-veszti.”⁸⁷

A Jelenések paráznáját írja le Veröczi, de az alakot a mitológiai Pandorának nevezi, aki az igaz keresztényre ezernyi kísértéssel leselkedő Világot szimbolizálja. Ez a kép jobban kihangsúlyozza az asszony csábító voltát, az allegóriát itt már nem felekezeti polémia vagy dogmatikai magyarázatra, hanem inkább az igaz keresztény lelki harcának segítésére alkalmazza, rámutatva a kísértőre, mely ellen a naponkénti *praxis pietatis* nyújt védelmet.

Az igazi váltás a szimbólum értelmezésében a puritanizmus apokaliptikus nemzetromlás szemléletében történik az egész Babilon-metafora áthelyezésével a dogmatikából a személyes kegyességi élet szférájába, a *praxis pietatis* retorikájába.

Míg az ortodox protestantizmus Jelenések-magyarázata a bibliai paráznaság fogalmát a választott nép ellenségein bekövetkező büntetés legfőbb okaként értelmezi, a 17. századi prédikációk ismerik és alkalmazzák a paráznaságnak egy másik ótestamentumi jelentését: a választott nép paráznaságát. Ez a jelentés is a bűn szinonimájaként tételeződik, de itt az Istennel kötött szövetség megszegésére tevődik a hangsúly. A Biblia eseményeiben testet öltő „félton szerető

⁸⁶ Veröczi Ferenc: *Lelki hartz, Avagy Olly Halotti Praedicatio rövid Tanitas, Melyben a Keresztyén Léleknek Ellenségivel való kemény tusakodása, erre való fegyveri, bajviadallyának módgya, és végre minden Ellenkezőin vehetendő igaz győzedelme, Szemeleiben adatik. Várad 1556.*

⁸⁷ l. m. 50.

Isten” a jegyes-misztika metaforájával Izrael hűséges vőlegénye, akitől az állhatatlan menaszszony időről időre elfordul, a házasságtörő asszonyoknak az ószövetségi törvény értelmében alkalmazott büntetését vonva magára. „De elbízád magadat szépségedben és paráznává lól híred szerint, elárasztál paráznaságaiddal minden melletted elmenőt: legyen kedve szerint! És vevél a te ruháidból s csinálál magadnak magaslatokat különböző színnel borítva, s paráználkodál azokon; ilyen még nem volt és nem is lesz. És vevéd a te ékességidet az én aranyomból és ezüstömből, melyeket néked adtam, és csináltál magadnak férfiú képeket, és azokkal paráználkodál. [...] És minden keresztútnál megépítéd magaslatodat, s útálatossá tevéd szépségedet, és kétfelé vetéd lábaidat minden melletted elmenőnek, és sokasítád paráznaságodat. És paráználkodál Égyiptom fiaival, szomszédiddal, a nagytüstüekkel, és sokasítád paráznaságodat, hogy engem ingerelj. [...] Mily gyenge a szíved, azt mondja az Úr Isten, hogy mindezeket cselekedted, egy rakoncátlan rima cselekedeteit! [...] Te házasságtörő asszony! Férje helyett idegeneket fogad el! Minden rimának bért adnak, te pedig magad adtad ajándékodat minden szeretődnek, így megvásárlád őket, hogy bemehessenek hozzád mindenfelől paráznaságidért. [...] Azért te rima, halld meg az Úr beszédét! [...] És megítéllek téged a házasságtörő és vért ontó asszonyok ítéletével, és véredet kiontatom búsulásomban és féltő szerelmemben.”⁸⁸

Ebben a jegyességben kötött szövetség a szentségre hívja el a választott népet, aki következőképpen minden egyes bűnével megsérti a szövetséget, házasságtörést, paráznaságot követ el mennyei vőlegényével szemben. A törvény nem halott követelményrendszer a zsidó nép életében, hanem maga az Istennel kötött házassági szerződés. A törvény megsértése nemcsak megbántása a szerető Úrnak, hanem a Sátánnal való paráználkodás. Az Ószövetség Istene bosszúálló Isten: „Véredet kiontom búsulásomban és féltő szerelmemben.” (Ezékiel próféciai rajzolja a legfélelmetesebben az ítélő Isten haragját, aki elfordult népe eltörlésére kel fel. Ezek a próféciaik azonban soha nem végződnek úgy, ahogyan a Babilon és Egyiptom büntetéséről szólók: a földnek a gonosz hatalmába adásával, gonosz állatokkal való benépesítésével. Izrael Istene legnagyobb haragjában sem szűnik meg ígéretként maradni népe számára.)

A kereszténység az Ószövetség tipologikus értelmezésével nemcsak a maga előképévé teszi a választott nép sorsát, hanem mintegy beköltözik a zsidó nép történelmébe, spirituális előtörténetévé teszi azt, és a választott nép öntudatával lép fel saját történelmében. A választott nép fogalom azonban a kereszténységen belül osztódni kezd választott nemzet értelmű népfogalmakra. A zsidók számára a népek (*ethné*) nagyjából egyet jelentettek a pogányokkal, mint nem-választottakkal. A judaizmus (a zsidó nép azon programja, hogy zsidó legyen) ellentétpárjaként kialakuló *ethnizmosz* kifejezés a programszerűen pogányt jelentette. A zsidók népekkel szembeni viszonya viszonylag egyszerű; a keresztény „választott népek”, „igaz Izraelek” helyzete azonban már bonyolódik: a különböző minőségekhez (vallás, szekta, nemzetiség stb.) igazított választottság kritériuma alapján az egyetlen érvényes üzenet igazságát egy másik, szintén „választott nép” ellenében kénytelen megfogalmazni, hiszen „Két ellenkezők közül edgyiknek hamissnak kel lenni”.⁸⁹

A kereszténység, kilépve a nemzetvallás szűkebb köréből, kozmopolita vallássá válik, és univerzalizmusra törekszik, következőképpen idővel minden kereszténységhez tartozó nép elkezd választott néppé válni. Ez a „választott nép” metafora nemcsak „ethné” szinten működik,

⁸⁸ Ezék 16, 15–17; 25–25; 30; 32; 35; 38.

⁸⁹ Pathai István: *i. m.* fol. C4.

hanem a reformációval kezdődően tovább osztódik „religiókra”, és választottságát az igaz értelemmel kezdi egyenértékűvé tenni (főként a hitviták polémiáira gondolok).

A reformáció krisztológiai értelmezése a megváltástan hangsúlyozásával a törvénnyel szembeni elégtelenségnek egy másfajta, a maga módján szintén apokaliptikus finalitását helyezi kilátásba: a megtéréssel egyenértékű újjászületés (mortificatio–vivificatio) bűneltörlését és a szent élet elkezdésének meg-megújuló lehetőségét.

A puritanizmus központba állított megtérés-imperatívusza a bűnbánatot teszi a megtérés gyakorlásának központi elemévé, az újjászületés szinte kizárólagos lehetőségévé. A puritán lelki élet nem képzelhető el a bűn megismerése, számonvétele és bűnbánat nélkül. A bűn anomia, Isten törvényének megrontása, mindaz, ami nem egyezik a törvénnyel; tipologikusan paráznság. Megvallása és megbánása azonban eltörli a bűnt, és eltörli a büntetést is. Noha a puritán bűnbánat felébredésének igazi oka nem a büntetéstől való félelem, hanem az Isten ellen elkövetett paráznság meggondolása és a fölötte való bánkódás kell hogy legyen, a magyar bűnbánó prédikációkban a büntetés megszűnése vagy kegyelemből való eltörlése is távlatává válik a nemzeti kiterjedésűvé növelt kollektív bűnbánatnak.⁹⁰

A formálódó nemzeteszmet megfogalmazó „magyar Izrael” metafora minduntalan átfordul a „lelki Babilon” bűnelőszámláló toposzába. A 17. század végének szenvedélyes hangvételű bűnbánó prédikációi a felrázás, megindítás, megtérésre sürgető intés céljával sorolják elő a magyarság – csupán kiáltó! – bűneit.

Mintha ellentmondást rejtene ez a kollektív bűnbánatra szólító, kollektív bűnbánatot sürgető imperatívusza a puritán prédikációnak. A megtérés az egyén életében bekövetkező ugrás egy megromlott életből egy másik létállapotba, és maga az ugrás mutatja meg az előbbi élet romlottságát. A megtérés alkalmanként kiszólít abból a közösségből, amelynek az óember tagja volt (akár a népből is). Hogyan tud megtérni a nép mint imaginárius közösség? Milyen értelemben, kinek szól Medgyesi *Rohogo tűz*⁹¹ című prédikációjának zárása? „...el-fogyando Nép, nyakas Magyarság! [...] Oh vajha meg-hatodtál volna ennyi romlásidra, hogy fájna immár valaha a sok ostor, s emelhetnéd romlásodnak érdemes okaira elmédet! Mert ebben lehetne valami remenség gyógyulásod felől: melyhez enélkül ingyen sem kezdhetni. [...] Megtérhetünc talám még az Isten gazdag kegyelméből!”

Az ószövetségi népek bűneit tipologikusan magában foglaló Babilon-toposz a méliuszi „testi-lelki paráznság” jelentését fogalmazza újra, és azt egy újabb, jellegzetesen puritán konnotációval gazdagítja, a paradigmasort a Világ metaforával bővítve. Medgyesi Lónyai Susanna temetési prédikációjában idézi Jn 15. részéből a 19. verset: „Ha e világból valók voltatoc vólna, e világ a mi övé szeretné azt; de mivel hogy nem e világból valóc vattoc, hanem én választottalac tikketek é világ közzől, annakokáért gyülöl tikketek e világ”, és a ragadozó madarak példájával értelmezi, következtetésként fogalmazva meg: „Igy dongnac minket a lelki legyec, a ragadozó Hárpiác, az ördög és e világ.”⁹²

⁹⁰ A kollektív büntetés–bűnbánat dialektikája a wittenbergi történelemszemléletben gyökerezik. Imre Mihály figyelt fel a halotti prédikációk már-már szenvedélyesen önostorozó bűnvallásának a Querela Hungariae toposszal való összefonódására. L. Imre Mihály: *Nemzeti önszemléletünk XVII. századi irodalmi változatai*. Körösök vidéke, Honismereti füzet. Gyula 1989.

⁹¹ Medgyesi Pál: *Rohogo tűz*. = Üö: *Magyarok Hatodik Jaja*. Sárospatak 1660. 30.

⁹² Medgyesi Pál: *Igazak sorsa e világon*. = Üö: *Sok Jajjokban s bánatos szívvel ejtett könnyhullatásokban merült, és feneklett, szegény igaz Magyaroknak egy-néhány keserő siralmi*. Sárospatak 1658. 18.

A szirén–paráznaság paradigmasor ezen újabb metaforája a mindennapok „kísírteteit”, a csábítás mindenütt jelen való voltát fogalmazza meg.

A narratíva fokozatosan lekopik a funkcionálisan értett exemplumról, csak a képek maradnak, reprezentációként, bővíthető–szűkíthető szinonimasorokként. Lazább szerkezetükkel, egyetlen pontba sűrített tartalmukkal a befogadóra bízzák a felvillantott kapcsolatok végiggondolását, gondolati kibővítését, eszközök a kegyesség gyakorlására, bünbánatra és megtérésre szólító érvelésben.

Képi argumentáció a prédikáció terében

A retorika az elmúlt századokban az írott szövegek tanulmányozására koncentrált; a szövegalkotás olyan kategóriáira, mint az inventio vagy dispositio. Az actio, mely a szóbeli előadás és a vele járó gesztusok számára ad útmutatást, háttérbe szorult, noha épp itt válhatna világgossá az argumentáció vizuális elemeinek jelentősége.

A retorika-szakemberek főként az argumentáció írásos, esetleg szóbeli jelenségeivel foglalkoznak, jóllehet már a barokk kortól felhasználtak vizuális képeket mint locusokat az argumentációban.⁹³

Felmerül a kérdés, miféle argumentumokat közvetíthet egy kép. A hagyományos retorika osztályozásában (racionális és affektív argumentumok) a kép többnyire affektív argumentumnak számít. Kérdés azonban, vajon a kép csak az indulatok retorikájának hordozója-e, vagy tartalmazhatja a racionális argumentáció formáit.

A szóbeli exemplumok mellett illusztrációként értelmezett mennyezetábrázolások épp a példázatokban hangsúlyozott valóságigényük révén tartanak számot a racionális argumentum minőségre.

Ezeknek a képiségükben lényegükben lefokozott képeknek sikerül kivédeniük a pogány idollá válás veszélyét:

1. Megszüntetik a kép–leképezett mimikus viszonyt a jelműködés egymásra helyezett megtöbbszörözésével, ami a jelfunkciók átváltozásával is jár. A kép nem ábrázol hasonlóságot; nem tart igényt arra, hogy Isten ikonjává legyen; a prédikáció argumentációs terében azonban utalásos jelentésekkel telítődik, másrészt az állatalak előtt nem kísért az az azonosításigény, amellyel a hívő ember áhítozik a Kimondhatatlan megtapasztalására, a szó erejével védik ki azt a naiv azonosságélményt, amely minden mágikus gondolkodás sajátja (saját mágikus gondolkodásunknak is).

Az ilyen emblematikus ábrázolások legnagyobb haszna, hogy mindig tartalmaznak önreflexiót, magára az ábrázolási viszonyra utalást, ami nem azonosítás, hanem megmutatás, nem a rejtőzködő megmutatása – ami minden esetben totalizációhoz vezetne, és a tipikusan keresztény paradoxon rövide zárásához, lényegében bálványozáshoz –, hanem magának a rejtőzködésnek, a rejtettségeknek a megmutatása.

2. Nem bálvány a kép a saját modelljétől való távolság miatt sem.

A képek a templom mennyezetén rendkívül összetett és ugyanakkor paradox létmódot képviselnek. A reformáció képről való tanításának szellemében olyan létmódhoz közelítenek, amelyben a szó kommunikatív erejének túlsúlya megsemmisíti a kép lehetséges kultikus minőségeit. Maga a kivitelezés igénytelensége is az ikon, imágó mivolt ellen tiltakozik:

⁹³ Lásd Kibédi Varga Áron: *Vizuális argumentáció és vizuális narrativitás*. Atheneum 1993. I. 4. füzet. 166–179.

festőasztalosok díszítménye egy olyan korban, amelyben a képeknek a művészi értékét becsülik, nem tart igényt az eredetiség személyiségorientált erényére, hanem egy „Iecuszótt”, folklorizálódott műfaj – az olcsó metszet, vásári ponyvalapok, vizuális közhelygyűjteménynek számító mintakönyvek – keretén belül ismételi.

Ebben az eredetnélküliségben a kép képisége kitör a képmás minőségből, és a szimbólum-embéma felé tart. Argumentációs eszközzé válik a prédikáció retorikájában, a szóképek, a metaforikus, tropikus beszédmód megannyi megnyilvánulásának illusztrációjává. A képek nem közvetlenül mesélnek, hanem utalnak egy szövegre, amely nélkül narrációjukat nem lehetne pontosan rekonstruálni. Ez a másodlagosság a vizuális narrációt az illusztrációhoz és a kommentárhoz közelíti, amelyek mindig valami már meglévőre utalnak vissza.

A 17. század megvívta a nagy retorikai vitákat a példázatok, exemplumok, világi történetekkel, illetve fikcionált narratívákkal való argumentáció kapcsán. A történetek maradnak, igaz, egy új interpretációban. Ezért eshet meg, hogy alkalmasint a „racionalizálódó empirikus világ-és természetszemléleten” szükséges kisebb-nagyobb bővítéseket eszközölni, hogy ne kelljen lemondani a legerősebb érzelmi reakciót kiváltó archetipikus képekről. Így vonul be a szirén a legnagyobb természetességgel a tenger csudás-különös állatvilágába.

Mégis ezek a képiségüktől megfosztott, szóképek uralma alá vetett képek tematikájukban valami olyasmire mutatnak, ami túl a reformáció képkritikáján, túl a retorika képesbeszéd-vitáján egyszerre mutatja meg – argumentációként használva a kép mint hordozó labilitását is – az ember életéről, akár a természetről, hogy mulandó, romlandó tükre annak, ami múlhatatlan. Az emberi természet állandó változásban mutatkozik, melynek trópusai a szimbolikus állatképek (ezek paradox módon ugyanakkor a teremtés gazdagságát és Istent dicsérik: „most míg időd vagy, addig nagy lelki serénységgel tanulj az Istentől oktatásodra rendeltetett helyes Tanítóktól. Most tanulj ember a barmokról, hogy a jövőben ne kénszerítessél tanulni a barmoktól. Mert más a barmokról, más pedig a barmoktól tanulni.”⁹⁴)

A mennyezetekre festett széles panoráma metakommunikációs irányultsága Cusanus értelmezésével írható le: „Most még tükör, ikon, jelkép által szemlélem az örök életet, minthogy az örök élet nem más, mint a boldog színről színre látás.”⁹⁵

Ami a mennyezeteken látható, az tükör voltát felmutató tükör; ami szemlélhető rajta, az intencionáltan *csak* tükrözés; az ember árnyéklétének, árnyék-látásának ábrázolója. Tükrölésben mutat egy olyan állatvilágot, amely majd az öröklét tisztánlátásában nyeri el valódi jelentését (a teremtés jó), és szünteti meg egyúttal önmagát mint képi reprezentációt. A szirén csak nagyon elterjedt, erős archetipikus energiákat halmozó jelképe annak, amire a teljes ábrázolás-együttesek hivatnak, és amit Verestói György így fogalmaz a világ hiábavalóságairól, mulandóságáról és változásáról szóló prédikációjában: „az egész látható világ tündérvilág”.⁹⁶

⁹⁴ Miskolczi Gáspár: *Egy jeles Vad-kert*. fol. A6.

⁹⁵ Cusanus, Nicolaus: *Libellus iconae*. 1453. Idézi Belting, Hans: *i. m.* 582.

⁹⁶ Verestói György: *A Tündérországról*. Idézi Kibédi Varga Áron: *Verestói György és a halotti beszéd*. = Üő: *Noé könyvei*. Kvár 1999. 132. Verestóinál a tündérességnek nem a folklórelemei a fontosak, hanem az a gondolat, hogy a tündér a hiedelem szerint képes átváltozni, sőt el is tűnni, de ez a tulajdonsága, az állandó változás, tulajdonképpen minden teremtett lényre vonatkozik.

Almási István

Domokos Pál Péter népzene kutatásainak jelentősége

Mi indított egy székely fiatalembert a két világháború közötti időszakban arra, hogy matematika-, fizika- és énektanári oklevelének megszerzése után, Budapestről Erdélybe hazatérve, népdalgyűjtéssel, zenetörténeti források kutatásával, néprajzi és nyelvészeti megfigyelésekkel, a történelem, az egyházzene, az énekkari mozgalom és az iskolai énekkoktatás kérdéseinek vizsgálatával foglalkozzék? A kérdés különösen akkor vethető fel éles hangsúllyal, ha meggondoljuk, hogy Domokos Pál Péternek, tartalmas, színes gyermekkora után, igencsak hányatott ifjúkor jutott osztályrészüil, hiszen pályája elején, a gyulafehérvári püspök pártfogása ellenére, hol középiskolai tanárként, hol falusi kántorként, hol gyári tisztviselőként kereste a kenyerét. És az élet viszontagságai később, érett férfikorában, Magyarországon sem kerültek el.

Hatalmas életműve fölött szemlélve tartva egyértelműen megállapítható, hogy Domokos Pál Péter ugyanannak a vezérgondolatnak a jegyében vállalkozott népzene kutatásra, amely a tudomány, a művelődés és a közélet más részterületein kifejtett sokágú tevékenységét is meghatározta. Nevezetesen az a felismerés irányította egész munkásságát, hogy az erdélyi magyarság az első világháború következményei folytán súlyos válságokkal terhes helyzetbe került. Életútjára visszaemlékezve, főiskolai tanulmányainak megkezdését így indokolta: „Már akkor éreztem, hogy nekem tanulnom kell, mert a népemet nagy veszedelem fenyegeti az új világban, s hogy az ember menthesse valamiképpen, ahhoz fel kell készülni.”¹

A magyarság sorskérdései iránti elkötelezett érdeklődését és felelősségérzetét szerencsés módon egészítette ki páratlan bátorsága, töretlen lelkesedése és szívós kitartása, valamint kutatóösztöne és fölfedezészomja. Amint egyik könyve bevezetésében önvallomásszerűen írta: „Mindig vonzott az olyan feladat, amelynek hosszú ideig nem akadt gazdája, az olyan probléma, amely már-már megoldhatatlannak látszik, az olyan fehér folt, amelyet a kutatók szinte véglegesnek tekintenek.”² Egyforma eltökéltséggel és elmélyültséggel tudott kutatni isten háta mögötti falvak hihetetlen elesettségben élő parasztemberek körében, sokszor nagy kockázatokkal nézve szembe, illetőleg búvárkodni városi könyvtárakban és levéltárakban biztonságos körülmények között.

Domokos Pál Péter legelső jelentős fölfedezése a *Csikcsobotfalvi kézirat* névvel ismertté vált katolikus énekgyűjtemény volt, mely vélhetően Kájoni János *Cantionale Catholicum*ának előzetes példánya. A kézirat énekeskönyvek iránti érdeklődése egyébként bizonyára Szabolcsi Bence ösztönzésének köszönhető, akivel 1926-ban Csíksomlyón találkozott, ahol a zenetörténész Kájoni-műveket keresett. Kapcsolatuk a későbbiek során is mindvégig szoros és szívélyes volt. Az *Ethnographia* 1933-as évfolyamában megjelent *Egy csángómagyar népballada* című közleményéhez csatolt dallamjegyzését például Szabolcsi ellenőrizte. Domokos Pál Péter a *Csikcsobotfalvi kéziratot* 1929-ben a Zenei Szemle és az Irodalomtörténeti Közlemények lapjain mutatta be. Ugyanabban az évben *A csíki énekeskönyvek* címmel a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára kiadott emlékkönyvben ismertette a Jancsó Benedek-kódexet, Mihál Farkas gyűjteményét, a Bocskor-kódexet, a *Csikcsobotfalvi kéziratot* és Baka János énekeskönyvét.³ Ebben az írásában Kájoni Jánost az elragadtatott csodálat hangján emlegette. A

¹ *Az én Erdélyem*. Domokos Pál Péter elmondja életét Balogh Júliának. Bp. 1988. 17.

² Domokos Pál Péter: *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században*. Bp. 1978. 7.

³ *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy 1929. 102–112.

Cantionale Catholicum kivételes fontosságáról szólva, meggyőződéssel állította, „hogy Csíkot, a háromszéki szentföldet, az udvarhelyi katolikus falvakat, a moldovai és bukovinai csángókat ez a könyv tartotta meg katolikusnak és magyarnak”.⁴ A *Csíksobotfalvi kézirat*ról egyebek mellett a következők olvashatók: „A régi írásos könyvek szeretete, keresése közben egy régi megviselt könyvet találtam Csíksobotfalván, Somlyó közvetlen szomszédságában Petres András asztalosnál. Első pillanatban láttam, hogy katolikus írók gyűjteményével van dolgom. Tüzetesebben átvizsgálva kincsemet, a Kájoni keze írását ismertem fel benne, és a tudat, hogy eszményképemnek új írása került ismét napfényre, végtelen boldogsággal töltött el. Még nagyobb volt az örömem, mikor az énekek között dallamokat is kottázva láttam.”⁵

Az eszményképnek tartott Kájont „az erdélyi magyarság éneklő Pázmány Péterének” nevezte, aki iránt „hálátlan a magyar irodalom és a magyar egyházenetörténelem”.⁶ Tulajdonképpen ekkor foganhatott meg a pontosan ötven évvel később, 1979-ben valóra vált terv a *Cantionale Catholicum* kiadására „Domokos Pál Péter gondozásában és gyűjtött kottaival kiékszítve” az „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” című monumentális kötetben.

Az 1929-es esztendő azonban leginkább azért volt emlékezetes, mert akkor kezdte meg Domokos Pál Péter a magyar népzeneudomány számára új korszakot nyitó moldvai népdalgyűjtéseit. Mint ismeretes, eredetileg, 1913–1914-ben Bartók Béla szerette volna tanulmányozni a helyszínen a csángó népzene, ám a világháború kitörése megghiúsította szándékát, és ezért 1924-ben kiadott *A magyar népdal* című összefoglaló művében kénytelen volt rámutatni, hogy a Bákó környéki falvak magyar népzeneje feltáratlan maradt. Bartóknak ez a kijelentése annyira megragadta Domokos Pál Péter figyelmét, hogy – mintha Vörösmarty Mihály buzdítása szerint cselekedett volna, „merészet és nagyot gondolt, és rátette az életét” – maga látott neki a csángó népdalok gyűjtésének. Először kerékpáron járta be a csángók lakta vidéket. Eredményeiről nemsokára beszámolt Bartóknak, aki ezt követően, 1930. január 25-én kelt ajánló soraival fejezte ki elismerését: „Domokos Pál Péter tanár úr moldvai csángó dalgűjteménye véleményem szerint annyira értékes anyag, hogy tudományos szempontból fontos volna kiadása.” Igaz, hogy folytatólag megjegyezte: „A kéziratot, mielőtt nyomdába kerül, ajánlatos lesz egy zenefolklore-istával még átnézetni.”⁷ De hol is tehetett volna szert addig Domokos Pál Péter a bartóki igényeket kielégítő népdallejegyzői jártasságra? Az intést azonban a továbbiakra nézve is megszívlelte. A gyűjtött dalokat és balladákat mindenesetre 1931-ben sikerült közreadnia Csíkszeredában *A moldvai magyarság* című kötetben. Következő útjára már lovas szekérrel indult, és fonográfot is vitt magával. Hengerekre fölvett dallamait Bartók Béla jegyezte le, s azok ebben a formában jelentek meg *A moldvai magyarság* későbbi kiadásában.

Az a korábban ismeretlen dallamvilág, amelybe az első betekintést Domokos Pál Péter úttörése tette lehetővé, akkora érdeklődést váltott ki, hogy hamarosan mások is a nyomába szegődtek. A harmincas években előbb Veress Sándor, majd Lükő Gábor és Balla Péter végzett kutatómunkát Moldva több falujában. Napjainkig pedig hivatásos és önkéntes gyűjtők serege igyekezett részt venni a csángók zenei kincseshányájának kiaknázásában.

A felszínre jutott dallamok különlegességei láttán Domokos Pál Péter azt a következtetést fogalmazta meg, hogy Moldvát a magyar népzene önálló dialektusterületének kell tekinteni. Ezt a nézetet két és fél évtized múltán az újabban összegyűjtött mintegy kétezer adalék elemzése

⁴ I. m. 106.

⁵ I. m. 104–105.

⁶ I. m. 104.

⁷ *Bartók Béla levelei*. Szerk. Demény János. Bp. 1976. 369.

alapján Jagamas János is elfogadta és kétségbevonhatatlan érvek felsorakoztatásával megerősítette.⁸ A magyarok lakta tájak keleti peremén található népzenei dialektusterület mindenekelőtt abban különbözik a többi dialektustól, hogy jelentékeny a száma a kizárólag itt ismert dallamoknak és szövegeknek. Jóllehet Moldvában is gyakori az ötfokúság, és sok a kvintváltó dallam, szembevetve a nem ötfokú régi dallamok, ezek között is főként a kis ambitusú, pentachord és hexachord hangsorú dallamok túlsúlya, a fríg zárlat és a bővített másod hangköz sűrű előfordulása, továbbá az izometrikus hatszótagos sorokból épült versszakok nagy aránya. A csángók sok népballadát őriztek meg. Ezek azonban többnyire elűttek a magyar balladastílus tömörségétől és drámai feszültségétől, mert terjedősebbek, fölösleges részletek beiktatásával rögtönzésével fellazítják az igazi magyar balladai szerkezetet.

A moldvai magyar népzene talán legkirívóbb – történelmi és földrajzi okokra visszavezethető – sajátossága az új stílusú dallamok csaknem elhanyagolhatóan csekély mennyisége, illetőleg olykor csonkult formákban való jelentkezése. Ezzel szemben a gazdag díszítésű, archaikus előadásmód még a fiatalok éneklésében is megfigyelhető volt. Végül erőteljesnek bizonyult a környező románság népzenejének magától értetődő hatása, ami román dallamok és szövegek, kiváltképp refrének átvételében nyilvánult meg.

A jellegzetességek meghatározásával párhuzamosan a moldvai kutatások révén lehetővé vált természetes állapotban, úgymond „élőben” vizsgálni azt, hogy miként alakul egy idegen környezetben megmaradt, anyanemzetétől évszázadokon át elszigetelt népcsoport hagyományos zenekultúrája.

Domokos Pál Péter érdeme volt, hogy Bartók Béla végtére személyesen is részesülhetett a moldvai csángó népzene élményében. 1938-ban az eucharisztikus világtalálkozó alkalmából ugyanis sikerült elintéznie, hogy két trunki család Budapestre utazzék. Arra is módot talált, hogy ezek a csángók a Magyar Rádió stúdiójában énekeljenek, s dalaikat hanglemezre rögzítsék. A felvételeket irányító Bartókon kívül Szabolcsi Bence, Lajtha László, Veress Sándor, Balla Péter, persze maga Domokos Pál Péter és mások is tanúi voltak a nem mindennapi eseménynek. Erről Bartók 1938. május 29-én Müller-Widmannénak írt levelében lelkesülten számolt be: „Tegnap és tegnapelőtt két szép napom volt: két ún. »csángó« asszony volt itt Moldvából [...] remek hanglemezfelvételeket csináltak velük: a két asszony (analfabéták!) dalokat énekelt, meséket mondott, különleges kiejtésével és régies viseletével elbájoló volt. Egyelőre azonban titokban kell tartani a történetet [...]”⁹

Könyvek és tanulmányok sora igazolja, hogy Domokos Pál Péter élete végéig törődött a csángó folklór kutatásával és közkinccsé tételével. Figyelme azonban nem korlátozódott a népdalokra és a balladákra. Behatóan foglalkozott Moldva történetével és a csángók népesedési kérdéseivel is. Sokoldalúsága és vérbeli kutatószemélye mutatkozott meg akkor is, amikor kuriózumszámba menő hangszereket és régi népszokásokat ismertetett.¹⁰ A második világháború utáni években a dunántúli falvakba áttelepített csángók körében folytatott helyszíni vizsgálódást. Az ott összegyűjtött anyag a *Csángó népzene* című könyv három kötetében jelent meg (1956, 1961, 1991). Kiváló munkatársat nyert meg az ügynek Rajeczky Benjamin személyében, aki a dallamok kifogástalanul szakszerű, részletes lejegyzéséről gondoskodott, s akivel közösen

⁸ Vö. Jagamas János: *Beiträge zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien*. = *Studia memoriae Bélae Bartók sacra*. Aduvantibus Z. Kodály et alii. Bp. 1956. 469–501.

⁹ *Bartók Béla levelei*. Szerk. Demény János. Bp. 1976. 590.

¹⁰ Lásd Domokos Pál Péter: A „*Jekenyőgordon*”. *Ethnographia* XLV(1934). 184–185; Uő: *Hajnal, hajnalnóta, hajnalozás*. *Ethnographia* LXXII(1961). 237–265; Uő: *Szültű*. *Ethnographia* LXXIV(1963). 278–282.

készítették elő a kiadást. Rajczkyn kívül még Domokos Mária és Paksa Katalin működött közre mint lejegyző.

Domokos Pál Péter több nagyszabású tanulmányt közölt olyan rangos folyóiratokban, illetve kötetekben, mint az *Ethnographia*, a *Studia Musicologica*, a *Zenetudományi Tanulmányok*, az Erdélyi Múzeum, a *Filológiai Közlöny* és a *Táncművészet*. Írásai csak részben kötődtek a moldvai csángó folklórhoz. Balladaexegéziseiben¹¹ szokásokkal, táncokkal és ritmusproblémákkal foglalkozó értekezéseiben¹² egyaránt lenyűgöző a témákkal kapcsolatos magyar és nemzetközi szakirodalom alapos ismerete, valamint kritikai értékelése, különösen a régi írók műveiben való tájékozottsága, az összehasonlító módszer célravezető alkalmazása, az adatok logikus sorra vétele, nemegyszer pedig székely észjárásának félreérthetetlen érvényesülése.

Kiemelkedően fontosak voltak a 18. századi hangszeres tánczene forrásainak feltárására irányuló kutatásai. Több mint 200 dallamföljegyzést sikerült megtalálnia abból a korból, amelyről Kodály Zoltán 1952-ben még így nyilatkozott: „Aki tudja, hogy a Stark-féle soproni virginálkönyvtől, 1689-től az 1780-as évekig, kereken száz esztendeig semmiféle adatunk nincs a magyar tánc zenéjéről, sőt egyáltalán alig valami zenéről, egyszerűben megérti, milyen értékes minden adat, amely egy század homályába bármi csekély fényt vet. Nemcsak zenei szempontból. Mert nem ismerjük, nem érthetjük egészen egy kor történetét, ha zenéjéről semmit sem ismerünk. A XVIII. század legalaposabb leírása hiányos, míg nincs meg hozzá a zene.”¹³

Az előkerült dallamok egy részét Domokos Pál Péter hamarosan közzétette, valamennyit pedig a *Hangszeres magyar tánczene a XVIII. században* című kötetében, 1978-ban jelentette meg. Vizsgálta a 18. századi zene és az élő magyar népzene közötti összefüggéseket is.¹⁴ Joggal állítható tehát, hogy a magyar zenére vonatkozó ismereteket mind térben, mind időben számottevően bővítette.

Domokos Pál Péter állhatatos hűséggel ragaszkodott szülőföldjéhez, népéhez és a római katolikus egyházhoz. Nem volt véletlen, hogy legutolsó könyveit Kájoni Jánosnak, Petrás Ince Jánosnak és Márton Áronnak, a katolikusság kimagasló képviselőinek szentelte.¹⁵ Odaadó híve volt egykori, szeretet tisztelt püspökének, Márton Áronnak. Kilencvenedik életéve küszöbén így vallott róla: „Életem nagy adományának, máig energiát adó forrásának tartom, hogy kora gyermekésemtől haláláig szoros emberi kapcsolatban (éveken át munkakapcsolatban) állottam Márton Áronnal.”¹⁶

Hasonló, erőt adó forrás és követendő példa Domokos Pál Péter gazdag életműve. Nagy jelentőségű népzene kutatásainak kétségkívül szerepük volt abban, hogy a 20. századi magyar szellemi élet legendás személyiségévé nőtt, s emléke az utókor számára is így marad fenn.

¹¹ Például: *Egy népballada dallama*. *Ethnographia* LXIII(1952). 150–160; *Júlia szép leány*. *Ethnographia* LXX(1959). 13–60; *A pávát őrző leány*. *Ethnographia* LXX(1959). 460–463; *Szendre báró leánya balladájának tárgy történeti háttér*. *Ethnographia* LXXXVI(1975). 618–624.

¹² Például: *A moreszka Európában és a magyar nép hagyományai*. *Filológiai Közlöny* 1958. 27–45; 1959. 194–223; *Hajnal, hajnalnóta, hajnalozás*. *Ethnographia* LXXII(1961). 237–265; *Jóni metrum a magyar népzeneben*. *Ethnographia* LXXV(1964). 402–418.

¹³ Kodály Zoltán: *Magyar táncok 1729-ből*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1952. II. kötet. 1–4. sz. 17.

¹⁴ Lásd tőle: *Beziehung der Musik des 18. Jahrhunderts in Ungarn zur ungarischen Volksmusik von heute*. *Studia Musicologica* 1964. 25–37.

¹⁵ Lásd: „...édes Hazámnak akartam szolgálni...” Kájoni János: *Cantionale Catholicum*. Petrás Ince János: *Tudósítások*. Összeállította: Domokos Pál Péter. Bp. 1979; Domokos Pál Péter: *Rendületlenül... Márton Áron Erdély püspöke*. Szerkesztette Hídvégi Máté. Bp. [1989].

¹⁶ Uő: *Rendületlenül...* 7–8.

Kósa Ferenc

A Halotti Beszéd *isa* szavának újabb megfejtése

1. A címbeli szó, mint tudjuk, csak legkorábbi szövegemlékünkben fordul elő négyszer *yfa*, *i/a* alakban. E talányos kifejezést sokszor vizsgálták. Eddigi tudásunk szerint eredete bizonytalan. Egykorú valószínű ejtése *isá* ~ *isá* lehetett, de nem vethető el *icsá* ~ *icsá* olvasata sem, mivel az *s* nemcsak a HB-ben, hanem a 12. századi oklevelekben is gyakran jelölheti a *cs*-t.¹ Kétes származtatása szerint az *is*-nek és az *a* mutató névmásváltozatnak vagy alkalmasint az *a* mutató szerepű indulatszónak az összetételével jöhetett létre a beszélt nyelvben. E magyarázat ellen többek közt az szól, hogy az *és* meg az *is* a HB-ben csak *e* / alakban fordul elő. Az *isa* kihámozható jelentése: 'íme; bizony'. Megjegyzendő, hogy Bárczi ismeretlen eredetű szónak tartja, s ezért a jelentését is bizonytalannak minősíti.²

2. A közeli múltban jelent meg Futaky Istvánnak, a göttingeni Georg August Egyetem nyugalmazott professzorának *Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez*. Mongol és mandzsú–tunguz elemek nyelvünkben (Universitas Könyvkiadó, Bp. 2001) című munkája. Mottójául Ligeti Lajost, a nagy hírű altaji nyelvész idézi: „nem árt új utak után nézni. Lehet, hogy olykor el is tévedünk majd minden óvatosságunk ellenére, új, megbízható eredmények érdekében ezt a kockázatot azonban vállalnunk kell.” Futaky ennek tudatában írta a szókincstörténetünkben friss eredményeket hozó és további kutatásokra ösztönző tanulmányát; benne megalapozott, nagyon körültekintő elemzéssel bizonyítja, illetve valószínűsíti 50 eleddig ismeretlen vagy bizonytalan etimológiájú szónak mongol, valamint mandzsú–tunguz eredetét. Kutatásának eredményeit így összegezi: „A kései ősmagyar – korai ómagyar szókészlet megvizsgált tagjai a bizonyosságot megközelítő valószínűséggel a mai mongol és mandzsú–tunguz nyelvek korabeli elődjét (*is*) beszélő s a honfoglalás után a magyarokkal kapcsolatba került kárpát-medencei avaroktól származnak” (97). Ezek etnikumával, nyelvvel vagy nyelveivel stb. monográfiájának első részében (9–22) foglalkozik. A vizsgált szavak közül csak néhányat sorolok fel: *bíz(ik)*, *genge* (> *gyenge*), *kebel*, *üld* (> *üldöz*), *beteg*, *gyep* (> *gyepű*), *hamar*, *új*, *ítél*, *kalán* (> *kanál*), *koszorú*, *minden*, *oldal*, *elég*–*elegendő*, *gyere*, *ördög* stb.

3. Futaky munkájának egyik búvárolt szava az *isa*, amelyet a korábbi megfejtéstől eltérően tunguz eredetűnek magyaráz a következőképpen (56–7). Föltehető *icsá* 'íme' változata hihetően visszavezethető a tunguz *ičä- 'látni' ige egyes szám második személyű, módjel nélküli felszóllító alakjára: **ičä!* 'nézd!'; vö. tung[uz] *icäm* 'sehen' (CastrTung: 75); *iče*- 'uvidet' | 'meglát, észrevesz' (SSTM-1:334 k.) – szol[on] *isę* 'posmotret' 'néz' (PopSol: 56). (A forrásrövidítések feloldását l. a könyv függelékében.) A nyomatékos felszólításnak ilyen módjel nélküli, a pusztá igetővel való ősi kifejezése eredetileg a mandzsú–tunguz nyelvcsalád egészére jellemző lehetett. Eleinte hasonló sajátosság érvényesülhetett a finnugor nyelvekben is, így a magyarban is. Az *isa* HB-beli értelme és kikövetkeztetett tunguz etimonjának a jelentése összekapcsolható egymással. Futaky szerint a tunguz *-*ä* ~ magyar -*a* megfelelés a hangjelölési bizonytalanságon kívül főleg azzal magyarázható, hogy „A nyomatékos felszólítás funkcióját betöltő s minden

¹ Vö. Benkő Loránd: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Bp. 1980. 47–48; Bárczi Géza: *A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése*. Bp. 1982. 35.

² Lásd a mondottakra: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. II. Bp. 1970. 237; Benkő: i. m. 290–292; Bárczi: i. m. 35–36; *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. Bp. 1991. 607; *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I. Bp. 1993. 625.

bizonynal különösen gyakran használt pregnáns szó véghangzóját a nyelvközösség a maximális hangzósságig fokozta” (57). Tudvalevő ugyanis: a legnagyobb szájüreggel ejtett *á* a leghangzósabb.

4. Az említett hangmegfeleléssel kapcsolatban én a következő megfigyelési gondolatot vetem föl. Már a 12. századból is van olyan hazai nyelvemlékes adat, melyben az *e* helyén *a* betű fordul elő. Például: *Eger* neve 1111-től a magyarországi latin nyelvű forrásokban *Agriensis*, *Agria* alakban tűnik fel; vagy 1193: *Faeregíaza* (~ *feýrhigaz*), *Atachin* (~ *ethechin*). Későbbiek: 1543: *aghefehbbe* (ha nem íráshiba), 1617: *vyzba* ('vízbe'), 1623: *fektanak* ('fektenek') stb. És kapcsolatos sok ilyen példa: *ellenes*, *ernyő*, *Egeres* (hn.) stb. > román nyelvjárási *aleáneş* (1582), *arneu* (17. sz. első fele), *Ághirésu* (Aghireş) stb. (Valamennyi adatot a lejjebb idézett cikkekből szemelgettem.) E különösen furcsa jelenségre többen fölfigyeltek és foglalkoztak vele: Kubinyi László *Az ę (ε) hang hajdani jelöléséhez* című cikkében³ és tőle függetlenül – gazdag adatanyag alapján, tüzetes vizsgálattal – Szabó T. Attila *A magyar ę és ä-féle hangok történetéhez* című tanulmányában.⁴ Szabó Zoltán vonatkozó háromszéki nyelvjárási adalékokat közölt.⁵ Az említett szerzők a kérdéses jelölésmódot azzal indokolják, hogy bizonyos esetekben a fél vagy egész nyelvváltsókkal nyíltabb *ę*-t, illetve *ä*-t az akusztikailag hozzájuk hasonló *ä*~*á* hangbenyomás, -érzékelés folytán *a* betűvel írták.

Az *ę* és *ä* kialakulását a mai nyelvjárási helyzet alapján két-három évszázaddal ezelőtti nyíltabbá válással magyarázzák.⁶ Szabó T. Attila viszont már idézett magvas tanulmányában nem tartja valószínűtlennek a nyílt *ę*, *ä* ősmagyar kor végi meglétét sem. Föltevést a következőkre alapozza: nem egy finnugor nyelvben van *ä*; Bíborbanszületett Konsztantinosz *ἀτελχούζου* adatának kezdőhangja az *ä* helyettesítésének is vélhető; miként mai nyelvjárásainkban az *e*-nek számos ejtészváltozata él, a tagoltabb ősmagyar kori nyelvjárásokban is több variánsa lehetett; erre utalhat – mint láttuk – némely korai ősmagyar szónak (*Faeregíaza* stb.) az *e*-t helyettesítő *a*-s jelölésmódja.

Ha elfogadjuk az *isa* lehető tunguz eredetét, akkor *e* szó feltételesen a nyílt *ä*~*ę* története szempontjából is értékes adatként szolgálhat. Tunguz nyelvi voltát persze csak további bizonyító vizsgálat döntheti el.

³ Magyar Nyelv LVI (1960). 247–248.

⁴ Magyar Nyelv LVIII (1962). 10–20.

⁵ Magyar Nyelv LVIII (1962). 506.

⁶ Vö. Benkő Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet*. Bp. 1957. 92; Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán: *A magyar nyelv története*. Bp. 1967. 152.

Horváth Réka

Hargita megye európai integrációs stratégiája

Bármely tapasztalt szakember számára kihívást jelent, ha felkérjük, készítse el egy adott megye integrációs stratégiáját. Számomra, a frissen végzett egyetemistának is nagy kihívást jelentett ez a lehetőség. Először volt alkalmam kipróbálni, hogy azt az elméleti tudást, amit Európa-szakosként megszereztem, hogyan lehet felhasználni a gyakorlatban. Ebből a kihívásból és lehetőségből született meg annak idején, 1999-ben, Hargita megye európai integrációs stratégiájának első változata amelyet 2000 májusában mutattam be a megyei önkormányzat által szervezett integrációs szemináriumon. A jelenlegi írás ennek az előadásnak szerkesztett változata.

Nem szándéksom magát a részletes stratégiát bemutatni, hanem csak nagy vonalakban felvázolom Hargita megye európai integrációs stratégiájának egy lehetséges kiindulópontját. A tanulmány első részében az integrációs stratégia szükségességéről írok, a másodikban a régiók szerepéről az EU-ban, a harmadikban pedig kitérnék a területfejlesztés, a mezőgazdaság és a környezetvédelem azon kérdéseire, amelyek a tagságra való felkészülés szakaszában fontosak. Mindezek előtt fontosnak tartom a régió fogalmának körüljárását, hiszen ez sok félreértést szokott okozni.

Nem létezik a szakértők által egyöntetűen elfogadott régió-definíció. Az, hogy az Európai Unió különböző országaiban mit értenek régióknak, annak milyen tulajdonságai vannak, az ország felépítésétől függ, attól, hogy az illető föderális állam vagy sem. Az ARE, amelynek Hargita megye is tagja, európai regionalizmusról szóló nyilatkozata így definiálja a régiót: „1. A régió egy területi entitás, amely közvetlenül az állam alatti szintnek felel meg, és saját kormánnyal rendelkezik, amelynek saját politikai hatalma van. 2. A régiót elismeri az alkotmány vagy az a törvény, amely garantálja autonómiáját, identitását, hatásköreit és megszervezésének módozatát. 3. A régió saját alkotmánnyal rendelkezik, vagy egy autonómia-statútummal, vagy egy olyan törvénnyel, amely az állam legmagasabb jogi struktúrájának része, és amelyben meghatározzák felépítését és hatásköreit. A régió statútumát részvétele nélkül nem lehet megváltoztatni. Egy adott államon belül a régióknak különböző státusuk lehet a történelmi, politikai, szociális vagy kulturális sajátosságoknak megfelelően. 4. A régió saját politikai identitás kifejezője, sokféle politikai formát ölthet, és demokratikus óhajának megfelelően olyan szervezési típust választhat, amely felé preferenciája mutat. A régió adminisztrációs apparátusát nemcsak személyzettel, hanem saját javakkal is ellátja, és elfogadja reprezentációs emblémáit.”

Az Európai Helyi és Regionális Hatóságok Kongresszusának Chartája a regionális közösségeket olyan állam alatti entitásokként definiálja, amelyeknek saját hatásköreik és választott testületeik vannak.

Ha uniós szinten elfogadott régió-definíció nincs is, létezik egy az EUROSTAT által kidolgozott ötszintű nagyság szerinti területi osztályozási rendszer. A NUTS-rendszert azért alakították ki, hogy a tagországok regionális gazdasági egységeinek összehasonlítására szolgáljon, és egyúttal a strukturális alapokból származó támogatások odaítélésének alapját is jelenti. A NUTS három regionális és két helyi szintet határoz meg, amely kategóriákba az államok saját maguk jelölik meg az odatartozó területeket. Mivel a tagországok struktúrája általában két regionális és egy helyi szintből áll, a statisztikai összehasonlíthatóság kedvéért mesterséges területi egységek összehasonlítására is sor került. Ami Romániát illeti a 1997/199-es törvény, amellyel a Helyi Autonómia Regionális Chartáját ratifikálta, kimondja, hogy az Európai Charta 4. és 5. cikkelyében meghatározott regionális hatóságokon, érvényben lévő törvényeinek megfelelően, a helyi adminisztráció megyei hatóságát érti, tehát itt a régióknak a megye felel meg. A

1998/151-es törvény végrehajtási szabályzata a fejlesztési régiót jelöli ki a NUTS2 kategóriába, abba, amelybe a francia és olasz régiók és az osztrák Bundeslandok tartoznak. Ennek a tanulmánynak nem célja, de érdekes és tanulságos volna megnézni, hogy két önmagát egységes nemzetállamnak valló ország, mint Franciaország és Románia régiói között milyen óriási különbségek vannak.

Ezek után térjünk vissza integrációs stratégiánkhoz. Az mindenki számára egyértelmű, hogy egy felvételre váró országnak rendelkeznie kell integrációs stratégiával, amely szükségszerűen elég általános, és nem tudja figyelembe venni az egyes megyék, régiók speciális érdekeit.

Hargita megyének felkészülnie kell lennie az egyesült Európában való létre, és ezért megyei szinten sok mindent tehet. Ideális esetben a megye európai integrációs stratégiájának a megye fejlesztési stratégiáját kell kiegészítenie, illetve a fejlesztési tervet kell úgy összeállítani, hogy a megye szükségletein kívül figyelembe vesszük az EU-s fejlesztési, természetvédelmi és egyéb követelményeket, valamint az uniós pénzforrásokat. Az általam elkészített európai integrációs stratégia megpróbálta figyelembe venni az EU által támasztott olyan követelményeket, amelyek helyi alkalmazására, illetve amelyekre való felkészülésre a megyei tanács hatással lehet.

A régiók szerepét az EU-ban két szempont szerint tárgyalhatjuk: az uniós döntéshozatalban játszott szerepük, illetve a regionális politika szemszögéből. Itt most csak az előbbit tárgyalom. Az Unió döntéshozatali mechanizmusában a régiók csak közvetett módon vesznek részt. Egyrészt a Bizottság és a Tanács mellett működő bizottságokon keresztül. Ezeknek a bizottságoknak egy része regionális kérdésekkel foglalkozik, de az illető tagállamtól függ, hogy a bizottságokban állami tisztségviselő vagy a régiók képviselője vesz részt. Másrészt a regionális és helyi közösségek képviselőiből álló Európai Régiók Bizottságán keresztül. Románia előreláthatólag 12 képviselővel rendelkezik majd ebben a bizottságban. Rendkívül előnyös lenne a megyének, ha saját képviselője ülhetne a Régiók Bizottságában. Ehhez azonban kemény országos szintű lobbimunkát kell kifejtenie, hogy több romániai megye is rábízsa képviselőjét. Lobbizni nemcsak országos, hanem uniós szinten is kell. Több olyan szervezet és szövetség is létezik az EU-ban, amely a különböző országok régióit fogja össze, ilyen például a már előbb említett ARE. A különböző szervezeteken kívül a régióknak saját reprezentációjuk is van Brüsszelben. Ez azért is nagyon fontos, mert az állam és a régiók között a regionális politikát illetően ellentétek merülhetnek fel. Mivel nemcsak akkor lesz szükség ilyen képviselőre, amikor Románia EU-taggá válik, hanem a felkészülés szakaszában is, már most elő kell készíteni és minél hamarabb felállítani Hargita megye brüsszeli képviselőjét. Az irodát létre lehetne hozni Kovászna megyével együtt is, ami a költségek csökkentését vonná maga után. Az irodának a következő feladatai lennének: figyelemmel kísérni az Unió különböző szerveinek tevékenységét; a megyei és a helyi tanácsok és a polgármesteri hivatalok EU-s információkkal való ellátása; a megyét érdeklő különböző lehetőségek feltérképezése; az uniós törvénykezés figyelemmel kísérése és az új rendelkezéseknek az érintettekhez való továbbítása; a megyei befektetési lehetőségek és a turizmus népszerűsítése, a megyei és uniós cégek kapcsolatfelvételének elősegítése; a megyét érdeklő tanulmányok kidolgozása; különböző megyei projektek finanszírozásának felkutatása. Ennek az irodának a finanszírozásához a következőknek kellene hozzájárulniuk: a megyei és helyi tanácsoknak; a polgármesteri hivataloknak; a képviselt vagy különböző szolgáltatásokat kérő cégeknek; a kereskedelmi kamarának.

Mielőtt rátérnék a tanulmány harmadik részére, kitérek a helyi közigazgatás és az Európai Unió jogrendszerének kapcsolatára. Az uniós jog nem határozza meg a helyi közigazgatás feladatait, de befolyásolja azok végrehajtását. Az *acquire communautaire* jó néhány olyan rendel-

kezést tartalmaz, amely az integráció előtt és az integráció után hatással lehet a helyi közigazgatások működésére. Az első csoportba tartoznak a Románia Európai Megállapodásának rendelkezései, a második csoportba az Amszterdami Szerződés európai állampolgárságot szabályozó rendelkezései, a harmadik csoportba pedig a helyi közigazgatások feladatait érintő elsődleges és másodlagos joganyag, főleg a köztevékenységeket és közszolgáltatásokat érintő rész. Ami Románia Európai Megállapodását illeti, íme néhány szemelvény a régiókat közvetlenül érintő területekről:

- az EU és Románia közötti gazdasági együttműködés többek között a regionális fejlesztésre és a turizmusra fog koncentrálni (68/2 cikkely);
- az EU és Románia közötti együttműködésnek egyik célja a helyi, regionális és határokon átnyúló, levegő és vízszennyezés elleni harc (81/2 cikkely);
- a környezetvédelem területén az együttműködés regionális szinten is zajlik;
- a közlekedés területén folyó együttműködés fontos részét képezi a romániai közlekedési infrastruktúra fejlesztése; ebbe természetesen beletartozik a helyi közigazgatás tulajdonában lévő infrastruktúra is (83/2 cikkely);
- a szociális együttműködés területén a helyi szintű munkahelyteremtés elősegítése is részét képezi Románia Európai Megállapodásának.

A megállapodás különböző cikkelyei lehetőségeket biztosítanak a régióknak, és alapját képezhetik a megye érdekei melletti lobbizásnak is.

A tanulmány befejező részében először is a területfejlesztésről, területrendezésről kell beszélni. 1999 májusában Potsdamban a területrendezésért felelős uniós miniszterek elfogadtak egy a területrendezést érintő keretegyezményt, amelynek a címe: *Közösségi területfejlesztés sémája – az EU területének kiegyensúlyozott és fenntartható fejlődéséért* (SDEC), amely az *acquis communautaire* része. Az SDEC a Közösség, a tagállamok, a hely és regionális hatóságok azon politikájának irányító keretét képezi, amelynek területi hatásai vannak. Az SDEC hét olyan közösségi politikát nevez meg, amely hatással van a területre: versenypolitika, transzeurópai hálózatok, strukturális alapok, közös agrárpolitika, kutatás, technológia és fejlesztés, az Európai Befektetési Bank hitelpolitikája. A dokumentum több, a területrendezési szakembereknek szóló célt nevez meg, meghatározza az európai területrendezés céljait, amelyeket minden szinten figyelembe kell venni. A régióknak az SDEC többek között a következőket javasolja:

- a közlekedési infrastruktúrák integrált fejlesztése;
- olyan stratégiák kidolgozása, amelyek lehetővé teszik a területek fenntartható fejlesztését;
- a vidék azon lehetőségeinek feltérképezése, amelyek biztosítják a megújítható energiaforrások extenzív felhasználását.

Az SDEC egy olyan komplex dokumentum, amely, mint címe is mutatja, sokkal több, mint a területrendezés alapelveinek katalógusa, mert a területfejlesztésre vonatkozó irányelveket tartalmazza. Olyan fejezeteket foglal magában, mint például: az európai területfejlesztés fontos kérdései, valamint fő jellemzői és irányvonalai, programok és célok egy integrált területrendezésért. Az SDEC jó példa arra, hogyan kapcsolódhat össze a megye területfejlesztése az európai integráció kérdésével. Egyértelmű, hogy olyan elvekről és célokról van szó, amelyeket akkor kell figyelembe venni, amikor a szakemberek elkészítik Harghita megye fejlesztési tervét, és nem szabad azt megvárni, hogy amikor Románia EU-tag lesz, módosítsák a már elkészített területrendezési, területfejlesztési terveket. Nemcsak a megyei területfejlesztésnél, hanem a városinál és a vidékinél is figyelembe kell venni az SDEC-ben lefektetett alapelveket.

A tartós területrendezés, a környezetvédelem és a közös közlekedési politika összefügg egymással. A legfontosabb környezetet érintő jogi szabályozások, amelyek hatással vannak a területrendezésre, a következők:

- 79/409/CEE irányelv a madarak védelméről, amely speciális védelmi zónákat teremtett, és amely a NATURA 2000 hálózat nagy részét képezi;

- habitat irányelv 92/43/CEE, amely a környezetvédelem legfőbb eszközét képezi;

- a hulladékokat érintő rendeletek 91/156/CEE és 91/689/CEE;

- a környezetvédelem területén létező joganyag nagy része a vizekre vonatkozik, ezek az irányelvek hatással vannak a területrendezésre, területfejlesztésre;

- a levegőszennyezés elleni küzdelem egy sor olyan irányelvet hozott létre, amelyek célja az ember egészségének védelme és a környezetvédelem. A különböző elemek levegőbeli koncentrációinak határértékei közvetlenül befolyásolhatják a különböző tevékenységeket. Ezen irányelvek szabályozásai hatással vannak a területrendezésre, mivel emissziós jegyzékeket és a levegő minőségét jellemző térképeket is tartalmaznak;

- 65/337/CEE irányelv, amely főleg az infrastrukturális beruházások esetében írja elő a környezetre gyakorolt hatások előzetes felmérését.

Ezeket a szabályozásokat a Hargita megyei területfejlesztésnél is figyelembe kell venni. Az európai jogrendszer alapján olyan tájékoztatókat lehet összeállítani, amelyek tartalmazzák azokat a határértékeket, követelményeket, amelyeket mind a területrendezés, mind a környezetvédelem témakörében tiszteletben kell tartani. Figyelembe véve azt, hogy az *acquis communautaire* átvétele a csatlakozási folyamat során megy végbe, ezeknek a tájékoztatóknak a létrehozása igen sürgős. A helyi hatóságokra hatással lévő irányelvek között az előbb felsoroltakon kívül meg kell említenünk:

- levegőkeret-irányelvet – 96/62/EC;

- a városi használtvíz-irányelvet – 91/271/ECC;

- az ivóvíz-irányelvet – 1980,1981,1991

- a hulladékkezelés-irányelvet – 75/442/ECC –, amelyet a 91/156/ECC egészít ki, tartalmazván a hulladékmenedzsment alapelveit és definícióit;

- a szennyezés-, megelőzés- és ellenőrzéskezelés-irányelvet – 96/61/EC.

Nem szabad elfelejtenünk, hogy az AGENDA 2000 szerint az új beruházások meg kell hogy feleljenek az *acquis communautaire*-nek, és a bizottság közleménye szerint a csatlakozásra váró államoknak ezt az elvet már a tárgyalások idején is alkalmazniuk kell. Az Európai Unió javasolta, hogy a tagállamokban derítsék fel, írják össze azokat a területeket, ahol a levegőszennyezés mértéke meghaladja az uniós normákat. Ezt a felmérést minél hamarabb meg kell kezdeni Hargita megyében, és egyúttal javaslatot is ki kell dolgozni ennek megszüntetésére. Hasznos lenne, ha elkészülne a megyében egy olyan adatbázis, amely tartalmazná a különböző szabályozásokat és határértékeket, az ennek megfelelő megyei adatokat és az ezek alapján kidolgozott akcióterveket. A környezetvédelem területén a LIFE program biztosít forrásokat; ebben a programban Románia 1999 óta vesz részt. A LIFE programokról való információk szórása, valamint a projektek megírásához szükséges szakmai segítség biztosítása a Megyei Környezetvédelmi Ügynökség feladata, esetlegesen a megyei tanács segítségével. Környezetvédelem és infrastruktúra területén az ISPA program is biztosít pénzalapokat, bár a kedvezményezettek a kormányok, így a megyék nem versenyezhetnek projektekkal az ISPA-nál. Amit a megye tehet, az egy országos szintű lobbis, amelynek nyomán Hargita megye érdekeinek megfelelő elemek is bekerülhetnének az országos programba.

Azt mindnyájan tudjuk, hogy a közös mezőgazdasági politika a Közösség kizárólagos hatáskörébe tartozik. Azt is tudjuk, hogy az uniós jogrendszer több mint 40 százaléká a mezőgazdaságot szabályozza. Az európai és román szabályozásnak megfelelően az állami intézmények felelősek az uniós jog átvételéért. A megyei és városi hatóságok viszont fontos szerepet játszhatnak a megyei szereplőknek az uniós piacra való felkészítésében. Szükség lenne egy olyan adatbázis kiépítésére, amely tartalmazza a mezőgazdaságra és az állattenyésztésre vonatkozó szabályozásokat, a különböző standardokat, és ezt el kellene juttatni az érdekeltekhez, továbbá ki lehet dolgozni olyan intézkedéseket, amelyek lehetővé teszik alkalmazásukat. Ugyanakkor, mivel a mezőgazdaság átalakítása egyébként is fontos feladata a megyei hatóságoknak, azt úgy kellene végrehajtani, hogy megfeleljen az európai normáknak. Ezért hasznos volna egy olyan tanulmány elkészítése, amely egyrészt tartalmazza, milyen mezőgazdasági termékeket termelnek a megyében, másrészt pedig, hogy ezekre milyen uniós normák vonatkoznak. Így össze lehetne hasonlítani a Hargita megyei helyzetet az uniós követelményekkel, konkrétan fel lehetne mérni a tennivalókat, és a különböző szereplők közötti feladatmegosztás is egyértelmű lenne. Ugyanakkor egyértelművé válna, melyek azok a termékek, amelyek exportképesek, és melyek azok, amelyek megfelelő befektetések segítségével azokká válhatnak.

Konklúzió helyett három dologra hívnám fel a figyelmet. Először is szükséges lenne elkészíteni egy alapos értékelést a megyéről integrációs szempontból, amely tulajdonképpen azt vizsgálná, mennyire teljesíti Hargita megye a koppenhágai kritériumokat (természetesen azokat, amelyeknek megyei szinten van értelmük). Ehhez viszont szükség van olyan statisztikai adatokra, amelyek EU-konformok legyenek és olyan adatokat is tartalmazzanak, mint például a megyei GDP, a megyei vállalatok milyen országba milyen értékben mit exportálnak és mit importálnak, a Hargita megyei ipar, mezőgazdaság, szolgáltatási szektor súlya a megyei GDP-ben. Ezekre az adatokra komoly megyei, városi fejlesztési terv kidolgozásához is szükség van, amely már konkrét intézkedéseket tudna javasolni a megyei tanácsnak. Harmadsorban pedig, minél hamarabb létre kellene hozni legalább a környezetvédelem és a mezőgazdaság, állattenyésztés területén a fentebb említett két adatbázist.

SZEMLE

Árva Bethlen Kata Önéletírásának újabb kiadása

Árva Bethlen Kata. A bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és a mutatókat készítette Tonk Sándor. Kolozsvár 1998. 231 lap

„Magam vagyok könyvemnek tárgya, olvasó” – vallja a 16. század végén Montaigne, felfedezve, hogy a legérdekesebb az, amit önmagunkról mondunk el. „Ez egy őszinte könyv” – írja művének vallomások jellegére figyelmeztetve. Az emberről szeretne írni, és úgy véli, célját akkor éri el, ha arról az egyetlen emberről ír, akit valóban ismer: önmagáról. „Megtettem, amit akartam: könyvből mindenki megismer engem.” Az emlékirók tőle tanulhatták meg, hogy az ember személyisége irodalmi anyag, a róla való elmélkedés műfaj lehet. És az is lett. Feszültségekkel, válságokkal telített életutat megörökíteni, tettek okait és következményeit elemezni, személyes, féltett emlékeket másoknak megvallani, összetett társadalmi és rejtett, belső, pszichikai jelenségekről alkotott véleményt nyilvánossá tenni – ez a szándék vezérli az emlékirót.

„Kívántam ez világi sok próbák és kísértetek között folyó életemet igen röviden és amennyire lehetett, mindeneknek megsértések nélkül leírni. [...] De ezt én úgy igyekeztem cselekedni, hogy semmiben lelkem ismétését meg ne sérteném” (34–35.) – írja őszinteségét bizonygatva Árva Bethlen Kata is közel 150 évvel később, valószínűleg 1744-ben. Az intolerancia iránti düh és fájdalom készítette őt, hogy feltárja a világ előtt legmélyebb érzéseit, gondolatait, és tetteinek mentegése közben felfedje megalkuvást nem ismerő, büszke egyéniségét.

A kötet Tonk Sándor bevezető tanulmányával indul, melyben – az eddigi irodalmi értékelések után – a súlypont az önéletírás történelmi szempontú vizsgálatára tevődik át. A bevezető elején a 18. század első feléről kialakult ellentmondásos véleményeket elemzi, háttérteret adva Bethlen Kata írásainak megértéséhez. A korszakot egyrészt a politikai függetlenséget felváltó kiszolgáltatottság, az erdélyi törvények gyakori megsértése, a vallási intolerancia, továbbá az ebből fakadó társadalmi megosztottság jellemezte, másrészt viszont „a látszólagos hanyatlás ellenére, a függetlenség elvesztését követő apátiát kiheverve, az erdélyi társadalom jelentős átalakuláson ment keresztül, fejlődött, elindult azon az úton, mely ismét visszavezethette az európai társadalomfejlődés fő sodrába, melytől a török hódoltság, a török uralom leválasztotta” (6). Felhívja a figyelmet arra, hogy a művelődési élet terén a támogatók kis csoportja „hihetetlen erőfeszítéssel és kitartással tartja fenn továbbra is az iskolákat, sőt újakat is hoz létre” (7), folytatódik többek között a külföldi egyetemek látogatására, könyvtárak bővítésére, illetve templomok, intézmények építésére nyújtott támogatás.

A bevezető második részében bemutatja Bethlen Kata családi környezetét, életének fontosabb eseményeit, méltatja írásait, egyház- és közösségépítő tevékenységét. Az emlékiró Bonyhán született 1700. november 25-én (a szerző itt kijavítja az eddig tévesen ismert 30-i dátumot), mely 1511-től a bethleni Bethlen család lakhelyétől szol-

gált. A családnak több literátor hajlamú tagja volt, elég, ha csak Kata nagyapjára, Bethlen Jánosra, nagybátyjára, Bethlen Miklósról vagy fölmenőjére, Bethlen Farkasra gondolunk, akiknek írásait az emlékiró is ismerte, s így nem lehetett véletlen, hogy az élete végén magára maradt asszony tollat fogott, hogy megpróbáltatásainak történetét vallomások feljegyzésekben megörökítse. „A Habsburg-berendezkedés nyomán felborult Erdélyben a felekezeti egyensúly”, felerősödött a felekezeti gyűlölködés, és politikai jelentőséget nyert a felekezeti hovatartozás: „protestánsnak lenni egyet jelentett a független fejedelemség hagyományaihoz való ragaszkodással, s ebből a szemszögből tekintve katolikus csakis az új hatalmat lakájként szolgáló országarúló lehetett” (14–15.). Az intolerancia Bethlen Kata életére is rányomta bélyegét, hiszen amikor az anyja férjhez kényszerítette a katolikus Haller Lászlóhoz, ennek családját katolizálásra akarta rávenni, azonban a zaklatás kemény ellenállást váltott ki belőle. Így érthetővé válik az is, hogy az élete folyamán rázúduló sorscsapások következtében kálvinista hite fokozatosan fanatikus vallásossággá keményedett. Miután első férje meghalt pestisben, a református Teleki József felesége lett. Igazi megpróbáltatásai ezután következtek: a Haller család elveszi tőle első házasságából született két gyermekét, hogy ezek ne nevelkedjenek eretnek környezetben; nemsokára második házasságából származó három gyermeke, majd férje is meghal. Őt idézve: „engemet az én Istenem úgy hagyta, mint a megszédült szőlőben való kunyhót egyedül” (75). Ezután vette fel az Árva nevet, életét haláláig meghatározták a birtokok körüli viták, a természeti csapások és betegségek elleni küzdelem, és alig érintkezett a tőle elszakított két gyermekével.

Tonk Sándor szerint önéletírását nem korábban, mint 1744-ben kezdte papírra vetni. Élettörténetének lejegyzése tulajdonképpen keretül szolgál lelki életrajzának rögzítésére. Belső vívódásairól bőbeszédű részletességgel vallott (*Védelmes erő Paizs* című imádságoskönyve is erről tanúskodik), viszont mindennapi munkájáról szerényen hallgatott. Bethlen Kata megtestesítette az anyagi és gyakorlatias, takarékos és körültekintő gazdaasszonyt, aki számon tartotta birtokait, cselédei és családjának valamennyi tagját, pontosan föl tudta sorolni adócsait vagy a tűz által kamrájában elpusztított javakat. Olthévízen, az unitárius közösségek református gyülekezetet hozott létre, papot tartott a saját költségén, 1737-ben fatemplomot, haranglábat, papírmalmot, papi és tanítói lakot építtetett, harangokat öntetett. 1743-tól Bod Péter lett a falu lelkésze, 1748–1749-ben felépült a ma is álló kőtemplom, a gyülekezetet pedig ellátta úrvacsorai felszereléssel és saját kezével varrt terítőkkel. Fogarason támogatta az iskolát, befejeztette a fogarasi nagytemplom és karzatának építését, végrendeletében nagy összeget hagyott a hévízi iskolára, a nagyenyedi főiskolára, az udvarhelyi

gimnáziumra és a vásárhelyi kollégiumra. Céltudatosan gyűjtötte a könyveket, néhánynak elrendelte saját költségén való kinyomatását. 1849-ben elpusztult könyvtárának gazdagságát hűséges prédikátora, Bod Péter által készített két könyvjegyzékből ismerjük (1747, 1752). A bevezető szerzője nagy figyelmet szentel Bethlen Kata közösségformáló tevékenységére, és ezt kiegészíti újabb levéltári adatokkal (az olthévi református egyházközség levéltárából): ellátta a hévízi iskolát tankönyvekkel is, továbbá 1748-ban rendtartást állított össze a lakodalmi tékozlás korlátozására.

A bevezető után időrendben következik Bethlen Kata néhány munkája, az *Önéletírás* (1744?–1754) előtt olvashatjuk a *Vallástételét* (1746), a kötet végén *Elmélkedését utolsó órájáról* (1758), *Tisztartókról való rendelkezését* (1758) és néhányat a végrendeletei (1758–1759) közül. Az önéletírásban előforduló imádságokat és az 1922-es kiadásban is kiemelt szövegrészeket dőlt betűs szedéssel jelölték. Kétségtelen, hogy e szövegközlés többet nyújt, mint korábbi kiadásai: a szöveget Tonk Sándor a szakirodalom és levéltári kutatások alapján összeállított magyarító jegyzetekkel egészíti ki (pl. 84, 85, 147, 154, 155. l.). Kovács Kiss Gyöngy nemrég megjelent összefoglalójában (*A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedéseinek folyamata a korabeli magyar emlékirodalom látásában*. Erdélyi Tudományos Füzetek, 228. Kolozsvár 2000. 98–99.) olvashatjuk, hogy az *Önéletírás*ban az emlékirat fejlődésének két útja keresztesződik, a naplóé, illetve a hitvitáké. Bethlen Kata feleleveníti életének eseményeit, ezeknek racionális magyarázatot ad, de végső megnyugvást csak az isteni gondviselés tudata hoz számára. Művének egyéni jellegét az önelemző, bizonyosságkereső, polemikus vallásosság és a tárgyilagos napló sajátos ötvöződése adja.

A függelék első része (*A kiadásról*) a korábbi kiadásokat és a jelen kiadványban követett alapelveket tárgyalja. A szövegközlésnél a mai helyesírási szabályok szerinti átírás, illetve a régies és tájnyelvi kifejezések megőrzése érvényesül. Minthogy az eredeti kézirat ismeretlen, a valószínűleg Bod Péter által nem sokkal az önéletíró halála után Kolozsváron sajtó alá rendezett első közlés alapján készült el az ezt követő hat kiadás. Ez a szöveg ismeretlen okból kifolyólag csonka volt, a hiányzó részletet Markos András fedezte fel és jelentette meg 1964-ben, így a teljes önéletírást először Bitskey István tette közzé 1982-ben a Magyar Remekírók sorozat *Magyar emlékirók 16–18. század* című kötetében, majd két évre rá újra az Olcsó Könyvtárban. Bitskey úgy véli,

hogy az utóbb megkerült részlet is csonka, mivel a mondat közepén szakad meg (*Magyar emlékirók 16–18. század*. 1982. 949). A jelen kötetben olvasható szöveg a Tonk Sándor által hitelesebbnek tartott, 1922-ben Benczur Gyuláné gondozásában és Szádeczky-Kardoss Lajos előszavával megjelent kiadás, illetve a már említett 1964-es kiegészítésen alapul. A könyvészetben a politika-, egyház-, művelődés-, művészet-, családtörténeti stb. tanulmányok, összefoglalók és kézikönyvek mellett megtaláljuk a Bethlen Kata és a korabeli emlékirók munkáira vonatkozó adatokat is. Bethlen Kata életrajzát nemcsak Bod Péter írta meg (*Tiszta fényes drága bibor* címmel jelent meg 1762-ben), hanem mások is foglalkoztak életművével, írásaival: Szádeczky-Kardoss Lajos, Kenesse Béla, Hegyaljai Kiss Géza, Nagy Géza, Nagy Lajos, Németh László, Magda van der Ende.

Kétségtelen, hogy a korábbi kiadások használatát nagyon megnehezítette a mutatók hiánya, ezért ennek a kötetnek egyik feladata a hiányt megfelelő módon pótolni. A személy-, illetve helynévmutató különválasztása jelen esetben igen előnyösnek tűnik, ez a gyorsabb áttekintést segíti. A kötet méltó segédletévé válik főként a személynévmutató, mert a szerző feltüntetett a tulajdonnevek mellett a fontosabb életrajzi adatokat is, tisztázza a leszármazást, a rokonsági kapcsolatokat, felsorolja az illető fontosabb tisztségeit, jeles tetteit. Így azonnal az olvasó rendelkezésére állnak olyan adatok, melyekre egyébként különböző kiadványokban kellene utánanéznie. Ha például Károlyi Sándor emlékiróra kíváncsi valaki, gyorsan és minden nehézség nélkül a kívánt adatokhoz juthat a mutató és a könyvészet segítségével: a mutatóban megtalálja életrajzi adatait, a megadott oldalszámok alapján megtudja, milyen kapcsolatban állott Bethlen Katával, és kikeresheti az önéletírási kiadási adatait. Végül a szómagyarázat az önéletírásban gyakran használt latin kifejezések megértését biztosítja.

A kötet értékét néhány kisebb sajtóhiba – pl. 11. l.: október, helyesen november lenne; 12. l.: Bethlen Miklós halálának éve 1716, nem 1717; 210. l.: ugyancsak az ő születési éve 1642, nem 1646 – semmiképpen nem csökkentheti. Az önéletírást főként a kutatók (történészek, egyház- és irodalomtörténészek) figyelmébe ajánlom, de nagy haszonnal fogják forgatni azok is, akik szívesen olvassák történelmi és irodalmi örökségünk kimagasló alkotásait.

Szász Anikó

Magyar kertművészet az újkorban

Stirling János: Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században. Bp. 1996. 304 lap
Galavics Géza: Magyarországi angolkeretek. Bp. 1999. 149 lap

„A művelődéstörténet sajátos, sokak által perifériálisnak tekintett része a kertkultúra, mely sokrétűsége ellenére a magyar történetkutatásban eddig nem kapott olyan figyelmet, amelyet megérdemelt volna” – írja Stirling János a *Magyar reneszánsz kertművészet a XVI–XVII. században* című tanulmánykötetének bevezető

soraiban. A kertkultúra történetének kutatása nem tekint vissza nagy múltra; azzal is magyarázható ez, hogy a kertművészetet rendszerint az építészeti alárendeltjének tekintették, ennek stílustörténeti és térkompozíciós elvei alapján vizsgálták, figyelmen kívül hagyva más megkö-

zelítési módokat, a kertművészet filológiai, botanika-, orvos- és agrártörténeti vonatkozásait.

A kötet bevezetőjében a szerző számba veszi a kerttörténeti kutatások eddigi eredményeit, kiemelve a hiányosságokat, tévedéseket. A század első felében született munkák nagy részét a hivatkozások hiánya tekintetében marasztalja el, de mindenekelőtt támpontokat kíván nyújtani a szakirodalom áttekintésére vállalkozó olvasónak. A kertkultúra képviselői között méltatja Rapaics Raymund botanikust, akinek kerttörténeti összefoglalója (*Magyar kertek*. Bp. 1940) tipológiai megközelítéssel próbálja a főbb stíluskorszakok elhatárolását megoldani, de nem veszi figyelembe a földrajzi különbségek, illetve a társadalmi rétegződés következtében megmutatkozó eltéréseket.

A szerző saját kutatásai alapján és az eddig közölt adatok felhasználásával a hiány pótlására, a 16–17. század magyar kertművészetének összefoglalására vállalkozik, anélkül azonban, hogy levonná a végleges következtetéseket, ugyanis számos családi levéltár anyaga még feldolgozásra vár. Figyelembe véve több tudományág által nyújtott ismeretanyagot, korrigálja a magyar kertművészetéről és díszkertkulturájáról korábban alkotott képet, a szerző szavaival élve: „Fő célkitűzésünk, hogy – ezúttal már a kertművészetit értelmezést kitégítve – a magyarországi késő feudálisizmus díszkertkulturájának jobb megvilágításához árnyaltabb szemlélettel, nagyrészt publikálatlan adatokkal járuljunk hozzá.” Stirling János 1526-tól a 17. század végéig követi a kertművészet fejlődését, de minthogy érdemleges következtetések levonásához szükséges forrásanyag csak az 1570-es évek utáni korszakból áll rendelkezésre, alaposan csupán 130 év kertművészetét ismertetheti. A bevezető második felében rövid művészettörténeti összefoglaló tájékoztat a kor építészeti jellegzetességeiről, valamint a földrajzi adottságok, helyi sajátosságok, társadalmi megosztottság miatt jelentkező különbségekről.

Az első tanulmány (*A nyugat-magyarországi humanista kör és hatása díszkertkulturánkra*) arra hívja fel a figyelmet, hogy milyen nagy szerepet játszott a korszak díszkertkulturájának alakulásában egyrészt a Batthyány és a Nádasdy család, másrészt a korszak európai tekintetben is legjelentősebb botanikusának, Clusiusnak magyarországi florisztikai kutatása és kéziratban maradt flóramunkája.

A *Nemesi udvarházak és kastélyok kertjei, különös tekintettel a Felvidékre és Erdélyre* című tanulmány a nemesi kertek típusaira, sajátosságaira világít rá. Ez a terjedelmesebb és erdélyi vonatkozásai miatt általam nagyobb érdeklődéssel forgatott összefoglaló olyan adatokat dolgoz fel, amelyek az Országos Levéltár Kamarai Archívumának *Urbaria et Conscriptioes* nevű fondjában őrzött birtokösszeírásokból és hagyatéki leltárakból, illetve B. Nagy Margit közléséből (*Vátrak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiiek látták*. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Buk. 1973) származnak. Bár a levéltári anyag nagy része a 17. század második harmadától a század végéig terjedő időszakot dokumentálja, a 16. század második felének kertösszeírásait vizsgálva a szerző úgy véli, hogy ezek nem sokban különböztek a 17. századiaktól. A tanulmány alfejezetekben

elemzi a virágoskert, a lugas, a halastó, a filagória és a kerítések típusait, jellegzetességeit. Kiderül, hogy az igénytelenebb kialakítású kertekben a virágok gyakran a vetemények, gyógynövények, gyümölcsfák közé keveredtek; az udvarházak egy- vagy többudvaros beépítésű telkén „szinte minden változatban elképzelhető volt” az egyes kertek egymáshoz viszonyított helyzete. A legkorábbi magyarországi hímezéses parterre-re vonatkozó említésnek az Udvarhelyszékben levő siménfalvi udvarház 1636-os összeírása tekinthető, mert itt a tulajdonos címerét ültették ki virágokkal a tizenhat táblás virágoskertben. Kevés növényjegyzék maradt fenn, de a desztillátumok leltárai is felhasználhatók a növénynevek tisztázására. A kert szigorú geometriai elrendezése a lugasra is kiterjedt, amely lehetett támasztóváz vagy támasztóváz nélküli, felülről fedett vagy nyitott, oldalról zárt vagy árkádós. A lugast szőlőből, (gyümölcs) fákból alakították ki, ez általában kertrészeket választott el egymástól, igényesebb kerteknél kifejezetten térszerkezeti szerepet játszott. Ritkán fordul elő a forrásokban a halastó, akár díszkerti elemként, akár gazdasági funkcióban. Viszont a filagória mint díszkerti építmény olyan gyakori a 17. századi kertekben, hogy az egyik legfontosabb kerti elemnek tekinthető. Lehetett egyszerű vagy emeletes, deszkából épített vagy a hársfa ágaiból kialakított, és igen értékes építménynek tartották. A leltárak szerint ugyancsak nagy értéket jelentettek a kerítések, melyek főként sövényből vagy fából készültek, kőfalat csak a 17. századi főúri kerteknél említenek a források.

A *Városi polgárok kertjei* az orvostanikai és kertészeti könyveknek a városi kertkultúrára gyakorolt hatását vizsgálja. A polgárok, elsősorban orvosok hagyatéki leltárai közvetetten bizonyítják a nyugat-európai kertkultúra, ezen belül a díszkertkultúra hatását a magyarországi városi kertekre. A 17. század második felében neves felvidéki orvosok hat botanikuskeretet alapítottak nyugati mintára, melyekből bizonyára nem hiányoztak a dísznövények sem. A Heindel Ferdinánd ügyvéd pozsonyi kertjére vonatkozó, 1651-ből fennmaradt növényjegyzék bizonyítja, hogy a kert igényes kialakítása és a növényállomány megválasztása tekintetében valóban a legjobb nyugat-európai példákat követték.

A *Lippay György esztergomi érsek pozsonyi kertje* című tanulmány a kertről készített korabeli metszeteket összeveti a Müller- és Bél Mátyás-féle leírással, megállapítva, hogy a külföldön is ismert kert a nyugat-európai késő reneszánsz hagyományok és a magyar sajátosságok ötvözésével készült el. Azonban az érseki kert hatása a magyar kertművészetben csak közvetlenül a főúri kertek esetében érezhető.

A *hódoltsági területek díszkertkulturájában* megcáfolja Takáts Sándor álláspontját (valamint azokét, akik tőle ezt kritika nélkül átvették), aki a magyarországi kertészet és díszkertészet fellendülését kizárólag a török befolyásnak tulajdonította. A hódoltsági területek kertjeit, más területektől eltérően, nem az összeírásokból, leltárakból, hanem az egykorú ábrázolásokból és az utazók leírásaiból lehet megvizsgálni. A szerző nem ért egyet Szekfü Gyulával sem, aki szerint a korszak török forrásainak semmi hitelt nem szabad adni, továbbá azon

véleményével sem, miszerint ezen területeket ebben a korszakban a teljes pusztulás jellemzi. A kertművészet valós helyzetének megvizsgálása érdekében nagyító alá veszi a korabeli metszeteket és leírásokat, amelyekből kiderül, hogy a hódoltság területeken nem lehet díszkertekről beszélni.

A kertművészet vizsgálata a kertészettudomány fejlődésével folytatódik. *A kertészeti szakirodalom fejlődése a 17. században* elsősorban Lippay János műveit ismerteti. Az 1661-ben először megjelent *Calendarium oeconomicum perpetuum*mal a tudománytörténeti kutatás még nem foglalkozott, bár hat kiadást ért meg. De annál inkább a másik művével, a *Posoni Kerttel*, mely először 1664-ben jelent meg, legutóbb pedig teljes szöveggel, hasonló kiadásban 1964-ben. A 17. századtól a 19. század közepéig alapvető szakkönyvként használták őket. Míg az előbbi nagyrészt antik szerzők szövegeiből áll össze, az utóbbit inkább önálló megfigyeléseken alapuló mezőgazdasági munkának tartják. Minthogy a szakirodalom már feldolgozta a *Posoni Kertet*, a szerző itt a mű nyomtatott példányából kimaradt három metszet hiányára igyekszik magyarázatot találni. Lippay János művei után jelent meg Nagyszombaton 1689-ben Szentiványi Márton enciklopédiája, mely elég részletesen kitér a kertészettudományi és botanikai kérdésekre is. Gyakorlatiasabb szemléletű, mint az Apáczaié, de latin szövege miatt kevésbé méltatták. Szentiványi a díszkerti vonatkozású részeket Lippay művéből vette át, ez is bizonyítja a *Posoni Kert* egyedülálló jelentőségét a 17. század végén. A szakirodalom ebben az időszakban Antoine Mizauld 1577-ben kiadott kertészeti művének magyar fordításával gyarapodott. A fordító Nadányi János a művet a szélesebb néprétegeknek szánta, elsődleges célja a gyógynövények ismertetése volt, viszont az 1669-ben Kolozsváron kiadott könyv a száz évvel korábbi, archaikus kertkultúrát konzerválta Erdélyben. Csak a főúri kertekben tapasztalható a nyugati díszkertészet hatása.

A *Kitekintés: Bél Mátyás, a kertkultúra összegzője* című tanulmányból kiderül, hogy a 17. század második felének díszkertészeti összegzője tulajdonképpen Bél Mátyás, aki az 1735-ben megírt kézirat művében, bemutatva a magyarországi mezőgazdaság 1730-as évekbeli állapotát, részletesen foglalkozott a díszkertekkel is. Figyelmet érdemel ebben az a rész is, amely a paraszti díszkerteket említi.

A kertek művelése a kertészekre vonatkozó, meglehetősen kevés adatot foglalja össze. A 16. században a kertek gondozása még az úrnő feladata volt, csak a 17. században vált általánossá a főúri kertek esetében a díszkertész alkalmazása, aki nagyobb fizetést kapott, mint a többi személyzet. A 17. század elejétől az anabaptista kertészek letelepedéséről értesülünk.

A Kertek vagyonbecslései a 17. századból felhívja a figyelmet, hogy a főnemesi és a gyűjteményes városi kertekkel ellentétben a középnemesi díszkertek virágai nem számítottak értéknek. A veteményes és gyümölcsös ültetvények, a filagóriák és fakerítések annál inkább. A szerző a vagyonbecslésekből kiragadott példák alapján kimutatja, hogy a kertek értéke a 17. század folyamán nagyon tág kertek között mozgott.

A kertek pusztulása levéltári adatok alapján mutatja be a kertek erőszakos, katonai hadműveletek okozta pusztulását.

A Képmelléklet 42 ábrája az elemzett kertábrázolásokat tartalmazza, ezt nagyon részletes könyvészet követi. A gyors eligazodást segíti a hely- és névmutató. A kötet függelékeként olvashatjuk Lippay János *Posoni Kertjének* első könyvét, a *Virágos Kertet*, melynek betűhív szövegét F. Almási Éva rendezte sajtó alá. Találón zárja a kötetet, hiszen az olvasó kezébe veheti azt a szöveget, amely a 17. század végi és 18. századi kertkultúrát alapvetően befolyásolta.

*

Galavics Géza *Magyarországi angolkeretek* című tanulmánya, szerencsés módon, a német kertművészeti kutatások egyik vezéralakjának, Adrian von Buttlarnak az angolkeretekről szóló művével (*Az angolkert*) azonos kötetben jelent meg. A szerző megállapítása szerint az 1989-es német kiadás után a Galavics Géza által támogatott és a magyar kutatásokkal kiegészített 1999-es kiadás arról a „növekvő érdeklődésről” tanúskodik, amely a szélesebb nyilvánosság részéről nyilvánul meg a történeti kertek iránt, hiszen azóta nagyobb számban jelentek meg forrásközlések, monográfiák és összefoglalók, sőt nem szorul már háttérbe a történelmi kertek restaurálása sem.

Könyvét Adrian von Buttlar a tájkertek megjelenésének eszmei hátterét vizsgáló bevezetéssel indítja, ezután következnek a kertek részletes elemzése területi felosztásban: az első három fejezet az angliai, a franciaországi és a németországi tájkerteket mutatja be, a negyedik fejezet a kelet-, közép-, dél- és észak-európai és az amerikai kerteket. Az utósó röviden vázolja a művészeti igénnyel kialakított parkok jelentőségét, a történeti kertek megőrzésének lehetőségeit és a kertművészet további fejlődésének vonalát. Az irodalomjegyzékbe a szerző bevette azokat a fontosabb publikációkat is, melyek 1989 és 1999 között jelentek meg (az eredeti kiadványban nyilván ezek nem szerepelnek).

A kiadvány első részének rövid ismertetése után a magyar tájkertekről szóló kötet részét igyekszünk részletesen bemutatni. A *Magyarországi angolkeretek* nagy érdeme, hogy egyrészt publikálatlan adatok közlésével, illetve elszórt korábbi közlések alapján felvázolja a 18. század végi és 19. század eleji legjelentősebb tájkertek létrehozásának és alakulásának irányát, másrészt, ezeket időbeli fejlődésükben értékelve, összképet nyújt a korszak magyar kertművészetéről. Galavics Géza az első fejezetben azoknak a tájkerteknek a bemutatására szorítkozik – ahogy ennek vezető részében megjegyzi –, amelyekről elegendő történelmi adat áll rendelkezésre. A második fejezet pedig a három legjelentősebb külföldi tájépitész magyarországi tevékenységét mutatja be.

A tanulmány bevezetőjének szánt *A barokk kert kritikája* leszögezi, hogy az angolkert Magyarországon megkésve, csak a 18. század végén jelent meg, a régi stílust sokáig nem tudta kiszorítani, és később is a két stílus elemei gyakran együtt jelentek meg. A magyarországi kertekről az új stílus neves nyugat-európai korabeli

szakértőinek lesújtó véleményük volt, Eszterháza franciakertrét hozván fel példának, ugyanis ezt az elavult barokk ízlés szerint alakították ki az 1770-es (!) években.

A mű törzsét kitevő két nagy fejezet közül az első a szentimentális, a második a klasszikus tájkertereket tárgyalja. A magyarországi szentimentális tájkerterek elemeinek és jellegzetességeinek összefoglalása után *A szentimentális tájképi kert változatai* részletesen bemutatja az illérfalvi Sans-Souci, a körmendi, a csákvári, a tatai és a hotkóci kert.

A szépségi Illérfalván az 1770-es évek közepén kialakított tájkerteret Csáky István hangzatosan Sans-Soucinak (gondülő) nevezte el, feltett szándéka volt, hogy a kert „a béke, a szabadság menedéke” legyen. A park népszerűségét bizonyítják a nyomtatásban több nyelven is megjelent egykorú leírások, illetve az alaprajz. A körmendi park egyike volt azoknak a kertereknek, melyeket az 1780–1790-es években a magyarországi főurak az új ízlést követve alakítottak át. Batthyány Lajos herceg olyan kertprogramot juttatott érvényre, amely az ókori örökség és a felvilágosodás eszméinek különböző vonatkozásait jelentette meg. Különleges figyelmet érdemel, hogy emlékművet emelt egy kortárs német költőnek, hiszen ez volt az a pillanat, amikor a tájkerter az emlékezés színhelyévé vált Magyarországon is; a szobrok, emlékkövek a későbbi temetői síremlékek, a 19. századi emlékműkultusz előképei lettek.

A csákvári parkról számos, Pietro Rivetti által az 1790-es években készített ábrázolás maradt fenn. Esterházy János gróf 1779 előtt Isidore Canevale francia kertervezővel és építésszel tervezette meg angolkertjét, mely az átmeneti stílust képviselte, benne a szabad természeti kialakítás a geometrikus formákkal keveredett, a kerti építmények tekintetében valódi „anglo-chinois” parkká vált, a különböző kultúrákat idéző építmények (Diana-templom, remetesség, török építmény, gótikus csarnok, egyiptomi piramis, kínai gloriett stb.) hangulati hatása, illetve szellemi vonatkozásai érzelmi tartalommal töltötték meg. Említésre méltó, hogy a csákvári kerti ünnepélyeknek egy igen értékes ábrázolása maradt fenn, melyen egy szabadtéri színházi előadás látható az Apolló-templom előtt, ahol őt szereplő valószínűleg egy történelmi tárgyú darabot adott elő. Ez a kép rávilágít a tulajdonos színházi iránti vonzalmára és a kerti építmények szerepére egyaránt.

A korszak egyik tendenciájaként jelentkezik a vidék római és középkori művészeti hagyatékának újraértékelése. A Tatán ma is álló műromhoz, a csákvári gótikus emlékműhöz és csarnokhoz a már akkor romos véteszentkeresztí román kori apátság faragott köveit használták fel. Az angolkertben az épített rom a romantikus elvágyódás tárgyi megjelenítése, és az emberi léteítmények felett diadalmaskodó természet eszméjét hirdette. A csákvári gótikus építmények nem romnak, hanem emlékműnek épültek, népszerűségüket nem kimondottan a gótikus művészet csodálatának köszönhették, hanem a lovagkor, általában a régi, középkori különlegesség iránti érdeklődésnek.

A szépségi Hotkóc szentimentális kertjét tulajdonosa, Csáky Emánuel 1803-ban 24 kertrészletet ábrázoló

festményen örökítette meg, leírást róla ő maga és Kazinczy is készített, alaprajza csak 1888-ból maradt fenn. A kastély előtt megőrizték a franciakerteret, ezt három oldalról fogta közre az angolkert, melynek kialakítását a 18. század végén kezdték el. Az említett ábrázolásokból tudomást szerzünk nemcsak az egzotikus épületekről (gótikus lovagvár, remetesség), a családi sírkövekről, hanem a más forrásból nem ismert kisebb építményekről (gyerekhintá, zsinóros kugli, kerti székek lombsátorral, pavilon, madárház stb.) is.

A fejezet a korabeli kertművészeti íráskor magyarországi hatásának elemzésével és az angolkertekben álló kastélyszínházak divatjának felvázolásával zárul.

A második fejezet (*A klasszikus tájképi kert és tervezői*) a klasszikus tájkerter jellemzésével indul. A 18. század végén olyan német, illetve francia kertervezők, tájépítészek dolgoztak magyar megrendelők számára, akik jól ismerték a legújabb nyugat-európai kertművészetet és a kertelméleti írásokat. Legkíválóbb közülük a német Bernhard Petri és Heinrich Nebbien, valamint a francia Charles de Moreau volt, ezeknek tevékenységét követi nyomon a szerző.

A tájkerterész és mezőgazdasági szakember Bernhard Petri tevékenysége meghatározó volt az új tájkerterek elterjedésében, noha nem egészen tíz évet töltött Magyarországon. Az egész Európát beutazó tájépítészt 1793-tól párhuzamosan több magyar kert kiépítésén dolgozott. A Nagyszombat közelében fekvő Vedrődön a ma is jó állapotban levő angolkert képét mesterséges dombokkal és völgyekkel tette elevenné; a kerti elemeknek főleg hangulati szerepet adott. A park obeliszkjének felirata nemcsak a mecénást, gróf Zichy Ferencet, hanem, ekkor még egyedülállóan, a művészt is ünnepelte. Ekkor építették a kert romos külsejű „középkori” várát és az ehhez csatlakozó három szamarhátúes árkdából álló loggiát, mely eredetileg egy 15. századi velencei palota homlokzatának volt a földiséje. A közép-európai angolkertek sorában ez a „vár” az egyik legkorábbi historizáló vár-építmény. A hédervári kert átalakításakor nagyszabású földmunkát végeztetett, több százezer fa ültetését rendelte el, a különböző típusú fák összeválogatásával erős hangulati és képi hatásra törekedett. A pesti Orczy-kerter az építető báró Orczy László eleve közparknak szánta. Petri munkáját dicséri, hogy az alföldi homokos talajon egy fákkal beültetett, dombokkal és völgyekkel változatos alakított park született. A másik neves építész, az Európa-szerte elismert Charles de Moreau-t Esterházy Miklós herceg 1803-ban bírta meg a kismartoni barokk kert és kastély átalakításáért. Az eredeti állapotában ma is látható angolkert tervrajzát Moreau még abban az évben elkészítette, de a munkálatok a háború miatt az 1820-as évekig elhúzódtak. Több épületet is tervezett hozzá, köztük a kertek által megvásárolt angol gőzgépet befogadó tornyos kápolnát, ezzel a nyugati példákat követve egy szakrális építészeti formát profanizált.

Heinrich Nebbien a kor egyik legtehetségesebb tájépítészévé avatták színvonalasan megtervezett kertjei és kertészeti, illetve gazdasági írásai, noha magasabb képesséssel nem rendelkezett. Az alsókorompai részben barokk, részben szentimentális kert átépítését 1812-ben vállalta

el, a nyolc évig tartó munka részleteiről a Brunszvik József országbíróval folytatott levelezése számol be. Abban áll tulajdonképpen Nebbien kertművészeti újítása, hogy a reprezentatív kertrészleteket a parkon belül szervesen a mezőgazdasági területekhez kapcsolta. Ugyancsak az esztétikum és a hasznosság összekapcsolásának elve érvényesült Martonvásáron, ahol a Beethoven látogatásairól is híres szentimentális park átépítésével az említett Brunszvik József unokaöccse, Ferenc bízta meg, a szerző feltételezése szerint 1810 és 1815 között. A pesti Városliget átalakításának a tervét Nebbien egy 1813-ban kiírt pályázatra készítette el. A pénzhiány miatt azonban a pályadíjas tervnek csak egy részét valósították meg, Nebbien teljes programja később feledésbe merült, kézirata a második világháború után került elő egy levéltárból, és azóta a külföldi szakirodalom a kor legszínvonalasabb parkjai közé sorolja. Egy sem épült meg a három leglényegesebb, de egyúttal legköltségesebb építmény közül: a szabadtéri színház, a szigetre tervezett majorság és a park reprezentatív bejárati kolonnádja.

Magyarország néhány angolkertjének története a kertészetben is igen jártas József nádor nevéhez fűződik, ezek közül a szerző csak a margitszigetit és az alcsúti ismerteti. Mindkettőt Tost Károly udvari kertész tervezte, de mivel tervrajzai nem maradtak fenn, tevékenységének rekonstruálása csak az egykorú ábrázolások, várostérképek és beszámolók alapján vált lehetségessé. A nádor tulajdonában levő Margitszigetet 1808-tól kezdték angolkertté alakítani, és az ezt követő évtizedekben folyamatosan végezték, az 1838-as nagy pusztítást végző árvíz után a munka újabb lendületet kapott. Alcsúton a nádort más szándék vezérelte: a pusztá területen mintagazdaság kialakítására törekedett.

A kertbemutatókat két rövid lélegzetű rész követi, *Az angolkert mint politikai szimbólum* cím alatt a szerző az angolkerteknek az 1810–1830-as évekbeli nagy népszerűségét tárgyalja: az angolkert ebben a korban a szabadságot, a modernséget és az új gazdasági törekvéseket jelképezte, 1849-ig a reformkor optimizmusát fejezte ki. A *Kitekintés* az angolkertek kutatásának mai helyzetére vet fényt. A munkát megnehezíti az a körülmény, hogy a kertek zöme után alig vagy egyáltalán nem maradt fenn dokumentum, másrészt, hogy rengeteg kert elpusztult a második világháborúban, illetve gondozás hiányában a kommunizmus idején. A szakszerűtlen új telepítések napjainkban is megbontják a történeti kertek arculatát. Mindezek ellenére megjegyzendő, hogy a műemlék- és természetvédelem az utóbbi időben növekvő figyelemmel fordul a kerttörténet, illetve a történeti kertek felé.

A kötet végén található térkép a régi Magyarország történeti kertjeinek területi eloszlását ábrázolja, ezután következnek a *Jegyzetek*, a részletes *Irodalom*, a különválasztott *Személy- és Helynévmutató*, melyek a kötetben az eligazodást gyorsá és eredményessé teszik. A könyv a kitűnő minőségben élvezhető *Illusztrációk leldőhelyeinek* listájával és az Alföldy Gábor által összeállított, igen hasznos *Szakkifejezések* magyarázatával zárul.

A reneszánsz, illetve tájképi kertjeinket bemutató kötetek jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni, értékük főleg a frissen közölt adatokban, a kutatásokra épülő összefoglalásban áll. Ugyanakkor mindkét szerző ismételtelen arra figyelmeztet, hogy a szintézishez még rengeteg levéltári forrás sok szempontú feldolgozása szükséges.

Szász Anikó

A Migazzi-gyűjtemény katalógusa

Fondul Migazzi. Surse documentare

1. Catalogul cărților cardinalului Christophor Migazzi II. Indexul tipăriturilor migazziene.

Ediție prefațată și îngrijită de Ileana Dârja. Alba Iulia 1998. 493 lap

A gyulafehérvári Batthyaneum könyvtárosának, Ileana Dárjának a gondozásában megjelent könyv régi adósságot törleszt. Amint címe is mutatja, a kiadvány a könyvtárjegyzék-publikációk sorát gazdagítja, értékes adatokat hozva a 18. századi erdélyi és európai könyvkultúrának.

Az erdélyi római katolikus püspök, Batthyány Ignác által megszerzett Migazzi-könyvgyűjtemény kalandos sorsú katalógusának és betűrendes névmutatójának közlése révén először vált e gyűjtemény megismerhetővé az érdeklődők számára.

A Migazzi-gyűjtemény jól kialakított könyvtárszervezési program részeként került Batthyány tékájába, mely felölelve az emberi alkotás és megismerés minden területét, a létrehozandó erdélyi tudományos társaság hátterét is szolgált volna. Batthyány könyvekkel, könyvtárakkal való kapcsolata igen korán szorosává vált: Rómában a San Apollinare kollégium tanulója és könyvtárosa, szintén római tanulmányai idején a vatikáni levéltár és könyvtár magyar vonatkozású anyagának tanulmányozója, fontos történelmi források gyűjtője volt. Az Ester-

házy Károly püspök közelében, egri kanonokként eltöltött évek sem maradtak hatástalanul: az egri püspök egyetemalapítási tervei, építkezései, több ezer kötetes könyvtára a szervezett és intézményesített tudós tevékenység megteremtésére ösztönözték.

A Batthyány-könyvtár anyagára irányuló kutatások nem bizonyultak minden szempontból teljesnek, a Migazzi-gyűjtemény kéziratok katalógusának és indexének azonosítására, valamint a gyűjtemény története számára oly fontos Batthyány–Dániel Imre-levelezés felfedezésére csak az 1960-as években került sor, a hazai szaktudomány pedig 1969-ben szerzett róluk tudomást Jakó Zsigmond professzornak köszönhetően. Batthyány Ignácnak könyvtárosához, Dániel Imréhez írt levelei fényt derítettek a Migazzi-könyvek megszerzésének néhány részletére is: a Migazzi-gyűjtemény megvásárlásának időpontja (1782 és nem az addig elfogadott 1786), a Bécsből Erdélybe szállított könyvek útvonala, a szállítás körülményei, a gyűjtemény ára mind olyan pontok, ahol a levelezés új adatokkal szolgált.

A szóban forgó gyűjtemény Migazzi Kristóf bíboros, bécsi érsek és váci püspök tulajdonát képezte, míg az 1782-es vásárlással Batthyány magánkönyvtárába nem került. Migazzi személyes kapcsolatai, érdeklődése és egyházi tevékenysége észrevehetően rányomta bélyegét alapos gyűjtőmunkával kialakított könyvtára jellegére. Gondolunk itt például az innsbrucki Academia Taxianára, az olasz tudóssal, az egyszerűbb, megtisztult vallásosságot ígérő katolikus reformtörvények fő kezdeményezőjével, L. A. Muratorival kapcsolatot tartó ausztriai irodalmi társaságra, melynek tagja volt Migazzi Kristóf is. Muratori *Della regolta devozione* c. művének latin nyelvű bécsi kiadását épp Migazzi hagyta jóvá. A kezdetben a Muratori-féle reformista szellemmel rokonszenvező bécsi érsek, ahogy érezhetővé vált a reformkatolicizmus egyházi hívei által is támogatott állam törekvése, hogy az egyház ügyeibe nyúljon, a késő barokk vallásosság folytatónak táboraiba hátrált. Váci püspökként, a kor szellemét követve, magyarországi székhelyén székesegyházat építtetett, a piaristák vezetésével pedig „nemesi kollégiumot” alapított.

Bécs a Habsburg Birodalom művelődési központja, és így könyvforgalmának is fontos gócpontja lévén Migazzinak megadatott a lehetőség, hogy az egyházi és világi tudományosság régi és új műveit beszerezze. Értékes anyaggal bővíthetett könyvtára, amidőn a szerzetesrendek eltörlése folytán több szerzetesház könyvtára is eladásra került.

Ennek a gazdát cserélt anyagnak köszönhetően Batthyány könyvtára számos középkori kódexszel (például a híres 9. századi, a lorschii kolostor könyvtárából származó Codex Aureusszal), ősnymotatvánnyal, kéziratokkal gazdagodott, és nem csekély mértékben e gyűjtemény révén emelkedett a Batthyaneum európai színvonalúvá.

A Migazzi-könyvek kéziratos leltárkatalógusának és betűrendes mutatójának eredeti szövegét tarthatja most kezében az olvasó teljes kiadásban.

A három, folio nagyságú kötetből álló katalógus nem a teljes Migazzi-könyvtárt, hanem csupán az eladásra került anyagot tartalmazza. Tudva, hogy 1781 végén Migazzi a könyvek felértékelésével Michael Johann Denist, a bécsi Garelli-könyvtár vezetőjét bízta meg, és hogy a kézírás alapján a jegyzék két összeállítójának egyikét újabban éppen a fent említett személlyel sikerült azonosítani, feltételezhetjük, hogy a katalógus a becsléssel egy időben készült el, közvetlenül az 1782-ben megjelent adásvétel előtt.

E jegyzék alapján történt a könyvek átvételek azok ellenőrzése, az esetleges hiányok megállapítása, a katalógus tehát elsősorban leltárként szolgált.

A több mint hétezer kötetre tehető gyűjtemény katalógusa szerkezetileg három nagy szakrendi csoportra – egyházi tudományok, történelem és világi tudományok –, ezen belül osztályokra oszlik; ez a csoportosítás megegyezik Migazzi könyvtárának tartalmi felépítésével is. A katalógus három kötete is ennek a hármas tartalmi megoszlásnak felel meg. A címléírások a szerző nevét, eredetét és/vagy minőségét, a könyv címét, nyelvét (nyelveit), a kiadás helyét és évét, a nagyobb kiadók,

nyomdák esetében ezek nevét, a formátumot, a részegységek számát tartalmazzák. A könyvek helyrajzi számát is feltünteti a jegyzék, tükrözve a korban uralkodó és a bécsi érsek könyvtárában is érvényesülő rendezési elvet.

Ezt a szakrendi-betűrendes katalógust minden azonosító adat hiányában a Batthyaneum későbbi könyvtárosai mint ismeretlen könyvtár lajstromát kezelték, s az általuk készített különböző katalógusokban (Cseresnyés Antal: *Conscriptio Bibliothecae Insituti Batthyaniანი, facta anno 1824*, Beke Antal: *Index manuscritorum Bibliothecae Batthyaniანი*. 1871, Szentiványi Róbert: *Catalogus concinnus librorum manuscritorum Bibliothecae Batthyaniანი*. 1947) is akként szerepeltették.

A Migazzi-gyűjteményhez tartozó másik segédlet a szintén kézzel íródott alfabetikus mutató, amelyet a könyveknek már Erdélybe való érkezésükkor, Szebenben készített el a szállítással foglalkozkodó Dániel Imre. Annak ellenére, hogy a kézirat állapota gyakori használatra utal, a könyvek kereshetőségét biztosító mutató a Batthyaneum egyetlen kéziratos-katalógusában sem szerepel.

A szintén folio nagyságú, elég vaskos index 7125 kötet címléírását tartalmazza a szerzők ábécérendjében. A címléírások szokásos adatai mellett megtaláljuk a könyvek leltári számát is.

Mindkét jegyzék anyaga vízjeles papír, a katalógus ausztriai, a mutató szepeni eredetű papírra készült.

A kiadás és a szerkesztő célja a Migazzi-gyűjteményhez tartozó jegyzékeknek a hazai és ugyanakkor, a könyvek származásának megfelelően, a külföldi tudományos közönséghez való eljuttatása volt. Ezt sugallja a román mellett angol nyelven is megjelenő bevezető, mely külön fejezetekben mutatja be eme két, a gyűjtemény kutatása számára alapvető forrást. A jegyzékekben szereplő könyvanyag tartalmi vizsgálata, nyelvi és korbeli arányainak megállapítása híven tükrözné az egyház 18. századi könyvműveltségét, olvasási szokásait, egy közép-európai főpapi könyvtár gyűjtőkörét, ugyanakkor a szerzők számbavételével végigkövethető a teológiai kultúra és gondolkodás fejlődése az ókeresztény íróktól a felvilágosodás új világszemléletéig.

Recenzált könyvünk nem az egyetlen, a Batthyaneum valamely különleges értékét, gyűjteményét bemutató újabb kiadvány. Több tanulmány, könyv is megjelent már, melyek arról tanúskodnak, hogy a román kutatás is felismerte, mekkora nemzetközi érdeklődésre számíto érték rejtőzik az országnak az erdélyi nemzetiségek művelődési örökségét őrző gyűjteményeiben. Ma már tekintélyes azoknak a román közleményeknek a száma, amelyeket mind a szász, mind pedig a magyar kutatóknak ismerniük kell művelődésük múltját illető vizsgálódásaikban. Meggyőző példaként felhívjuk a figyelmet a Batthyaneummal foglalkozó alábbi román közleményekre: L. C. Bica–Iacob Mărza: *Cărții aldine în Biblioteca Batthyaneum Alba Iulia*. Apulum XI(1973); I. Mărza: *Tipărituri elzeviriane în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia*. Considerații preliminare. Biblioteca și cercetarea III(1979); Uő: *Les elzévirs de la Bibliothèque*

Batthyaneum d'Alba Iulia. Revue roumaine d'histoire XVIII(1979). 2. sz.; Uő: *Plantiniana in der Batthyaneum Bibliothek in Alba Iulia* (I). Apulum XVII(1979); Uő: *Ediții Elzevier în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia*. I. Studii și comunicări. Arheologie–Istorie 21(1982); Uő: *Tipărituri din Țările de Jos (secolul al XVI-lea) în Biblioteca Batthyaneum*. = *Valori bibliofile din patrimoniul cultural-național*. Cercetare și valorificare II. 1983; Uő: *Noi identificări de tipărituri elzeviene în Biblioteca Batthyaneum*. Apulum XXI(1983); Al. Rădulescu–I. Mărza: *Ex-librisul unui bibliofil vienez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea în patrimoniul cultural al Bibliotecii Batthyaneum*. Revista muzeelor și monumentelor 5(1983); Ileana Dârja: *Ediții ovidiene din secolul al XVII-lea existente în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia*. Biblioteca și cercetarea XVIII(1994), valamint a következő hasonló kiadásokra: D. Simonescu: *Codex Aureus*. Buc. 1972; Uő: *Codex*

Burgundus. Buc. 1975; C. L. Bica–I. Mărza: *Psaltirea lui David cu calendar*. Buc. 1977. Ez a hosszú címsor azt a felismerést bizonyítja, hogy szükség van az erdélyi magyar és szász könyv- és könyvtárkultúra szakszerű kutatására és megismertetésére, hiszen az a román tudományosságot is gazdagítja, és az európai művelődés fejlődési vonalához kapcsolja. Elég, ha a Batthyaneumba, a Teleki Tékára vagy a szebeni Brukenthal Könyvtárra, számos középkori kódex, ősymotatvány, kézirat és más írásos emlék őrzőhelyeire gondolunk, melyeket hazai viszonylatban az élvonalban álló kulturális intézményeként tartanak számon.

A kiadvány értékes információit elsősorban a könyv- és könyvtártörténettel foglalkozó szakemberek használhatják-hasznosíthatják munkájukban. Kár, hogy egy gondosabb korrektúraolvasás nem szűrte ki az apróbb elírásokat, nyomdahibákat.

Selyem Annamária

A magyar parlamentarizmus története 1848-tól az első világháborúig

Pölskei Ferenc: A magyar parlamentarizmus a századfordulón. Politikusok és intézmények. Budapest 2001. 245 lap

Pölskei Ferenc akadémikus az Eötvös Loránd Tudományegyetem történészprofesszora. Gazdag tudományos munkássága a „hosszú tizenkilencedik század” magyar történelmének úgyszólván minden fontos oldalára kiterjed. Különösen az Osztrák–Magyar Monarchia történetéről közölt könyvei s tanulmányai által vívta ki a történész szakma legnagyobb elismerését. Legújabb könyve is a dualizmus korát kutatja, a magyar századfordulóra való különös tekintettel.

A kiegyezés korának magyar parlamentarizmusa hosszú ideig nem tartozott a társadalomtudományok kedvenc témái közé. Ehhez az egypárti államberendezkedés nem teremtett kedvező légkört. Az 1950-es évek elején inkább az Osztrák–Magyar Monarchia erősen túlzó bírálata volt napirenden. Az 1960-as évek közepén azonban változások jelei kezdtek mutatkozni az egyoldalú történeteszméletben, s a magyar történettudomány is mind nagyobb figyelemmel fordult a kiegyezés korának gazdasági és civilizatorikus eredményei felé, s ebből a szélesebbre nyitott tematikai körből már nem maradhatott ki a parlamentarizmus története se. A kezdeményezők között volt neves jogtörténészek társaságában Pölskei Ferenc történész is.

Pölskei Ferenc akadémikusnak újabb munkáját azért is kiemelkedő teljesítménynek tartjuk, mert szerencsésen ötvözi a jogtörténetet a politikai és társadalomtörténettel, és ennek köszönhetően a magyar parlamentarizmus sajátosságai mellett a kérdés történelmi hátterét is látja és látatja. Ezért jobbnak véljük, ha szokványos könyvismertetés helyett inkább a szerző gondolatmenetét és eredményeit követjük nyomon.

A könyv tizenkét fejezetben tárgyalja a magyarországi parlamentarizmus történetét a 19–20. század fordulóján, de áttekintést nyújt az egész 1848–1914 közötti történelmi időszak eseményeiről. Látásmódjából következően szerzőnk tehát a hosszú történelmi időben kutatja

tárgyát. Kiindulópontja 1848, amikor a magyar parlamentarizmus alappilléreit lerakták. Az áprilisi törvények értelmében alakult meg a népképviselői országgyűlés, a felelős magyar minisztérium, s léptek életbe a legfontosabb polgári szabadságjogok. Mindez elképzelhetetlen lett volna a jobbágyfelszabadítás kimondása és végrehajtása nélkül, amely Magyarországon létrehozta a szabad munkaerő piacát s a polgári földtulajdont.

A népképviselői országgyűlés fordulatot jelentett a magyar képviselői rendszer fejlődéstörténetében: az új törvényhozó hatalom által végleg megszűnt a rendi képviselői rendszer, az első magyar felelős kormány megalakulásával pedig a végrehajtó hatalom jellege alakult át a demokratikus állam szabályai szerint. Ilyenformán az 1848-ban kialakult magyarországi államrendszer az alkotmányos monarchiák körébe tartozott. Az uralkodó által szentesített törvények megszűntették az uralkodói abszolutizmust mind a törvényhozás, mind pedig a hatalom gyakorlása terén. Az 1848-as áprilisi törvények megnyirbálták, lesűkítették az uralkodói felségjogokat. Az 1848-as európai forradalmak között páratlan a magyar forradalom hatalmas sikere: 1848 tavaszán Magyarországon olyan alkotmányos monarchia született, amely „a polgári jogállamiság feltételeit és működését egyaránt tartalmazta” (18). Csakhogy az uralkodói hozzájárulást a pillanatnyi kényszer szülte, s amikor a Habsburg-hatalom elérkezettnek látta az időt, nem habozott fegyveres harcot indítani a magyar forradalom vívmányainak megsemmisítésére, s mert a szabadságharcot végül is sikerült leverni, a magyarországi parlamentarizmus történetében mintegy másfél évtizedes törés következett be.

A parlamentarizmus építésének újrakezdésében az 1867-es kiegyezéssel új periódus kezdődött. A kiegyezés lehetővé tette az 1848–49-es vívmányok visszaállítását, ám korántsem teljességükben. Felelős magyar minisztérium alakult, Magyarország visszanyerte viszonylagos

függetlenségét, életbe lépett az Erdéllyel való unió, de az osztrák és a magyar politikai kompromisszumnak alkotmányossági szempontból több hátrányos következménye is volt. Pölöskei akadémikus ezek között a legfontosabbnak tartja, hogy 1848-hoz viszonyítva ismét nagyon kiszélesítette az uralkodói felségjogokat, ami korlátozta mind a magyar, mind az osztrák törvényhozói és végrehajtói hatalom szabadságát: az uralkodónak jogában állt az országgyűlés feloszlatása, tetszés szerint nevezhetett ki miniszterelnököt, s legfőbb hadúrként a hadüzenet kizárólagos jogának is birtokában volt.

Mind ezek ellenére a dualizmus korában a magyar parlamentarizmus tovább fejlődött, és a Monarchia felbomlásáig folyamatosan működött. A magyar parlament rendre megszavazta azokat a törvényeket, amelyek rögzítették a nemzetiségek jogait, szabályozták a polgári közígazgatást, a gazdasági élet kereteit, a megyei és városi önkormányzatok jogait s bizonyos fenntartásokkal a korábbi autonómiák továbbélését is lehetővé tették. A jogbiztonság s a belső rend hozzájárult a gazdaság gyors ütemű fejlődéséhez, a városiasodás és urbanizáció növekedéséhez, a népesség gyarapodásához, a civil társadalom önszerveződéséhez. A gazdasági fejlődés ütemét tekintve – állapítja meg szerzőnk – Magyarország meghaladta Angliát, Franciaországot, Ausztriát; a gyárpari évi növekedés 5,5 százalék volt, Budapest a századfordulóra világvárossá nőtt, meghonosodott a polgári életmód, s rendkívül gyorsan fejlődött a tudomány, oktatás és a kultúra. Budapesthez fogható nagyváros ugyan nem volt Magyarországon, de a városfejlődés vonala töretlen maradt a világháborúig.

Pölöskei Ferenc azonban nem idealizálja a dualizmus korának parlamentarizmusát, s nem túlozza el az elért eredményeket se. Felsorakoztatja a megoldatlan kérdéseket, és elemzi az ezek okozta nemzetiségi, politikai és szociális feszültségeket, amelyek együtt a dualizmus válságához vezettek a századfordulón. Ez az időszak áll szerzőnk könyvének középpontjában.

A válságperiódus beköszöntését Tisza Kálmán miniszterelnök bukása jelezte. Pölöskei Ferenc évtizedek óta foglalkozik a Tiszák szerepével Magyarország történetében. Ezúttal is tág teret szentel Tisza Kálmán és fia, Tisza István politikai tevékenységének s főként mindkettőjük miniszterelnökségének. Nem véletlenül: nevükhöz kapcsolódik mind a dualizmus virágkora (Tisza Kálmán miniszterelnöksége), mind válságkorszaka (Tisza István két miniszterelnöki mandátuma és házelnöksége).

Természetesen a polgári parlamentarizmussal egy időben megjelentek a politikai pártok is. Ezek elsősorban választási pártok voltak, hasonlóan a nyugati országokban meghonosult viszonyokhoz. Vagyis működésük nagyrészt a választások idejére korlátozódott, két választás között a pártokat képviselőcsoportjaik jelentették meg. A dualizmus korának vezető pártja – egy rövid időszakot kivéve – a Szabadelvű Párt, illetve ennek önfeloszlatása után a Nemzeti Munkapárt volt, s mindkettő végig következetesen kiállt a kiegyezés rendszerének fenntartása mellett. Az előbb említett párt elnöke Tisza Kálmán, majd fia, István volt, aki az utóbbit alapította.

Tisza Kálmán 15 évig volt Magyarország miniszterelnöke (ami mindmáig páratlan teljesítmény a magyar törtélemben). A kiegyezés idején ellenzéki programmal indult, ellenfele volt Deák Ferencnek, a kiegyezés magyar megteremtőjének, mert kevesellte Magyarország beleszólásának jogait a közös ügyek vezetésébe. Aztán rövidesen feladta közjogi fenntartásait, s a dualizmus és az Osztrák–Magyar Monarchia legkövetkezetesebb híve lett. Egyéniség volt a szó legszorosabb értelmében. Határozottság, magas fokú realitásérzék és óvatosság jellemezte tetteit. És mindehhez erős karizma párosult. Mint szerzőnk írja, a dualizmus csendes, konszolidált időszaka nem keveserítette Tisza Kálmánt arra, hogy újszerű döntésekkel kísérletezzen. „A már mozgásba lendült gépezet gondos karbantartásához [...] éppen Tisza Kálmán személyes tulajdonságai bizonyultak a legalkalmasabbaknak, hiszen a kiegyezés szerinti kormányzás képességeivel rendelkezett” (62).

A békés, nyugalmi időszak azonban az 1880-as évek végével lezárult, s Tisza Kálmán nem kerülhette el a bukást. Ugyan szeretne volna végrehajtani az uralkodó által sürgetett véderőnövelést, ami az újonclétszám felemelését eredményezte volna, de az ekkorra már megerősödött magyar ellenzék hatalmas támadást indított a javaslat ellen. A miniszterelnök érezte a veszélyt, s engedelmények árán próbálta volna elintézni ezt a kényes ügyet. Engedékenységet azonban Bécs veszélyesnek ítélte, s Ferenc József császár–királynál is kegyvesztett lett. Az ún. honossági törvény aztán már kenyértörést idézett elő Bécs és Tisza között. Tisza Kálmán miniszterelnöknek mennie kellett.

Ezt követően parlamenti és kormányválságok követték egymást, miközben a Szabadelvű Párt népszerűsége is süllyedni kezdett. Az 1892-ben miniszterelnökké kinevezett Vekerle Sándornak, a tekintélyes és tehetséges politikusnak még jelentős polgári reformokat sikerült keresztülvinnie, de ez a siker csak átmeneti volt. Mert nem sokkal később Bánffy Dezső négyéves kormányzása idején eddig még soha nem tapasztalt mértékben fellendültek a nemzetiségi és szociális mozgalmak. Bánffy adminisztratív ellenintézkedései persze nem vezettek az ország korábbi nyugalmanak helyreállításához, s a válság elseperte a fényesen és hatásosan megrendezett millennium lelkes hangulatát is. A magyar politikai pártokat a véderő kérdésében kirobbant osztrák–magyar szembesülés mellett az agrárius–merkantil ellentéték is megosztották, s a századfordulón elmélyült a belpolitikai válság is.

Ennek – ahogy szerzőnk látja – fő oka mégiscsak a véderő kérdésében kirobbant közjogi vita volt, amit felerősített az Ausztria és Magyarország közötti vámunói meghosszabbítása körül kialakult huzavona. Mindkét említett kérdésben a dualista rendszer léte kérdőjeleződött meg. Látható jeleként Ferenc Ferdinánd trónörökös a dualizmus megszüntetésének lehetőségéről szövegterveket. A korábbi történetírás és a közvélemény úgy tudta, hogy Ferenc Ferdinánd meggyőződéses híve lett volna a Monarchia föderatív átalakításának. Pölöskei könyve sokkal árnyaltabban s pontosabban vázolja fel a kérdést. A trónörökös ugyanis csak átmeneti megoldásnak szánta a föderatív Monarchiát, arra számított, hogy

miután a nemzetiségi vezetők befolyása alá vonta, a Monarchiában katonai jellegű államigazgatást vezet be. Az általa tervezett Nagy-Ausztriában a nemzetek és nemzetiségek afféle „néptörzsek” lennének, anélkül hogy öngazgatásra gondolhatnának. Tervei végrehajtásához Ferenc Ferdinánd erős hadsereget képzelt el, kiállt a Monarchia haderejének erősítése mellett, pontosabban a közös haderő növelésére gondolt.

A magyarság gyanakvással figyelte a trónörökös politikáját, s az ellenzéki pártok a közös haderő helyett a magyar honvédség erősítését követelték, következképpen képviselőik rendre megghiúsították a véderő kérdésében előterjesztett javaslatokat. A nemzetközi helyzet rosszabbodása azonban az uralkodó és a magyar ellenzék megegyezéséhez vezetett: a koalíció lemondott a hadsereg-re vonatkozó nemzeti követeléseiről, megígérte a vámközösség meghosszabbítását. Ez a megegyezés rövid életűnek bizonyult, mert a koalíció nem tudta teljesíteni ígéreteit, a magyar közvélemény elfordult tőle. Így vált lehetővé, hogy a Szabadelvű Párt, élén Tisza Istvánnal, ismét a politika vezető ereje legyen Magyarországon.

Pölöskei Ferenc hosszú ideje foglalkozik Tisza István életével és politikai működésével. Itt is lépésről lépésre követi a pályafutását. Tisza István politikai karrierjének alakulásában jelentős szerepet játszott a családi örökség, de a tudatos felkészülés volt meghatározója. Miután 1886-ban a vízaknai kerület országgyűlési képviselővé választotta, a Szabadelvű Pártban egyre nagyobb befolyásra tett szert. Feltűnést keltett Bécsben is az 1889. január 14-i véderővita során elmondott beszéde, amelyben határozottan állást foglalt a hadseregfejlesztés mellett és elítélt minden más véleményt, amely ellenezte azt. Politikai koncepciója tengelyében az állt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nagyhatalmi állását fenn kell tartani, amihez erős, ütőképessé haderőre van szükség. Ez a felfogása tetszett az uralkodónak, s 1903-ban miniszterelnökké nevezte ki.

Tisza első miniszterelnökségét az ellenzék végig obsturálta a parlamentben, emiatt 1904-ben új házszabálymódosítást dolgozott ki, amelyet a parlamenti többség elfogadott. Az ellenzék azonban nem adta meg magát, s az 1905-ös választásokat megnyerte, ami Tisza lemondásához vezetett. Idő kellett, amíg rendezte pártjának sora, s ennek eredményeként 1910-ben létrehozta az önfeleoslást már korábban kimondó Szabadelvű Párt helyett a

Nemzeti Munkapártot, amely a következő választásokon elsőprő győzelmet aratott. Tisza helyzete megszilárdult, s házelnökként 1912-ben elfogadta a véderőjavaslatot, amely nagymértékben növelte a hadikiadásokat és az újonclétszámot. Az ismét obstruáló ellenzék fegyveres erővel vezettette ki az ülésteremből. Pölöskei akadémikus pontosan megfogalmazza Tisza álláspontját: „Az 1910-es években az uralkodó elit politikusi közül elsőként Tisza ismerte fel a dualista rendszer bukásának fenyegető veszélyeit. E felismerésből fakadt makacssága, ezért szinte üzte, hajította a Nemzeti Munkapárt vezetését az egész politikai rendszer átalakítására. Ezért vállalta a házelnökséget, majd később a miniszterelnökséget is, s ezért küldözgette lankadatlan buzgalommal memorandumait az uralkodónak és a Monarchia új közös külügyminiszterének, Berchtoldnak. Félt a trónváltozástól, s még Ferenc József idejében, vele egyetértésben akarta megszilárdítani a Monarchia bel- és külpolitikai helyzetét. Ez a megfontolás siettetette céljai megvalósításában” (166).

Tisza megegyezést kezdeményezett a nemzetiségek vezetőivel is, lényeges demokratikus jogokat helyezve kilátásba számukra. Bár a megegyezés elmaradt, az Osztrák–Magyar Monarchia népei, nemzetiségei a háború kitörésekor nem törekedtek elszakadásra a Monarchiától. A háború idején azonban megváltozott a nemzetiségi vezetők álláspontja, s az antanthatalmak támogatásának tudatában a háború végén rendre kimondták elszakadásukat a Monarchiától és csatlakozásukat anyaországaikhoz. Az ezt követő béketárgyalások döntései tették aztán véglegessé az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlását. Mint ismeretes, a nagy vesztes Magyarország volt.

A könyv utolsó fejezete a parlamentarizmus jogintézményeit s ezek működését taglalja, különös hangsúlyt helyezve a választási rendszerre. Nem felesleges a kötetnek az a része sem, amely a levéltári forrásokat s a válogatott szakirodalmat ismertet.

Összegezképpen: Pölöskei Ferenc újabb könyve elmélyült elemző munka eredménye, szintézise saját hosszú idejű kutatásainak. Ezzel a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének Glatz Ferenc akadémikus által szerkesztett *História* sorozata hiánypótló, értékes kötettel gazdagította a magyar történeti szakirodalmat.

Egyed Ákos

A könyv dicsérete

Holl Béla: *Laus librorum. Válogatott tanulmányok.*

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM), Budapest 2000. 150 lap

A nemrég elhunyt kiváló piarista szerző jelentősebb írásából, máshol már megjelent tanulmányaiból válogatott össze a két szerkesztő, Monok István és Zvara Edina tizennégyet, amelyek írójuk szép- és igazságszeretét hivatottak az egyháztörténet, a régi magyar irodalom, a művelődéstörténet, a könyv- és nyomdatörténet iránt érdeklődők elé tárni. Noha a tanulmánykötet nincs eleve fejezetekre osztva, a 13 tanulmány és adatközlés tematikai szempontból felosztható: mégpedig hét him-

nuszköltéssel, egyházi énekekkel foglalkozik, egy etnográfiai és etnológiai, egy könyv- és könyvtártörténeti, egy oktatástörténeti jellegű írás, négy pedig olvasmányszociológiai érdekltségű tanulmány.

Amint azt már a címből is megtudhatjuk, e tanulmánykötet a „könyvek dicsérete”. Olyan, akár egy himnusz, azokhoz a himnuszokhoz hasonló, amelyeket e tanulmányok szerzője érdeklődése, mondhatni élete középpontjával választott, és amelyeket kitartóan tanulmányo-

zott, míg a váci Egyházmegyei Könyvtár könyv- és levéltárosaként tevékenykedett.

A könyv és annak tartalma többféle szempontból való megközelítése Holl Béla piarista atya sokrétű és magas fokú műveltségére vall. Ő azon kutatók egyike, akik egész életüket a tudomány és művelődés, jelen esetben a magyar tudomány és művelődés szolgálatába állították. A négy évvel ezelőtt elhunyt Holl Béla filozófiai és teológiai tanulmányai, a latin–magyar szak elvégzése után 1957-ig tanított és káplánkodott, amikor is a már említett könyvtár munkatársa lett, itt folytatva kutatásait. Fő kutatási területe a könyv- és könyvtártörténet, a középkori és kora újkori imaszövegek, egyházi énekek kiadása és vizsgálata volt. Kutatásai eredményeként születtek meg sorra a diákok, de nem utolsósorban a szakemberek által is alapvető kézikönyvként használt tanulmánykötetei, könyvei, mint *A kétszáz éves váci könyv*, amely a váci könyvtárban eltöltött évek terméke; egy sibeniki kódexben megtalált magyar verset bemutató tanulmányából kiderül, hogy ez a vers az *Ómagyar Mária-siralom* után időben második legrégibb emléke a magyar nyelvű költészetnek. Ezt a dolgozatot élete főművének tartotta. Alaposan kivette a részét a *Régi Magyar Nyomtatványok* két kötetének szerkesztéséből is. Gazdag szakirodalmi munkássága tanulmányokat, köteteket, könyvismertetőket és bírálatokat, nekrológokat és közönműveket ölel fel, de emellett tartalmaz kilenc kiadatlan kéziratot is.

A magyarországi zoltár- és himnuszköltészetet foglalkozó tanulmányok (9–61.) is hűen igazolják a szerző ezen téma iránti affinitását, elkötelezettségét. Ez a magyarázata annak is, hogy a magyarországi latin liturgikus verses szövegemlékek kritikai kiadásának ő volt az előkészítője.

A Historia Litteraria magyarországi története című tanulmányban (85–127.) a szerző a legkorszerűbb módszerekkel röviden, lényegre törően ismerteti a magyarországi és erdélyi könyv, kultúra, tudomány, művelődés előrehaladását, kezdve az európai előzményektől és a magyar kezdetektől Czvittinger Dávidon és Bod Péteren keresztül, végigvezetve művelődéstörténetünk főbb állomásain és elérkezve a mai magyar irodalom, bibliográfiák feldolgozási, szerkesztési, kiadási problémáinak statisztikai, tematikai, számbeli elemzéséhez.

A kötet utolsó „tanulmánya” valójában Holl Bélának az egyik szerkesztő, Zvara Edina által sajtó alá rendezett adatgyűjtése, amely a váci egyházmegye alsópapságának olvasmányairól ad képet. Az időrendben elhelyezett címlistákon kívül megtudhatjuk még a könyvek tulajdonosainak a nevét, mai lelőhelyüket, az anyag feltárására, kiadására vonatkozó adatokat (az anyag egy kivétellel kiadatlan, és ennek okán még sok kutatómunka tárgyát alkothatja), de a szerző utalásait is. Szintén a jövőbeli kutatásokat kívánja segíteni az ehhez az anyaggyűjtéshez készült külön névmutató is. Magának a tanulmánykötetnek használhatóbbá tételét célozza a szerkesztők által összeállított név- és helységmutató. A kiadvány tartalmazza Holl Béla irodalmi munkásságának bibliográfiáját is.

A tanulmányokhoz a szerző által használt külföldi szakirodalom hasznos eligazítással szolgálhat a kötetben tárgyalt témák iránt érdeklődők számára.

E kötetet nemcsak a szakértők fogják nagy haszonnal forgatni, hanem az olvasó nagyközönség, a magyar művelődéstörténet iránt érdeklődő olvasók kíváncsiságát is fel fogja kelteni. Mindenesetre méltó emléket állít a magyar könyvtártörténeti kutatás egyik érdemes, lelkes, példásan tiszta művelőjének.

Bándi Melissa

A dialógus poétikája

Orbán Gyöngyi: *Ígéret kertje*. Kolozsvár 1999. 300 lap

A hermeneutika mint filozófiai reflexió és mint értelmező módszer mindig is közvetlen kapcsolatot tartott fenn az esztétikával. Talán valamikor egyik lehetett jóban-rosszban egyaránt. Platón éthoszkarakterekre épülő esztétikai hermeneutikáját a korabeli elkülönböződés jegyében vitatta a philodemoszi kétely. Ágoston zoltár-magyarázatai, Szent Bernát beszédmódjának teljes azonosulása a bibliaiszövegekkel egyaránt a középkor rejtett hermeneutikái voltak. A felvilágosulás kori zeneesztétika pedig egyenesen hermeneutikai szótárt hozott össze a zenei tartalom megértéséért. És a romantika világa telis tele volt zenei magyarázatokkal, beleértésekkel, mind-mind az esztétikai megértést szorgalmazandó. Vagy gondoljunk a szellemfilozófia vonulata mentén lábra kelt századforduló kori hermeneutikákra, például a legendás mentő, Kretschmar analízisére, aki jelképer rejteként volt jelen a *Doktor Faustus* szereposztásában is.

A század- és ezredvég esztétikája újra a hermeneutika felé fordult. Ennek a fordulatnak a hazai szakirodalomban mindeddig legteljesebb bemutatását és legalapabb elméleti-gyakorlati elemzését Orbán Gyöngyi mun-

kájában találhatjuk. Ám ez a munka – mint a következőkben bizonyítani szeretnők – jóval több pusztá bemutatásnál és kötelező elemzésnél. A posztmodern kori hermeneutika teljes tablóját állítja szembe az olvasóval, és a szemléltetés során dialógusra készíti a bemutatott gondolatokkal, elméletekkel s a paradigmaként megidézett műalkotások befogadásával egyaránt. S ha vállaljuk az elméleti-szépírodalmi olvasó kettős státusát – és be jó lenne, ha minél többen vállalnók! –, akkor értenők meg igazán közelebbről is azt, hogy mit is célirányoz a jelenkori esztétikai hermeneutika.

A kötet alcíme – *A dialógus poétikája felé* – a főcímbe rejtett *megértés ígéretét* konkretizálja: a műalkotással kialakított kapcsolatunk átfordítását a szubjektum–objektum monológúra épülő viszonyról az esztétikai létmód dialógusára. Olyan párbeszédre, amelyben az én önmagát kutató kérdései implicite embertársaival való szót értését is hordozzák. Alaptétele Gadamer és Habermas nyomán: „A világ megértésének kérdése ma kielezeten kommunikációs probléma. Vagyis, az énnék az önmagára vonatkozó kérdésében benne kell lennie az

embertársaival való »szót értés« kérdésének is. E kérdés centrumában már nem az egyedi »én« áll, hanem a megértés problémája; az embernek a világban történő önmegértése ugyanis csak a mások megértésére való törekvésben történhet meg. »Világban való létünk« ennél fogva inkább »beszédhelyzetekben-való-lét«-ként határozható meg, olyan beszédhelyzetekben, amelyeket mindig más beszédhelyzetektől való »különböződés«, az interszjektív töredezettség, illetve – ezzel együtt – a kölcsönös megértésre, az áthidalásra való törekvés igénye határoz meg” (98–99). Már első benyomásunk azt sejteti, hogy itt az esztétika – s révén a művészet maga – olyan szerves kapcsolatot teremt emberi létünk egészével, s benne éppen annyira ontikáivá válik, mint amennyire létünk egésze is esztétikailag kellene hogy előfeltételezett legyen.

Ennek a kitételnek a jegyében számos paradigma-váltással találkozunk mind a fogalmak jelentéskörének újraértékelése és tisztázása során, mind magának az esztétikai-művészi létmódnak az átértékelésében.

Mint a szerző fejtegetéseiből meggyőzően kiderül, a jelenkori hermeneutikai esztétika egészében tárja elénk az alkotás létmódjának mikéntjét. A dialogikus játéktérre épülő létmód megszűnteti a műalkotás elszigeteltségét, az esztétikai megkülönböztetést versus esztétikai meg nem különböztetésről Gadamer nyomán a következőket írja: „A lét »esztétikai stádiumának« belső (a diszharmonia feszültségteremtő energiáját sem nélkülöző) harmóniája mutatkozott meg abban, ahogyan a hermeneutikailag felfogott esztétikai tapasztalatban a mimesis és a poiesis kategóriái visszanyerik egymáshoz tartozásukat. Az újkori esztétikai gondolkodás ugyanis ezt a két hajdan összetartozó fogalmat is szétválasztotta, olyannyira, hogy az utóbbi évtizedekben ezek egymással opponens esztétikai rendszerek (mimetikus, illetve konstrukciós elvű esztétikák) alapjává váltak. Ennek a szétválasztásnak az esztétikai köztudatban is érvényesülő megnyilvánulása az a jelenség, amelyet Gadamer »esztétikai megkülönböztetésnek« nevezett. Az »esztétikai megkülönböztetés« az esztétikai tudatnak az a negatív teljesítménye, amelyvel az »esztétikait megkülönbözteti minden esztétikán kívülitől«; e teljesítmény következménye, hogy a »mű elveszíti helyét és a világot, amelyhez tartozik, mert az esztétikai tudathoz tartozóvá válik« (104–105). „Gadamer a két szembeállított oldal – az esztétikai tudat és az esztétikai tárgy – összetartozásának létvalóságát s ezzel együtt az »esztétikai meg nem különböztetés« lehetőségét az esztétikai tapasztalatban mutatta ki. [...] a műalkotás nem tárgy, mely szemben áll a magáért való szubjektummal. Ellenkezőleg: a műalkotás igazi léte abban áll, hogy tapasztalattá válik, mely megváltoztatja a tapasztalót” (105–106). Majd így folytatja: „A mai köztudatban élő felfogás szerint a műalkotás: a művész alkotó munkájának eredménye, olyan esztétikai tárgy, amelyet tökéletes megformáltsága kiemelt saját világából, és mint valami »örök érték« megtestesítőjét, időtlenné avatta azt. Az ilyen művet mint »tisztá műalkotást« felismerni és megkülönböztetni »minden esztétikán kívülitől« – Gadamer szerint –: az »esztétikai megkülönböztetés

teljesítménye«. [...] Gadamer sejteti *A szép aktualitásában*, hogy az autonóm művészet modernista fogalmának »kirekesztő és kitüntető értelme« a művészet arisztotelészi fogalmával konfrontálódva nyerhet olyan töltetet, amely segítheti az életvilágba való új és harmonikus beilleszkedését. A »poietiké episztémé« fogalma magában foglalja az előállítás tudására és képességére való utalást, ugyanakkor a reprezentációban való jelenlétet is” (115).

A műalkotás elszigeteltségének és esztétikai megkülönböztetésének a megszüntetésével kialakítja a műalkotás befogadójával való szerves összetartozást. Alapgondolata: a mű és interpretáció eredendő összetartozása. „Megkérdőjeleződött az objektum–szubjektum séma tételezése annál fogva, hogy láthatóvá vált: a mű létezésébe bevonódott a befogadó is; a mű értelme kettejük dialógusszerű viszonyában teremődik.” (33) „...a műveknek igényeik vannak interpretátoraikkal szemben, s hogy együttjátszást kívánnak, ennél fogva különös gondolat kell feléjük fordulni. A mű értelme – mint láttuk – valójában kérdés-értelem, csak akkor nyílik meg számunkra, ha sikerül ez az együttműködés. Más szóval egyfajta dialóguskapcsolatnak kell kialakulnia mű és befogadója között” (36). És ebben a szerves összetartozásban a pólusok harmonikus egészet alkotnak, kölcsönösen feltételezik egymást.

Az esztétikai hermeneutika jelenkori állását a szerző a Heidegger utáni fordulatban vizsgálja, amely a hermeneutikát magának az emberi létezésnek a kifejezéseként és megértéseként fogja fel. A hermeneutika modern esztétikatörténetét szerzőnk három mozzanatban foglalja össze: „A hermeneutika történetének egyik áttekintője, Richard E. Palmer megállapítja, hogy az egyes történeti szakaszokat »többnek kell tekinteni, mint egy-egy történeti állomást; mindegyik a megértés problémájának egy-egy fontos pillanatára vagy megközelítésére utal. [...] Lényegében mindegyik egy lehetséges nézőpontból szemléli a hermeneutikát, és más-más módon világítja meg az értelmezés, elsősorban a szövegértelmezés egy-egy egymástól különböző, de teljes létjogosultsággal bíró oldalát.« Eszerint a modern hermeneutika történetében az első nagy fordulatot a XIX. századi hermeneutika jelentette, amikor a Szentírás üzenetéről az emberi élményre irányult a figyelem, amely – s a mi szempontunkból most ez a figyelemre méltó – a műalkotásokban az alkotó élményeként tűnt megragadhatónak. Később – a működőpontú irányzatok révén – ez a figyelem a mű immanens értelmének irányában mélyült el. Heideggertől kezdődően azonban a hermeneutika újabb fordulatáról beszélhetünk, ugyanis ez magának az emberi létezésnek a kifejezéseként tételeződött. Ez nemcsak azt jelenti, hogy vizsgálódási körét az ember létmódjának megértésévé tágította, hanem azt is, hogy feltételezte: e megértésben az emberi létezés nyilatkozik meg” (96–97). Lásd úgyszintén Bokay Antal elemzését a művészet létezési módjának szakaszairól, az irodalom „használatát”, azaz emberi-társadalmi funkciójának történeti változásai alapján: a) a művészet teljes életintegrációjának időszaka; b) a megértés problémává válása; c) az interpretá-

ció nélkülözhetetlenségének kora a 19. század végétől. (Vö. 24–25.)

Ilyenformán az elemzés híven követi a Heidegger, Gadamer, Habermas, Ricoeur nevével fémjelzett utat, amelyhez persze Derriddával, Lyotarddal az élen számos más képviselő és elmélet komplementáris jelenléte kapcsolódik, nem is beszélve a rendkívül gazdag magyar szakirodalom kimerítő bemutatásáról Bacsó Bélától Szegedi-Maszák Mihályig.

A múltbeli elemző módoktól merőben eltérő jelenkori hermeneutikai esztétika bemutatása és alkotó alkalmazása feltételezi persze az elemző apparátus kvázi-teljes revízióját is. Itt egyaránt találkozunk a *múltbeli kategóriák* jelentéstartalmának újraértékelésével, amely tulajdonképpeni jogaik újraérvényesítését követi; mellettük ott találjuk a *régi is, új is* kategóriák csoportját s természetesen a *jelenkori elemző fogalmakat* is. Úgy tűnik, a szerző által szorgalmazott *dialogus poétikáját* hatékony módon éppen ezeknek a kategóriáknak és fogalmaknak jelentéstani bemutatásával, valamint új, illetve újszerű érvényesítésük különböző formáival hozhatjuk talán lelegevenerben az olvasó érdeklődési körébe. Persze mindehhez hozzá kell gondolnunk a szerzőnek a hermeneutika jegyében fogant szebbnél szebb irodalmi-költői elemzéseit is.

Az újraértékelt kategóriák közül megemlíthetjük a *mimesis*, *poiesis*, *katharsis*, *aiszthezisz* máig eleven tartalmú kategóriáit s viszonyrendjeiket. Bár a jelenkori hermeneutikai szakirodalom, például Jauss, a *mimesis-katharsis-aiszthezisz* hármában elemzi az alkotás-befogadás hermeneutikai egységét, Orbán Gyöngyi inkább a *mimesis-poiesis-katharsis* kapcsolataira építi fel elemző rendszerét. És teszi ezt (persze a jaussi vívmányok tekintetbevételével) azért, hogy a széthangelődés múltbeli következményeit megszüntethesse. Erről így ír: „Jauss nem kímélte a marxista esztétika és a látszólag vele szemben álló formalista iskolák (közös) szemléletbeli ellentmondásait sem; kimutatta a két vonulat közös jegyét, azt, hogy mindkettő megfosztotta az irodalmi jelenséget a hatás és a befogadás dimenziójától, azaz éppen attól a dimenziótól, amely a mű esztétikai jellegét biztosítja. A marxista esztétika a társadalom ábrázolását tekintette az irodalom legfőbb funkciójának, s így az olvasó – akárcsak a szerző – csak mint bizonyos társadalmi réteg képviselője jöhetett számításba: abban az értelemben, hogy milyen mértékben érti vagy nem érti »helyesen« a »társadalmi valóság leleplezését« (vagyis az ideológiai konnotációt) a műalkotásokban. Ám a befogadó a formalista irányzatokban sem kapott ennél sokkal jelentősebb szerepet; e felfogásban az olvasó – mint a művészi tárgyjal szemben álló szubjektum – feladata abban merült ki, hogy a szöveg utasításait követve felismerje a művészi forma eljárásait” (225). A Jauss idevágó kritikájával kapcsolatosan, amely a marxista esztétika mellett elmarasztalja a formalista esztétikák gyakorlatát is, felmerül egy visszatekintő kérdés is: vajon a maga „fénykorában” miért állította mellékvágányra a marxista esztétika is a formalista elméleteket? Bizonyára azért, mert emezek a formát helyezték az elemzés középpontjába a féltve őrzött társadalmi-ideológiai tartalommal

szemben, s vajmi keveset foglalkoztak a forma önmagán kívüli értelmezésével, valóságához való ilyen vagy olyan szándékú odaragasztásával és a külső tartalmak vélt belevonásával úgymond a formavilágba. Az ilyen megokolású ellenkezés azonban éppúgy érinthette volna a strukturalista analíziseket is. Jausst valószínűleg a strukturalizmus *versus* hermeneutika feszültsége determinálta impliciten a formalista esztétika teljes elmarasztalására. Ám itt ennél többről van szó. Nevezetesen a hangsúlyeltolódások korrekciójáról. Mert – különösen az elmúlt 50–70 esztendő ideológiai dogmatizmusa – a műalkotás valóságúságának túlvigyázása során az alkotás imitativ-tükröző elemét túlhajtva eltüntette vagy legalábbis félárnyékba dugta a teremtés mozzanatát. Az *Ígéret kertjének* egyik saroktétele éppen ennek a „második teremtésnek” a hangsúlyozása, amelybe szervesen bekapcsolódik a befogadó maga is, s így jön létre az a fordulat, amely képződménnyé alakítja magát az alkotás és befogadás egészét. „...a »képződménnyé válás« folyamatában nem egyszerűen arról van szó, hogy valamilyen »anyagból« valamely »technika« alkalmazásával létrehozunk egy »műtárgyat«, amelynek elemei – az »átváltozás« következtében – létmódjukban többek lesznek, mint annak előtte voltak. (Pl. a halálfélelem ténye nem lett sem több, sem kevesebb azáltal, hogy Dsida versének tartalmi elemévé vált.) Nem beszélhetünk tehát itt – a köztudatban is benne élő felfogással ellentétben – valamiféle eltárgyasult folyamatról; a mű létrejövése ugyanis nem annyira egy tárgy megalkotásában, mint inkább egy játéktér körülhatárolódásának folyamatában érhető tetten” (126–127).

Különösen új a *katharsis* kategóriájának idevágó hermeneutikai megértése. Ugyanis az esztétikai dialógus játéktérében a *katharsis* jellegzetesen kommunikatív szerepet játszik azáltal, hogy a megtisztulás élménye során – s ebben az értelemben a katartikus élmény jelentéstartalma jóval átfogóbb körű a szigorúan vett tragikus élményénél – az esztétikai gyönyörködés kiváltójává és közvetítőjévé válik.

Az *aiszthezisz*, az érzéki megismerés kategóriája, az esztétikum episzteme oldalát szolgálja. Bár a kiindulópont tételzésében a szerző világosan vázolja az alternatívát az episztemikus és a hermeneutikus tapasztalatok között, Gadamerre hivatkozva érzékelteti opcióját az utóbbiak mellett: „Az ilyen tapasztalatokról mondja Gadamer, hogy lényegükben rejlik a nyitottság, hogy »kérdésstruktúrájuk van«. Ha a lezáró válaszstruktúrájú tapasztalatokat »episztemikus tapasztalatoknak« nevezük, akkor az ilyen értelemmegnyitó, kérdésstruktúrájú tapasztalatokban a »hermeneutikai tapasztalatokat« ismerjük fel. A művekkel való találkozás hermeneutikai jellege szabad utat nyit a művészeti pluralizmus elismerésének” (24), s bár irányvállalása e második mellett dönt, a tanulmány végén külön kiemeli az *aiszthezisz* analitikai fontosságát is. A jaussi triásszal – *mimesis-aiszthezisz-katharsis* – bizonyos mértékben eltérő opcióját pedig így okolja meg: „...a mimesis-poiesis-katharsis hármasságának tételzésével mi nem helyettesíteni akartuk Jausznak az esztétikai tapasztalatról felállított modelljét, hanem – elméletének felismeréséből kiindulva, rá alapozva – új, használható (tehát a mai

téket, a *metriont* szorgalmazza. „A »mérce« a tágabb értelemben vett dialógus terében is működik; ez szabja meg, hogy egy értelmező közönség mit fogad el irodalomként, és mit nem. Így létesül az a mindent átfogó kulturális játéktér, amely működésének egyik megnyilvánulása, a tág értelemben vett kulturális értékelő rendszer, a kanonizáció. Nem lehet célunk, hogy a kanonizáció igen bonyolult és szerteágazó kérdéskörében itt állást foglaljunk. Mégis meg kell állnunk e kérdéskör egyik pontjánál, az interpretációnál. Ez ugyanis a művészeti értékelés jelenségének az a területe, ahol látható nyomai is maradnak a »keretezés« dialóguson alapuló tevékenységének. Mivel az interpretáció műfajai javarészt írásos műfajok, ezért ezen a területen alkalom nyílik a dialogikus viszonyokban működő értékelési rendszer visszakeresésére, illetve bizonyos értelmű tudatosítására” (208–209). „...a műalkotásokkal való találkozásokban olyan mérték érvényesül, amelyet nem kívülről alkalmazunk a tárgyra, mint valami mércét (»metriont«), hanem amelyet a művek »saját magukban hordoznak«, s amelyet mint követelményt érvényesítenek. Ez a mérték az ún. »metrion«. »Úgy ismerjük ezt mint ütemet [...], ami nem csak az újkori zenének egy jelensége; a metrion ugyanis »megfelelő magatartást is jelent, tapintatot, amellyel rá tudunk hangolódni a művel való dialógus »saját időjére«. A »metrion« így nem más, mint a kommunikatív esztétikai tapasztalatban (a katharsisban) érvényesülő törekvés a mindkét partner számára megfelelő »közép« fellelésére” (209–210. A belső idézetek Gadamerre hivatkoznak.)

A jelenkori hermeneutikai esztétika új fogalmaiból és kategóriáiból szerzünk azokat választotta ki és alkalmazta elemzéseiben, amelyek egyszerre tették lehetővé a rendszeralkotás és a nyitás perspektíváit: *dialógus, polylogus, horizont, középpont, megtörtént teljesség, képződmény, fordulat, játék, játéktér, dialogikus játéktér, keret, átjárhatóság, posztmodern*. Orbán Gyöngyi első sorban a posztmodern fragmentumtudat elemzésére alkalmazza őket a modern *versus* posztmodern művészi-esztétikai létformák alternatíváiban. „A »posztmodern« elnevezés, valamint a posztmodern meghatározására tett kísérletek is kifejezik a jelenség »identitászavarát«, amely voltaképpen a kétféle perspektívából – az »előtörténet«, illetve a »benne állás irányából« – való értékelés eredménye” (95). „Úgy tűnik, hogy a posztmodern »fragmentumtudat« nagy »irányzatai« közül a hermeneutika egy bizonyos tekintetben radikálisan »posztmodern«, mégpedig a fragmentumszerűség pozitív értelmének a felismerése által” (99). A fragmentumszerűség pozitív értelmének filozófiai megalapozását a heideggeri és a Heidegger utáni modern egzisztenciálhermeneutikában találja meg. Lyotard gondolataiból indul ki: „Végsőkéig leegyszerűsítve, a posztmodern a nagy elbeszélésekkel szembeni bizalmatlanságként határozom meg. Ez a bizalmatlanság kétségtelenül a tudományok fejlődésének eredménye, de ugyanakkor fejlődésük előfeltétele is. [...] Az elbeszélő funkció elveszti működőtétlét: a nagy hőst, a nagy veszélyeket, a nagy utazásokat és a nagy célt. Szétoszlik az elbeszélő és egyben denotatív, előíró, leíró stb. nyelvelemek felhői-

ben, ahol minden elem a maga gyakorlati sui generis vegyértékével mozog. Ezeknek a felhőknek a keveredési pontjaiban élünk mindannyian. Mégis a posztmodern állapotól éppoly idegen a kiábrándulás, mint a delegitimáció elvakult bizonyossága. [...] A posztmodern tudás nem egyszerűen a hatalmon lévők eszköze. Finomítja a különbségek iránti érzékenységünket, és erősíti az összemérhetetlenség iránti türelem képességét” (93–94). És Habermas továbbgondolásaival folytatja: „A hermeneutikus megértés a töreseknel lép fel, egyensúlyozza az interszubjektivitás töredezettségét” (98). E felfogások fényében Orbán Gyöngyi az esztétikai létmód játéktérnek kialakítását az »ontológiai törésvonalak« mentén oknyomozza. „Az embernek a lét értelmére vonatkozó kérdése nagymértékben egybeesik az embertársaihoz való viszonyának kérdésével, interperszonális kapcsolatainak problémájával. A lét értelmének kérdése ugyanis abban az »ontológiai résben« táruul fel leginkább, amely bennünket embertársainktól elválaszt, s amelynek áthidalására szüntelenül törekszünk. A nyelv, az interperszonális kapcsolatok megteremtésének, az egyetértésnek az igényét” (98). Itt fedezi fel a dialogikus játéktér behatárolásában a keretezés hermeneutikai műveletének építő jellegét: „...a keretnek az a szerepe, hogy határt szabjon a végtelenség irányában szétterjedő szerkezetnek, anélkül azonban, hogy ezzel megszüntetné a folytathatóság benyomását. A keret biztosítja a megjelentett végtelenség szabályozottságát, s így a teljesség »szükségszerűség szerinti« bizonyosságát képviseli” (180).

A keretezés jelentéskörében a megtisztító erejű katharsis visszakapja eredeti dialogikus gyönyörködtető szerepét is. „A keretezés művelete ezek szerint nem más, mint maga a katharsis: az én és a világ játékos átváltozása a közösen létesített dialogikus térben. E felfogásban tehát a katharsis nem egy olyan funkció, amelyet külön lehet választani a műalkotástól, s mint valami külső mércét, eléje lehetne helyezni azt. A katharsis kimondottan a dialogikus játéktéren belül valósulhat meg, s forrása a keretezés sikeréből fakadó öröm” (199).

A keretezés mércéje, a hitelesség jegyében, mindig implicit mérce, amely – metrionként, belső vezérlő elvként – csakis a játéktéren belül jön létre és fejt ki megértést biztosító hatását. „Ezek után fel kell tennünk a kérdést: mi a keretezés sikerességének a mércéje? Hiszen az értékelés valamiképpen mégiscsak viszonyítást jelent, még akkor is, ha az összehasonlítás alapja nem egy előírt szabályrendszer. Mint láttuk, ez a mérce nem lehet valamiféle szabályokba foglalt előírás, sem pedig egy másik műalkotás mintaszerűként elismert szerkezete mint előírás. Ha elfogadjuk, hogy a keretezés egy dialogikus játéktér létrehozás, akkor a »mérce« is e játéktéren belülre kell állítanunk. Ez a mérce csakis a dialógust alkotó viszonyrendszerben bontakozik ki, és csakis azt érintheti” (207).

A megtörtént teljesség, a képződmény, a fordulat, a játék, a játéktér, a dialogikus játéktér, a keret fogalmai,

a már említett fogalmakkal együtt Orbán Gyöngyi elemzéseiben korántsem rekednek meg a szimpla bemutatás leírásánál, hanem olyan hatékony kategóriarendszerré épülnek, amely a szerző eddigi tudományos-kutatói tevékenységét is magában foglalva egy ízig-vérig jelenkori hermeneutikai esztétika kidolgozásához vezet.

Mint már jeleztük, Orbán Gyöngyi hermeneutikai esztétikája szintézisében a kitekintés premisszáit is érzékvé teszi. Például több ízben is kitér a jelenkori hermeneutika dialóguskészségére a többi jelenkori eszmei vonulattal. Miután rámutat a meghatározó különbségekre, mindig is a párhuzam, a konfrontáció, sőt a kapcsolatteremtés mellett száll síkra. Elsősorban a strukturalizmussal. P. Ricoeur idézi, aki szerint „a strukturalista és a hermeneutikai szemlélet alapvető különbsége [...]”: míg a strukturalizmus az az általános szemlélet, amely az elbeszélés filozófiai státusát a »szövegben« jelöli ki, addig a hermeneutika azt a feladatot tűzte ki, hogy a »kódtól« visszatérjen a »közleményhez«, a »struktúrától« a »folyamatszerűség« vizsgálatához, a »mélystruktúrától« a »felszíni struktúra« szemrevételezéséhez. »...a hermeneutika tárgya nem a szöveg, hanem a szöveg mint beszéd és a beszéd mint szöveg» (211). Ám a különbségtételek erőterében a hasonlóságokat is kiemeli: ugyanaz a „Paul Ricoeur például, *Struktúra és hermeneutika* c. tanulmányában kimutatta, hogy minden strukturalista elemzés természeténél fogva tartalmazza a hermeneutikai elvet és fordítva. Másutt Ricoeur a hermeneutika és a fenomenológia termékeny kölcsönhatásának lehetőségeit mérlegeli” (102).

Párhuzamaiban említést tesz a modernitást tovább szorgalmazó dekonstruktívizmusról is. A hermeneutika-dekonstruktívizmus különbségéről és hasonlóságáról írja: „A hermeneutika úgy állítja a lét töredékességét, hogy a létezés pozitív megalapozásaként tételezi azt: a kommunikáció törései létünk hermeneutikai kontinuitását biztosítják, a szubjektum azonossága a másság elismerése árán őrződik meg – a dialógusban. A nyelv, amellyel a hermeneutika a posztmodern diskurzusba lép, nem a végtelenbe szóródás stílusbeli megtestesítője, hanem inkább a végtelenséggel is kapcsolatot tartó, metaforikus, »transzcendentális« nyelvhasználat. Ezzel szemben a dekonstruktívizmus – az »elkülönböződésnek«, a »szubjektum halálának«, az abszolút »diszkontinuitásnak« a hangsúlyozásával – a modernitás szétválasztó-megkülönböztető tendenciáját folytatja. A diskurzus, amelybe lépve ezt megteszi, arra az »apokaliptikus« nyelvhasználatra emlékeztet, amelyet a végső határáig érkező modernitás hangvételeként ismerünk fel” [...] „A köztudat szerint dekonstrukció és hermeneutika: egymással egyre inkább oppozíciós viszonyban lévő irányzatok. E polarizáló-egyszerűsítő vélekedéssel szemben jelentősnek bizonyulnak azok az elemzések, amelyek a két tendencia egyirányú erőfeszítéseit méltányolják, vagy még inkább azok, amelyek a kettő közötti párbeszéd lehetőségeiről szólnak” (101).

Ha rejtettebben is, a hermeneutikának a többi eszmei áramlattal fenntartható dialógusainak a lehetősége is tetten érhető a szerző elemzéseiben. Például a *kritikai elmélet* és elsősorban Adorno nonkonformizmusának a

taglalásában. De majd valamennyi konkrét műelemzés és mindenekelőtt az annyira szorgalmazott „metaforizációs játék” azt bizonyítja, hogy Orbán Gyöngyi hermeneutikai szemléletmódja s implicita a befogadásesztétika távlati szervesen kapcsolódnak a *retorikai általánosítás* hermeneutikai megértéséhez egy bizonyos, miként Gadamer mondaná: „nála lét” jegyében.

A hasonlóságok és különbségek hermeneutikai feszültségkeltését magán a jelenkori hermeneutikai teórián belül is szemléletessé teszi, például a Heidegger–Gadamer párhuzamaiban. Íme, előbb a Heidegger *contra* Gadamer párhuzam: „Egyik Heidegger-elemzésében Paul Ricoeur kimutatta, hogy a *Lét és idő* azáltal hozott hermeneutikai fordulatot az európai filozófiai hagyományban, hogy a »cogito« filozófiáját a »vagyok« filozófiájába fordította át. [...] Míg a »cogito« filozófiája egy előzetes bizonyosságmodellre alapult (itt a kérdezés célja a bizonyosság-szerzés volt), addig a »vagyok« hermeneutikájában a kérdés »keresés«, és ennek irányát a kérdezett határozza meg. A kérdező itt nem a tárgyával szemben biztos szubjektum, hanem olyan létező, aki a lét értelmére vonatkozó kérdése által van. E kettős viszony feltárása nyomán dolgozhatta ki Gadamer is dialóguselvű hermeneutikáját. Am éppen e dialóguselv felől nézve válik láthatóvá, miképpen őrződött meg mégis Heideggermél (a megszüntetésre való törekvésben) a szubjektum–objektum dichotómia. A kérdezése által konstituálódó én önnön létének értelmére kérdez; kérdezése azonban – létmódját tekintve – monológyszerű. Bár kérdésének irányát a már eleve fennálló létértelem szabja meg, a kérdés ez centrumában mégiscsak ő és csakis ő (önnön létének értelme) marad. És bár a »világban-való-lét« módusában létezik, centrális pozíciója valamiképpen szembehelyezi őt azzal, ami ezen a pozíción túl van: saját világával. Gadamer dialóguselve viszont nemcsak lehetővé teszi, hanem egyenesen megköveteli a létre vonatkozó kérdésnek a Másik, illetve a Sokféleség irányában való kiterjesztését. Amikor Gadamer a kulturális hagyományt megszólaló-rákérdező Te-ként tételezte, amelynek értelemigényét tiszteletben tartva lehetséges a megértés, akkor voltaképpen egy olyan dialógusviszonyt tett a megértés alapjává, amely természeténél fogva kétpólusú, ugyanakkor ez a két pólus – a dialógus természetéből adódóan – nem lehet egymással dichotomikus viszonyban, mert a dialógus által »egy közösséget alkotnak« (97–98).

Majd a Gadamer *contra* Heidegger párhuzamról, a nem mindig egy nyelven való beszélés magyarázataként Szegedi-Maszák megállapítását idézi: „Gadamer – mint azt már Heidegger is megjegyezte – Husserl, sőt az újkantianusok követőjeként nem teljesen adta föl a fenomenológiai immanencia eszményét” (101).

Úgyszintén Gadamer és Derrida vitái – mint a szerző érveléséből kiderül – jórészt a hermeneutikán belüli dialógusnak tekinthetők. A bemutatások objektivitását jelzik a pró és kontrák pártatlan ábrázolásai. „Vitájuk, miként Rochlitz is megjegyzi, szaktudományos jellegű és legfőképpen az interpretáció kérdését érinti (az »interpretációk konfliktusa«). Mint ilyen voltaképpen »hermeneutikán belüli vitának« is tekinthető, »a jelentést bizalommal

(feltárás), illetve gyanakvással (leleplezés) kezelő elméletek« konfrontációjának” (101).

Ide kívánczik a megértés vágyakozó feltételezése a jelenkori művészet gyakorlatára vonatkozólag mind az alkotás, mind a befogadás vonalán: a modernitás és a posztmodern is dialógusra készíthető?

És végül Gadamer és Jauss párhuzamait kellene részleteznünk a kategóriarendszerek és az elméletek keresztüztében. De nem tesszük, mert minden eddigi fejtegetésünkben *ab ovo* ez a párhuzam rejtőzködik. Hiszen a kötetben megidézett, százakra menő elméleti munkák szerzői közül Gadamer és Jauss magasan kiemelkedő szerepet játszik szerzőnk gondolatrendszerének alakításában és saját esztétikájának a megalapozásában. Az elméleteik elmélyült tanulmányozásából életre kelő Orbán Gyöngyi-fogalmak, mint a *megtörténő teljesség*, a *képződmény*, a *fordulat*, a *játék*, a *játéktér*, a *dialogikus játéktér* és a *keret*, a már említett kategóriákkal együtt olyan hatékony rendszerré épülnek, amely a szerző eddigi tudományos-kutatói tevékenységét is szintetizálni képes.

Az elméletek hasonlóságaiban és különbségeiben tükröződő gondolati különbségek alkotó energiájából Orbán Gyöngyi, az avatott tanítvány, bírálónk építő szintézisében és a felvillantott hermeneutikai távlatok fényében egy valóban új, saját, ízig-vérig hermeneutikai esztétikai rendszer elméletét és gyakorlatát építette ki: a dialógus poétikáját.

Ma, a tele-mass-média és az audiovizuális információbanas egyeduralkodója idején már-már ábrándos vágyakozásnak tűnhet olvasó nemzedékről beszélni. Még kevésbé az olvasás és általában a műszai művészetek nyújtotta élmény egyéni reprodukálásáról szólni. Szónoknak hatna a kérdés: tud ma már közülünk valaki „csak

úgy” 400–500 verset „felmondani” a magyar lírából, ki énekelne el egy családi ünnepen barátaival-rokonaival pár százat a régi és új stílusú népdalainkból, hogy népi és klasszikus táncművészetünk általános színvonalát már ne is firtassuk... És mégis. Anyanyelvünkhöz hasonlóan *Erős várunk* széles e magyar lakta vidékeken a vers-, a népdal- és táncmozgalom művészet- és műalkotáspártoló célkitűzése, nem utolsósorban az Orbán Gyöngyi és szakcsoportja által szervezett és ma már hagyományossá vált szavatai Hermeneutikus tábor diákok és tanárok számára egyaránt. Talán ennek a célkitűzésnek mindinkább becserkészhető távlatra bátorít arra, hogy mégis beszélhessünk olvasótáborról.

Ha a mai olvasói eszményt, pontosabban az eszményi olvasót kettős, szakirodalmi és szépirodalmi státussal felruházva gondoljuk el (és miért is ne gondolhatnók el?), akkor értjük meg igazán, hogy e tábor hivatott „ellátói” is ilyen kettős státus jegyében tevékenykednek. Umberto Eco például kötetekre növekedett elméleti (szakirodalmi) munkásságának gyakorlati jelentőségét sikeresebből sikeresebb regények megalkotásával igazolta. Ma már több nyelven ismerik-falják *írás-menüje* mindkét fogását.

Orbán Gyöngyi is hasonlóképpen képzeli el olvasóinak a beállítottságát. Csakhogy ő fordított irányból közelítette meg elképzelését. Tankönyvekbe, módszertankönyvekbe foglalt gyakorlati irodalmi (és nemcsak irodalmi) elemzések, antológiák hosszú sorát követte elméleti írása, az *Ígéret kerteje*. Mély meggyőződésünk, hogy mindkét út egyaránt a megértéshez vezet. De a hermeneutikai tapasztalat és gyönyörködtetés pálmáját mégiscsak az utóbbi út, „járókelői” nyerek el.

Angi István

Magyar Szókincstár. Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára

Magyar Szókincstár. Megjelent az Országos Tudományos Kutatási Alap támogatásával.

Főszerkesztő: Kiss Gábor. Munkatársak: Temesi Viola (főmunkatárs), T. Somogyi Magda (lektor), Balási József Attila, Benczedy József, Fazakas Emese, Spannraft Marcellina, Nemoda Judit, Villó Ildikó (szerkesztők).

A szerkesztésben közreműködtek: Beregszászi Anikó, Bódi Zoltán, Fercsik Erzsébet, Gillicze Gábor, Gyenese Ilona, Hadas Emese, Lőrincz Jenő. Számítástechnikai munkatársak: Szabó Mária és Szakács Zoltán.

Teknikai munkatársak: Bankó Ágnes, Bankó Károly, Iván Ágnes, Mikló Judit. Budapest 1999. XII+929 lap

A *Magyar Szókincstár* (röv. MSzkt) a nyelvészet, azon belül a jelentés- és lexikológia legújabb eredményeinek a figyelembevételével készített tudományos igényű szótár. Mint ahogyan a címe is mutatja, „a magyar szavak kincsestára. [...] Olyan újszerű szótár, amely gazdag tára a rokon értelmű szavaknak, [...] és tájékoztatja a használatot a szavaknál nagyobb egységek, a szókapcsolatok és a szólások jelentéséről és felhasználási módjáról is. Feltünteteti egy-egy szó jelentéseinek ellentéteit, ha vannak ilyenek. A magyar szótáriradalomból hiányzott a magyar szókincs elemeinek ellentétes jelentések szerinti feltérképezése...”

Ez a szótár korszerű eszközök (számítógépek, célprogramok) felhasználásával létrehozott mű. Anyagával a magyarul beszélők, illetve tanulni vágyók nagyközön-

ségéhez közeledik, ennek megfelelően a szócikkek világosan, a laikusok számára is könnyen áttekinthetően vannak megszerkesztve.

Az MSzkt egyetlen kötetből áll, ez két szerkezeti egységre oszlik: *Előszó* (V–XI.) és maguk a szócikkek, amelyek a szokásos betűrendi sorrendben követik egymást 929 lapon.

Kiss Gábor *Előszava* több hasznos információt közöl – egyebek mellett – szótártörténeti szempontból, hiszen bemutatja a korábbi magyar szinonimaszótárakat és szógyűjteményeket, amelyek a jelen munka előzményeinek és fő forrásainak tekinthetők: Póra Ferenc: *Magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve* (1907), O. Nagy Gábor–Ruzsiczy Éva: *Magyar szinonimaszótár* (1978), Balassa László: *Garmada – Rokon értelmű*

szócsoporthoz és írói kifejezésformák (1958), Tótfalusi István: *Szines szinonimaszótár* (1977).

Ezekhez viszonyítva az MSzkt nagy újítása az, hogy a befogadó nem egyszerűen és kizárólagosan szinonimaszótárként lapozhatja, hanem – mint említettük – antonimaszótárként és értelmező szótárként is. A címszavak értelmezése azonban nem úgy történik, mint az értelmező szótárakban, körülírással, hanem a szinonimák felsorolásával. Ezáltal az MSzkt hasznos segédeszköz lehet mindazoknak, akik a magyar nyelv igényes használatára törekkenek.

A továbbiakban a főszerkesztő az MSzkt felépítéséről, illetőleg használatáról közöl néhány tudnivalót, pontosabban a szócikkfejről és a címszokról; a szócikkokról, valamint a szócikk szerkezetéről, ezen belül a szinonimabokorról, szólásokról és ellentétekről. Ezekből az olvasó megtudhatja, hogy az MSzkt 25 500 címszót tartalmaz, amelyek kiválasztásához *A magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára* (szerk. Füredi Mihály–Kelemen József, Akadémiai Kiadó, 1992), a *Képes diák-szótár* (szerk. Grétsy László–Kemény Gábor, Akadémiai Kiadó, 1992) és a *Magyar–angol szótár* (Kisszótár sorozat, Országgyűlési Kiadó, 1993) címszólalmányát vették figyelembe. Az említett munkák megjelenési évét mutató évszám is tükrözi, hogy a szótár napjaink szókincsét dolgozza fel. Sőt a saját gyűjtésből származó újabb keletű szavak is bekerültek a szótárba. Ilyen szó pl. a *mobilteléfono* vagy a *sponzor*, amelyek talán ebben a szótárban jelennek meg először magyar szótári címszóként. Nem szerepelnek a címszók között a ritka, csak kevesek által ismert szavak.

A homonimákat arab számjeggyel emelt indexszámmal különítik el (pl. *ég¹*, *ég²*). A címszó után a szófaj megjelölése vagy rövidítése következik zárójelben – pl. *darabol* (ige), *darabont* (fn) stb. Az azonos eredetű, de jelentésükben és szófajukban különböző kettős, esetleg többszörös szófajú címszókát római számmal különböztetik meg, pl. *apró* I. (mn), *apró* II. (fn). A két szófajú szavaknak egyetlen szócikkben sorolják fel a szinonimákat, de kettős szófajú minősítéssel látják el a címszót. Pl. *lengyel* (mn és fn), *kék* (mn és fn).

A szócikk szerkezetével kapcsolatban az *Előszó*ból megtudhatjuk, hogy a szócikk a címszót követően egy vagy több szinonimabokorból tevődik össze. Ezekben sorolják fel a szerkesztők a címszó rokon értelmű szavait a címszó jelentései szerint bokorba rendezve.

Az MSzkt második, egyben fő része maga a szótári rész, amely az *abajgat* igétől a *zsűrízik* igéig tartalmazza nyelvünk szavait. Nagy előnye az MSzkt-nak, hogy a szinonimákat nem csupán felsorolja, hanem – ahol indokolt – az egyes rokon értelmű szavakat zárójelben stílusminősítésekkel látja el, így a szótárforgató megtudhatja, hogy melyik rokon értelmű szót milyen szövegekben ajánlott használni. Sőt a szerzők arra is figyeltek,

hogy a jelentésárnyalatokat függőleges vonallal választják el. A szócikk végén pedig Sz jelzéssel olyan szólásokat találunk, amelyekben a címszó szerepel.

Példák:

Az *adó* címszó a homonimákat példázza, de emellett megfigyelhetjük, hogy az egyes szinonimák után zárójelben megjelenik a stílusminősítés rövidítve. (A rövidítésjegyzéket és jelmagyarázatot, valamint az anyaggyűjtéshez felhasznált szótárak jegyzékét a XI–XII. lapon kapjuk meg.) Ebben az esetben elsősorban régies rokon értelmű szavak vannak, hiszen a második jelentése olyan fogalomra utal, amelynek az egész történelem folyamán igen fontos szerepe volt. Az első jelentése pedig annyira új, hogy még nem alakult ki semmilyen rétegnyelvi változata.

adó¹ (fn) ⚡ adóállomás, adóberendezés, adótorony, leadóállomás, rádióállomás, rádióadó, televízióállomás, televízióadó, tévéadó, átjátszóállomás, adókészülék

♣ csatorna, tv-csatorna

adó² (fn) ⚡ járulék, illeték, jövedelemadó, dézsma (rég), tized (rég), kilenced (rég), harács (rég), porció (rég), sarc (rég), esztendei jövedelem (rég)

A *bepiál* címszó viszont már önmagában a bizalmas regiszterhez tartozik.

bepiál (ige) ⚡ (biz): berüg, lerészegedik, beszív (biz), bekávészik (szleng), beccicscent (biz), bepityókázik (biz), becsíp, van egy kis nyomása (szleng), beszik (biz), leittasul, elázik, felönt a garatra, bevedel, becsókol (szleng), beszittyózik (szleng), betörülközik, betintázik (szleng), beseggel (durva) Sz: leissza magát a sárga földig ♣

KIJÓZANODIK
Többszörös szófajú szóra jó példa az *összevissza* címszó.

összevissza I. (hsz) ⚡ ide-oda, erre-arra, keresztül-kasul, tél-túl (táj), jobbra-balra (táj), mindenfelé

♣ rendetlenül, válogatás nélkül, rendszertelenül, rendezetlenül, egymás hegyén-hátán, átabotába (táj), tövel-heggyel (táj) ☒ zavarosan, ellentmondásosan Sz: tövel-heggyel össze ♣ **RENDEZETLEN, EGYÉRTELMELEN**

♣ (biz): összesen, összevéve (táj), összevetve, egybevéve, együttesen ♣ **RÉSZLETEIBEN, EGYENKÉNT**
összevissza II. (mn) ⚡ zavaros, zűr-zavaros, zürös (biz), rendetlen, zagyva, kusza, zilált, kaotikus, fejtel, konfúzos (rég) ♣ **TISZTA, VILÁGOS, RENDEZETT**

Az MSzkt a magyar lexikológia jelentős megvalósítása. Gazdag adatanyaga és információi révén újabb szóképzéstan, jelentéstani, frazeológiai és stilisztikai kutatások kiindulópontjává válhat.

Talán a szótár használhatóságának javításához járulna hozzá, ha egy esetleges új kiadásba utaló szócikk is bekerülne, amelyek alapján a szótárban meglévő valamennyi szót meg lehetne találni.

Zsemlyei Borbála

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlésének jegyzőkönyve
2001. május 12.

1. **Benkő Samu** elnök megnyitó szavaiban köszönti vendégeinket, akik jelenlétükkel megtisztelték közgyűlésünket: Monok István, az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatója, Alföldy László kolozsvári magyar főkonzul, Szép Gyula, az RMDSZ alelnöke, Kötő József, az EMKE elnöke. Jelzi ugyanakkor, hogy más szervezetek képviselői különféle okok miatt nem vehetnek részt közgyűlésünkön, viszont üdvözlő táviratot küldtek, mint a Gróf Mikó Imre Alapítvány, a Magyar Tudományos Akadémia, a Pécsi Tudományegyetem, az Illyés Közalapítvány, az Apáczai Közalapítvány. Ezek az üdvözlések annak jelei, hogy sokan tudják még, az EME közfeladatokat ellátó egyesület.

Mindeddig sikerült az 1990 márciusában kijelölt úton járnunk, az akkor elfogadott Alapszabály szerint. Az elmúlt évtized tapasztalatait azonban az Alapszabály szükséges módosításában is rögzítenünk kell, ez a jövő évben megválasztandó új tisztikar feladata lesz.

Mai közgyűlésünk feladata a tavalyi munka értékelése és megfelelő terv készítése a folyó évre. Ugyanakkor feladatunk a jövő évi tisztújítás előkészítése és távolatosan az alapszabály módosítása. Javasolja egy bizottság kiküldését a jövő évi közgyűlés előkészítésére. E bizottság áttekintené a személyi kérdéseket az erdélyi tudományművelés szempontjai szerint, a nyilváníthatóság előtt, felméri azokat az Egyesületünk előtt álló feladatokat, amelyeket tapasztalataink szerint Egyesületünkön kívül más nem vállal fel. Javaslatát majd az indítványok rendjén bocsátja szavazás alá.

Tudomásul szolgál.

Megemlékezik 2000-ben elhunyt tagjainkról: Gáll Kornélia marosvásárhelyi muzeológus.

A közgyűlés egyperces néma felállással tiszteleg elhunyt tagtársunk emlékének.

Ismerteti a Közgyűlés napirendjét, amely javaslatként a Meghívóban is szerepelt:

Elnöki megnyitó, a főtitkári jelentés szóbeli kiegészítése, a gazdasági tanácsos jelentése a 2000. évről, a 2001. évi költségvetés előterjesztése, ellenőri jelentés előterjesztése, jogtanácsos jelentése, jelölőbizottság kiküldése a Választmány egyharmadának megújítására, a jelentések vitája, indítványok, javaslatok, az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kutatóintézete Szervezeti és Működési Szabályzatának elfogadása, szavazatszámoló bizottság kiküldése, szavazás, a szavazás eredményének kihirdetése, különfélék.

A körbeadott és visszaérkezett jelenléti ívek alapján az elnök megállapítja, hogy a közgyűlés határozatképes.

Tudomásul szolgál. A közgyűlés elfogadja a napirendet.

2. A jelölőbizottság felállítása megtörténik, elfogadva e bizottságba a szakosztályok elnökeit vagy titkárait. A szavazatszámoló bizottságba Várhelyi Csaba, Wolf Rudolf és Szócs Katalin tagtársunkat javasolják.

A közgyűlés elfogadja a jelölő- és szavazatszámoló bizottságot. A jegyzőkönyv hitelesítésére Dávid Gyula és Pál Judit tagtársunkat kéri fel.

3. Sipos Gábor főtitkár jelentése az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2000. évi munkájáról:

Újrarendelésünk óta 10. jelentésünket is a lassan már közhellyé váló megállapítással kell kezdenünk, hogy szerzett jogaink helyreállításában és azok érvényesítésében semmi előrelépés sem történt. Egyesületi vagyonunk, ingatlanaink és gyűjteményeink tulajdonjogát illetően továbbra is a jogfosztottság állapotában élünk, igényünket azonban következetesen fenntartjuk. Evégett már régóta tervezünk tárgyalásokat a kormányzattal az RMDSZ közvetítésével, de mindeddig sikertelenül.

Nagy ünnepi esemény volt Egyesületünk életében tavalyi millenniumi közgyűlésünk, amelyet jelenlétével és távlatokat nyitó köszöntőbeszédével tisztelt meg Glatz Ferenc, az MTA elnöke és Monok István, az OSZK főigazgatója. Neves történész, nyelvész, régész szakemberek előadásai világították meg Erdély keresztény magyar királyságba való beilleszkedésének folyamatát. Ez alkalommal választottuk az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagjává Szabó György, Puskás Ferenc és Gábor Zoltán professzort.

Együtműködési megállapodásunk keretében az Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde 2000. évi ülészakát Egyesületünkkel és a BBTE-vel közösen rendezte meg, hat tagtársunk tartott előadást.

Egyesületi rendezvényeink közül kiemelkedik az ősszel rendezett szórványkonferencia, amely Tóth Pál Péter *Szórványban* című könyve kapcsán több előadó és hozzászóló részvételével magas tudományos színvonalon tárta fel a 20. század végi erdélyi szórványsors égető kérdéseit.

Egyesületi központunk/székházunk változása 2000 nyarán zajlott le, titkárságunk beköltözött a Debreceni Református Kollégium tulajdonában levő kolozsvári Rhédey-házba (Jókai/Napoca u. 2–4.). 2000 januárja óta a RoEduNet segítségével ingyenes internet és drótpostakapcsolata van Egyesületünk titkárságának is, ezt a lehetőséget a titkárság alkalmazottai mellett nagy számban használták és használják ifjúsági kutatócsoportjaink tagjai is. Bitay Enikő elkészítette az EME honlapját, idén március óta használható.

Szervezés

Jelenlegi taglétszámunk nyilvántartásunk szerint 4351, ebből 102 alapító, 1178 rendes tag, 2277 pedig egyetemi hallgató. Rendes tagjaink közül 1014 fizette rendszeresen a tagdíjat, 984 pedig 1998 óta hátralékban van. Ez utóbbiakat alapszabályaink szerint nem tekinthetjük rendes tagoknak, nyilvántartásunkból azonban mégsem töröltük őket, gyakran előfordul ugyanis, hogy a hátralékosok utólag törlesztik többévi adósságukat. A tagdíjfizetést néhány év után felfüggesztő egyetemi hallgatók csupán könyvtárunk használata végett léptek be Egyesületünkbe, és az egyetem elvégzése után nem kívánják a kapcsolatot fenntartani.

Fiókszervezeteink közül a nagyváradi működött a legaktívabban, megalakulásának ötvenes évfordulóját tudományos konferenciával ünnepelte. Dicsőszentmártoni fiókszervezetünket nagy veszteség érte Bereczky Ferenc alapító tagtársunk halálával, aki e legrégebben működő szervezetünket összetartotta. Munkáját dr. Fazekas Sándor tagtársunk vette át. Marosvásárhelyi és csíkszeredai fiókjaink rendszeresen forgalmazzák kiadványainkat.

Tavalyi közgyűlésünk köszönettel tudomásul vette Müller Ádám főtitkár lemondását, és a következő két évre Sipos Gábort bízta meg a főtitkári teendők ellátásával. Felhatalmazta az Elnökséget teljes munkaidős fizetett titkár alkalmazására, erre az állásra pályázat útján Nagy Zoltán biológust alkalmaztuk.

Szakosztályaink, kutatóműhelyeink

Szakosztályaink az elmúlt évben is a hagyományossá vált módon fejtették ki tevékenységüket, a felolvasóülések mellett egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az évente megrendezett tudományos konferenciák.

1. szakosztályunk május 6–7-én Szatmáron rendezte meg évi vándorgyűlését a Szent István Körrel együttműködve. Október elején a *Kolozsvár 1000 éve* című, hazai és magyarországi előadókat felvonultató kétnapos tudományos konferencia nagy közönségsikernek örvendett. A szakosztály havonta tartott felolvasóüléseket.

A **2. szakosztály** havi felolvasóülésein 7 erdélyi és 5 magyarországi szerző szerepelt. Az október 28-án tartott tudományos konferencián szakcsoportokra osztva több tucat előadó mutatta be dolgozatát. Május 26-án a szakosztály milleniumi emlékülést tartott. Novemberben megalakult a szakosztály hetedik, Genetika és molekuláris biológia szakcsoportja. Itt kell megemlítenünk az igen aktív ifjúsági kutatócsoportokat. Az Öko-Stúdium Társaság márciusban rendezte meg a Kolozsvári biológus napokat, augusztusban pedig a Természetvédelmi nyári egyetemet. A GEKKO társszervezője volt a kolozsvári Bányász kohász földtan konferenciának. A Cholnoky Jenő Földrajzi Társaság főként tudománytörténeti kutatásokkal foglalkozott. Az ifjúsági szakcsoportoknak a Tamás András utcai EME-ház adott otthont.

A **3. szakosztály** éves tudományos ülésszakát májusban tartotta Székelyudvarhelyen a megszokott nagyszámú résztvevővel. A Marosvásárhely központú szakosztály keretében 12 szakcsoport működik.

4. szakosztályunk tevékenysége sajnos elmaradt a várakozásoktól, a Regionális fejlesztési diákklub bizonyult a legaktívabbnak.

Az **5. szakosztály** immár hagyományosan, ötödik alkalommal szervezte meg márciusban a Fiatal műszakiak tudományos ülésszakát, amelynek előadásai kötetben is megjelentek.

Kutatóintézetünk

Jelenleg nyelvész (Tamásné Szabó Csilla), középkoros, illetve jelenkoros történész (W. Kovács András, Nagy Mihály Zoltán), szociológus (Ilyés Szilárd) és informatikus (Bitay Enikő) kutatót foglalkoztat, részben a Lakatos utcai intézetben, részben az EME-házban. Nyelvészünk a Szótörténeti Tár XI. és XII. kötetének anyagán dolgozik, medievistánk az erdélyi oklevéltár anyagát gyűjti, jelenkoros kutatónk az 1944 novemberre utáni forrásanyagot tárja fel, szociológusunk és informatikusunk pedig az erdélyi értelmiségi kataszter összeállításán dolgozik. A Kutatóintézet szervezeti és működési szabályzatát a kiküldött bizottság 2000 decemberében véglegesítette, januárban pedig az elnökség – szövegigazítás után – elfogadásra ajánlotta a Választmánynak és a 2001. évi közgyűlésnek.

Lakatos utcai részlegünk adott otthont az erdélyi királyi könyvek átírásán dolgozó 4 tagú történész munkacsoportnak.

Könyvtárunk

Több ingatlanban működő könyvtárunk helyhiánya egyre nyomasztóbb, ami a célszerű munkát és kihasználtságot nehezíti. Raktározási gondjaink mellett legnagyobb problémánk az olvasóhelyek hiánya, az egyetemi hallgatók igényeit főként vizsgaidőszakban csak kismértékben tudjuk kielégíteni. Könyvtárunk kettős funkcióját, az erdélyi tudományos hagyatékokat

megőrző nemzeti és a friss tudományos irodalmat kínáló egyetemi könyvtári szerepet csak a legnagyobb nehézségekkel és nem az igények szintjén láthatjuk el.

Gondjaink megoldása végett terveztük a Mikó u. 14. sz. ingatlan megvásárlását, ez azonban nem sikerült. Pályáztunk a Sapientia Alapítványnál könyvtárfejlesztésre, sikeres pályázatunk után viszont kiderült, hogy az Alapítvánnyal együttműködve oldhatjuk meg a távlatos fejlesztést. A szükséges ingatlan megvásárlása a Sapientia Alapítvány feladata, mind ez idáig nem történt meg. Ugyancsak a jövő feladata az EME és a Sapientia Alapítvány közötti szerződés alapos kidolgozása a közös könyvtár létesítésére, fenntartására és működtetésére.

A kéziratárért felelős könyvtárosunk, Dáné Veronka novembertől az Erdélyi Református Egyházkerület Gyűjtőlevéltárában dolgozik, helyébe pályázat útján alkalmaztuk Bogdándi Zsolt történelemtanárt.

Kiadványaink

Rendszeresen megjelenő szakosztályi kiadványaink: az *Erdélyi Múzeum* (a Bölcsész-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály, valamint a Jog-, Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztály folyóirata) 2000. évi 1–2. és 3–4. száma, a *Múzeumi Füzetek* (a Természetudományi és Matematikai Szakosztály évkönyve) 9. kötete, az *Orvostudományi Értesítő* (az Orvostudományi Szakosztály szemléje) 73. kötete jelent meg a tavalyi év folyamán. Az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatunkban a 228. számként megjelent Kovács Kiss Gyöngy *A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában* című értekezése, 229. számként Bicsok Zoltán *Torda város története és státútuma* című munkája, 230. számként pedig Sipos Gábor *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása* című értekezése.

A *Collegium Geographicum* című ifjúsági folyóiratunk első száma tavaly májusban jelent meg, a *Collegium Biologicum* 2. száma pedig tavaly ősszel.

A *Szekely Oklevéltár* VI. kötete Demény Lajos munkája nyomán jelent meg, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* sorozatából pedig a X. kötet látott nyomdafestéket.

A korábbi esztendőkhöz hasonlóan 2000-ben is jelentkeztünk önálló kötetekkel, Kun Imre Zoltán *Klinikai endocrinologia* című vaskos kötete máris könyvsikernek bizonyult.

Könyveink és folyóirataink megjelenése a magyarországi NeKÖM, a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a romániai Művelődési Minisztérium támogatásának köszönhető, amelyet céltudatos és intenzív pályázással érthettünk el.

Kiadói tevékenységünk rendszerességéhez mérve forgalmazásunk még mindig nem elég hatékony, valószínűleg jóval több vásárlóra találnánk, ha kiadványaink a mostaninál jóval szélesebb körben, könyvesboltokban is kaphatók lennének.

Ösztöndíjak

Két ösztöndíjftípus esetében közvetlenül Egyesületünk ajánlása alapján történik a döntés. Ezek közül nagyon jelentős az a 10 öthónapos ösztöndíj, amelyeket a Magyar Tudományos Akadémia ajánlott fel Egyesületünknek. Ezeket az 1999-es év kedvező tapasztalataira alapozva továbbra is Romániában doktori tanfolyamra beiratkozott pályakezdő, az egyetemi besorolásokkor számba vehető vagy már tudományos pályán elhelyezkedett fiatalok számára hirdettük meg. A pályázatok elbírálása alapján 2000-ben vegyész, szemész, illetőleg gyermekgyógyász szakorvos, könyvtáros, nyelvész, történész, fizikus, irodalomtörténész, biológus és gépészmérnök részesült ebben az ösztöndíjban. Az Europa Institut által rendelkezésünkre bocsátott két-

hetes ösztöndíjakat már önálló eredményeket felmutató, kutatómunkát végző tagjaink részére vesszük igénybe. Ez a rövid időtartamú ösztöndíjtípus folyamatban levő kutatásokat szolgáló kiegészítő tájékozódásokat, kutatásokat tesz lehetővé, főként társadalomtudományi vagy ezekkel összefüggő tematikák esetében. 2000-ben kéttucatnyi tagtársunk részesült ebben az ösztöndíjban.

A Magyar Országos Levéltárral való együttműködésünk keretében néhány tagtársunk budapesti kutatásai során a MOL vendégszobáját vehette igénybe.

Az Oktatási Minisztérium által folyósított posztgraduális ösztöndíjakat az Erdélyi Magyar Ösztöndíjtanács bírálta el, Egyesületünk szervezeten ebben nem vett részt, szakosztályaink azonban bírálóbizottságokat alakítva hathatósan közreműködtek a munkában, és titkárságunk biztosította az adminisztrációt. Idéntől az EMÖT saját hatáskörében fogja intézni az adminisztrációt.

Adományok, támogatások

Egyesületünk fenntartásához egyre kisebb arányban járulnak hozzá a tagdíjak és egyre nagyobb szerepe van a pályázatokon elnyerhető általános és céltámogatásoknak. Az Illyés Köz-alapítvány intézményfenntartási támogatása 2000-re is a megszokott késéssel futott be. Különböző rendezvényeinkre és kiadványainkra minden lehetséges helyen pályázunk Romániában és Magyarországon, ebben élen járnak ifjúsági szakcsoportjaink.

Az MTA céltámogatása segítségével sikerült megvásárolnunk Kohl István igen értékes mardartani szakkönyvtárát.

Elhunyt tagtársunk, Nagy György tudományos hagyatékát kéziratárunk vette át, rendezése folyamatban van. Özvegye emlékdíjat alapított fiatal kutatók számára.

Ingatlanok, székhely, bérlemények

A Római Katolikus Státus már régóta igényelte Szentegyház utcai bérelt helyiségeinket, a Debreceni Református Kollégium tulajdonában levő Rhédey-házbeli (Jókai/Napoca u. 2–4.) bérlemény viszont csak tavaly márciusban szabadult fel. A Kollégium engedélyével június végén beköltöztünk egy helyiségbe, és megkezdtük több terem rendbetételét a Gróf Mikó Imre Alapítvány jelentős támogatásával. Itt kapott – egyelőre szűk – helyet titkárságunk, terveink szerint előadótermet és kutatói munkaszobákat alakítunk ki. A helyiségek bérleti díját ígéret szerint a NeKÖM fogja biztosítani, a helyreállítási költségekre pedig a Debreceni Kollégiummal közösen pályázunk. A renoválási munkálatok elhúzódása és a bérleti szerződés megkötésének lassúsága a tavalyi év második félévében jelentősen akadályozta az egyesületi munkát.

Kolozsvári főtéri ingatlanunk, a Wass Otília-ház visszaszerzésére továbbra sincs sok reményünk, mivel az ingatlanok visszaszolgáltatásáról szóló törvénybe a jogi személyek (egyházak, testületek) nem kerültek be.

Kolozsvár, 2000. április 6.

Sipos Gábor az írott főtitkári jelentéshez szóbeli kiegészítéseket fűz, jelezve, hogy 1999-ben a főtitkári jelentés többszöri átfogalmazása következtében sajnálatos módon kimaradt az alábbi adományok feltüntetése: Benczédi Lászlóné (Budapest): különnyomatok, Venczel József hagyatékából: könyvek, Palkó Attila: Ugron István 1841/43-as követjelentése, Miklósi Sikes Csaba: adatgyűjtés, Dr. Imre István Pál Miklós: fényképek, iratok, emlékbélyegek 1940-ből, Lőrinczi Réka (Budapest): Lőrinczi Mihály fényképhagyatéka, Goldner Gáborné Antal Angéla:

Antal Dániel hagyatéka, Szabó Mária: dr. Traub Vilmos hagyatéka, Simon Katalin: 1940–1944 közötti népművelési és oktatási anyag, Magyaródi Mária: a Páthai Vörösmarty család nemeségigazolása.

Nemzetközi kapcsolataink keretében kiadványcserét tartunk fenn magyarországi és németországi könyvtárakkal, intézményekkel. E kiadványcsere az utóbbi egy-két évben – részben a költözés miatt is – nem folyt a kellő rendszerességgel, hiányait pótolni jelentős feladatunk.

Sajnálatos módon kimaradt a jelentésből a tavaly alakult szatmári fiókszervezet megemlézése, amely aktív munkát végzett főként a konferenciaszervezés, tudománypromóció terén, egyes tagjai pedig jelentős tudományos tevékenységet mutathatnak fel. A fiókegyesület vezetője Mandula Tibor.

Egyelőre tudomásul szolgál.

4. Nagy Zoltán titkár felolvassa **Soó Tamás** gazdasági tanácsos jelentését a 2000. év gazdasági eredményeiről, a költségvetés teljesítéséről:

Az egyre romló romániai gazdasági-pénzügyi helyzet az Erdélyi Múzeum-Egyesület tevékenységére is kihatással volt a vizsgált időpontban. A bevételi és kiadási tervek túlteljesítése részben a pénzromlással is magyarázható. Erre a legjobb bizonyíték, hogy bevételeink közül tagjaink befizetései messze elmaradtak a tervezettől. A Főtitkári jelentés szerint is a 2162 rendes tagból csupán 1014 a rendszeresen fizető tagunk. Ennek eredménye, hogy a tagjainktól elvárt 150 millió lej bevételből csupán 84 946 000 lejnyi teljesült. Szerény véleményünk szerint ennek legfőbb oka az erősen megromlott országos gazdasági helyzet.

A költségvetési bevétel évi tervének a 26%-os túlteljesítése annak köszönhető, hogy az elmúlt esztendőben pályázatokkal a különböző alapítványoktól a vártnál több támogatást kaptunk. Befolyásolta ezt az Orvostudományi Szakosztály sikeres pályázata is az Apáczai Közalapítványnál, ahonnan 546 068 226 lej támogatás érkezett 2000-ben orvosi műszerek beszerzésére, amiből a tárgyalt évben 255 millió lejt költöttünk el.

A tervbe vett 1 381 850 ezer lej kiadással szemben 1 692 233 lejt teljesítettünk.

Ennek keretében a dologi kiadások 79,5%-os túlteljesítéséhez nagymértékben hozzájárultak az Orvostudományi Szakosztály részére fentebb is említett műszerbeszerzési kiadások, valamint az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jókai u. 2–4. szám alatti új székhelyének a tatarozási munkálataira fordított 280 millió forintos költség is. Megjegyezni kívánjuk, hogy erre a célra a Gróf Mikó Imre Alapítványtól jelentős támogatást kaptunk, s a munkálatokat szigorúan ennek a támogatásnak a terhére végezzük el.

A dologi kiadásoknak a fenti arányban való túlteljesítésében természetesen benne van a közszolgáltatási díjak, gáz, víz, telefon és postaköltségek jelentős emelkedése is. A személyi kiadások vonatkozásában a 14%-os túllépés a 2000. év folyamán bekövetkezett fizetésemelések következménye.

Az alaputatások költségeire előirányzott kiadásokat nagyjából a tervezettnél megfelelően használtuk fel. Némi megtakarítás a kiadványok és a rendezvények költségalakulásánál jelentkezik mintegy 166 383 ezer lej összegben, a tervezett 33 000 ezer lejjel szemben.

Megjegyezzük, hogy a költségvetési tervben előirányzott kiadásokból egyeseket 2001-ben teljesítettünk és fogunk teljesíteni. Ennek egyik fő oka, hogy a 2000. évre megítélt támogatások egy része az év vége felé, sőt egyesek 2001. elején érkeztek be.

A 2001. évre készített költségvetési terv 1 938 322 ezer lej bevétellel és 1 938 329 lej kiadással számol. Ebből mintegy 540 millió lej az Illyés Közalapítvány támogatása, ami szűken

fedezi a személyi kiadásokat és a dologi kiadások egy részét. A többiekre különböző alapítványokhoz nyújtottunk be pályázatot.

A 2001. évi költségvetés fejezetei a következőképpen alakulnak:

I. Dologi kiadások	700 millió lej
II. Személyi kiadások	550 millió lej
III. Alaputatásokra	236 millió lej
IV. Kiadványokra	315 millió lej
V. Rendezvényekre	137 millió lej
Összesen	1 938 millió lej

Kérjük a tisztelt Közgyűlést, hogy a 2001. évi költségvetést elfogadni szíveskedjenek.

Tisztelt Közgyűlés! Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tevékenysége túlhaladta az amatőrismus határát, különösen a Tudományos Intézet megalakításával olyan kutatási programokat vállalt fel, amelyeknek a költségvonzata csak komoly anyagi támogatással teljesíthető. 2001-re megpályáztuk a Magyar Tudományos Akadémia által meghirdetett, tudományos kutatásokat támogató programot. Reméljük, hogy a továbbiakban is lesz lehetőség pályázatok útján az anyagiak biztosítására. Sajnálattal állapítjuk meg, hogy a Kulturális Alapprogramnál a *Múzeumi Füzetek* kiadási költségeinek támogatására benyújtott pályázatunkat indoklás nélkül visszautasították. Nem irigyeljük senkitől a kapott támogatásokat, de vidéki kis pletykalapok milliós támogatásokban részesültek, s egy természettudományos közleményeket megjelentető gyűjteményes kiadvány, amelyik az egyedüli közlési lehetősége a magyarul kutató és közlő tudományos munkát végzőknek, nem kap támogatást.

Újólag felvetjük azt a szükségletet, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület működésének biztosítására (dologi és személyi kiadásokra; hivatalos lapjaink megjelentetése költségeinek támogatására) valamilyen formában évente biztosíttassék a költségvetési fedezet. Meggyőződésünk, hogy azokat a feladatokat, melyeket az Erdélyi Múzeum-Egyesület az erdélyi magyar nyelvű tudományszervezés terén felvállal, más intézmény nem teljesíti. Valahogy ezt kell megértetnünk az illetékes vezető fórumokkal, hogy a kért támogatást megkaphassuk. Megjegyzem, hogy 5 éve az Illyés Közalapítványtól fenntartási költségeink fedezésére pályázattal elnyert támogatás összege 6 millió forint körül van. A romániai infláció mértéke (de még a magyarországi is) figyelmen kívül marad. Az 5–6 évvel ezelőtti támogatás csaknem minden költségünket fedezte, ma jó, ha a személyi kiadásokat és a dologi költségeket egy részét fedezni tudjuk belőle. A kutatásra, kiadványok és rendezvények költségeire csak akkor jut, ha sikerül más forrásokat felderítenünk, egyébként úgy járunk, mint a *Múzeumi Füzetek* esetében, hogy pusztán megjelentetése is veszélyben van.

Tisztelt Közgyűlés! Nehéz anyagi helyzetünket nem oldja meg, de kiadásaink egy részét mégiscsak fedezi a tagság anyagi hozzájárulása. Ezért javaslom, hogy a tagsági díjat az elkövetkezőkben 90 000 lejben szíveskedjék megállapítani (1 kg hús ára), amiből a nyugdíjasok 50%-ot fizetnének. Az egyetemi hallgatók részére a hozzájárulást 15 000 lejben állapítsák meg. Az alapító tagsági díj pedig maradjon az eddigi 300 000 lej.

Mint minden évben, most is felemlítjük az Erdélyi Múzeum-Egyesület elorzott ingatlanainak, gyűjteményeinek a román állam általi visszajuttatását vagy egyelőre legalább a tulajdonjogi elismerést. Érdekvédelmi képviselőtünk gyakran hivatkozik az ingatlanok visszaszolgáltatására vonatkozó sürgősségi kormányrendeletekre, de semmit sem tett a rendelkezések végrehaj-

tására. Ennek folyományaként a telekkönyvileg is tulajdonunkat képező Wass Otília-ház, bár rendeletileg visszaadták, most sincs tényleges tulajdonunkban, mivel a kormányzat nem tud vagy nem akar érvényt szerezni rendeletének.

Végezetül még csak egy – szerintem igen fontos – kérdésre bátorodom felhívni a tisztelt Közgyűlés szíves figyelmét. 2002-ben a jelenlegi vezetésnek lejár a mandátuma, az Erdélyi Múzeum-Egyesület gazdasági vezetése nem megoldható már a gazdasági tanácsos önkéntesen végzett munkájával. A gazdasági vezetés – de a tudományos is – egész embert kíván. A 2002. évi tisztújításnál vétessék ez figyelembe. Legyen a gazdasági tanácsosi tovább is tiszteletbeli funkció, aki ellenőrzi és irányítja a gazdasági-pénzügyi feladatokat, a gyakorlati részére pedig alkalmaztassék egy képzett, könyvviteli vizsgával is rendelkező gazdasági-pénzügyi szakember, aki felelősséggel végzi ezeket a műveleteket a gazdasági tanácsos felügyelete mellett. Ma már nem lehet az Erdélyi Múzeum-Egyesület tevékenységének az irányítását, tervezését, ellenőrzését, koordinálását másod-harmadállásban elvégezni. Kérjük a tisztelt Közgyűlést, fogadja el a gazdasági-pénzügyi beszámolót és a 2001. évre szóló költségvetést, hagyja jóvá a javasolt tagdíjakat a beérkezett módosító javaslatok figyelembevételével.

Elfogadásra ajánlja.

5. Kerekes Jenő felolvassa ellenőri jelentését.

Alulírott, az Erdélyi Múzeum-Egyesület megválasztott ellenőre, folyó év május 8-án és 9-én megvizsgáltam az Egyesületünk pénzügyi-gazdasági tevékenységére vonatkozó nyilvántartásokat, a 2000. naptári évre vonatkozó költségvetés teljesítését, valamint a 2001. naptári évre elkészített költségvetés tervezetét. Ezekre vonatkozó megállapításaimat, észrevételeimet s néhány javaslatomat megvitatás és tudomásulvétel, illetve jóváhagyás végett az alábbiakban terjesztem tisztelettel az Erdélyi Múzeum-Egyesület Közgyűlése elé.

1. 2000. december 31-én egyesületünk pénztárkönyvének egyenlege 19 935 000 lej volt. A Román Kereskedelmi Banknál nyitott bankszámlánk egyenlege 60 287 000 lej. Ugyanennél a banknál valutaszámlánkon 451 362 000 lej szerepelt.

Ezek az összegek mindegyike megfelel a főkönyvi számlákon szereplő egyenlegeknek, valamint az egyesületünk év végi mérlegében található összegeknek.

2. Egyesületünk elmúlt évi közgyűlése által a 2000. naptári évre jóváhagyott költségvetésében 1 391 500 000 lej bevételt 26,3%-kal túlteljesítettük. Ugyanis a bevétel a beszámolási időszakban 1 756 898 lejt tett ki. A 365 398 000 lej túlteljesítés különböző alapítványi támogatásokból, kiadványaink terjesztéséből, valamint a bankszámláinkon elhelyezett összegek után kapott kamatokból keletkezett.

Gondos, körültekintő pénzgazdálkodásra mutat, hogy egyesületünk az elmúlt esztendőben is vigyázott arra, hogy megfelelő pénztartalék álljon rendelkezésre az esetleges támogatások következtében előálló nehézségek átvészelésére. E tartalék összege a tárgyidőszakban is 40 000 000 lej volt, amelynek igénybevételére, ilyen okokból, az elmúlt esztendőben nem került sor.

A költségvetésnél az évi mérlegben szereplő 1 692 233 000 lej egyenlő az évi teljes kiadások összegével. Az elmúlt évi jelentésben foglalt javaslat és megállapodás alapján 2000-ben a célpályázatok kiadásainak nyilvántartása is a költség számlán történt. Így egyesületünk évi költségeiről sokkal realisabb képet kaptunk.

3. Az adósok és hitelezőszámláink egyenlege megfelel a normál tevékenységnek. Az adósoknál 28 000 000 lej és az egyéb kintlevőségeknél 70 000 000 lej, összesen 98 000 000 lej szerepel. Ezek az összegek különböző csoportoknál levő elszámolási pénzekből, előlegekből,

publikációink hitelben történő elszámolásából származnak. (Pl. a csíkszeredai Pallas–Akadémia részletekben eszközli fizetési kötelezettségeit.)

A hitelezőknél szereplő 147 000 000 lej tartozás főleg a Misztótfalusi Kis Miklós nyomdánál áll fenn. E tartozásunkat folyó 2001. évben kifizettük.

4. Ellenőrzésünk során megállapítottuk, hogy a nyilvántartások vezetése az érvényben levő törvényes rendelkezéseknek megfelel, a könyvelési szabályok által előírt bizonylatok alapján történik. A könyvelési tételek átvizsgálásánál nem találtunk hiányosságokat, pazarlásra utaló kiadásokat.

5. A költségvetés teljesítésével kapcsolatosan megjegyezzük, hogy akárcsak az 1999-es naptári évben, ebben az esztendőben sem sikerült a tagsági díjak befizetésének maradéktalan teljesítése. Egyesületünk elég sok tagjánál még mindig jelentős tagságdíj-tartozások mutatkoznak. A tartozás főleg volt egyetemi és főiskolai hallgatóknál szerepel, akik tanulmányaik befejezése után többnyire nem fizetik tagsági díjukat. Az elmúlt esztendőben javasoltuk, hogy nyissunk külön nyilvántartást diák tagjainkról s próbáljuk meg értesíteni helyi szervezeteinket a végzett diákok hazatéréséről, hogy lakhelyükön felvehessék velük a kapcsolatot. Javasoltuk továbbá, hogy írásban keressük fel tagsági díjukkal hátralékban levő tagjainkat, emlékeztetve őket e kötelezettségük teljesítésére. Sokan ugyanis pusztán feledékenységből évek óta nem fizetnek tagsági díjat. Más egyesületek tapasztalataiból tudjuk, hogy hasonló eljárások sikerrel járnak. E javaslatainkat ez alkalommal is megismételjük.

A tagsági díjakkal kapcsolatosan további javaslatunk, hogy tekintettel a lej elértéktelenedésére, mely előreláthatóan sajnos a folyó esztendőben is folytatódik, a közgyűlés fogadja el a tagsági díjak következő módosítását: rendes tagok számára a tagsági díj legyen 100 000 lej, nyugdíjasok számára 50 000 lej, diákok tagsági díja pedig 15 000 lej.

6. A dologi kiadásoknál 75,5% túllépés mutatkozik: előirányzat 555 000 000 lej, teljesítés 973 958 000 lej, a túlteljesítés 418 958 000 lej. A dologi kiadások majdnem valamennyi tételénél túllépték az előirányzatot. A túllépéshez nagymértékben hozzájárult az Orvostudományi Szakosztálynál eszközölt műszerbeszerzés. Megjegyezni kívánjuk, hogy az orvosi műszerek beszerzését Orvostudományi Szakosztályunk sikeres pályázata alapján az Apáczai Közalapítványtól erre a célra kapott 546 068 220 lej támogatásból fedeztük. A kapott összegből 2000-ben csak 255 000 000 lejt költöttünk el.

Hasonlóképpen a dologi kiadások túllépéséhez jelentős mértékben hozzájárultak a karbantartási munkálatokra fordított kiadások is. Ezek értéke elérte a 280 000 000 lejt. E kiadásokat a Gróf Mikó Imre Alapítványtól kapott jelentős támogatásból fedeztük.

A személyi kiadásoknál mutatózó 13,8%-os túllépés fizetésemelés következtében állt elő. Ez szükségszerűen maga után vonta a különböző járulékok növekedését is (tb., munkanélküli alaphoz való hozzájárulás stb.).

Alaputatásoknál, kiadványoknál és rendezvényeknél a teljesítés többnyire az előirányzatok szerint történt. Mindössze az alaputatásoknál mutatózó enyhe túllépés (5%).

7. A 2001. naptári évre elkészített és a tanácsos úr által előterjesztett költségvetési tervezet véleményünk szerint reális összeállítás a kifizetett feladatok és lehetőségek figyelembevételével történt.

8. Mindezek alapján úgy értékeljük, hogy Egyesületünk pénzügyi-gazdasági tevékenysége a beszámolási évben is hatékony és korrekt volt. Tisztelettel kérjük a közgyűlést, fogadja el a pénzügyi-gazdasági tevékenységre vonatkozó beszámolót és hagyja jóvá a 2001. naptári évre előterjesztett költségvetési tervezetet.

Megjegyzésként fűzi hozzá a jelentéshez, hogy a tagdíjak befizetése gyakran elmarad és késedelmes, főleg a diákok részéről. Javasolja, hogy küldjünk felszólítást a nem fizetőkhöz. Javasolja ugyanakkor, hogy a tagsági díj 2001-re 100 000 lej, nyugdíjasoknak 50 000, egyetemi hallgatóknak 15 000 lej legyen.

A költségvetést reálisnak tartja, elfogadását ajánlja.

Jóváhagyásra ajánlja a jelentést és a költségvetést.

6. A Kutatóintézet működési szabályzata kiosztva olvasásra és véleményezésre.

A közgyűlés tagjai tanulmányozzák a szöveget.

7. Az indítványok bemutatása rendjén **Vallasek István** ismerteti indítványát, amelyet az elnökség megtárgyalt. Ennek értelmében javasolja, hogy az EME tervezett Kutatóintézetében a természettudományok művelése is kapjon helyet.

Sipos Gábor ismerteti az indítványra tett elnökségi választ, amely szerint a természettudományi szakok képviselője a Kutatóintézetben lehetséges, az Alapszabályzat szerint a Kutatóintézet nyitott más szakok befogadására is, de amíg az anyagi lehetőségek nem biztosítottak egy kutatási program levezetéséhez, addig nem tudjuk az Intézetet ebbe az irányba fejleszteni.

Jelzi, hogy **Wanek Ferenc** indítványát az elnökség nem tudta megtárgyalni, mert túl későn érkezett meg. Javasolja, hogy tegye meg szóban a javaslatát.

Tudomásul szolgál.

8. A hozzászólások rendjén **Feszt György** az Orvostudományi Szakosztály tevékenységéről szól, kiegészítve a főtítkári jelentést, amiből ezek az információk kimaradtak a késői beadás miatt. A 12 szakcsoport munkája nem egyforma színvonalú, pezsgő egyesületi élet folyik a gyógyszerészeti, a klinikai laboratóriumi és a kardiológiai szakcsoportban. A 13 területi központ közül Szilágysomlyón, Székelyudvarhelyen, Nagyváradon, Sepsiszentgyörgyön és Szecselevárosban folyik élénk tevékenység. Magyarországi kiadványterjesztésük javult a Gróf Mikó Imre Alapítvány segítségével. Az ifjúság aktív bevonása megtörtént, választmányi tag lett a Marosvásárhelyi Diákszövetség képviselője, az éves tudományos ülészekon pedig 15 orvostanhallgató ingyenes részvételét biztosítják. A szakosztály is részt vesz a Pápai Páriz Ferenc-díj odaítélésében. Pályázatok alapján 60 fiatal kollégát sikerült ösztöndíjban részesíteni. Bár az Apáczai Közalapítványtól kaptak egy modern számítógépet, mégis szükséges a szakosztályi székhely informatikai felszerelésének kiegészítése az internet vonatkozásában, segítségével a kapcsolattartás is könnyebben menne. A szakosztály jó kapcsolatokat tart fenn a hasonló profilú polgári szervezetekkel (Magyar Egészségügyi Társaság, Magyar Tudományos Akadémia Magyar tudományosság külföldön elnöki bizottsága, Keresztény Orvosok Szövetsége stb.). Véleménye szerint az EME alapszabályzatába be kellene venni a szakosztály új alapszabályzatának módosításait, a Szakosztályi Alapszabályzat 1999. évi módosítása szerint a szakosztály neve Orvostudományi és Gyógyszerészeti szakosztály. Ugyanakkor az elnökség összetétele is megváltozott, 1 elnök, 3 alelnök, 1 jegyző áll a szakosztály élén. A Kutatóintézetben a szakosztály nem tud aktívan részt venni az alapfelszerelések hiányában.

Benkő Samu jelzi, hogy a szakosztály alapszabályzat-módosítása a szakosztály belső ügye, ebben teljes autonómiát élveznek.

Gaal György: A Kutatóintézet Szervezeti és Működési Szabályzatával kapcsolatban a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon folytatásának kérdését veti fel, évek óta várjuk a IV. kötet megjelenését. Az EME-nek kötelessége, hogy ennek a szerkesztését a Kutatóintézet feladatai

közé vegye, és egy embert alkalmazzon erre a feladatra. Megjegyzi, prioritásunk kell legyen az erdélyi magyar kiadványok kötelempéldányainak gyűjtése, mivel egyetlen romániai könyvtár sem teljesíti ezt a feladatot. Az EME könyvtárának kellene e feladatot vállalnia az Országos Széchényi Könyvtár segítségével. Megjegyzi, hogy pl. az Egyetemi Könyvtárban az utolsó Erdélyi Múzeum-szám az 1994. 1–2. füzet. Javasolja, hogy kiadványainkból adományozzunk az Egyetemi Könyvtárnak és más könyvtáraknak is.

Benkő Samu közbevetőleg válaszol a Romániai Magyar Irodalmi Lexikon ügyében. Egyesületünk valóban felvállalta ezt a munkát, az Magyar Tudományos Akadémiához benyújtott pályázatba befoglaltuk ezt a munkaprogramot is. Az EME-nek mindig is a prioritásai közé tartozott az olyan kiadványok, mint az Szótörténeti Tár vagy a Székely Oklevéltár szerkesztése és megjelenésének biztosítása.

Wanek Ferenc a jövő évi választás ügyében előterjesztést tesz. A jövő évben esedékes választásokra való tekintettel javasolja, hogy a Múzeum-Egyesület elnöke és főtítkára teljes munkakörű, fizetett személy legyen. Megbízatásuk 4 évre, meghosszabbítással 8 évre szóljon. Pályázatot kell meghirdetni, kétfordulós választás legyen, első a pályázat elbírálása a Választmányban, második a Közgyűlés döntése titkos szavazással.

Javaslatára szerint az Alapszabályzat-módosító bizottság kijelölését már most el kell dönteni és az idén kellene az Alapszabályzat-módosító Közgyűlést megtartani.

Egyed Ákos ismerteti az első szakosztály tevékenységét, melynek során a szakosztály 10 erdélyi milleniumi rendezvény társszervezőjeként, résztvevőjeként működött, ezek közül a *Kolozsvár 1000 éve* konferencia és a szatmári *A magyar államiság 1000 éve* című konferencia emelhető ki. A havi felolvasóületeket nem eléggé rendszeresen tartották, a látogatottság sem nagymérvű. A színháztörténeti vagy a legújabb kori történetírás témájú értekezletek viszont sikeresek voltak, nagyszámú egyetemi hallgató részvételével. A fiókszervezetek munkája egyre szakszerűbb. A jövőbeli tervek között megemlíti az őszi nagyváradi vándorgyűlést, amelyen a Magyar Tudományos Akadémia I. szakosztálya is részt vesz. Tervezik szakcsoportok létrehozását is. A felolvasóületek keretében a jövőben vitákat is tartanak, egyik fontos téma a történetkritika, a mostanában elburjánzott történeti kiadványok szakmai bírálata.

Vincze Mária a 4. szakosztály tevékenységéről számol be. Elsősorban a fiatalok bevonására tették a hangsúlyt. Az egyetemen a magyar nyelvű közgazdasági oktatás a tavaly 49 elsőéves hallgatóval beindult, számukra a szakosztály keretében teljesítménytréninget szerveztek, és igyekeztek őket különféle kutatási projektekbe bevonni. A szakosztályi tevékenység egyik akadálya az igen heterogén tudományterületi összetétel, több területnek megvan a saját egyesülete.

Uray Zoltán arról beszél, hogy a szakosztály publikációs tevékenysége sikeres volt, beleértve az ifjúsági csoportok szaklapjait is. A hagyományos évi tudományos ülészakot az ősszel is megszervezték. A természettudományos kutatások alig működtek. Hat szakcsoport van, többben is külön tudományos ülészakot rendeztek, mint pl. a Treiber János geológus emlékünnepe, Kolozsvári Biológus Napok, a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Biológia Fakultásával közösen.

Kötő József emlékeztet arra, hogy a Szabédi Házban 20. századi irodalmi kéziratgyűjtemény található, elsősorban szépirodalmi gyűjtemény, elképzelhető, hogy az EME-vel megosztott feladataik is legyenek. Felhívja a figyelmet a színháztörténeti kutatások fontosságára. A Kutatóintézetnek az anyaországból származó támogatások mellett más támogatások után is kellene néznie. A Kisebbségi Kutatóintézettel kell együttműködni, így romániai költségvetési támogatást is lehetne szerezni.

Kerekes Jenő véleménye szerint a fiatalítás kérdése ma is fontos mind a tudományos, mind a gazdasági tevékenységekben. A tisztújító közgyűlés jó előkészítése ilyen szempontból is lényeges. Más szervezetekkel az együttműködés jó, de vannak hibáink is, hiányzik a kooperáció a tudományos egyesületekkel. Pl. az RMKT évi közgyűléseire az EME nem küld képviselőt. Javaslat: az EME hívja össze az erdélyi tudományos szervezeteket és tanácskozzék velük.

Vallasek István a tudományos kutatás intézményesített hátterének létrehozását szorgalmazza és fontosságát hangsúlyozza, amely olyan kutatók munkahelyéül szolgálna, akiknek máshol nincs lehetőségük dolgozni. Ez az intézményi háttér különféle hazai és külföldi pályázatok elnyerésében is nagy segítség lenne. Az anyagtudományi kutatás fontosságát hangsúlyozza, európai integrációs projektek megpályázására is nyílna lehetőség. Mindehhez kezdetben épületre sincs szükség, amint a németországi és magyarországi példák mutatják.

Reflexiók a hozzászólásokhoz

Tonk Sándor a könyvtárproblémához szól hozzá, megjegyzi, hogy könyvtár létrehozása együttműködésen alapuló közös feladat a Sapientia és az EME között. Szakképzett könyvtárosok szükségesek! Az Erdélyben különböző egyesületi és intézményi berkekben folytatott kutatás igen sokrétű és nagyon különböző színvonalú, nehéz ezeket összefogni és értékelni.

Kiss András a könyvtárügyhöz szól hozzá, jelezve, nemcsak a mi hibánk, hogy kiadványaink nem találhatóak meg közkönyvtárakban, hanem az is bizonytalan, hogy vajon a kiadványainkat katalogizálják-e gyorsan és rendszeresen. A folyóirat-kollekcióink bizonyos ágaiban teljes a 90-es évek anyaga is. Úgy gondolja, a Wanek Ferenc által benyújtott javaslat kerüljön a következő elnökségi és választmányi ülés elé, előterjesztéseket lehet tenni, de az Alapszabályzatot nem lehet közfelkiáltással megváltoztatni. Ezért Sipos Gábor javaslatát tartja elfogadhatónak, hogy az Alapszabályzat-módosító Közgyűlés csak jövőre kerüljön megrendezésre. A javaslattevő kifogása, hogy időben nem tudta beküldeni a javaslatát, nem releváns, mert a meghívókat időben kiküldtük, és a napisajtóban is közzétettük. A fiatalítás kapcsán megjegyzi, a szakosztályok önállóak és maguk tehetnek arról, hogy fiatalokat bevonjanak az Egyesület tevékenységébe.

Sipos Gábor megjegyzi, egyelőre nem lehet tudni, hogy a Kisebbségi Intézettel hogyan lehet együtt dolgozni, mivel magáról az Intézetről sem tudunk sokat.

9. Határozati javaslatok rögzítése:

1) A tagdíjak tekintetében két javaslat volt a rendes tagok évi tagdíjára, a gazdasági tanácsosé (90 000 lej) és az ellenőré (100 000 lej).

A Közgyűlés elfogadja a 2001. évi tagdíjat: 100 000 lej, nyugdíjas tagdíj 50 000 lej, diáktagdíj 15 000 lej, alapító tagdíj: 300 000 lej.

2) A főtítkári jelentést a szóbeli kiegészítésekkel, a gazdasági tanácsos jelentését, az ellenőr jelentését

a Közgyűlés egyhangúan elfogadja.

3) A nem fizető tagokat 2 év elteltével írásos felszólításban kell figyelmeztetni és ha 3 év után sem történt meg a hátralék törlesztése, akkor törölni kell a tagok sorából.

A Közgyűlés elfogadja.

4) A Kutatóintézet tekintetében

a Szervezeti és Működési Szabályzatot a Közgyűlés 3 ellenszavazattal, 1 tartózkodással elfogadja.

5) A 2001-re szóló Költségvetés sarokszámait – Soó Tamás összeállításában – Sipos Gábor olvassa fel.

A Közgyűlés 1 tartózkodással elfogadja.

10. A különfélék rendjén **Uray Zoltán** jelzi, hogy a szakosztály negyedik választmányi tagja, **Benedek Zoltán** helyett más, egy aktívabb tagot szeretne a Választmányba.

Benkő Samu szerint ez nem lehetséges, meg kell várni, amíg az illetőnek lejár a mandátuma, az alapszabályzat ugyanis nem teszi lehetővé a mandátum ideje alatti lecserélést.

Nagy-Tóth Ferenc a tagdíj vonatkozásában javasolja, hogy a késedelmes fizetőknek figyelemzetésképpen küldjünk meg egy kiadványt utánvétellel.

Wanek Ferenc szóban tisztázza az írásban későn benyújtott, az Alapszabályzat módosítására vonatkozó javaslatát, jelezve, hogy igyekezett betartani az indítványok előterjesztésére vonatkozó előírásokat.

Újvári Mária a Romániai Magyar Irodalmi Lexikonnal kapcsolatban megjegyzi, hogy a két világháború közötti magyar napilapok bibliográfiai feltárását egyetemi hallgatók végzik, szakvizsgadolgozataik révén e feltárás befejeződik az idén. Továbbá egyházi lapokon is dolgoznak, kolozsvári közgazdasági, örmény–magyar szakbibliográfia is készül.

Tudomásul szolgál.

11. Wolf Rudolf ismerteti a választás eredményét, a szavazatszámoló bizottság által összeállított új választmányi tagok listáját:

1. szakosztály: Pál-Antal Sándor
2. szakosztály: Szilágyi Pál, Nagy-Tóth Ferenc, Kiss Szidónia
3. szakosztály: Péter Mihály
4. szakosztály: Szabó Árpád
5. szakosztály: Kerekes László, Sándor László

A Közgyűlés tudomásul veszi.

12. Benkő Samu jelzi, hogy az Alapszabály módosítása a következő vezetés feladata. Kiegészíti a határozati javaslatokat, feltéve a kérdést: foglalkozzon-e külön bizottság a közgyűlés előkészítésével? Tíztagú bizottságot javasol.

A Közgyűlés 1 ellenszavazattal, 2 tartózkodással elfogadja.

Benkő Samu fölveti az ehhez kapcsolódó kérdést, hogy ennek a bizottságnak a személyi összetétele álljon-e a szakosztályok elnökeiből és titkáraiból, illetve az általuk tetszés szerint meghívott szakértőkből?

Wanek Ferenc javasolja, hogy legyen a mostani vezetőkől független a bizottsági tagság.

A Közgyűlés 41 szavazattöbbséggel (8 ellene, a többi tartózkodik) elfogadja a javaslatot egy tíztagú bizottság felállításáról, amelynek tagjai a szakosztályi elnökök, titkárok és behívott szakértők.

13. Benkő Samu javaslatot tesz, hogy a következő közgyűlés 2002 elején legyen.

A Közgyűlés elfogadja.

14. Benkő Samu zárószavaiban az előttünk álló sürgős feladatokat veszi számba még egyszer. Az EME alapfeladata az erdélyi magyarság kulturális és tudományos értékeinek feltárása, gyűjtése és őrzése. Gyűjteményeink hagyományosan kiterjedtek a tudományok minden ágára. Jelenleg viszont gyűjteményeink csak néhány tudományágban végezhetnek gyűjtőmunkát, könyvtárunk például felvállalhatja a kötelesspéldány-gyűjtést a lehetőségek függvényében. A különféle szervezetek közötti munkamegosztásban az EME-re hárul a tudományművelés és bizonyos gyűjtemények felállítása. Itt is van együttműködés, az 1920 utáni erdélyi irodalmi hagyatékokat az EMKE gyűjti a Szabédi Házban. A feltárás, a bibliográfiai feldolgozás azonban az EME feladata, a folyóiratok nem készítik el saját éves tartalomjegyzéküket sem. Bibliográfiai programunkat tehát folytatnunk kell, együttműködve az Országos Széchényi Könyvtárral.

Jó lenne, ha az EME az eddiginél szervezesebben illeszkedne be a magyar nemzeti tudománypolitikai feladatok megoldásába. A régóta várt Magyar Nagyszótárnak a legfontosabb segéd-eszköze az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár, de a Magyar Tudományos Akadémia a Nagyszótár elkészítéséről még mindig nem döntött. Részünkről a hozzájárulás megtörtént, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárt be fogjuk fejezni.

Változatlanul feladatunk a nagy értékű tudományos hagyatékok átvétele és megőrzése, az EME mindenkori vezetőségének kötelessége e hagyatékok megtartása, nem idegenítheti el.

Feladataink között hangsúlyosan szerepel a tudományművelés, amelynek során az egyéni megélhetést az egyetemes magyar tudományos célok elérésével és az erdélyi sajátos feladatok megoldásával kell összhangba hozni. Ezért a Magyar Tudományos Akadémia Arany János pályázatát örömmel fogadtuk, testületileg adtuk be az EME Kutatóintézete már futó kutatóprogramjaira a pályázatot. E támogatásból kézzelfogható eredményeket és a kutatóknak jobb megélhetést remélünk.

Egyesületünk olyan időben éledt újjá, amikor az erdélyi magyarságnak már nincsenek anyagi alapjai, és az áldozatkészség is csökkent. Feladatának érzi a támogatásokért való állandó közbenjárást, az EME fenntartása, a kiadványok megjelentetése enélkül nem lehetséges. Ez vár az új elnökre is.

Végül köszönetet mond a Teológiai Intézetnek a szíveslátásért, a tagoknak a részvételért, és berekeszti a Közgyűlést.

Tudomásul szolgál.

K.m.f.

Benkő Samu elnök

Nagy Zoltán titkár

Hitelesítők: Dávid Gyula, Pál Judit

1999. évi eseménynaptár

Január 9. Választmányi ülés. A választmány a következő napirendi pontokat tárgyalta meg:

- Áttekintés az utóbbi nyolc hónap munkájáról
- Az EME szerepe a HTMÖT által kezelt ösztöndíjak odaítélésében és ifj. Kósa Ferenc beadványa
- Az 1999. évi közgyűlés napjának kitűzése és napirendjének megtárgyalása
- Az EME tudományos munkája szervezeti kereteinek és kutatóintézetének kérdése
- Az EME publikációs gondjai (a kéziratoktól a terjesztésig)
- Különfélék

Január 14. Megjelent az *Erdélyi Történelmi Adatok* VI. 2. kötete. A Kovács András bevezető tanulmányával és jegyzeteivel közzétett *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei* című forráskiadványt Kiss András mutatta be a Röser-könyvesboltban.

Február 1. Budapest. Hámori József miniszter meghívására a Nemzeti Kulturális Minisztérium illetékesei és az EME részéről meghívott Benkő Samu elnök, Tonk Sándor alelnök, valamint Jakó Zsigmond, az újraindított EME első elnöke megtárgyalták az Erdélyi Múzeum-Egyesület hosszú távú fejlesztési elképzeléseit. A megbeszélésre szintén meghívott, de akadályoztatása miatt meg nem jelent Kiss András alelnök írásban terjesztette be javaslatait.

Március 4. Megbeszélés az EME-házban közös kérdéseinkről a Duna TV elnökségi tagjával és szerkesztőivel.

Március 27. Választmányi ülés. A választmány a következő napirendi pontokat tárgyalta meg és ezekre vonatkozóan határozott:

- A közgyűlés előkészítése: a főtitkári jelentés, a gazdasági tanácsos jelentése, az évi munkaterv és az 1999-es költségvetés előterjesztése, megtárgyalása; a szakosztályok javaslatai tiszteleti tagok megválasztására
- Az Egyesület és az Erdélyi Magyar Ösztöndíjtanács együttműködésének kérdése
- Különfélék, javaslatok

Határozatképtelenség miatt a jelenlevők megtárgyalták a felvetett kérdéseket és azokat a következő elnökségi ülés elé terjesztették.

Április 24. Elnökségi ülés. Az elnökség a következő napirendi pontokat tárgyalta meg és határozott ezeket illetően:

- Tonk Sándor alelnök lemondása, melyet az ülés folyamán visszavont
- Az *Erdélyi Múzeum* szerkesztése
- Az Erdélyi Magyar Ösztöndíjtanáccsal való együttműködés
- A Magyar Tudományos Akadémia által az Erdélyi Múzeum-Egyesület rendelkezésére bocsátott ösztöndíjak ügye
- Ingatlanügyek (Rhédey-ház, Wass Otília-ház, Csűrös-hagyaték)
- Pénzforrások (pl. romániai állami támogatás)
- Kohl István hagyatékának megvásárlása
- Jakó Zsigmond, Kiss András és Tonk Sándor, Veress Albert előterjesztése
- A következő választmányi ülés és az évi közgyűlés előkészítése, a főtitkári jelentés megvitatása

Április 29. Budapest. Benkő Samu egyesületi elnök átvette a Magyar Művészeti Akadémia neki ítélt aranyérmét.

Május 1. Budapest. A Gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriumi ülésén Benkő Samu egyesületi elnök a kuratórium tagjaként beszámolt az Erdélyi Múzeum-Egyesület munkájáról és terveiről.

Május 3. Budapest A Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén az Erdélyi Múzeum-Egyesület üdvözlését Benkő Samu elnök tolmácsolta és szólt a két testület gyümölcsöző együttműködéséről.

Május 15. Középiskolások kalotaszegi vetélkedője. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület közös rendezvénye.

Május 22. Választmányi ülés. A választmány a következő napirendi pontok megtárgyalása után hozta meg határozatait:

- A közgyűlés előkészítése
- Jakó Zsigmond előterjesztése az Erdélyi Múzeum-Egyesület kutatóintézeti szabályzat-javaslatát illetően
- Kiss András és Tonk Sándor javaslata a kutatóintézeti szabályzat-javaslat kidolgozására
- Az Erdélyi Magyar Tudományos Társaság javaslata egy kolozsvári tudományos háttérintézmény létrehozásáról

Május 28. Sárospatak – Kolozsvár. Együttműködési szerződés a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma (Sárospatak) és az Erdélyi Múzeum-Egyesület között.

Június 5. Közgyűlés. Az évi rendes közgyűlés iratait az *Erdélyi Múzeum* 1999. évi 1–2. füzetében közöljük. (166–182.)

A közgyűlés az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagjává választotta Bodor András régészt, ny. egyetemi tanárt és Száva János Zoltán ny. ortopéd-sebészprofesszort.

Június 14. Megjelent Benkő József *Transsilvania speciális* című, kéziratban hátrahagyott művének magyar fordítása. Benkő Samu méltatta Benkő József életművét és Szabó Györgynek, a kötet szerkesztőjének és fordítójának munkáját.

Június 17. Debrecen. A környező országok tudományos műhelyeinek találkozója az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjainak részvételével.

Július 6–9. Az egyházi levéltárosok tudományos konferenciáján Kiss András ny. főlevéltáros, Pál-Antal Sándor főlevéltáros, Sipos Gábor egyházkerületi főlevéltáros EME-tagok vettek részt.

Július 26. Elnökségi ülés. Az Oktatási Minisztérium ösztöndíjpályázatára beérkezett pályázatok elbírálása és javaslattétel az ösztöndíjak odaítélésében döntő Határon Túli Magyar Ösztöndíjtanácsnak.

Augusztus 13. Elnökségi ülés. A Magyar Tudományos Akadémia által az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek juttatott ösztöndíjakra beérkezett pályázatok elbírálása és az ösztöndíjak odaítélése.

Augusztus 23. Debrecen. Az Ady Endre Akadémián az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjai által tartott előadások:

- Benkő Samu: *Erdélyi magyar tudomány az utolsó 80 esztendőben*
- Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*
- Kiss András: *Mindennapi élet a 16–18. századi Erdélyben*

Szeptember 11. Az *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára* kiadott kötet ünnepélyes átadása. Serlegbeszédet Benkő Samu egyesületi elnök mondott.

Szeptember 19. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület üdvözli és támogatja – más magyar társadalmi egyesületekkel együtt – a romániai magyar történelmi egyházak szándéknyilatkozatát a

kolozsvári központú, önálló, magyar nyelvű felsőoktatás érdekében. A nyilatkozatot az Erdélyi Múzeum-Egyesület képviselőjében Tonk Sándor alelnök írta alá.

November 15. Elnökségi ülés a következő tárgysorozattal:

- A Wass Otilia-ház és a Csűrös-hagyaték jogi helyzete
- Könyvkiadásunk eredményei, további feladatok, a kiadói munka szabályozásai, kiadványaink terjesztése
- Az EME feladatai a romániai magyar nyelvű felsőoktatás jelen helyzetében
- Beszámoló az 1999/2000. tanévre szóló ösztöndíjak kiosztásáról. Az EME által követendő ösztöndíj-politika felülvizsgálata
- Különfélék, indítványok

November 20. Bővített választmányi ülés. A bővített választmány – a november 15-i elnökségi határozat alapján – Állásfoglalást fogadott el és tett közzé a Kolozsvár-központú, önálló egyetemhez való jogunkról és a magyar nyelvű felsőoktatás további kiépítéséről. (EM. 1999. 3–4. füzet, 307.)

A választmány megtárgyalta és határozott a november 15-i elnökségi ülés többi napirendi pontját illetően is.

November 23. Az egyetem ügyében tartott megbeszélésen az Erdélyi Múzeum-Egyesület részéről Kiss András alelnök terjesztette be az Egyesület november 20-i Állásfoglalását.

November 27. Budapest. A Duna Televízió megemlékezett az Erdélyi Múzeum-Egyesület 140 évvel ezelőtti megalapításáról. Az akkori eseményről Benkő Samu egyesületi elnök beszélt.

December 17. Budapest. A *Gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriumi ülése.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület munkásságát és anyagi gondjait Benkő Samu egyesületi elnök ismertette.

December 30. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnöksége köszöntötte a nyolcvanéves Soó Tamás gazdasági tanácsost.

Szakosztályi munka

I. Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály

Március 20. Szakosztályi évi közgyűlés

Október 8–9. Marosvásárhely. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának vándorgyűlése a Marosvásárhelyi Fiókegyesülettel közös rendezésben. A rendezvény tárgya: *Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Erdélyben. Előzményei, lefolyása és következményei.* Az előadások a következő osztályokban hangzottak el:

I. Történettudományi osztály

II. Nyelv- és irodalomtörténet, Néprajzi osztály

Október 9. Tudományos kirándulás Marosvásárhely–Gernyeszeg–Szászrégen–Marosvécs–Szováta–Marosvásárhely útvonalon

Felolvasóülések, előadások, megemlékezések

Január 27. Szováta Egyed Ákos szakosztályi elnök *Székelyek Bem hadseregében* című előadása az EME meghívottjaként

Március 25. Egyed Ákos *Erdély 1848–1849 (I–II.)* című könyvét Csetri Elek mutatta be.

Április 28. Nagyvárad. Egyed Ákos szakosztályi elnök *Az 1848–49-es forradalom programja* című előadása az EME meghívottjaként

Május 28. *Felolvasóülés.* Vekov Károly: *A gyulafehérvári káptalan levéltára*

Július 19. Sepsiszentgyörgy. Egyed Ákos szakosztályi elnök *A szabadságharc sajátosságai Erdélyben* című előadása az EME meghívottjaként

November 20. Pósta Béla életműve előtt tisztelgő tudományos ülészak. Az ülészakon nyolc előadás hangzott el.

December 1. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Elnöksége és a Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály képviselői a hetvenéves Egyed Ákos szakosztályi elnököt köszöntötték.

II. Természettudományi és Matematikai Szakosztály

Március 1. A szakosztály közgyűlése

Október 30. Évi tudományos értekezlet. A plenáris ülésen és a Fizika, Kémia, Biológia (Növénytan-környezetvédelem), Biológia (Állattan), Földrajz-geológia osztályban 30 előadás hangzott el. (Az előadásokat a *Múzeumi Füzetek* 9. száma közli.)

Felolvasóülések, megbeszélések:

Január 29. Patkó Ferenc: *A Hargita hegységi talajbogarak ismertetése*

Február 26. Mócsy Ildikó: *A radonnak tulajdonítható lakossági sugárterhelés*

Március 25. Vigh Béla: *Yoga és idegrendszer*

Március 26. Zsakó János: *Aktualitások a termikus analízisben*

Április 30. Keszler Jenő: *A madarak eredete és törzsfajlódése*

Május 28. *Dr. Balogh Ernő és Dr. Tulogdy János emlékünnepele.* EME–EMKE rendezvény. A 7 méltatáson kívül 20 előadás hangzott el.

Május 29. Ünnepi geológia-földrajz tudományos ülészak 1999

Június 25. Kerekasztal-megbeszélés külföldi résztvevőkkel: *Molekuláris biológia és neurobiológia témakörű előadások*

Július 16. Eiben Ottó (Budapest). *Humánbiológiai kutatások az Eötvös Loránd Tudományegyetemen*

November 26. Selinger Sándor: *Térinformatika az önkormányzatokban*

November 26–28. Vegyész-konferencia. Az EMT-vel közösen szervezett rendezvény.

Az Öko Stúdium Társaság 1999. évi tevékenysége

Kéthetenként tartott előadások (25 előadás).

Augusztus 1–8. Szentegyháza. Természetvédelmi Nyári Egyetem (30 hallgató, 8 meghívott előadó). Romániai partnereként részt vesz a Central European Miniopiterus Protection Programme-ban, egy nemzetközi denevérvédelmi és monitorozó projektben. Megjelenik a *Collegium Biologicum* 2. száma.

A Geológus Egyetemisták Kolozsvári Kutató Osztálya (G.E.K.K.O) 1999. évi tevékenysége

Március 30.–április 1. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencia

A konferencián a G.E.K.K.O 20 taggal képviseltette magát.

Június. Megjelenik a G.E.K.K.O *Collegium Geologicum* című háromnyelvű (magyar, román, angol) folyóirata.

Kutatási programok:

- Megfigyelések a dásaknai sókitermelést illetően
- Az Aranyos völgye és környéke geológiai értékeinek felmérése geoturisztikai hasznosításuk céljából
- Rétegtani és mikrofácies vizsgálatok a Vargyas-völgyi Júra mészkövekben
- Közettani vizsgálatok a Kelemen-havasok Nagy Kalderájában
- A ditrói masszívum geológiájának megismerése
- Tanösvények kiépítése

A Cholnoky Jenő Földrajzi Társaság 1999. évi tevékenysége

1999 nyarán Olt menti kerékpártúrát szervezett.

III. Orvostudományi Szakosztály

Március 27. Marosvásárhely. A Szakosztály évi rendes közgyűlése

Április 15–17. Gyergyószentmiklós. A Szakosztály 9. tudományos ülészsaka 328 résztvevővel, 120 dolgozat bemutatásával. (Az elhangzott előadások az *Orvostudományi Értesítő* 1999. évi 72. kötetében jelentek meg.)

Felolvasóülések, konferenciák

Március 18. Pap Zoltán a csecsemőkori anaemiáról tartott előadást a Gyermekgyógyászati Szakcsoport keretében.

Március 19. A Gyógyszerészeti Szakcsoport keretében megalakult a *Fiatal Gyógyszerészek köre*.

Április 24. Erős István előadása a gyógyszer technológia tárgyköréből a Gyógyszerész Szakcsoport keretében.

Április 26–30. A VII. *labor diagnosztikai konferencia* a Klinikai Laboratóriumi Szakcsoport szervezésében.

Június 18–19. Orvosi továbbképző konferencia *Légzőszervi megbetegedések* címmel a Szakosztály és a Magyar Egészségügyi Társaság szervezésében (250 résztvevő).

Június. A Fogorvosi Szakcsoport három felolvasóülést tartott a *Fogászati terápia és megelőzés* tárgykörben. Előadók: Bocskay István, Kovács Dezső és Brassai Attila.

November 3. Megemlékezés a Magyar Tudomány Napja alkalmából. Feszt György szakosztályi elnök a Szakosztály tudományos életére tekintett vissza, Péter Mihály a Szakosztály-alapító Högyes Endre pályáját és életművét méltatta.

*IV. Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály**Előadások, megbeszélések*

Március 3. Péter László: *Európa regionális politikája. Brit-szigeti esettanulmányok*

Március 17. Mezei Géza: *Regionális statisztikai adatbázisok*

Március 31. Vincze Mária: *Az Európai Unió vidékfejlesztési programja*

Április 14. Benedek József: *Területrendezés és regionális fejlesztés*

Április 28. Papp Emese: *Project menedzsment*

Május 5. Telegdi Balázs – Herédi Zsolt: *A Torockón végzett felmérés tapasztalatai*

Július 13. Az egyesületi elnökség és a szakosztályi elnökség képviselői a nyolcvanéves Kezkes Jenő egyesületi ellenőr, elnökségi tagot köszöntötték.

Október 8. A Szakosztály keretében megalakult Régiófejlesztési Diákklub a Rajka Péter Vállalkozók Szövetségével *Vidék és régiófejlesztés* témakörben szervezett nemzetközi fórum munkálatai (EM. 1999. évi 3–4. füzet, 274–279.)

November 25. Vincze Mária szakosztályi elnök, agrárközgazdász ismertetése az október 8–10. között tartott *Vidék és régiófejlesztési vállalkozói fórum* munkálatairól.

V. Műszaki Tudományok Szakosztálya

Március 19–20. *Fiatal Műszakiak IV. Tudományos Ülésszaka* a Protestáns Teológiai Intézetben. A munkálatok plenáris üléssel kezdődtek és ezt követték a szekciók előadásai. (A munkálatok anyaga megjelent FMTÜ-ben.)

Nagyvárad Fiókegyesület

Március 20. Megemlékezés Károly József Irenaeus (1854–1929) születésének 145. és halálának 70. évfordulója alkalmából. A Nagyvárad Premontrai Öregdiákok Egyesületével és a Nagyvárad Sapiaientia Varadiensis Alapítvánnyal közösen szervezett rendezvény.

Október 30. *Nagyvárad tudós püspökei, neves személyiségei* című tudományos emlékülés. A Sapiaientia Varadiensis Alapítvánnyal és a Római Katolikus Püspökséggel közösen szervezett rendezvény.

2000. évi eseménynaptár

Április 10. Elnökségi ülés. Az elnökség a következő napirendi pontokat tárgyalta és ezekben határozott:

- Egyesületünk Alapszabályainak és működésének összehangolása az új rendelkezésekkel
- A Rhédey-házba történő átköltözéssel kapcsolatos tervek és feladatok
- A Mikó utcai ingatlan megszerzésének fejleményei
- Az évi főtitkári jelentés-tervezet megvitatása
- Különfélék

Április 15. A szabályosan összehívott választmányi ülés határozatképtelen volt. A megtartott beszélgetések eredményeként a következő választmányi ülést április 28-ra hívják össze, változatlan napirenddel.

Április 28. Választmányi ülés. A választmány a következő napirendi pontokat tárgyalta meg és ezekben határozott:

- A június 3-i közgyűlés előkészítése
- Az Egyesület Alapszabályainak esetleges módosításai
- A közgyűlés elé terjesztendő kérdések megbeszélése, a főtitkári jelentés-tervezet megvitatása
- Egy könyvtár bővítésére vagy egy nagy könyvtár fejlesztésére alkalmas ingatlan megvásárlása
- Különfélék

Május 5. Budapest. A *Gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriumi ülése*. Benkő Samu elnök kuratóriumi tagon kívül az Egyesület részéről meghívottként részt vett az ülésen a két alelnök: Kiss András és Tonk Sándor is. A kuratórium megvitatta az Egyesület terveit és további támogatásának lehetőségeit.

Június 3. Közgyűlés. Az évi rendes közgyűlés iratait az *Erdélyi Múzeum* 2000. évi 3–4. füzetében közöljük. (341–356.)

A közgyűlés az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagjává választotta Szabó György klasszika-filológus, ny. egyetemi tanárt.

A leköszönő Müller Ádám helyett a közgyűlés Sipos Gábor eddigi egyesületi titkárt választotta meg főtitkárnak.

Július 1. Az Egyesület átköltözése új székhelyére a Jókai – Napoca u. 2–4. sz. alatti Rhédey-házba, a Debreceni Református Teológia tulajdonában levő épületbe.

Július 18. Elnökségi ülés a titkári állás betöltésére beérkezett pályázatok elbírálására. A pályázatok elbírálása alapján az elnökség július 19-től Nagy Zoltán Leventét megbízza a titkári teendők ellátásával, Bitay Enikőt pedig kutatói minőségben alkalmasnak találja a számítógépek programjainak és feladatainak kidolgozására és koordinálására.

Augusztus 4. Mádl Ferenc, Magyarország köztársasági elnökének beiktatásán az Erdélyi Múzeum-Egyesületet Benkő Samu elnök képviselte.

Október 5–7. Sárospatak. *Erdély és Patak Nagyasszonya, Lorántffy Zsuzsanna* konferencia az Erdélyi Múzeum-Egyesület előadóinak részvételével.

Október 16. Elnökségi ülés. A napirenden sürgős folyó ügyek megtárgyalása

Október 21. Választmányi ülés a következő napirenddel:

- Főtitkári jelentés a közgyűlés óta történetekről
- A Sapientia Alapítványhoz benyújtott könyvtár-pályázat fejleményei

– A Rhédey-ház jelenlegi helyzete

– Különlélek

Október 26. Budapest. Benkő Samu egyesületi elnök tiszteleti doktorrá avatása a Károli Gáspár Református Tudományegyetemen.

November 3. Budapest. A Bethlen Gábor-díj átadása Benkő Samu egyesületi elnöknek

November 27. Elnökségi ülés. Az elnökség a következő kérdésekről tárgyalt:

– A Rhédey-házbeli bérleményünkről szóló szerződés megkötéséről a Collegium Kft-vel

– Különlélek

December 15. Budapest. Wabrosch Géza urológus orvosprofesszor, a Gróf Mikó Imre Alapítvány kuratóriumi tagjának, Egyesületünk önzetlen támogatójának temetése a Farkasréti temetőben. Az Egyesület részéről Benkő Samu elnök vett részt a végtisztességben. (EM. 2001. 1–2. füzet, 167–169.)

I. Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály

Március 17. „Szórványban” tudományos tanácskozás. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint a Jog-, Közgazdaság és Társadalomtudományi Szakosztálya egész napos munkaértekezleten vitatta meg Tóth Pál Péter *Szórványban* című 1999-ben megjelent könyvét. (EM. 2000. 3–4. füzet, 248–324.)

Április 21. Az egyesületi elnökség és a szakosztály képviselői a nyolcvanéves Szabó György klasszika-filológus, ny. egyetemi tanárt, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagját köszöntötték.

Május 6–7. Szatmárnémeti Vándorgyűlés. *Ezer év magyar államisága* címmel az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának a Szatmári Magyar Történelmi Egyházak és a Szent István Körrel közösen szervezett rendezvényén tizenhárom előadás hangzott el.

Október 13–14. Kolozsvár 1000 éve konferencia. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület közös rendezvényén harminc előadás hangzott el a város ezeréves múltjáról. (Az előadások szövege kötetben jelenik meg.)

II. Természettudományi és Matematikai Szakosztály

2000. május 26. a Szakosztály évi rendes közgyűlése

Október 28. Évi tudományos ülésszak. (Az előadásokat a *Múzeumi Füzetek* 10. száma közli.)

Felolvasóülések

Január 28. Bartók Katalin: *Az erdők korának, ökológiai folytonosságának meghatározása a zuzmók segítségével*

Február 25. Mészáros Miklós: *Az erdélyi medence mélyszerkezete a legújabb kutatások tükrében*

Március 31. Patkó Ferenc: *A rovarökológia mai állapota és kérdései*

Április 28. Nagy László (Debrecen): *Hangreceptorok*

Május 26. Sugárbiológiai kerekasztal budapesti és pécsi kutatók részvételével

Június 30. Kékedy László: *Műkincsek és a modern természettudomány*

Szeptember 29. Pálfalvi Pál: *A gyimesi csángók botanikai és etnobotanikai kutatásának múltja, jelene és jövője*

November 21. A Szakosztály keretén belül megalakult a Genetikai és Molekuláris Biológia szakcsoport

November 24. Szöcs Katalin: *Az erdélyi homokkincsiünk*

Öko Stúdium Társaság

Március 31.–április 1. *Biológus Napok.* Előadások: A BBTE – Biológia Magyar Vonallal közösen szervezett rendezvényen 26 előadás hangzott el.

Június 16–19. Denevér detektor Workshop szervezése, közreműködve a Babeş–Bolyai Tudományegyetemmel, a Bioszpeológia Intézettel és a Gr. Antipa Nemzeti Természettudományi Múzeummal

Augusztus 7–13. Ördögtojás Láp Expedíció közös szervezésben a Szegedi Tudományegyetem, ökológia tanszékével

Geológus Egyetemisták Kolozsvári Kutató Osztálya (GEKKO)

Március 17–18. Bányász Kohász Földtan Konferencia az Erdélyi Műszaki Tudományos Társaság szervezésében, a GEKKO tagjainak részvételével

Cholnoky Jenő Földrajzi Társaság

Május. Megjelent a Társaság folyóirata, a *Collegium Geographicum* első száma

Június. Kétnapos körút az Aranyos mentén és a Szilágyságban

III. Orvostudományi Szakosztály

Május 11. Marosvásárhely. A Szakosztály rendes évi közgyűlése

Május 11–13. Székelyudvarhely. A Szakosztály X. tudományos ülészsaka (Az ülészsak anyaga az *Orvostudományi Értesítő* 2000. évi 73. kötetében jelent meg.)

IV. Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály

Január 6. Vincze Mária: *A podbanszki (Szlovákia) vidékfejlesztési vállalkozói fórum tapasztalatairól*

Március 17. Könyvbemutató és tudományos tanácskozás

V. Műszaki Tudományos Szakosztály

Március 24–25. Fiatalok Műszaki Tudományos Ülészsaka (Az ülészsak anyaga a FMTÜ-ben jelent meg.)

Számunk szerzői

- Almási István (1934) – népzenekutató, Kolozsvár
Angi István (1933) – esztéta, egyetemi tanár, Gh. Dima Zeneakadémia, Kolozsvár
Bálint Emese (1973) – doktorandus, Kolozsvár
Bándi Melissa (1977) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Bányai Réka (1969) – könyvtáros, Marosvásárhely
Benkő Samu (1928) – művelődéstörténész, az EME elnöke, Kolozsvár
Buzás Gergely (1965) – régész, művelődéstörténész, Visegrád
Buzogány Dezső (1957) – teológiai tanár, Református Teológia, Kolozsvár
Egyed Ákos (1929) – történész, tudományos kutató, Kolozsvár
Fábián Gyula (1971) – ügyész, Kolozsvár
Gál László (1954) – filozófiatanár, docens, BBTE, Kolozsvár
Görög Hajnalka (1979) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Holler László (1958) – tudományos kutató, Budapest
Horváth Réka (1974) – doktorandus, Kolozsvár
Ilyés Szilárd-Zoltán (1970) – doktorandus, Kolozsvár
Karácsony István (1976) – művészettörténész, Kolozsvár
Kósa Ferenc (1934) – nyelvész, docens, BBTE, Kolozsvár
Paczolay Gyula (1930) – vegyészmérnök, nyelvész, ny. kutató, Veszprém
Selyem Annamária (1977) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Szász Anikó (1979) – könyvtáros, Kolozsvár
Tóth István (1923–2001) – irodalomtanár, költő, Marosvásárhely
Zsemlyei Borbála (1977) – tanár, Kolozsvár

Contents

Samu Benkő: The Memory of János Baranyai Decsi Csimor.....	1
László Holler: János Baranyai Decsi, the Historian.....	3
László Holler: Where has János Baranyai Decsi written his Turcophobe Poem	8
Gyula Paczolay: János Baranyai Decsi, the Paremiographer.....	12
Dezső Buzogány: János Baranyai Decsi Csimor, the Philosopher.....	28
István Tóth: János Decsi Csimor, the Humanist Poet	32
Réka Bányai: János Baranyai Decsi's Works in The Teleki–Bolyai Library	35
Gergely Buzás: The Former Franciscan Church in Farkas Street in Cluj (Kolozsvár) and the Late Gothic Architecture of Transylvania.....	38
István Karácsony: The Building-history of the Reformed Church of Bonchida (Bonțida)	51
Emese Bálint: Public Punishment and Their Social Background in Sixteenth-Century Kolozsvár	66
Gyula Fábián: International Law Courts that Validate Minority Rights	83
László Gál: Logic and Society	90

Workshop

Szilárd-Zoltán Ilyés: About the Nation Concept of István Bibó	105
Hajnalka Görög: Picture-metamorphosis. Protestant Picture-theology and its Application in 17–18 th Century Theory and Practice of Preaching.....	115
István Almási: The Importance of Pál Péter Domokos' Folk Musik Researches	144
Ferenc Kósa: A New Explanation of the Word <i>isa</i> of the Halotti Beszéd (Funeral Sermon)	148
Réka Horváth: The European Integration Strategy of Harghita County	150

Review

Anikó Szász: The Latest Edition of Kata Árva Bethlen's Biography.....	155
Anikó Szász: Hungarian art of Gardening in Modern Times.....	156
Annamária Selyem: The Catalogue of the Migazzi Collection.....	160
Ákos Egyed: The History of Hungarian Parliamentarism between 1848 and the First World War	162
Melissa Bándi: The Laudation of Books.....	164
István Angi: The Poetics of the Dialogue	165
Borbála Zsemlyei: Hungarian Vocabulary. Dictionary of Synonyms, Idioms and Antonyms.....	171

Society Communications

The Report of the General Assembly. 12 th May 2001.....	173
1999–2000 Calendar of Events	187
The Our Authors	196

Cuprins

Benkő Samu: Memoria lui Baranyai Decsi Csímor János	1
Holler László: Baranyai Decsi János, istoriograful.....	3
Holler László: Unde a scris Baranyai Decsi János cântecul său în care îndeamnă la luptă împotriva turcilor?	8
Paczolay Gyula: Baranyai Decsi Csímor János, cercetător al proverbelor	12
Buzogány Dezső: Baranyai Decsi Csímor János, gânditorul	28
[Ţóth István]: Decsi Csímor János, poet umanist	32
Bányai Réka: Ediții din lucrările lui Baranyai Decsi păstrate în Biblioteca Teleki-Bolyai din Târgu-Mureș	35
Buzás Gergely: Biserica veche franciscană din strada Kogălniceanu din Cluj și arhitectura ardeleană de gotică târzie	38
Karácsony István: Istoria edificării bisericii reformate din Bonțida	51
Bálint Emese: Fondul social al pedepselor publice în Clujul epocii moderne timpurie.....	66
Fábián Gyula: Foruri internaționale de apărare a drepturilor minorităților.....	83
Gál László: Logică și societate	90

Atelier

Ilyés Szilárd-Zoltán: Concepția lui Bibó István despre națiune.....	105
Görög Hajnalka: Metamorfoza imaginii. Concepția teologică reformată despre icoană și aplicarea ei în practica predicatorilor din sec. 17–18	115
Almási István: Însemnătatea cercetărilor lui Domokos Pál Péter în domeniul folclorului muzical.....	144
Kósa Ferenc: O nouă explicație a sensului cuvântului <i>isa</i> din monumentul lingvistic Discurs Funerar.....	148
Horváth Réka: Strategia de integrare europeană a județului Harghita	150

Recenzii

Szász Anikó: O nouă ediție a autobiografiei lui Árva Bethlen Kata	155
Szász Anikó: Arta amenajării parcurilor în epoca modernă maghiară	156
Selyem Annamária: Catalogul fondului Migazzi.....	160
Egyed Ákos: Istoria parlamentarismului maghiar de la 1848 până la primul război mondial.....	162
Bándi Melissa: Lauda cărții	164
Angi István: Poetica dialogului.....	165
Zsemlyei Borbála: Dicționar al tezaurului de cuvinte maghiare. Sinonime, locuțiuni, antonime.....	171

Comunicări ale Societății

Procesul verbal al adunării generale din data de 12 mai 2001	173
Calendarul evenimentelor pe anii 1999–2000.....	187
Colaboratorii numărului prezent	196
Contents	197

Tartalom

Benkő Samu: Baranyai Decsi Csimor János emlékezete.....	1
Holler László: Baranyai Decsi János, a történetíró	3
Holler László: Hol írta Baranyai Decsi János a törökök elleni harcra buzdító énekét?.....	8
Paczolay Gyula: Baranyai Decsi Csimor János, a szóláskutató	12
Buzogány Dezső: Baranyai Decsi Csimor János, a gondolkodó	28
Tóth István : Decsi Csimor János, a humanista költő.....	32
Bányai Réka: Baranyai Decsi művei a Teleki Tékában	35
Buzás Gergely: A kolozsvári Farkas utcai egykori ferences templom és Erdély késő gótikus építésze	38
Karácsony István: A bonchidai református templom építéstörténete	51
Bálint Emese: A nyilvános büntetések társadalmi háttere a kora újkori Kolozsváron	66
Fábián Gyula: A kisebbségi jogérvényesítés nemzetközi fórumai	83
Gál László: Logikusság és társadalom	90

Műhely

Ilyés Szilárd-Zoltán: A bibói nemzetfogalomról.....	105
Görög Hajnalka: Képmetamorfózisok. Protestáns képteológia és alkalmazásai a 17–18. század prédikációelméletében és -gyakorlatában	115
Almási István: Domokos Pál Péter népzene kutatásainak jelentősége	144
Kósa Ferenc: A Halotti Beszéd <i>isa</i> szavának újabb megfejtése	148
Horváth Réka: Hargita megye európai integrációs stratégiája	150

Szemle

Szász Anikó: Árva Bethlen Kata Önéletírásának újabb kiadása	155
Szász Anikó: Magyar kertművészet az újkorban.....	156
Selyem Annamária: A Migazzi-gyűjtemény katalógusa	160
Egyed Ákos: A magyar parlamentarizmus története 1848-tól az első világháborúig.....	162
Bándi Melissa: A könyv dicsérete	164
Angi István: A dialógus poétikája	165
Zsemlyei Borbála: Magyar Szókincstár. Rokont értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára	171

Egyesületi közlemények

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület közgyűlésének jegyzőkönyve. 2001. május 12.	173
Eseménynaptár az 1999–2000. évekre	187
Számunk szerzői.....	196
Contents.....	197
Cuprins	198

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tervbe vette Kelemen Lajos és Kós Károly leveleinek összegyűjtését és teljességre törekvő tudományos igényű kiadását. A közgyűjteményekben őrzött anyag feltárása és kiadásra való előkészítése folyamatban van, de nem sikerült még feltárnunk és lemásolnunk valamennyi magánkézben levő levelet. A készülő kötetek teljessége érdekében kérjük tagjainkat és mindenkit, aki Kelemen Lajos-, valamint Kós Károly-levelek birtokában van, értesítse erről Egyesületünket, és jelezze, hajlandó-e azokat akár gyűjteményünkbe letétbe helyezni, akár hozzájárulni fénymásolásukhoz. Ez utóbbiról Egyesületünk gondoskodik. Kiadás esetén a levelek jelenlegi őrzői kívánságának megfelelően jelezzük a kiadott levelek birtokosainak nevét, vagy ha úgy kívánják, csak azt tüntetjük fel, hogy magángyűjteményben őrzik.

Címünk: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 3400 Cluj-N. 1, c.p. 191; vagy str. Napoca nr. 2. I. em. Telefon: (064)195 176.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.

* 53. kötet. 1991. 1–4. füzet; * 54. kötet. 1992. 1–4. füzet; 55. kötet. 1993. 1–2. és 3–4. füzet; 56. kötet. 1994. 1–2. és 3–4. füzet; 57. kötet. 1995. 1–2. és 3–4. füzet; 58. kötet. 1996. 1–2. és 3–4. füzet; 59. kötet. 1997. 1–2. és 3–4. füzet; 60. kötet. 1998. 1–2. és 3–4. füzet; 61. kötet. 1999. 1–2. és 3–4. füzet; 62. kötet. 2000. 1–2. és 3–4. füzet; 63. kötet. 2001. 1–2. füzet

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának közleményei:

* 1. 1992; 2. 1993; 3. 1994; 4. 1995; *5. 1996; *6. 1997; 7. 1998; 8. 1999; 9. 2000; 10. 2001.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei.:

* 64. kötet. 1991; * 65. kötet. 1992; * 66. kötet. 1993; * 67. kötet. 1994; *68. kötet. 1995; *69. kötet. 1996; 70. kötet. 1997; 71. kötet. 1998; 72. kötet. 1999; 73. kötet. 2000.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.

2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

* Fiatal Műszakiak Ülésszaka: I–II–III–IV–V–VI.

Erdélyi Tudományos Füzetek

* 209. Benkő Samu: Nagy Géza, a literátor és művelődésünk mindenese.

* 210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi munkássága. Könyvészeti adalék.

* 211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.

* 212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.

* 213. Emlékezés Szécsenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben. Csetri Elek, Fábrián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.

* 214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közigazgatásig.

* 215. Kovács András: A radnóti várkastély.

* 216. Muckenhaupt Erzsébet: A XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.

217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).

218. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos ülésszakon elhangzott előadások.

*219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén elhangzott előadások.

220. Szentkatolnai Bálint Gábor. Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál és Senga Toru tanulmányai.

* 221. Gaal György: Magyarok utcája.

222. Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő.

* 223. Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön.

224. Egyed Emese: Levevők fejéről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.

225. Coroi Artúr: Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez.

226. Vofkori Mária: Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalján a 16–18. században.

227. Sájter Laura: A magyar szecessziós dráma stílusa.

228. Kovács Kiss Gyöngy: A Habsburg-uralom erdélyi kiteljesedésének folyamata a korabeli magyar emlékirodalom láttatásában.

229. Biesok Zoltán: Torda város statútuma. Csipkés Elek kézirat 1823-ból.

230. Sipos Gábor: Az Erdélyi Református Főkonvizstórium kialakulása. 1668–1713–(1736).

231. Erdély a keresztény magyar királyságban. Tanulmányok.

232. Ajtay-Horváth Magda: A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában.

233. Dialógus és retorika. A III. Hermész táborban elhangzott előadások (Torockó, 1999. augusztus 25–27).

234. Jan Andrea Bernhard: Petrus Dominicus Rosius à Porta peregrinációs albuma.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Történelmi Adatok

- VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.
VI. 2. Kovács András: Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei 1588–1674.

Romániai Magyar Bibliográfiák

- *1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.
2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.

*

- *Antalné Tankó Mária: Gyimesi frott tojások.
Benedek István: Repülőmodellezés Kolozsváron.
Bethlen Farkas Erdély története I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1568) I–II. könyv.
Bocskay István–Matekovics György: Fog- és szájbetegségek megelőzése.
Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások. 1575–1627.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat V. Székely népesség-összeírások. 1635.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat VI. Székely népesség-összeírások. 1635–1653.
Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára.
*Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.
*Entz Géza: Erdély építészete a XI–XIII. században.
*Entz Géza: Erdély építészete a XIV–XVI. században.
Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IX. kötet.
Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár X. kötet.
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és a Csíki Székely Múzeum közös rendezésében tartott vándorgyűlés előadás-gyűjteménye. 1997. szeptember 12.
Fülöp Géza: Az információ.
Gábos Zoltán: Termodinamika. Fenomenológiai rész.
*Kékedy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek I.
Kékedy László–Kékedy Nagy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek II.
Kun Imre: Klinikai endokrinológia.
Kuszálik Péter: A romániai magyar sajtó 1989 után.
Monoki István: Magyar könyvtermelés Romániában (1919–1940).
Nagy-Tóth Ferenc: Régi erdélyi almák.
*Sepsí Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve.

Megrendelhetők utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj I. C.P. 191. Románia.

A *-gal jelöltek elfogytak.